МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 85

— Частина 1 —

Ужгород, 2024

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 11 від 28.10.2024 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN 2307-3322

© Ужгородський національний університет, 2024
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Андріюк В.В., Питльована В.П. ЕВОЛЮЦІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ ЩОДО СПІВВІДНОШЕННЯ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА В ЗАХІДНІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ДИХОТОМІЇ ПРАВА..... 11

Балацька О.Р. КВІНТЕСЕНЦІЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ДЕРЖАВИ..... 20

Бурдін М.Ю., Байбак А.Г. ДОБРОСОВІСНІСТЬ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ..... 26

Грін О.О. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОВЕДЕННЯ ЗЕМСЬКОЇ РЕФОРМИ ТА РЕОРГАНІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ СИСТЕМИ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ (ЗАКАРПАТТЯ) У 1927–1938 РОКАХ..... 33

Гуртова К.М. СУЧАСНІ НАУКОВО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «КОМПЛЕКСНИЙ МІЖГАЛУЗЕВИЙ ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ»..... 46

Дашковська О.Р. ЕВОЛЮЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ У XXI СТОЛІТТІ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ..... 54

Дідух Х.В. ЦИФРОВІ ПРАВА: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД..... 59

Дудник Р.М. ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ..... 66

Калугіна І.О. ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ..... 71

Камінська Н.В. ФУНКЦІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КЛІМАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНОГО І МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ..... 78

Котенко М.В. СУЧАСНИЙ СТАН СВІТОГЛЯДНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЇЇ ЦІННІСНО-ПРАВОВОГО ПІЗНАННЯ..... 84

Кравчук С.М. ПРАВА СВІДОМИХ АНДРОЇДІВ: РАМКИ ТА ЕТИЧНІ ГІПОТЕТИЧНІ ДИЛЕМИ В КІБЕРСОЦІУМІ..... 90

Лощихін О.М. ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФІСКАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ..... 97

Марущак Н.В. СУЧАСНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМИ ДЕРЖАВИ..... 103

Мельник А.І. ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ РАДИКАЛЬНО-СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ В ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918-1939 РР.)..... 111

Настасяк І.Ю. ПІЗНАВАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПИТАННЯ..... 118

Олійник А.В. СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КОДИФІКАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ..... 134

Прус В.З., Дорощук Н.О. ВІЙСЬКОВЕ СУДОЧИНСТВО ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ..... 140

Шевців М.Б. ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ..... 146

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Берко С.Т. ПОВНОВАЖЕННЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ, ЩО ПОРУШУЮТЬ КОНСТИТУЦІЙНУ МОДЕЛЬ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ..... 153

Бєлова М.В., Переш І.Є. КОНСТИТУЦІЯ ЯК КАТЕГОРІЯ РИМСЬКОГО ПРАВА..... 163

Бисага Ю.М. ПОГЛЯД НА ЕЛЕКТРОННУ КОМЕРЦІЮ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ НОРМ..... 170

Бойко С.Ю., Маринів А.В. ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ: ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ..... 175

Васильченко О.П., Дешко Л.М., Лотюк О.С. СПІВВІДНОШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ..... 181

Голуб В.К. МІЖНАРОДНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ПРАВА ЛЮДИНИ НА АЛЬТЕРНАТИВНУ (НЕВІЙСЬКОВУ) СЛУЖБУ..... 188

Деяк І.М. КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЯК КАТОГОРІЯ НАУКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА..... 196

Кондур В.А. РЕАЛІЗАЦІЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ РОМСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ..... 202

Литвинчук О.І. ТРЕТЕЙСЬКІ СУДИ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОСУДДЯ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... 209

Омелько І.І. КОНТРАСИГНАЦІЯ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН І В УКРАЇНІ..... 214

Паталаха І.О. СУДОВІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В КОНСТИТУЦІЙНИХ АКТАХ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ..... 220

Пекарчук А.В. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОСУДДЯ: СУЧАСНИЙ СТАН..... 225

Пирога І.С., Щербатюк І.О., Пирога М.І. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНСТИТУТУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД..... 231

Полешко А.В. РЕЛІГІЙНА СВОБОДА: СУЧАСНИЙ ЗМІСТ І МІСЦЕ В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ..... 237

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Бесага І.В. ПОВНОВАЖЕННЯ ДЕРЖАВИ ЩОДО ВТРУЧАННЯ У РЕАЛІЗАЦІЮ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ (НА ПРИКЛАДІ НІМЕЧЧИНИ)....242

Вербовий А.О., Менів Л.Д. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ....249

Гордієнко Ю.М. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ В ПРОЦЕДУРІ ВСТАНОВЛЕННЯ НОТАРІУСОМ ДІЙСНИХ НАМІРІВ СТОРІН ПРАВОЧИНУ.... 255

Демчишак Ю.Ю. ДО ПОНЯТТЯ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ІНОЗЕМНИХ СУДІВ: НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА НАУКОВА ДОКТРИНА.... 261

Динюк А.А., Менів Л.Д. УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ.... 267

Драпатий Н.В. ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ БАТЬКІВ ТА ФАКТИЧНИХ ВИХОВАТЕЛІВ.... 272

Жукевич І.В. СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ В АСПЕКТІ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ ЩОДО МАЙНОВИХ ПРАВ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ.... 277

Кащук Д.А. УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ ЯК ФОРМА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ....282

Панченко С.В. НОРМАТИВНІ ТА ДОГОВІРНІ МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ УЧАСНИКІВ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ.... 289

Перейман В.Ю. ОБМЕЖЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ.... 295

Печерова Н.Г. ОСОБЛИВОСТІ ЛІЦЕНЗІЙНОГО ДОГОВОРУ НА ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ СУМІЖНИХ ПРАВ....300

Піддубна В. ПРАВОВІ ФОРМИ УЧАСТІ ДЕРЖАВИ В ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИНАХ.... 309

Подвірна О.В., Киричук Б.С. ТЕОРЕТИЧНІ Й ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИСЯЖНИХ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ....315

Сидоренко Д. СІМЕЙНІ ОБОВ'ЯЗКИ ПОДРУЖЖЯ: ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ.... 321

Спектор А.С. УЧАСНИКИ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ НА СТАДІЇ ЙОГО ВІДКРИТТЯ.... 326

Сусь Ю.С. ПЕРЕДУМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ВСТУП В СПАДЩИНУ ПОДРУЖЖЯМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.... 332

Тарасенко Л.Л. АУДІОВІЗУАЛЬНИЙ ТВІР ЯК ЦИФРОВИЙ ОБ'ЄКТ АВТОРСЬКОГО ПРАВА: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ....341

Тарасюк А.Ю. ПРАВОВИЙ ВИМІР ВИДІВ ЗОБРАЖЕННЯ ЛЮДИНИ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я....347

Троцюк Н.В., Славіта Ю.В. БОРОТЬБА З ШАХРАЙСТВОМ В ОНЛАЙН-ТОРГІВЛІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ..... 352

Яворська О. АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ВИМОГ ДО ОХОРОНИ ПРОМИСЛОВИХ ЗРАЗКІВ У РАМКАХ НОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНУ ВЛАСНІСТЬ..... 358

CONTENTS

SECTION 1. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Andriiuk V.V., Pytlovana V.P. EVOLUTION OF PHILOSOPHICAL AND LEGAL IDEAS REGARDING THE RELATIONSHIP BETWEEN PUBLIC AND PRIVATE LAW IN WESTERN LEGAL THOUGHT DURING THE FORMATION OF LEGAL DICHOTOMY..... 11

Balatska O.R. THE QUINTESSENCE OF THE LEGAL NATURE OF THE RIGHT TO ACCESS TO JUSTICE WITHIN THE STATE'S LEGAL SYSTEM..... 20

Burdin M.Yu., Baibak A.H. GOOD FAITH AS A LEGAL CATEGORY..... 26

Hrin O.O. NORMATIVE AND LEGAL PROVISION OF THE ZEMSTVO REFORM AND REORGANIZATION OF THE ADMINISTRATIVE SYSTEM OF SUBCARPATHIAN RUS (TRANSCARPATHIA) IN 1927–1938..... 33

Hurtova K.M. MODERN SCIENTIFIC AND CONCEPTUAL APPROACHES TO UNDERSTANDING THE CONCEPT OF «COMPLEX INTERBRANCH LEGAL INSTITUTION»..... 46

Dashkovska O.R. THE EVOLUTION OF CIVIL RIGHTS AND HUMAN FREEDOMS IN THE 21ST CENTURY: CHALLENGES AND PROSPECTS..... 54

Didukh Kh.V. DIGITAL RIGHTS: UKRAINIAN AND EUROPEAN EXPERIENCE..... 59

Dudnyk R.M. THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION..... 66

Kalugina I.O. PROBLEMS OF IMPROVING THE ANTI-CORRUPTION LEGAL POLICY IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF MODERN CHALLENGES..... 71

Kaminska N.V. THE FUNCTION OF ENSURING THE CLIMATE POLICY OF THE STATE: THE EXPERIENCE OF FOREIGN AND INTERNATIONAL LEGAL REGULATION..... 78

Kotenko M.V. THE CURRENT STATE OF GLOBAL RESEARCH OF INTELLECTUAL PROPERTY AS A PREREQUISITE FOR ITS VALUABLE AND LEGAL RECOGNITION..... 84

Kravchuk S.M. THE RIGHTS OF CONSCIOUS ANDROIDS: FRAMEWORK AND ETHICAL HYPOTHETICAL DILEMMAS IN A CYBER SOCIETY..... 90

Loschykhin O.M. LEGAL PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF FISCAL FUNCTIONS OF THE STATE IN THE CONDITIONS OF MODERN CHALLENGES..... 97

Marushchak N.V. MODERN CONCEPTUAL APPROACHES TO THE FORM OF STATE..... 103

Melnyk A.I. THE IDEA OF NATIONAL AND SOCIAL LIBERATION IN THE UKRAINIAN POLITICAL AND LEGAL OPINION OF THE RADICAL SOCIALIST TREND IN GALICIA IN THE INTERWAR PERIOD (1918-1939)..... 111

Nastasiak I.Yu. COGNITIVE CONSTRUCTIONS OF THE STUDY OF THE MODERN LEGAL SYSTEM OF UKRAINE: FUNDAMENTAL AND APPLIED ISSUES..... 118

Oliynyk A.V. THE STATE AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF THE CODIFICATION OF THE LEGISLATION OF UKRAINE..... 134

Prus V.Z., Doroshchuk N.O. MILITARY JUSTICE IN THE WESTERN UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC..... 140

Shevtsiv M.B. GENERAL ASPECTS OF LEGAL LIABILITY OF MEDICAL PROFESSIONALS UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE..... 146

SECTION 2. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Berko S.T. POWERS OF THE PRESIDENT OF UKRAINE THAT UNDERMINE THE CONSTITUTIONAL MODEL OF EXECUTIVE POWER..... 153

Bielova M.V., Peresh I.E. CONSTITUTION AS A CATEGORY OF ROMAN LAW..... 163

Bysaha Yu.M. A LOOK AT E-COMMERCE THROUGH THE PRISM OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL NORMS..... 170

Boyko S.U., Maryniv A.V. FEATURES OF IMPLEMENTATION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN DEOCCUPIED TERRITORIES: PERSPECTIVES OF LEGAL REGULATION..... 175

Vasylchenko O.P., Deshko L.M., Lotyuk O.S. CORRELATION OF CONSTITUTIONAL-LEGAL AND POLITICAL RESPONSIBILITY OF SUBJECTS OF THE ELECTION PROCESS..... 181

Holub V.K. INTERNATIONAL AND CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF THE HUMAN RIGHT TO ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE..... 188

Deiak I.M. CONSTITUTIONALIZATION AS A CATEGORY OF CONSTITUTIONAL LAW SCIENCE..... 196

Kondur V.A. IMPLEMENTATION AND PROTECTION OF THE RIGHTS OF THE ROMA NATIONAL MINORITY IN UKRAINE..... 202

Lytvynchuk O.I. ARBITRATION COURTS IN THE JUSTICE REFORM CONTEXT: CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECT..... 209

Omelko I.I. COUNTERSIGNATURE IN THE CONSTITUTIONAL LAW FOREIGN COUNTRIES AND IN UKRAINE..... 214

Patalakha I.O. JUDICIAL GUARANTEES OF HUMAN RIGHTS I N THE CONSTITUTIONAL ACTS OF GREAT BRITAIN..... 220

Pekarchuk A.V. CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION OF JUSTICE: CURRENT STATE..... 225

Pyroha I.S., Shcherbatyuk I.O., Pyroha M.I. LEGAL REGULATION OF DIGITAL TRANSFORMATION OF THE INSTITUTE LOCAL SELF-GOVERNMENT: FOREIGN EXPERIENCE..... 231

Poleshko A.V. RELIGIOUS FREEDOM: MODERN CONTENT AND PLACE WITHIN THE SYSTEM OF HUMAN RIGHTS..... 237

SECTION 3. CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Besaha I.V. THE AUTHORITY OF THE STATE TO INTERVENE IN THE EXERCISE OF PARENTAL RIGHTS (BASED ON THE EXAMPLE OF GERMANY).....242

Verbovyi A.O., Meniv L.D. ACTUAL ISSUES OF CONSUMER RIGHTS PROTECTION.....249

Gordienko Yu.M. LEGAL PSYCHOLOGY IN THE PROCEDURE OF ESTABLISHING THE VALID INTENTIONS OF THE PARTIES TO THE TRANSACTION BY A NOTARY.....255

Demchyshak Y.Y. ON THE CONCEPT OF ENFORCEMENT OF FOREIGN COURT DECISIONS: NATIONAL LEGISLATION AND SCIENTIFIC DOCTRINE.....261

Dynyuk A.O., Meniv L.D. IMPROVING THE PROTECTION OF CONSUMER RIGHTS UNDER MARTIAL LAW.....267

Drapaty N.V. COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE RIGHTS AND OBLIGATIONS OF PARENTS AND ACTUAL EDUCATORS.....272

Zhukevych I.V. THE JUDICIAL CONTROL IN THE ASPECT OF EXECUTION OF COURT DECISIONS REGARDING PROPERTY RIGHTS IN CIVIL CASES.....277

Kashchuk D.A. ELIMINATION OF THE RIGHT TO INHERITANCE AS A FORM OF CIVIL LIABILITY.....282

Panchenko S.V. LEGISLATIVE AND CONTRACTUAL LIMITS OF THE EXECUTION OF CIVIL RIGHTS OF PARTICIPANTS IN CONTRACTUAL OBLIGATIONS.....289

Pereiman V.Yu. RESTRICTIONS ON PROPERTY RIGHTS OF INDIVIDUALS.....295

Pecherova N.H. PECULIARITIES OF THE LICENSE AGREEMENT FOR THE USE OF OBJECTS OF RELATED RIGHTS.....300

Poddubna V. LEGAL FORMS OF STATE PARTICIPATION IN CIVIL-LEGAL RELATIONS.....309

Podvirna O.V., Kyrychuk B.S. THEORETICAL AND PRACTICAL BASES OF LEGAL REGULATION OF JURORS' ACTIVITIES IN CIVIL PROCEEDINGS OF UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES.....315

Sydorenko D. FAMILY DUTIES OF SPOUSES: CONCEPTS AND FEATURES OF EXECUTION.....321

Spektor A.S. PARTICIPANTS OF ENFORCEMENT PROCEEDINGS IN THE STAGE OF INITIATION OF PROCEEDINGS.....326

Sus Y.S. PREREQUISITES FOR THE REALISATION OF THE RIGHT TO INHERITANCE BY SPOUSES UNDER MARTIAL LAW.....332

Tarasenko L.L. AUDIOVISUAL WORK AS A DIGITAL OBJECT OF COPYRIGHT: PECULIARITIES OF LEGAL PROTECTION.....341

Tarasiuk A.Yu. THE LEGAL DIMENSION OF THE TYPES OF HUMAN IMAGES IN THE FIELD OF HEALTH CARE.....347

Trotsiuk N.V., Slavita Y.V. COMBATING FRAUD IN ONLINE COMMERCE:
CHALLENGES OF TODAY.....352

Yavorska O. ANALYSIS OF CONTEMPORARY REQUIREMENTS
FOR INDUSTRIAL DESIGN PROTECTION UNDER NEW INTELLECTUAL PROPERTY LEGISL
ATION.....358

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.11; 340.116
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.1

ЕВОЛЮЦІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ ЩОДО СПІВВІДНОШЕННЯ ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА В ЗАХІДНІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ДИХОТОМІЇ ПРАВА

Андріюк В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
ORCID: 0000-0001-7806-3122
e-mail: volodymyr.andriiuk@pnu.edu.ua

Питльована В.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
ORCID: 0009-0004-2721-3134
e-mail: victoria.pytlovana@pnu.edu.ua

Андріюк В.В., Питльована В.П. Еволюція філософсько-правових ідей щодо співвідношення публічного та приватного права в західній правовій думці в період становлення дихотомії права.

Стаття присвячена дослідженню еволюції філософсько-правових ідей щодо співвідношення публічного та приватного права в західній правовій думці в період становлення дихотомії права. Автор простежує розвиток концепції поділу права на публічне та приватне від античності до кінця XIX століття, аналізуючи погляди провідних філософів та юристів.

У роботі висвітлюється зародження ідей розмежування публічної та приватної сфер у працях давньогрецьких мислителів Аристотеля та Демосфена. Автор зазначає, що після тривалого забуття в епоху Середньовіччя, інтерес до концепції поділу права на публічне та приватне відродився в XVI столітті, зокрема у працях представників гуманістичної школи права.

Значна увага приділяється аналізу внеску філософів Нового часу у розвиток теорії публічного та приватного права. Розглядаються ідеї Ж. Бодена, Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та І. Канта. Автор показує, як їхні концепції державного суверенітету, природного права, суспільного договору вплинули на формування уявлень про співвідношення публічного та приватного права.

У статті аналізуються погляди німецьких юристів XIX століття, зокрема Ф.К. фон Савіньї та Р. фон Єринга, які запропонували критерії розмежування публічного та приватного права на основі інтересу та мети правового регулювання.

Автор простежує, як протягом досліджуваного періоду відбувалася трансформація розуміння співвідношення публічного та приватного права: від чіткого розмежування до визнання їх взає-

мопроникнення та взаємовпливу. Зазначається, що наприкінці XIX століття з'являються перші критичні погляди на доцільність поділу права на публічне та приватне.

У висновках підкреслюється, що теоретичне осмислення дихотомії публічного та приватного права відбувалося нелінійно, за «принципом маятника». Автор наголошує на тісному зв'язку між розвитком концепцій співвідношення публічного та приватного права та загальними філософськими, політичними та правовими ідеями відповідних історичних періодів.

Ключові слова: публічне право, приватне право, співвідношення публічного та приватного права, дихотомія права, поділ права на публічне та приватне.

Andriiuk V.V., Pytlovana V.P. Evolution of philosophical and legal ideas regarding the relationship between public and private law in western legal thought during the formation of legal dichotomy.

The article is devoted to the study of the evolution of philosophical and legal ideas regarding the relationship between public and private law in Western legal thought during the formation of legal dichotomy. The author traces the development of the concept of dividing law into public and private from antiquity to the end of the 19th century, analyzing the views of leading philosophers and jurists.

The work highlights the origin of ideas distinguishing between public and private spheres in the works of ancient Greek thinkers Aristotle and Demosthenes. The author notes that after a long period of oblivion in the Middle Ages, interest in the concept of dividing law into public and private was revived in the 16th century, particularly in the works of representatives of the humanistic school of law.

Considerable attention is paid to analyzing the contribution of modern philosophers to the development of the theory of public and private law. The ideas of J. Bodin, H. Grotius, T. Hobbes, J. Locke, C.L. Montesquieu, J.J. Rousseau, and I. Kant are examined. The author shows how their concepts of state sovereignty, natural law, and social contract influenced the formation of ideas about the relationship between public and private law.

The article provides a analysis of the views of 19th-century German jurists, particularly F.C. von Savigny and R. von Jhering, who proposed criteria for distinguishing between public and private law based on the interest and purpose of legal regulation.

The author traces how, during the period under study, the understanding of the relationship between public and private law transformed: from a clear distinction to recognizing their interpenetration and mutual influence. It is noted that at the end of the 19th century, the first critical views on the expediency of dividing law into public and private appeared.

The conclusions emphasize that the theoretical understanding of the dichotomy of public and private law occurred non-linearly, according to the «pendulum principle». The author emphasizes the close connection between the development of concepts regarding the relationship between public and private law and the general philosophical, political, and legal ideas of the respective historical periods.

Key words: public law, private law, interconnection of public and private law, correlation, interaction, legal dichotomy, dividing the law into public and private.

Постановка проблеми. Формування західної правової традиції тісно переплетене з активним інтересом до проблеми поділу права на публічне та приватне, а сам поділ був запозичений західною юриспруденцією та заклав стійку традицію розгляду цієї дихотомії в якості ключової риси романо-германського права. Теоретичні розробки в контексті співвідношення публічного та приватного права в західній юриспруденції, їх практичне втілення, особливо в сучасних умовах глобалізованого світу, інтегрованої економіки, а також в контексті проблем формування в Україні правової соціальної держави та громадянського суспільства, суперечностей розвитку національної правової системи, недостатньої ефективності правового регулювання суспільних відносин можуть бути використані для переосмислення, виявлення проблем та можливостей інтеграції західноєвропейського правового досвіду в контексті гармонійного поєднання публічного та приватного права в національній правовій системі, концептуального напрацювання та належної теоретичної аргументації механізмів забезпечення оптимального балансу публічних і приватних інтересів. Аналіз процесів формування світоглядних установок, передумов визначення співвідношення публічного та приватного права в західній правовій думці допоможе глибше дослідити природу цього явища для якомога ефективнішої імплементації передових моделей гармонійного поєднання публічного та приватного права в процесах правового регулювання суспільних відносин.

Стан опрацювання проблематики. Останні три десятиліття відзначені активним інтересом вітчизняних вчених-юристів до проблеми співвідношення публічного та приватного права, що втілилось в ряд публікацій, в основному, галузевого характеру. А ось кількість публікацій загальнотеоретичного плану досить невелика, а в контексті дослідження еволюції ідей, концепцій співвідношення публічного та приватного права в західній правовій думці – взагалі обмежена. Серед загальнотеоретичних досліджень можна згадати хіба що роботи О.В. Гончарук [1] та Б.М. Дроніва [2, 3], в яких оглядово висвітлюються й окремі віхи формування ідей співвідношення публічного та приватного права в західній юриспруденції.

Мета дослідження. Метою цієї статті є окреслення ключових моментів еволюції теоретичного осягнення співвідношення публічного та приватного права в західній юриспруденції в період становлення дихотомії права.

Виклад основного матеріалу. Традиційно вважається, що вперше поділ права на публічне та приватне було проведено в римському праві. Так, відомий давньоримський юрист Ульпіан в III ст. н.е. сформулював постулат дихотомії права, який став класичним для романо-германської правової системи. При цьому він розмежовував публічне та приватне право як дві окремі сфери (частини), на які поділяється вивчення права, визначив публічне право як таке, що стосується становища римської держави, його метою є регулювання суспільних, політичних та адміністративних відносин в інтересах держави, а приватне право, натомість, стосується користі окремих осіб та регулює відносини між приватними суб'єктами в їх приватних інтересах [4, с. 1].

Як бачимо, в якості критерію розмежування публічного та приватного права взято носія (отримувача) користі (держава чи приватні особи), а також інтереси, що лежать в основі регульованих суспільних відносин. До речі, в стародавніх римлян цей поділ був лише постульований і якогось філософського чи концептуально-теоретичного осмислення не одержав. Римський поділ права на публічне і приватне був запозичений романо-германською юриспруденцією та заклав стійку традицію розгляду цієї дихотомії в якості конститутивної ознаки романо-германського права, що й відобразилося в його системних характеристиках.

Разом з тим перші елементарні ідеї та положення в розрізі поділу права на публічне та приватне можна знайти вже в давньогрецькій філософській та політико-правовій літературі IV століття до н. е. Так, давньогрецький філософ та науковець-полігістор Аристотель в праці «Нікомахова етика» через призму своєї концепції справедливості поділяв право на два види: 1) право, що регламентує розподіл почестей, майна та інших благ між громадянами держави; 2) право, що регулює взаємний обмін [5, с. 75]. Нескладно співвіднести перший вид права з публічним правом, а другий – з приватним правом.

При цьому він застосовує свою класифікаційну модель, побудовану на його аналітиці, не лише до концепту правового регулювання суспільних відносин, але й до змісту правової охорони. Зокрема, відповідно до такого підходу він виділяє два види правопорушень: ті, що спрямовані проти окремої людини (наприклад, перелюб, побої), та ті, що завдають шкоди всьому суспільству (прикладом може бути ухилення від військової служби) [6, с. 97].

Таким чином, Аристотель висловлював ідеї, які можна вважати філософською передумовою для розвитку концепції публічного та приватного права, хоча прямо він не використовував ці терміни у своїх працях. Його погляди на право, справедливість та державу заклали філософський фундамент для подальшого розвитку правових положень щодо поділу права на публічне та приватне.

Схожий підхід до дихотомії права знаходимо у старогрецького оратора і політичного діяча Демосфена, який виокремлював два види правових відносин, які відображені у відповідних законах: 1) ті, що визначають відносини між співгромадянами та регулюють життя суспільства, вирішення приватних справ; 2) ті, які визначають поведінку людей щодо держави, встановлюють правила в сфері політики та управління державними справами. При цьому він наголошував, що закони, які регулюють приватно-правові відносини, мають бути м'якими і гуманними щодо більшості народу, а закони, що лежать в основі державного права, навпаки, жорсткими і суворими, щоб обмежити потенційну шкоду від політичних діячів для суспільства (див. про це: [7, с. 239-240]).

Демосфен, аналізуючи співвідношення між особистими та суспільними інтересами, по суті, як і Аристотель, презюмує дві підсистеми позитивного права (приватне та публічне право) і фактично виходить з розмежування сфер правового регулювання нормами приватного та публічного права, співвідносячи перші з відносинами між приватними особами, а другі – з політичною сферою, відносинами між громадянами та державою і суспільством загалом.

Вказане дає підстави стверджувати, що вже в епоху Античності розмежовувались сфери регулювання приватного та публічного права, щоправда, через термінологічне опосередкування, притаманне античному суспільству: сфера інтересів та відносин окремих громадян та сфера загальнодержавних справ та інтересів всього суспільства.

Філософія та юридична наука Середньовіччя не відзначені інтересом до вказаної проблематики, а перші елементарні ідеї та положення щодо поділу права на публічне та приватне, які виникли в античній філософській та правовій літературі, були практично забуті аж до XVI століття. При цьому вчені-юристи якщо й торкались цього питання, то розглядали його радше традиційно в руслі ідей та положень, сформульованих ще римськими юристами, не вдаючись до належної правової аргументації чи суголосної часу нової інтерпретації.

Відродження інтересу до концепції поділу права на публічне та приватне було започатковане гуманістичною школою права. Найбільш яскравим представником останньої є французький вчений-юрист, автор першої цілісної системи римського права Гуго Донелл. Він писав, що одним із основних завдань юриспруденції є виведення загальних принципів права шляхом абстрагування від історичних особливостей римського права та застосування системного підходу до права, який, щоправда, призвів до певного догматизму та надмірної теоретичної орієнтації його концепції. При коментуванні Кодексу Юстиніана Г. Донелл виходив з ідеї, що кожна людина має власні суб'єктивні права, поширивши цю ідею і на державу, вважаючи, що вона теж має власні права, необхідні для її існування, і таким чином виділяв «права держави у власній особі» (наприклад, контроль за шлюбами, поліція) і «права на зовнішні речі» (магістратури, домен, податки). До публічного права Г. Донелл відносив всі справи, без яких не може існувати держава. На його думку, окремі справи можуть розглядатися як з погляду публічного, так і приватного права (див. про це: [8]). Таким чином, Г. Донелл вважав поділ на публічне та приватне право фундаментальним, базованим на радикальній відмінності між носіями відповідних суб'єктивних прав. Проводячи та аргументуючи цю ідею, Г. Донелл, загалом, досить посилив розмежування публічного та приватного права, заклавши цим основи для подальшої автономії публічного права.

Пробудження зацікавлення питаннями поділу права на публічне та приватне тривало практично до кінця XVII століття і супроводжувалось окремими спробами його теоретичного обґрунтування, яке проводилось поки що з досить спрощеними та нечіткими визначеннями, критеріями, не відходячи від традиційної римської дихотомії.

Виокремлення публічного та приватного права, їх протиставлення в західній правовій доктрині тісно пов'язане з посиленням сфери державного впливу, формуванням теорій державного суверенітету та національної держави, становленням уявлення про окрему публічну сферу, відмінну від приватної, в XVI-XVII століттях, що прискорило розвиток концепції публічного права та автономізацію останнього. Поступово публічно-правові за своєю природою інститути (наприклад, влада монарха та спадкування престолу, питання представництва при реалізації влади, податки), які в епоху Середньовіччя часто розглядались з позиції приватного права, починають належним чином визначатись (тобто як публічно-правові).

Так, в кінці XVI століття французький юрист, філософ Жан Боден на основі розвинутої ним у праці «Шість книг про державу» (1576) теорії державного суверенітету, який він визначив як прерогативу на реалізацію влади та створення і скасування законів (див. про це: [9, с. 111–178]), одним із перших розвинув ідею розподілу права на публічне та приватне, насамперед, в контексті аргументації необхідності виділення окремого публічного права, що істотно відрізняється від класичного приватного права, що мало велике значення для подальшого розвитку цієї концепції у французькій та й загалом європейській правовій думці.

Критерії розмежування публічного та приватного права Ж. Боден описав та аргументував у своїй праці «Виклад універсального права» (1580), в якій, зокрема, писав, що публічне право стосується суспільних інтересів – релігійних ритуалів, видання законів, призначення посадових осіб, ведення війни та укладання миру, встановлення правових дій, визначення покарань і нагород тощо, а приватне право регулює відносини між окремими людьми та організаціями – муніципалітетами, асоціаціями, в межах сім'ї, права чоловіка та дружини, батьків і дітей, пана і слуг та всього, що стосується приватних осіб (див. про це: [10]).

З розвитком природно-правових концепцій, які обмежували державну владу, розмежування публічного та приватного права починає поступово проводитись на світоглядному рівні та в системі юридичних визначень і положень.

Зокрема, нідерландський юрист XVII століття, один із основоположників сучасного міжнародного права, засновник концепції природного права Гуго Гроцій в праці «Про право війни і миру» (1625) виокремлює два види справедливості і відповідно два види права – право рівності, що регулює відносини між рівними (наприклад, між братами, громадянами, друзями), та право панування, яке стосується відносин між тими, хто панує, і тими, хто підкоряється (батьки і діти, господарі і слуги тощо). Право рівності за своєю суттю є приватним правом, воно регулює горизонтальні, рівноправні відносини між приватними особами. Право панування має публічно-правовий характер, оскільки стосується відносин між державою та громадянами, владою та підлеглими (див. про це: [11, с. 1–15]). Отже, Гроцій розмежовує публічне і приватне право, пов'язуючи їх з характером регульованих суспільних відносин та статусом їх учасників.

Поряд з цим в XVII столітті зі становленням абсолютних монархій в Європі та подальшим розвитком публічного права спостерігається зростання автономії останнього, що знайшло відображення юридичній та філософській думці вказаного періоду. Так, Жан Дома, як один з юристів епохи абсолютизму, в праці «Чотири книги про публічне право» (1697), поділяючи закони на дві категорії (закони, що стосуються «публічного порядку управління», які регулюють державний устрій, функції державних органів, правосуддя, військову справу, фінанси, та закони, які розуміються як «приватне право», що регулюють відносини між приватними особами), розглядав публічне право як право держави, право панування та легального примусу (при цьому кримінальне право було однією з основних галузей публічного права), яке регулює суспільний лад і державне управління, відрізняється від приватного права, автономне від останнього та базується на ідеї про те, що суспільний інтерес має перевагу над приватним, проте приватне право рівне публічному праву за статусом (див. про це: [12, с. 16], [13, с. 2-3]).

До речі, в Англії XVI-XVII століття теж формується уявлення про окрему публічну сферу, відмінну від приватної. Одночасно з цим розвиваються природно-правові вчення, в яких обґрунтовувались обмеження державної влади та виділення приватної сфери, вільної від втручання держави, що стосувалося як права власності, так і релігійної свободи. Поступово в англійському праві з'являється розмежування між приватними та публічними землями корони з різним порядком відчуження, а податки, як і в інших державах Західної Європи, теж починають визначатись як публічно-правові платежі, а не приватні дарунки. Таким чином, спочатку зароджується ідея публічної сфери, а потім остання протиставляється приватній сфері, особливо, в контексті ідеї природних прав людини, вільних від втручання. Проте чіткого розмежування цих сфер у вказаний період ще не було.

Так, англійський філософ Томас Гоббс у своїй праці «Левіафан» (1651) запропонував ідею відмежування правового та політичного порядку від індивідуально реалізованого морального порядку, що на світоглядному рівні заклало основу для сучасного розуміння відмінності між публічним та приватним правом (див. про це у праці: [14, с. 86–244]).

Англійський філософ Джон Локк у своїй праці «Два трактати про врядування» (1689) розвинув основні положення концепції природного права, які мали значний вплив на розуміння співвідношення публічного та приватного права та по суті заклали основи ліберального розуміння приватного права як автономної сфери, яка передує державі, що дало потужний аргумент для захисту прав людини від втручання держави. Зокрема, Дж. Локк вважав право власності природним, дополітичним правом, що не може бути ніким усунутим чи порушеним. Він розглядав приватне право, особливо право власності, як таке, що передує державі (див. про це: [15, с. 115–126]). З цього погляду випливає, що держава не створює право власності, а лише захищає те, що існувало до неї. Такий підхід також передбачає, що економічна та соціальна нерівність у приватній сфері не є наслідком дій держави, а лише результатом природного стану речей.

Більш-менш чітке розмежування публічного та приватного права відбувається у XVIII столітті під впливом ліберальних ідей, які спрямовані на захист прав людини проти абсолютної монархії, обмеження державної влади. В цей час з утвердженням лібералізму, формуванням концепції автономії приватного права і розмежуванням держави та громадянського суспільства активно розвиваються теорії поділу публічного та приватного права, за якими публічне право розглядається як основа державного ладу, а приватне право як таке, що опосередковує сферу, яка потребує захисту від втручання держави.

Так, відомий французький юрист, філософ та політичний мислитель Шарль-Луї де Монтеск'є в праці «Про дух законів» (1748), розмежовуючи право за суб'єктами та сферою правового регу-

лювання на три типи: 1) державне або політичне право («droit politique»), яке регулює відносини між тими, хто керує, і тими, ким керують; 2) міжнародне право («droit des gens»), яке регулює відносини між державами; 3) цивільне право («droit civil»), яке регулює відносини між усіма громадянами, вважав, що першочерговим завданням сучасного права є відокремлення приватної та публічної сфер, наголошував на необхідності регулювання тільки публічної сфери, в той час як приватна сфера підлягає лише захисту від втручання держави. Ш.-Л. Монтеск'є розглядав власність як природне право та ключовий аспект права на свободу, підкреслював важливість розділення цивільного й політичного права та вважав, що втручання держави в цивільне право становить загрозу для громадян та їхньої власності. Ш.-Л. Монтеск'є виступав проти конфіскації приватної власності для суспільних потреб без справедливої компенсації. На його думку, суспільне благо полягає саме в безпеці приватної власності [16, с. 160–163].

Як бачимо, виділення політичного та цивільного права в творчості Ш.-Л. Монтеск'є змістовно споріднене з поділом права на публічне і приватне. Щоправда, Ш.-Л. Монтеск'є, обґрунтовуючи необхідність розрізнення політичного та цивільного права, не проводить чіткого аргументованого розмежування між останніми. В подальшому ідеї та міркування Ш.-Л. Монтеск'є щодо розмежування права мали важливе значення для розвитку концепції співвідношення публічного і приватного права та стали світоглядним підґрунтям для подальших досліджень у цій царині.

Французько-швейцарський філософ-просвітник Жан-Жак Руссо у своїй праці «Про суспільну угоду, або принципи політичного права» (1762), щоправда, також не використовуючи безпосередньо терміни «публічне право» та «приватне право» в сучасному сенсі, а зосереджуючись більше на концепціях суверенітету, загальної волі та суспільного договору, які формують основу «політичного тіла», по суті висловлює думки, які дають підставу екстраполювати їх в розрізі розгляду публічного права як основи державного устрою та суспільного договору, яке виникає із загальної волі (volonté générale) і є вираженням суверенітету народу, а приватне право – похідним від публічного, що має бути йому підпорядкованим, адже, на його думку, індивідуальні права громадян можуть обмежуватися заради спільного блага. Оскільки, як вважає Ж.-Ж. Руссо, при укладанні суспільного договору люди відмовляються від частини своїх природних прав і свобод на користь держави, то з цього випливає пріоритет публічних інтересів над приватними, а закони, які виражають загальну волю, є основою як публічного, так і приватного права (див. про це: [17, с. 202–232]).

Важливо зауважити, що в цей час термін «публічне право» зустрічався нечасто, його визначення залишалося нечітким, а в працях філософського та політико-правового спрямування практично до XIX століття терміни «публічне право» та «приватне право» не використовувались безпосередньо, в сучасному сенсі, а для позначення публічного та приватного права часто вдавались до інших термінів або вони окреслювались через понятійне відображення системи явищ, які опосередковуються публічним та приватним правом. Разом з тим, хоч терміни «публічне право» та «приватне право» безпосередньо не використовувались в творчості деяких мислителів (наприклад, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо), проте їхні ідеї про відносини між державою та особою, про природні права та громадянське суспільство, про загальне благо та індивідуальні інтереси сформували світоглядну основу для подальшого розвитку концепцій публічного та приватного права.

Філософські підвалини розмежування публічного та приватного права в німецькій літературі знаходимо в родоначальника німецької класичної філософії Іммануїла Канта, який у контексті вчення про природне право в праці «Метафізика моралі» (1797) пропонує поділ права на природне (приватне) та громадянське (публічне). Кант вводить поняття «природного стану», в якому люди живуть без держави і позитивного права, керуючись лише своїм розумом. Але такий стан не гарантує захисту прав, тому обов'язковим є перехід до «правового стану». Приватне право базується на природних, невідчужуваних правах людини, що існують до вступу особи в правове суспільство, і регулює відносини у природному стані. Тобто приватне право містить норми, що регулюють відносини між приватними особами. Причому, воно існує та здатне опосередковувати суспільні відносини і в природному, і в правовому стані. Натомість, публічне право має політичний, громадянський характер і визначає правовий статус особи як члена держави та громадянського суспільства. Публічне право з'являється лише в правовому стані і має допоміжну функцію – забезпечити реалізацію приватного права шляхом створення державних інституцій (див. про це: [18, с. 119–124]).

Таким чином, у філософсько-правовому вченні Канта публічне право похідне від приватного з точки зору його філософського обґрунтування, але первинне з точки зору реалізації права. Воно надає приватному праву обов'язкову силу. Обидва види права, як їх називає Кант, є важливими елементами правової системи, які регулюють різні за своєю суттю суспільні відносини – приватні та політичні. Обидва види права пов'язані між собою і не можуть існувати одне без одного в правовому суспільстві, але вони мають різні функції і принципи.

До речі, німецький філософ-юснатураліст Франц фон Цейллер на початку XIX століття пропонує комплексний підхід до розмежування публічного та приватного права на основі природно-правової доктрини, поділяючи природне право на позасуспільне (приватне) та суспільне (публічне), розвиваючи в цьому плані вчення Канта. До приватного права він відносить як позасуспільні, природні права особи, так і права, що набуваються на основі угод та договорів, а також права членів сім'ї. Публічне право охоплює суспільні відносини між громадянами та державною владою, а також міжнародне право. Критерієм для поділу права Цейллер вважає залежність від публічної влади: приватне право регулює незалежні від держави відносини (див про це: [19, с. 18–21]).

Більш-менш зрілі ідеї протиставлення публічного та приватного права як двох складових позитивного права з'являється у доктрині лише в XIX столітті, причому, до кінця XIX століття ідея поділу права на публічне та приватне стала практично одноголосною у романо-германській правовій доктрині. Щоправда, до середини XIX століття важко говорити про усталений юридичний поділ на публічне та приватне право, оскільки ця концепція тільки формувалася, постійно оновлювалась та переосмислювалась система критеріїв такого поділу.

В XIX – на початку XX століття в європейських державах були проведені ключові кодифікації, які ознаменували формування романо-германської правової сім'ї як простору «законодавчого права», що в свою чергу зумовило подальший розвиток наукової юридичної думки, в тому числі й щодо співвідношення публічного та приватного права. При цьому європейські юристи розробляли питання розмежування публічного та приватного права, намагаючись чітко визначити його критерії, онтологічну сутність і методологію правового регулювання в межах цих підсистем, а також загалом трансформацію та розвиток позитивного права в контексті його поділу на публічне та приватне.

Особливо ґрунтовна розробка ідей співвідношення публічного та приватного права в XIX столітті спостерігається в німецькій юриспруденції. В цей час було запропоновано детальну аргументацію концепції інтересу, суб'єктної концепції, концепції субординації, функціональної концепції.

Так, в середині XIX століття Роберт фон Моль, розмежовуючи право на три підсистеми – публічне, приватне та соціальне право (право суспільних союзів), вказував на необхідність поєднання приватних та публічних інтересів у діяльності держави. Р. фон Моль розширював державний вплив на принцип соціального добробуту та вимагав інтеграції правового регулювання забезпечення добробуту суспільства в публічне право. Відповідно до такого підходу виконавча влада мала політичне завдання реалізовувати конституційні принципи, але при цьому діючи в межах принципів правової держави (див. про це: [20, с. 15]). Важливо, що принципи правової держави не мають бути обмеженням державної діяльності, а її метою. Таким чином, Р. фон Моль виступав за поширення державних функцій на сферу суспільного добробуту, але в рамках правової держави та з дотриманням прав громадян.

Німецький юрист, один з найбільш яскравих представників історичної школи права Фрідріх Карл фон Савіньї у своїй праці «Система сучасного римського права» (1849) запропонував як критерій розмежування цих двох підсистем права брати мету та інтерес, що лежать в основі їх регулювання. Він вважав, що в публічному праві держава є метою, а окрема людина посідає другорядне становище, тобто переважає публічний інтерес. Натомість в приватному праві окрема людина є метою, а держава – засобом, тобто домінує приватний інтерес особи, реалізуються її права. Тому Ф.К. фон Савіньї вважає, що публічне право має забезпечувати реалізацію публічних інтересів, а приватне право – приватних [21, с. 22].

Ф.К. фон Савіньї розрізняв публічне та приватне право як дві принципово різні сфери (підгалузі) права. Приватне право регулює відносини між вільними та рівними громадянами, а публічне право – дії державної влади. На думку Ф.К. фон Савіньї, приватне право є сферою, в якій вільні та рівні громадяни регламентують свої правовідносини на основі договорів, в зв'язку з чим приватне право створює простір для реалізації приватної автономії. Публічне (державне) право, навпа-

ки, регулює односторонні владні акти держави по відношенню до громадян. Як бачимо, Ф.К. фон Савіньї проводив більш-менш чітку межу між сферою свободи приватної ініціативи (приватне право) та сферою державного регулювання та примусу (публічне право).

Через призму інтересу та мети розглядає співвідношення публічного та приватного права й представник німецької соціологічної юриспруденції Рудольф фон Єринг, який в праці «Боротьба за право» (1872) вказує, що реалізація норм публічного права залежить від відповідального виконання своїх обов'язків державними службовцями, а реалізація норм приватного права залежить від активності приватних осіб у захисті своїх прав [22, с. 105▫108]. Ключовим для Р. фон Єринга є дослідження мети та соціальної ролі права, які реалізуються через гармонійне поєднання публічного та приватного права, а розвинуте приватне право є базисом для розвитку публічного права і державного ладу [22, с. 123▫129]. Водночас чіткого розмежування між публічним та приватним правом у своїй теорії Р. фон Єринг не проводить.

В другій половині XIX століття фактично завершується становлення розуміння співвідношення публічного та приватного права як дихотомії і починають висловлюватись спочатку поодинокі думки про «захоплення» приватних відносин публічним правом, здійснюються, насамперед, на основі критики попередніх поглядів, особливо, під впливом концепцій соціального спрямування, перші спроби констатації явищ переплітання, зближення, конвергенції публічного та приватного права, починають на доктринальному рівні осмислюватися процеси взаємодії публічного та приватного права, встановлюватися межі та напрями взаємовпливу, взаємопроникнення регулятивних елементів цих підсистем. Така тенденція критики та навіть сумніву в доцільності та обґрунтованості поділу права на публічне та приватне пронизує романо-германську юриспруденцію протягом всього XX століття аж до сьогодні.

Висновки. Становлення філософсько-правових ідей та поглядів щодо співвідношення публічного та приватного права в західній правовій думці за моделлю класичної дихотомії права від її первинного постулювання в римському праві та творчості римських юристів і до початку її критики в кінці XIX століття відбувалось протягом доволі тривалого часу. Теоретичне осягнення дихотомії публічного та приватного права в цей час і в наступний період її критики здійснювалось нелінійно, за "принципом маятника": від визнання та глибокого дослідження цього феномену до ігнорування, а то й повного його несприйняття, заперечення.

Первинне постулювання розмежування публічного та приватного права сягає часів Античності, насамперед, періоду формування класичного римського права, проте воно не було чітким та обґрунтованим. Середньовіччя практично не відзначене інтересом до цього феномену. Поступове відродження інтересу до розмежування публічного та приватного права, яке почалось в епоху Ренесансу, істотно пожвавлюється в XVI-XVII століттях в зв'язку з посиленням сфери державного впливу та відповідним розвитком публічного права. У XVIII-XIX століттях відбувалося формування чіткого концептуального поділу публічного та приватного права, в тому числі й через посилення автономності приватного права від публічного в контексті подолання наслідків абсолютизму в правовому розвитку, що було пов'язано з розвитком буржуазного суспільства. А в XX столітті, особливо після Другої світової війни, відбувається посилення ініційованої ще в кінці XIX століття критики жорсткого розмежування публічного та приватного права, що в окремих випадках приводило до визнання штучності чи навіть заперечення цієї дихотомії права.

Розробка теоретичних конструкцій співвідношення публічного та приватного права досить тісно пов'язана з історично обумовленим розвитком філософських, політико-правових ідей та концепцій, правового світогляду, через які здійснювалось ідеологічне обґрунтування розмежування публічного та приватного права. Спочатку з відродженням інтересу до концепції поділу права на публічне та приватне після тривалого її забуття в епоху Середньовіччя перші спроби її становлення були пов'язані з ідеологією школи гуманістів. Згодом розвиток концепції публічного права та його співвідношення з приватним правом відбувалось у зв'язку з формуванням концепцій державного суверенітету та національної держави, уявлення про окрему публічну сферу, відмінну від приватної. Поряд з цим розвиток концепції природного права, ліберальних ідей захисту прав людини та обмеження державного втручання, концепцій правової держави та громадянського суспільства зумовили посилення автономності приватного права та визначення співвідношення публічного та приватного права, відповідно до якого приватне право співвідносилось зі сферою свободи індивіда, а публічне розглядалось як інструмент необхідного обмеження цієї свободи в інтересах суспільства. Надалі розвиток філософсько-правових ідей співвідношення публічного та

приватного права проходив під впливом ідеології юридичного позитивізму та соціологічної юриспруденції, концепцій етатистського та соціального спрямування, які й зумовлювали відповідні їх трансформації в контексті глибокого переосмислення традиційного розмежування та формування більш гнучкого розуміння співвідношення публічного та приватного права, що було реалізоване вже в XX столітті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гончарук О.В. Дихотомія права: право публічне та право приватне: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. 205 с.
2. Дронів Б.М. Взаємовплив приватного і публічного права: сучасна континентально-європейська теорія і практика: монографія. Харків, 2018. 192 с.
3. Дронів Б.М. Взаємовплив приватного і публічного права: сучасна континентально-європейська теорія і практика: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2012. 192 с.
4. Domini nostri sacratissimi principis Justiniani jums enucleati ex omni uetere jure collecti 1.1.1.2. Digestorum seu pandectarum Digesta Iustiniani Augusti. Berolini: Apud Weidmannos. 1870. 907 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=oUcPyQEACAAJ&printsec=frontcover &source=gbs_atb&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 12.09.2024).
5. Aristotle. Nicomachean Ethics / translated by W.D. Ross. Kitchener: Batoche Books. 1999. 182 p.
6. Aristotle. On rhetoric: a theory of civic discourse / translated with introduction, notes, and appendices by George A. Kennedy. New York, Oxford: Oxford University Press. 2007. 337 p.
7. Demosthenes. Against Androtion and against Timocrates / introductions and english notes by William Wayte. Cambridge: University Press. 1882. 264 p.
8. Donellus H. Opera Omnia: Commentaria de jure civili. Rome, 1828. Liv. II. Chap. V. T**.** 1. 207 s.
9. Bodin J. Les six livres de la Republique. Le Livre de poche. Paris: Librairie générale française, 1993. 607 p.
10. Bodin J. Expose du droit universel: Juris universi distributio / commentaire par Simone Goyard-Fabre; notes par René-Marie Rampelberg; texte traduit par Lucien Jerphagnon. Paris: Presses universitaires de France, 1985. 172 p.
11. Grotii H. De Jure Belli ac Pacis. Libri Tres, *In Quibus Jus Naturae et Gentium, Item Juris Publici Praecipua Explicantur. Clark, New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd. 2005. 751 p.*
12. Van Meerbeeck J. Droit public et droit privé: ni summa, ni divisio*? La distinction entre droit privé et droit public*. Anthemis (Limal). 2019. P. 9–56.
13. Bigot G. La distinction du droit public et du droit privé au prisme de la doctrine du premier XIXème siècle. Université de Nantes. URL: https://www.academia.edu/32939247/ La_distinction_du_droit_public_et_du_droit_priv%C3%A9_au_prisme_de_la_doctrine_du_premier_XIX_%C3%A8me_si%C3%A8cle (дата звернення: 27.09.2024).
14. Hobbes T. Leviathan / edited by Richard Tuck. Cambridge: Cambridge University Press. 2003. 519 p.
15. Locke J. Two Treatises of Government. London, 1823. 216 p. URL: https://www.yorku.ca/comninel/courses/3025pdf/Locke.pdf (дата звернення: 27.09.2024).
16. Montesquieu. De l'esprit des lois. Paris: Éditions Gallimard, 1995. Vol. I. 604 p.
17. Rousseau J.-J. Du contrat social, ou principes du droit politique. In collection complète des oeuvres. Genève, 1780–1789. Vol. 1. In-4, Edition en ligne www.rousseauonline.ch, version du 7 octobre 2012. Pp. 187–359.
18. Kant I. Die Metaphysik der Sitten: Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre. Hansebooks GmbH, 2017. 286 s.
19. Zeiller F. Das natürliche Privatrecht. Keip Verlag. 2010. 251 s.
20. Mohl V. Die Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaats / 3. Aufl. 1866. Band 1. 641 s.
21. Savigny K. System des heutigen römischen Rechts. 1840. Band 1. 479 s.
22. Jhering R. Der Kampf um's Recht: zum hundertsten Todesjahr des Autors. Propyläen-Verlag, 1992. 162 s.

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.2

КВІНТЕСЕНЦІЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ДЕРЖАВИ

Балацька О.Р.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-наукового Інституту права ім. І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»
ORCID: 0000-0001-6439-5927
e-mail: olha.balatska@oa.edu.ua

Балацька О.Р. Квінтесенція правової природи права на доступ до правосуддя у правовій системі держави.

Стаття присвячена дослідженню правової природи доступу до правосуддя як фундаментального права людини в контексті його еволюції у напрямку сучасного розуміння як цілісної правової категорії. У статті окреслено роль права на доступ до правосуддя як системоутворюючого елемента правової та соціальної держави, що пояснюється взаємозв'язком та взаємообумовленістю доступу до правосуддя із доступом до права, справедливістю, правовладдям. Визначено, що тісний взаємозв'язок між верховенством права, доступом до правосуддя та основними правами людини ставить доступ до правосуддя на провідне місце правової системи. У статті автор приходить до висновку про динамічний та генеративний характер права на доступ до правосуддя, оскільки досліджуване право виступає засобом доступу до права, гарантією права на справедливий суд. Доступ до правосуддя надає і розширює можливості втілення в життя інших прав та гарантій, сприяє їх появі та зміні, а відтак показники ефективності доступу до правосуддя є критеріями дотримання інших прав та принципів права. Водночас автор акцентує увагу на тому, що цінність правової природи права на доступ до правосуддя полягає у поєднанні формальної та реальної складової, об'єктивного та суб'єктивного права, а також його матеріальної та процесуальної сутності. Відтак концепція доступу до правосуддя передбачає надання особам можливості відігравати активну роль у вирішенні своїх правових проблем, а державі переорієнтовуватись на залученість громади для досягнення не лише індивідуальних, а й соціально справедливих результатів правосуддя.

У статті підсумовано, що доступ до правосуддя є відкритою правовою концепцією та пріоритетним напрямом діяльності держави щодо комплексного нормативного врегулювання системи правосуддя та суміжних правових інститутів, практичного дотримання цінностей, принципів та цілей правосуддя, за результатами яких визначається зокрема ефективність судового захисту прав і свобод особи та стан соціальної справедливості загалом.

Ключові слова: верховенство права, доступ до права, право на доступ до правосуддя, право на справедливий судовий розгляд, справедливість.

Balatska O.R. The quintessence of the legal nature of the right to access to justice within the state's legal system.

The article is devoted to the study of the legal nature of access to justice as a fundamental human right in the context of its evolution towards a modern understanding as a comprehensive legal category. The article outlines the role of the right to access to justice as a foundational element of a legal and social state, explained by the interrelation and interdependence of access to justice with access to law, justice, and the rule of law. It is established that the close relationship between the rule of law, access to justice, and fundamental human rights positions access to justice as a leading principle within the legal system. The author concludes that the dynamic and generative nature of the right to access to justice serves as a means of accessing legal protection, guaranteeing the right to a fair trial. Access to justice provides and expands opportunities for the realization of other rights and guarantees, facilitates their

emergence and transformation, and thus, the effectiveness of access to justice becomes a key criterion for ensuring the observance of other rights and legal principles.

At the same time, the author emphasizes that the value of the legal nature of the right to access to justice lies in the combination of its formal and real components, objective and subjective law, as well as its material and procedural essence. Thus, the concept of access to justice envisions providing individuals with the opportunity to play an active role in resolving their legal issues, while the state is reoriented toward community involvement to achieve not only individual but also socially just outcomes of justice.

The article concludes that the access to justice is an open legal concept and a priority area of state activity aimed at the comprehensive normative regulation of the justice system and related legal institutions, as well as the practical observance of the values, principles, and goals of justice. The outcomes of this process determine, in particular, the effectiveness of judicial protection of individual rights and freedoms, and the overall state of social justice.

Key words: the rule of law, access to law, the right to access to justice, right to a fair trial, justice.

Постановка проблеми. Поняття доступу до правосуддя було предметом численних обговорень, охоплюючи різноманітні підходи: чи слід його розглядати як матеріальне або процесуальне право, як структурну ознаку права або ж як окреме, самостійне право, як інструментальне благо чи як цінність, що має самодостатнє значення, а також як основне чи похідне право. Кожен із цих підходів має особливості, аналіз яких не лише корисний у теоретичному аспекті, але й сприяє глибшому розумінню статичних характеристик цього поняття, його змісту та значення для розвитку правової системи. На відміну від інших правових категорій, таких як права людини, засади судочинства або принципи проваджень, законодавець не забезпечив послідовності у нормативному закріпленні терміна «доступ до правосуддя». Ба більше, цей термін не закріплений на рівні конституційного права людини і громадянина чи конституційної засади судочинства в Конституції України. Такий правотворчий підхід, безперечно, сприяє науковим дискусіям щодо поняття «доступ до правосуддя», оскільки його сутність виводиться з інших суміжних понять, як-от «право на судовий захист», «право на справедливий суд», «верховенство права». Однак сучасний погляд на доступ до правосуддя виходить за межі традиційного трактування його як формальної можливості звернутися до суду, оскільки, в цьому дослідженні висловлено думку, що він є основоположною умовою та гарантією як законності, так і верховенства права, без яких немислима демократія та справедливість у суспільстві.

Мета дослідження – визначити правову природу права на доступ до правосуддя у правовій системі держави з огляду на співвідношення цього права з суміжними правовими категоріями, та характерні особливості доступу до правосуддя як фундаментального, динамічного та генеративного права, що є засобом доступу до права.

Стан опрацювання проблематики. Науковці відзначають, що правові концепції «верховенства права» та «доступу до правосуддя» є взаємопов'язаними передумовами для «функціонуючої демократії» [1, с. 1] Вперше фокусування на питаннях доступу до правосуддя на рівні концепцій відбулось в межах всесвітнього руху «Доступ до правосуддя» в Європі у 60-х роках XX століття. Ідея «доступу до правосуддя» набула значної уваги завдяки працям «Доступ до правосуддя та держава добробуту», «Доступ до правосуддя: нова хвиля у світовому русі щодо забезпечення ефективності прав» М. Каппеллетті та Б. Гарта [2; 3]. Як зазначають автори зазначеної публікації, попередньо доступ до правосуддя розглядався як природне право, яке відповідно не вимагало позитивних дій щодо його захисту від держави, тому було суто формальним. Згодом до розвитку цього руху та доктрини еволюції цього поняття долучилися такі дослідники, як Х. Генн, А. Каррі, Р. Маккдональд, Д. Роуд, Ф. Франчіоні та інші науковці. У працях проведено дослідження з питань теоретичної концепції доступу до правосуддя, значення права на ефективний доступ до правосуддя та бар'єрів, які потрібно подолати, практичних підходів вирішення проблем доступу до правосуддя, тенденцій використання підходу доступу до правосуддя.

Термін «доступ до правосуддя» почасти використовується в різних значеннях, іноді автори намагаються пояснити, що саме вони мають на увазі під цим терміном: право, стан чи принцип. Деякі публікації стосуються «доступу до правосуддя» у певних галузях права, таких як судоустрій [4], конституційне право [5], цивільне судочинство [6], кримінальне провадження [7], теорія права [8], екологічне право [9], цифрове правосуддя [10] та інших. Наявні наукові публі-

кації та дослідження у яких обговорюють доступ до правосуддя крізь призму необхідності перегляду правосуддя, реформування правових систем, з певної перспективи, наприклад, врахування громадської думки щодо доступу до правосуддя [11]. Відтак науковці стверджують, що доступ до правосуддя може відображати широкий спектр різних цінностей та цілей, пов'язаних з великою різноманітністю питань та діяльності [12].

Виклад основного матеріалу. Верховенство права, яке є однією з основоположних міжнародних цінностей, здебільшого стосується існування законів і правил, що регулюють як повинне функціонувати суспільство. Однією з найважливіших умов для встановлення верховенства права є ефективний доступ до правосуддя, який стосується здатності звичайних громадян користуватися інструментами права, тобто системою правосуддя. Адже формальне визнання прав юридичними системами не автоматично передбачає їх реалізацію, тоді як ті, кому відмовляють у доступі до системи правосуддя, ризикують бачити свої права проігнорованими або порушеними.

Поєднання у праві на доступ до правосуддя об'єктивного та суб'єктивного права, матеріального та процесуального компонентів віддзеркалює його формальну та реальну сутність. Так, О. Овчаренко зазначає, що доступ до правосуддя може бути як формальним, так і реальним. Формальний доступ існує, коли право громадян на звернення до суду закріплено законодавчо, але на шляху до його реалізації виникають певні перешкоди. Ці перешкоди можуть бути правовими (наприклад, обмеження юрисдикції суду) або фактичними (недосконала організація роботи судів, що призводить до затримок у розгляді справ, або бюрократичні перепони) [4, с. 69]. Класичним прикладом цього є законодавство СРСР, де на рівні Конституції проголошувалось право на судовий захист, але на законодавчому рівні існували значні обмеження судової компетенції. О. Кучинська зазначає, що для того, щоб проголошені права не залишалися лише декларацією, держава зобов'язана створити ефективний правовий механізм для їх реалізації. Цей механізм слід розуміти як органічну систему засобів і форм, що забезпечують перетворення нормативного права в реальне впорядкування суспільних відносин, тобто переведення «належного в існуюче. Водночас дослідниця справедливо вказує, що ця вимога є ідеалом, досягнення якого відбувається не миттєво, але поступове наближення до нього виступає показником якісно нового підходу до людини та створення механізмів для забезпечення її прав [13, с. 147].

Попри відсутність нормативного закріплення термінологічно «права на доступ до правосуддя», науковці визначають це право невід'ємною частиною інституту основних та невідчужуваних прав і свобод людини та громадянина, а також складовою конституційного права на судовий захист [14, с. 30–33; 5, с. 114]. З огляду на дослідження сучасних трансформаційних процесів права, доступ до правосуддя виходить за рамки традиційного праворозуміння про нього як про основоположне право, яке передбачає формально визначену можливість звернення до суду, оскільки він є, окрім цього, фундаментальною гарантією та умовою, condicio sine qua non законності та верховенства права як такого [15, с. 121]. Позаяк якщо немає доступу до права та правосуддя, то немає ні правосуддя, ні права. Осягнення суттєвих зв'язків між верховенством права, доступом до правосуддя та основними правами людини ставить доступ до правосуддя в центр правової системи. Кожна людина повинна бути впевнена, що закон забезпечує їй доступ до правосуддя. Несправедлива відмова у доступі до правосуддя, тобто до права, серйозно порушує відчуття справедливості, яке нас наповнює. Сьогодні право ставить на перше місце доступ до правосуддя, оскільки він тісно пов'язаний з доступом до права, який сам по собі є постійним і водночас оновлюваним питанням правової системи. Ця важливість походить головним чином з того факту, що право розглядає доступ до правосуддя через призму суб'єктивного права («право на доступ до правосуддя», пов'язане з «правом на право») і надає праву кожної людини на доступ до правосуддя першочергову цінність, пов'язану з громадянством. Так, якщо об'єктивна сутність цього права складає систему встановлених та гарантованих державою загальнообов'язкових норм права, які регулюють суспільні відносини щодо доступу до правосуддя, які пов'язані зі зверненням, охороною, захистом чи відновленням прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, то у суб'єктивному значенні воно являє собою міру нормативно-регламентованої дозволеної поведінки, що забезпечує реалізацію інтересів індивідуально-визначеної особи в конкретних правовідносинах (конституційних, адміністративних, кримінальних, цивільних, господарських) з метою охорони, захисту чи відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів, що реалізуються. Отже, якщо об'єктивне значення права на доступ до правосуддя визначає його нормативну та загальнотеоретичну сутність, то суб'єктивне право – соціальну, що є індивідуально-визначеною

фактичною можливістю особи володіти і користуватися певним благом для задоволення особистих і суспільних інтересів.

Е. Дюркгейм зазначав, що «загальне життя суспільства не може поширюватися на якусь сферу, без того, щоб юридичне життя не поширювалося на неї одночасно і в тій самій мірі» [16, с. 29]. Якщо це так, то слід визнати, що правова сфера представляє чудову лабораторію для розуміння соціального світу. Соціологічний аналіз може розглядати право загалом та правосуддя зокрема як феномени, що дозволяють висвітлити під певним кутом конституцію, підтримку та трансформацію суспільства, а також стан соціальних відносин, які в ньому переважають. Доступ до правосуддя є важливим ключем до цього розуміння, привілейованим входом для цього дослідження, оскільки його соціальний вимір полягає у тому, що результати правосуддя мають бути не тільки індивідуально, але й соціально справедливими.

Оскільки доступ до правосуддя стосується можливості пересічних громадян ефективно використовувати правові інструменти та механізми судової системи, він створює позитивний зв'язок між громадянами та системою правосуддя. Оцінка доступності правосуддя може здійснюватися за різними критеріями, як приклад, доступ до правової інформації та правової допомоги, які повинні бути забезпечені належним чином для широких верств населення. Канадський дослідник доступу до правосуддя А. Каррі підкреслює, що ця правова концепція є фундаментальним питанням соціальної політики. Повний доступ до системи правосуддя визначає суттєвий аспект правового статусу громадян. На суспільному рівні доступ до правосуддя створює важливий зв'язок між політикою у сфері правосуддя та ширшими питаннями суспільної згуртованості. Для громадян це означає наявність позитивної взаємодії із системою правосуддя, що виявляється у повазі до принципу верховенства права та довірі до судових інституцій. Отож, науковець визначив доступ до правосуддя наріжною формою суспільного зв'язку через один із основних соціальних інститутів – систему правосуддя [8, с. 39]. Відтак доступ до правосуддя є найбільш основним громадянським правом у будь-якій сучасній демократичній державі, яка претендує не лише на проголошення, але й на гарантування захисту прав усіх.

Поняття доступу до правосуддя є комплексним і варіативним, суттєво відрізняючись у різних правових системах під впливом культурних, соціальних та економічних чинників. Важливим є визначення цього права, яке вперше було чітко сформульоване у 2012 році в рамках звіту Проєкту «Всесвітнє правосуддя» (World Justice Project). У цьому документі доступ до правосуддя визначено як «здатність кожної особи звертатися та отримувати ефективний захист своїх прав через доступні, економічно обґрунтовані, неупереджені, результативні, дієві та культурно чутливі інституції правосуддя» [17, 18]. Універсальні принципи, визначені на глобальному рівні, охоплюють питання доступу до правосуддя, що дозволяє виокремити два підходи до його розуміння: «вузький» та «широкий». «Вузьке» розуміння доступу до правосуддя зосереджується переважно на забезпеченні доступу до можливості звернення, юридичного представництва у судових інстанціях. Водночас «широке» розуміння охоплює глибший аспект, де доступ до правосуддя є синонімом правового забезпечення, спрямованого на розширення правових можливостей соціально незахищених верств населення та осіб, позбавлених прав [18].

Більш широке трактування доступу до правосуддя включає не лише підтримку осіб, які не мають фінансових можливостей для оплати послуг адвокатів, але й акцентує увагу на недоліках та обмеженнях самої судової системи. Такий підхід сприяє розвитку концепції «правової підтримки» і закликає до реформування судової системи шляхом спрощення процедурних та формальних вимог, а також запровадження механізмів для подання колективних позовів і позовів від третіх осіб [19, с. 19]. Запропоновані заходи передбачають реформування та спрощення різних елементів правової системи, а також модернізацію інших соціальних інституцій для створення більш інтегрованої моделі надання правових послуг. Даний підхід підкреслює, що реальний доступ до правосуддя має враховувати соціальні чинники, які історично обмежували можливості окремих осіб або груп у захисті своїх прав [20]. До таких чинників відносяться в тому числі етнічна приналежність до корінних народів, раса, стать, інвалідність, соціальний статус та сексуальна ідентичність. Авторка дослідницького методу «Path to Justice» Х. Генн надала опис доступу до правосуддя через «справедливі результати на основі правил або правових принципів відповідно до верховенства права» та розкрила його основні елементи, зокрема знання прав і обов'язків та системи відшкодування, як формальної, так і неформальної; здатність отримати доступ до цих систем і брати в них активну участь для досягнення справедливого результату на основі правил

або правових принципів відповідно до верховенства права. Отож, ця вчена є прихильницею позиції відкритого визначення доступу до правосуддя [21].

Доступ до правосуддя формує свої межі та найкраще розуміється завдяки своїй динамічній та генеративній природі. Так, це питання є ключовим у публікації Д. Паломбелла, у якій науковець зазначає, що на відміну від інших елементів юридичної системи доступ до правосуддя не виконує статичної ролі, оскільки розвивається через конкретні випадки та ситуації, і його трансформаційні ознаки свідчать про глибоку динамічність [15, с. 121–123]. Важливо, що динамічна сила доступу має ще одну унікальну властивість, яку можна охарактеризувати як генеративну: процедурна структура доступу до правосуддя не лише підтримує вже існуючі субстантивні права, надаючи їм ефективні засоби захисту, але й може сприяти формуванню нових прав та створенню нових можливостей для юридичного захисту. Тому доступ до правосуддя не є автономним правом, але засобом доступу до права, який надає і розширює можливості втілення в життя інших прав.

Висновки. Як підсумок, варто констатувати, що доступ до правосуддя відображає широкий спектр різних цінностей та цілей у зв'язку з великою різноманітністю питань і видів діяльності сучасної правової соціальної держави. Сучасна модель доступу до правосуддя втілюється у пріоритетних напрямках діяльності держави щодо комплексного нормативного врегулювання системи правосуддя та суміжних правових інститутів, практичного дотримання цінностей, принципів та цілей верховенства права, за результатами яких зокрема визначається ефективність судового захисту прав і свобод особи та стан соціальної справедливості держави загалом. Серед висловлених вузького та широкого тлумачення, закритого та відкритого розуміння права на доступ до правосуддя, вбачається оновлення концепції доступу до правосуддя, що підлягає наповненню змістом з огляду на суспільні потреби часу, який є відкритим, динамічним та невичерпним з огляду на хвилі суспільного розвитку та появу нових соціальних потреб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Greenleaf, G. & Peruginelli, G., A comprehensive free access legal information system for Europe (February 29, 2012). 21 p.
2. Cappelletti, M. & B. Garth (1978). Access to Justice: The newest wave in the worldwide movement to make rights effective. *Buffalo Law Review*, January 1978, Vol. 27, p. 181ꟷ292.
3. Cappelletti, M. (1983). Access to justice and the welfare state. *Michigan Law Review*, Vol. 81, Vol. 4, p. 1006.
4. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія. Харків. Право, 2008. 304 с.
5. Лужанський А.В. Конституційно-правові засади доступу до правосуддя: дис. … канд. юр. наук: 12.00.02. Київ. 2013. 234 с.
6. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія. Харків: Право, 2010. 256 с.
7. Мокрицька І.Я. Доступність правосуддя як шлях до забезпечення права на судовий захист у кримінальному процесі: науково-теоретичний аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія».* Серія «Право». 2015. № 1(11). http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15miynta.pdf.
8. Жаровська І.М. Доступність права: теоретико-правові проблеми: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2006. 20 с.
9. Redgewell, C. (2004), Access to Evironmental Justice. Oxford, Oxford University Press, Collected Courses of the Academy of European Law, XVI/4, p. 153–177.
10. Appelman, N.J., Duin, R.F,J., Hoboken, N., Hellberger, B., Zarouali (2021), Access to digital justice: in search of an effective remedy for removing unlawful online content. Amsterdam Law School Legal Studies Research Paper. Vol. 2021-35.
11. Farrow, T.C.W. (2014), What is Access to Justice? *Osgoode Hall Law Journal*, Vol. 51, Issue 3, pp. 957–988.
12. Currie A. (2000), Some Aspects of Access to Justice in Canada, Appendix B to Expanding Horizons: Rethinking Access to Justice in Canada. Canada, Department of Justice, February, 2000. 102 p.

13. Кучинська О.П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 288 с.
14. Верба І.О. Право на доступ до правосуддя та його юридичне забезпечення: загальноправова характеристика: дис. … канд. юр. наук: 12.00.01. Запоріжжя. 2016. 225 с.
15. Palombella, G. (2021), Access to Justice: Dynamic, Foundational, and Generative. Ratio Juris, 34: p. 121–138. https://doi.org/10.1111/raju.12309.
16. Émile Durkheim, De la division du travail social, 8e éd., Paris, Presses universitaires de France, 2013 [1893], p. 29.
17. Вебсайт World justice project, 2022: WJP (2022), WJP Rule of Law Index Factors. https://worldjusticeproject.org/rule-of-lawindex/factors/2022.
18. Agrast, M.D., J.C. Botero, J.M.A. Ponce, C.S. Pratt (2012-2013), World Justice Project Rule of Law Index 2012-2013. Agrast et al., 2012/2013.
19. MacDonald, R.A. (2005), Access to Justice in Canada today, scope, scale, ambitions. In: Bass et al (2005), p. 19–113.
20. Currie A. (2004), Riding the third wave. Rethinking Criminal Legal Aid within an Access to Justice Framework. Paper prepared for the Research and Statistics Division of the Department of Justice, Canada. June 2004.
21. Genn H. (2012), DO-IT-YOURSELF LAW: Access to justice and the challenge of self-representation, Atkin Memorial Lecture, October 2012. Genn, 2012.

УДК 340.1:17.02
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.3

ДОБРОСОВІСНІСТЬ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

Бурдін М.Ю.,
доктор юридичних наук, професор,
проректор Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6748-3321

Байбак А.Г.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративної діяльності
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0004-5700-5598

Бурдін М.Ю., Байбак А.Г. Добросовісність як правова категорія.

У статті проведено загальну характеристику і визначено юридичну природу категорії «добросовісність». Зазначено, що наразі в українській юриспруденції теоретичні та прикладні питання добросовісності у праві знаходять своє відображення через низку положень цивільного та адміністративного права. Між іншим, такий підхід є дещо звуженим та не дає побачити цілісну картину, що розкриває всі риси досліджуваного явища. Проведено співвідношення права і моралі. Наведено визначення категорії «добросовісність», які надаються цьому поняттю різними дослідниками. Встановлено, що згідно з найбільш поширеною думкою, категорія добросовісності визначається через етичні, моральні категорії. Зроблено висновок, що у межах галузевих юридичних наук (цивільного та адміністративного права) вчені, намагаючись узагальнити та формалізувати риси добросовісності, не напрацювали єдиних/ універсальних підходів.

Проведено аналіз зарубіжних напрацювань щодо добросовісності у праві. Зазначено, що закордонні автори, крізь риси добросовісності, відшуковують фундаментальні підходи у праві, а саме через вплив моралі на право, категорію правосвідомості та правомірну поведінку та принципи права. Проаналізувавши закордонні підходи до розуміння поняття «добросовісність», ми простежуємо ланцюг із фундаментальних, філософсько-правових та галузевих підходів щодо розуміння цього терміну.

Для визначення сутності категорії «добросовісність», проведено аналіз Постанов Верховного Суду і Великої Палати Верховного Суду стосовно використання ним терміну «добросовісність» і розуміння його змісту судовим органом. Зауважується, що розкриття юридичних рис добросовісності має спиратися на міждисциплінарний науковий підхід, в основі якого лежать теоретико-правові напрацювання щодо правосвідомості особи, типів правомірної поведінки та також принципів права. Наголошено, що важливу роль у встановленні критеріїв добросовісності відіграє судова практика, яка через накопичення прецедентів і судових позицій поступово формує каталог ознак добросовісної поведінки. Таким чином, суди, вирішуючи конкретні справи, розробляють і застосовують ці ознаки, які стають частиною правової системи. Вони можуть включати такі критерії, як чесність, розумність, відповідальність, пропорційність у поведінці сторін та інші подібні риси, які загалом визначаються на підставі судових рішень і підходів, закріплених у правозастосуванні.

Ключові слова: право, добросовісність, моральні норми, принцип права, норма права, судова практика, правосвідомість, правова культура.

Burdin M.Yu., Baibak A.H. Good faith as a legal category.

The article provides a general description and defines the legal nature of the category ‘integrity’. It is noted that currently in Ukrainian jurisprudence, theoretical and applied issues of good faith in law are reflected in a number of provisions of civil and administrative law. However, such an approach is somewhat narrow and does not allow us to see the whole picture which reveals all the features of

the phenomenon under study. The author makes a correlation between law and morality. The author provides the definitions of the category 'good faith' given to this concept by various researchers. It is established that according to the most common opinion, the category of good faith is defined through ethical and moral categories. The author concludes that within the framework of branch legal sciences (civil and administrative law), scholars have not developed any unified/universal approaches when trying to generalise and formalise the features of good faith.

The author analyses foreign developments on good faith in law. It is noted that foreign authors, through the features of good faith, seek fundamental approaches to law, namely, through the influence of morality on law, the category of legal consciousness and lawful behaviour and the principles of law. Having analysed foreign approaches to understanding the concept of 'good faith', we trace a chain of fundamental, philosophical and legal, and sectoral approaches to understanding this term.

In order to determine the essence of the category of 'good faith', the author analyses the Resolutions of the Supreme Court and the Grand Chamber of the Supreme Court regarding their use of the term 'good faith' and the judicial body's understanding of its meaning. It is noted that the disclosure of the legal features of good faith should be based on an interdisciplinary scientific approach, which is based on theoretical and legal developments regarding legal consciousness of a person, types of lawful behaviour and principles of law. It is emphasised that an important role in establishing the criteria of good faith is played by judicial practice, which, through the accumulation of precedents and court opinions, gradually forms a catalogue of signs of good faith behaviour. Thus, courts, when deciding on specific cases, develop and apply these criteria, which become part of the legal system. They may include such criteria as honesty, reasonableness, responsibility, proportionality in the parties' behaviour and other similar features, which are generally determined on the basis of court decisions and approaches enshrined in law enforcement.

Key words: law, good faith, moral norms, principle of law, rule of law, judicial practice, legal consciousness, legal culture.

Постановка проблеми. В Цивільному кодексі України йдеться про недопущення зловживання суб'єктивними правами під час їх реалізації. Саме для цього використовується така юридична конструкція у вигляді принципу права, як принцип добросовісності, який стосується здійснення суб'єктивних прав. Також маємо зазначити, що ідею добросовісності в праві конституйовано через формалізацію в Конституції України положення про те, що власність зобов'язує. Отже, здійснення правомочностей власника неодмінно пов'язано із обачливістю та добросовісністю. Між іншим, слід звернути увагу на те, що категорія «добросовісність» своїм походженням зобов'язана такому соціальному регулятору як мораль, адже спирається на моральні, релігійні, культурні устої суспільства. На відміну від моралі, право завжди є формалізованим, внаслідок чого, всі юридичні поняття та категорії мають чіткі юридичні властивості, ознаки та характеристику. Невипадково, елементом верховенства права є правова визначеність[1], котра означає, що право завжди має чіткий, конкретний юридичний зміст, воно включає очікувані наслідки, стислість, чіткість, зрозумілість. Між іншим, внаслідок того, що за своєю юридичною природою, добросовісність є категорією абстрактною, «еластичною» виникає необхідність напрацювання чітких юридичних критеріїв добросовісності у праві задля екстраполяції категорії добросовісності в практичну діяльність, а також використання цієї категорії для захисту суб'єктивних прав, які здійснюються з належною метою, в належний спосіб задля досягнення законної цілі. Саме цим обумовлені актуальність і теоретична значущість репрезентованої статті.

Мета дослідження полягає у всебічному комплексному аналізі науково-концептуальних підходів та актів позитивного права, через які виявляються юридичні характеристики добросовісності.

Стан опрацювання проблематики. Проблематику конвергенції моралі та права досліджували ряд вітчизняних вчених. Зокрема, на монографічному рівні цього питання торкалися як вітчизняні (І. Євхутич), так і закордонні дослідники (Лон Л. Фуллер). Також окремим теоретичним питанням, що присвячені цій проблематиці присвятили свої наукові розробки Н. Грищенко, І. Дячишин, В. Заборовський, К. Кучерук, Ю. Крисюк, В. Лозовий, В. Манзюк, Н. Павлів-Самоїл,

[1] точність, ясність, стабільність і недвозначність приписів, їх узгодженість у системі правового регулювання, що забезпечує суб'єктам права їх розуміння і реалізацію, самостійно або з юридичною допомогою [1, с. 21; 2, с. 52].

О. Панченко, О. Самолюк, О. Сидоренко, Л. Сідак, С. Слабко, О. Турчак. Поруч із цим, особливості юридизації добросовісності розглядали: І. Бабич, О. Бакалінська, С. Галкевич, В. Жорнокуй, В. Никифорак, А. Смітюх, О. Сурженко, Д. Тимошенко, О. Холод. Між іншим, на сьогодні, маємо констатувати, що усталеної юридичної концепції добросовісності у праві не подано. Саме це обумовлює подальші наукові пошуки у визначенні чітких юридичних понять, критеріїв та ознак щодо цього явища.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, маємо констатувати, що наразі в українській юриспруденції теоретичні та прикладні питання добросовісності у праві знаходять своє відображення через низку положень цивільного та адміністративного права. Між іншим, такий підхід є дещо звуженим та не дає побачити цілісну картину, що розкриває всі риси досліджуваного явища. На нашу думку, вивчення добросовісності у праві має відбуватися крізь призму таких наукових пошуків як: конвергенція моралі та права, а отже й визначення особливості юридизації моральних понять та категорій (базовий підхід). Також, зважаючи на існуючі уявлення в праві щодо оціночних понять, традиційно юриспруденція розуміється як «каталог/набір» вказаних юридичних явищ, що формується через правозастосовчу практику та накопиченій нею досвід. Тому прикладні, в певній мірі утилітарні, аспекти добросовісності у праві виявляються в подальшому через напрацювання у вище згаданих галузях права.

Право і мораль, які є основоположними елементами щодо регулювання та впорядкування відносин у суспільстві, виступають основними способами впливу на поведінку суб'єктів [3, с. 407]. Взаємодія моралі і права проявляється у тому, що правові закони втілюють у собі принципи гуманізму, справедливості, рівності людей. Інакше кажучи, закони правової держави втілюють вищі моральні вимоги сучасного суспільства. Для пояснення сутності правових норм необхідний не лише їх всебічний аналіз, зважаючи на вимоги правосвідомості суспільства, але й виявлення взаємозв'язків норм права із принципами й нормами моралі, з моральною свідомістю суспільства. Застосування норм права вимагає проникнення в моральну оцінку життєвих відносин, а їх аналіз необхідний при розгляді шлюбно-сімейних, а також багатьох цивільних і кримінальних справ [4, с. 13], що є важливим для функціонування правових інститутів [5, с. 75].

Сучасні дослідники, співвідношення права і моралі розглядають як взаємно доповнюючи одне одного. Норми права служать і повинні служити провідниками моралі, закріплювати і захищати моральні засади суспільства, Сила законів збільшується, якщо вони спираються не тільки на владу, а й на суспільну мораль. Правова система сучасного суспільства закріплює життєво важливі для всього суспільства вимоги моралі. Законодавча влада, в роботі по вдосконаленню права, враховує стан суспільної моралі, етичну культуру населення, виходить з того, що право має бути етичним, закони мають бути справедливими і гуманними [6, с. 36].

Продовжуючи дослідження, маємо зазначити, що згідно з найбільш поширеною думкою, категорія добросовісності визначається через етичні, моральні категорії [7, с. 12]. Водночас, слід зауважити, що стосовно визначення самої категорії добросовісності у юридичній науці, зокрема в науці цивільного права відсутня єдність щодо змісту, який вкладається в цю дефініцію [8, с. 123]. Т. Боднар [9], Р. Кондратьєв, М. Стефанчук [10, с. 132] поняття «добросовісність» ототожнюють з поняттям «безвинність». А. Довгерт добросовісність характеризує як фактичну як фактичну чесність та додержання розумних стандартів чесного ведення справ [11, с. 86]. Н. Кузнєцова поняття добросовісність визначає через юридичну конструкцію «принцип права». Вона, зокрема, зазначає, що принципи добросовісності конкретизуються як загальний обов'язок кожної сторони: вжити всіх можливих заходів для полегшення виконання зобов'язання, уникати дій, які можуть його ускладнити або зробити неможливим; не порушувати права іншої сторони; активно співпрацювати для досягнення мети договору; надавати необхідну інформацію щодо виконання початкових етапів зобов'язання [12, с. 13]. Д. Тимошенко стверджує, що поняття добросовісності, безумовно, є оціночним (не має точного визначення) і слугує для оцінки психологічного (морального) аспекту поведінки учасників цивільних правовідносин [8, с. 122]. Водночас, деякі дослідники розглядають добросовісність як суб'єктивну категорію і вважають, що вона полягає в прагненні сумлінно захищати цивільні права та забезпечувати виконання цивільних обов'язків. Оскільки прагнення є вольовою характеристикою, воно залежить від волі й дій конкретних суб'єктів цивільних правовідносин. [8, с. 123-124].

Звернувшись здобутків до адміністративного права, можемо помітити ту обставину, що у ньому теж відсутній єдиний підхід до розгляду та розуміння цієї категорії. Насамперед, вчені-адмі-

ністративісти риси добросовісності намагаються відшукати через таку юридичну конструкцію як «обов'язок». При цьому носіями вказаного обов'язку є як органи публічної влади, так і фізичні особи. Зокрема, Г. Кузів, В. Яцуба виходять з того, що розуміння добросовісності як загального обов'язку в адміністративному процесуальному праві полягає в тому, що всі суб'єкти повинні сумлінно використовувати свої процесуальні права та належним чином виконувати процесуальні обов'язки [13, с. 255–259; 14, с. 316]. В. Тимощук, І. Бойко, А. Школик, Є. Школьний добросовісність розглядають як обов'язок адміністративного органу під час вирішення справи діяти відповідно до норм моралі та права, не зловживати владою, не порушувати права та свободи осіб [15, с. 17], застосовувати свої повноваження з належною метою та керуватися добрими намірами для досягнення поставлених цілей [16, с. 130].

Як компромісна точка зору існує і концепція добросовісності в об'єктивно-суб'єктивному розумінні. Так, деякі вчені сприймають добросовісність (у суб'єктивному значенні) як усвідомлення суб'єктом власної сумлінності та чесності при здійсненні ним прав і виконанні обов'язків, а в об'єктивному значенні є загально-правовим принципом, який передбачає необхідність сумлінної та чесної поведінки суб'єктів при виконанні своїх юридичних обов'язків і здійсненні своїх суб'єктивних прав [8, с. 124].

Продовжуючи це твердження, О. Бакалінська зазначає, що поняття «добросовісність» в об'єктивному сенсі означає вимоги, встановлені нормами права та звичаями ділового обороту, які стосуються поведінки невизначеного кола учасників цивільних правовідносин. У суб'єктивному розумінні добросовісність означає оцінку поведінки особи з точки зору її відповідності загальноприйнятим у суспільстві моральним нормам та поваги до прав інших учасників правовідносин. [17, с. 201; 8, с. 124].

Як бачимо, у межах галузевих юридичних наук (цивільного та адміністративного права) вчені, спробуючи узагальнити та формалізувати риси добросовісності, не напрацювали єдиних/ універсальних підходів, що виступає певним пробілом, оскільки точне значення термінології полегшує юридичне спілкування [18, с. 196], яке дозволяє вирішувати справу по суті без застосування зайвих зусиль.

Аналіз зарубіжних напрацювань щодо добросовісності у праві вказує на те, що крізь риси добросовісності вчені відшуковують фундаментальні підходи у праві, а саме через вплив моралі на право, категорію правосвідомості та правомірну поведінку та принципи права. Лише згодом категорія добросовісності набуває свого розвитку в межах галузевих юридичних наук. Так, Андрас Фолді при тлумаченні добросовісності (bonafides) чітко розрізняє (1) суб'єктивну добросовісність, що характеризується вірою в законність, серед іншого, свого володіння, і (2) об'єктивну добросовісність (добросовісність і чесність у справах) [19].

Естонський дослідник Алєкс Єлісєєв використовував термін «добросовісність» для опису трьох типів поведінки, яку очікували від сторін у контрактах: (1) кожна сторона повинна дотримуватися свого слова; (2) жодна сторона не повинна вводити іншу в оману або укладати надто жорсткий договір; (3) кожна сторона повинна виконувати ті зобов'язання, які визнала б чесна людина, навіть якщо вони не були явно висловлені [20].

Таля Учарийилмаз визначає добросовісність як один із основних правових принципів, що передбачає моральні норми поведінки, які включають чесність, лояльність і розумність у соціальних відносинах. У класичному періоді римського права вона мала як суб'єктивне значення (намір сторін), так і об'єктивне (вимога дотримання обіцянок) [21].

Р. Валсан «добросовісність» (лат. bona fides) розглядає як одну з ключових концепцій римського права, яка походить від терміну fides — довіра або вірність. Концепція bona fides з'являється в юридичній практиці в контексті bonus vir (чесна людина) та iudicia bonae fidei (судові рішення, що ґрунтуються на добросовісності). У класичному римському праві bona fides визначалася як зобов'язання діяти сумлінно, справедливо і без обману [22].

Як бачимо, аналізуючи закордонні підходи до розуміння поняття «добросовісність», ми простежуємо ланцюг із фундаментальних, філософсько-правових та галузевих підходів щодо розуміння цього терміну. Тому, для подальшого визначення сутності «добросовісності», слід звернутися до судової практики.

Верховний Суд у Постанові від 10 вересня 2018 року у справі № 920/739/17 зазначає: «відповідно до статті 3 Цивільного кодексу України принципи справедливості, добросовісності та розумності є однією із фундаментальних засад цивільного права, спрямованою, у тому числі,

на утвердження у правовій системі України принципу верховенства права. При цьому добросовісність означає прагнення особи сумлінно використовувати цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов'язків, що зокрема підтверджується змістом частини 3 статті 509 цього Кодексу. Отже, законодавець, навівши у тексті Цивільного кодексу України зазначений принцип, установив у такий спосіб певну межу поведінки учасників цивільних правовідносин, тому кожен із них зобов'язаний сумлінно здійснювати свої цивільні права та виконувати цивільні обов'язки, у тому числі передбачати можливість завдання своїми діями (бездіяльністю) шкоди правам та інтересам інших осіб. Цей принцип не є суто формальним, оскільки його недотримання призводить до порушення прав та інтересів учасників цивільного обороту» [23].

Велика Палата Верховного Суду у Постанові по Справі № 147/66/17 від 14 грудня 2021 року зазначила: «добросовісність (пункт 6 статті 3 ЦК України) – це певний стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення» [24]. Доктрина venire contra factum proprium (заборони суперечливої поведінки), базується ще на римській максимі - «non concedit venire contra factum proprium» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці). В основі доктрини venire contra factum proprium знаходиться принцип добросовісності. Поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них [25].

Велика Палата Верховного Суду у Постанові по Справі № 513/879/19 від 29 листопада 2023 року окреслила критерії добросовісної поведінки: «вона має бути очікуваною, характерною для інших учасників цивільних правовідносин за порівнянних обставин; поведінка учасника цивільно-правових відносин не повинна обмежувати право чи позбавляти права інших осіб та має враховувати права, законні інтереси іншої сторони правовідносин; поведінка сторони має бути законною, зокрема не допускаються дії виключно з протиправною метою або з наміром заподіяти шкоду іншій особі; учасники цивільних правовідносин повинні сприяти своєму контрагенту різними способами, у тому числі через отримання необхідної інформації» [26].

Висновки. Маємо зазначити, що розкриття юридичних рис добросовісності має спиратися на міждисциплінарний науковий підхід, в основі якого лежать теоретико-правові напрацювання щодо правосвідомості особи, типів правомірної поведінки та також принципів права. Саме таким чином, вдається, на більш нижчому шаблі, в межах галузевих юридичних дисциплін трактувати добросовісність через призму категорії юридичного обов'язку.

Враховуючи те, що з позицій юридичної лексики та семантики добросовісність виявляється як явище, що має «еластичні характеристики» (de jure та de facto суто оціночне явище) в межах правозастосування трактування добросовісності детермінується конкретними обставинами справи, характером правовідносин та навіть впливом тих чи інших моральних і етичних стандартів, які можуть змінюватися залежно від культури, часу та місця. Невипадково, зазвичай, внаслідок відсутності уніфікованих критеріїв добросовісності, судді змушені покладатися на власне розуміння добросовісності, попередні судові рішення та аналіз конкретних обставин кожної справи. Тому важливу роль у встановленні критеріїв добросовісності відіграє судова практика, яка через накопичення прецедентів і судових позицій поступово формує каталог ознак добросовісної поведінки. Таким чином, суди, вирішуючи конкретні правові спори, розробляють і застосовують ці ознаки, які стають частиною правової системи. Вони можуть включати такі критерії, як чесність, розумність, відповідальність, пропорційність у поведінці сторін та інші подібні риси, які загалом визначаються на підставі судових рішень і підходів, закріплених у правозастосуванні. Фактично, суди діють як інтерпретатори добросовісності, адаптуючи її до специфіки конкретних правовідносин, які можуть суттєво відрізнятися у залежності від галузі права, виду правочинів або контексту спору. Отже, каталог ознак добросовісності, що формується в судовій практиці, не є сталим і універсальним, він може змінюватися разом із розвитком суспільних відносин і правової системи в цілому. Такий процес відображає еволюційний характер правових понять і їхню здатність до динамічної адаптації, що дозволяє праву зберігати актуальність і відповідність сучасним вимогам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрусів У.Б., Федик С.Є. Елементи принципу юридичної визначеності. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 19–25.

2. Байбак А.Г. Визначеність як властивість права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2021. 250 с.
3. Сидоренко О.М. Право та мораль як основні способи правового впливу на поведінку суб'єктів. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані*: монографія / за ред. О.В. Козаченка, Є.Л. Стрельцова; МОН України, НУ «ОЮА», Каф. крим. права та ін. крим.-прав. дисциплін Миколаїв. ін-т. права, ПРЦ НАПрНУ, ГО «Всеукр. Асоціація крим. права». Миколаїв: Іліон, 2016. С. 405–420.
4. Євтухович І.М. Мораль і право - взаємопов'язані і взаємопроникаючі системи регуляції суспільного життя. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 10–20.
5. Лазарєв В.В. Концептуалізація юридичної термінології: необхідність прозорого термінологічного підходу. *Право і безпека*. 2022. № 1 (84). С. 73–80. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.08.
6. Мануйлов Є.М. Співвідношення права і моралі. *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному суспільстві*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 22 травня 2020 р.) / НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків: Друкарня Мадрид, 2020. С. 35–39.
7. Валігура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 11–16. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.02.
8. Тимошенко Д.В. Категорія добросовісності у системі приватно-правового регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 121–126. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/28.
9. Боднар Т. Добросовісність, розумність та справедливість як принципи виконання договірного зобов'язання. *Юридична Україна*. 2005. № 3. С. 39–44.
10. Кондратьєв Р.І., Стефанчук М.О. Дискусійні питання щодо системи загальних принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2 (22). С. 127–133.
11. Довгерт А.С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 83–-89.
12. Кузнєцова Н.С. Принципи сучасного зобов'язального права України. *Українське комерційне право*. 2003. № 4. С. 9–15.
13. Кузів Г. Обов'язок добросовісного здійснення прав у цивільному процесі. *Вісник Львівського університету. Серія Юридична*. 2012. Вип. 56. С. 255–259.
14. Яцуба ВВ. Значення принципу добросовісності в системі принципів адміністративного судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 315–318.
15. Тимощук В., Бойко І., Школик А., Школьний Є. Закон «Про адміністративну процедуру»: загальні прозорі правила взаємодії між державою та громадянами й бізнесом: посібник. Київ, 2024. 76 с.
16. Тимощук В.П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії: монографія. Київ: «Конус-Ю», 2010. 296 с.
17. Бакалінська О.О. Категорія «добросовісність» у цивільному праві України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 200–203.
18. Лазарєв В.В. Поняття «юридична мова»: сучасні наукові інтерпретації. *Нове українське право.* 2021. Вип. 3. С. 194–197. DOI: https://doi.org/ 10.51989/NUL.2021.3.28.
19. András Földi. Traces of the dualist interpretation of good faith in the ius commune until the end of the sixteenth century. *Fundamina (Pretoria)*. 2014. Vol. 20, n. 1. URL: https://scielo.org.za/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1021-545X2014000100027#back (дата звернення: 09.09.2024).
20. Aleksejs Jelisejevs. From Bona Fides to Laba Ticība: Historical Interpretation of Good Faith Principle in Latvian Law to Protect Payment Service Consumers. Rights from De-Banking. *Acta Prosperitatis*. 2023. № 14(1). Pp. 96–111. DOI: 10.37804/1691-6077-2023-14-96-111.
21. Talya Uçaryılmaz. The Principle of Good Faith in Public International Law. *Universidad de Deusto*. 2020. Vol. 68/1. Págs. 43–59. URL: http://dx.doi.org/10.18543/ed-68(1)-2020pp43-59.
22. Valsan R. Fides, bona fides, and bonus vir: Relations of trust and confidence in Roman Antiquity. *Journal of Law, Religion and State*. 2017. Vol. 5. No. 1. Pp. 48–85. DOI: https://doi.org/10.1163/22124810-00501003.

23. Постанова Верховного Суду від 10.09.2018 р. у Справі № 920/739/17. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/77748947 (дата звернення: 09.09.2024).
24. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.12.2021 р. у Справі № 147/66/17 (провадження № 14-95цс20). URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=102892553&red=1000035541ca781e0f74d5777f9e 8d2324a630&d=5 (дата звернення: 09.09.2024).
25. Постанова Верховного Суду від 10.04.2019 р. у Справі № 390/34/1. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/81263995 (дата звернення: 09.09.2024).
26. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.11.2023 р. у Справі № 513/879/19. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=115546305&red=100003cef7405bd3347a74e091a2191384edea&d=5 (дата звернення: 09.09.2024).

УДК 342.25:352.07:94](477.87)»1927/1938»
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.4

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОВЕДЕННЯ ЗЕМСЬКОЇ РЕФОРМИ ТА РЕОРГАНІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ СИСТЕМИ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ (ЗАКАРПАТТЯ) У 1927–1938 РОКАХ

Грін О.О.,
старший викладач
кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Ужгородського національного університету
ORCID: 0009-0004-2249-7895

Грін О.О. Нормативно-правове забезпечення проведення земської реформи та реорганізація адміністративної системи Підкарпатської Русі (Закарпаття) у 1927–1938 роках.

У статті проаналізовано нормативно-правове забезпечення проведення земської реформи та реорганізацію адміністративної системи Підкарпатської Русі (Закарпаття) у 1927–1938 роках. Констатовано, що головною суттю реформи 1927 р. на території краю, як і у всій ЧСР, було встановлення земського управління з одночасним введенням нового адміністративно-територіального устрою. Земські управи перебрали на себе внутрішнє управління, яке до цього забезпечували цивільні управління комітатних управ. Проаналізовано модель формування та порядок функціонування окружної управи на чолі з земським президентом, його взаємовідносини з земським представництвом, порядок скликання останнього, строк повноважень, сферу компетенції, а також порядок розпуску обраних органів земського представництва. Розкрито порядок обрання, склад та спосіб функціонування земського комітету та земських комісій. Проаналізовано діяльність, сферу компетенції та порядок взаємодії окружних адміністрацій, окружних представництв та окружних комітетів, порядок призначення, звільнення їх керівників та взаємодію останніх з колегіальними органами. Подано аналіз закону № 172/1937 «Про тимчасове регулювання правового статусу губернатора Підкарпатської Русі», в якому розкрито його правовий статус, класичні та нові повноваження губернатора щодо земського представництва і земських комітетів. Доводиться, що не дивлячись на фактичне підвищення статусу губернатора, він і надалі зберігав статус репрезентативного органу, який зберіг і переніс з Генерального статуту. Таким чином, губернатор не був самостійним у прийнятті рішень, а повністю залежав від центральної влади. Проаналізовано модель взаємовідносин між губернатором та віце-губернатором. Розкрито порядок утворення, сферу компетенції, місце осідку Губерніальної ради як дорадчого зібрання губернатора та органу, що представляв централізацію державного управління на Підкарпатській Русі (Закарпатті). Доводиться, що вказаний закон, який мав стати першим кроком до реальної автономії краю, став поєднанням існуючої внутрішньої централізованої структури та автономістських ідей, а точніше їх заміною. Зроблено відповідні висновки про те, що політичне керівництво Чехословаччини на протязі 1927–1938 років не змогло або не захотіло в законний спосіб реалізувати норми Конституції ЧСР щодо надання автономії Підкарпатській Русі (Закарпаттю).

Ключові слова: земська реформа, реорганізація, адміністративна система, Підкарпатська Русь, Чехословацька республіка, уніфікація, жупа, комітат, меморандум, Ліга Націй, Мала Антанта, Цивільне управління, автономія, губернатор, віце-губернатор, краї (країни), автономний сойм, чехізація, адміністративно-територіальний устрій, округ, повіт, нотарський район, організаційний закон, земське представництво, земський комітет, земська комісія, земський президент, земська управа, окружне представництво, окружний начальник, губерніальна рада, правовий статус, новий Генеральний статут, компетенція.

Hrin O.O. Normative and legal provision of the Zemstvo reform and reorganization of the administrative system of Subcarpathian Rus (Transcarpathia) in 1927–1938.

The article analyzes the regulatory and legal support of the Zemstvo reform and the reorganization of the administrative system of Subcarpathian Rus (Transcarpathia) in 1927–1938. It is established that the main

essence of the 1927 reform in the territory of the region, as well as in the whole of Czechoslovakia, was the creation of a Zemstvo administration with the simultaneous introduction of a new administrative and territorial system. Zemsky administrations took over internal management, which was previously carried out by civil administrations of komit administrations. The model of the formation and functioning of the district administration headed by the head of the zemstvo, its relationship with the zemstvo representation, the procedure for convening the latter, the term of office, the sphere of competence, as well as the procedure for the dissolution of elected representatives. bodies of the Zemstvo representation were analyzed. The procedure for elections, the composition and procedure of activity of the Zemstvo Committee and Zemstvo Commissions have been revealed. The activity, sphere of competence and the procedure of interaction of district state administrations, district representative offices and district committees, the procedure for appointing and dismissing their leaders and the latter's interaction with collegial bodies were analyzed. An analysis of the law No. 172/1937 «On the temporary regulation of the legal position of the governor of Subcarpathian Rus» is presented, which reveals his legal status, the governor's classical and new powers in relation to the zemstvo representation and zemstvo committees. . It is proved that despite the actual increase in the status of the viceroy, he continued to maintain the status of a representative body, which he retained and transferred from the General Statute. Thus, the governor was not independent in decision-making, but completely dependent on the central government. The model of relations between the governor and the vice-governor is analyzed. The order of formation, sphere of competence, location of the Governor's Council as an advisory meeting of the voivode and a body that was the centralization of state administration in Subcarpathian Rus (Transcarpathia) were revealed. It is proven that the specified law, which was supposed to be the first step towards the real autonomy of the region, became a combination of the existing internal centralized structure and autonomist ideas, or rather their replacement. Corresponding conclusions were made that the political leadership of Czechoslovakia during 1927–1938 failed or did not want to legally implement the provisions of the Constitution of the Czechoslovak Republic regarding the granting of autonomy to Subcarpathian Rus (Transcarpathia).

Key words: land reform, reorganization, administrative system, Subcarpathian Rus, Czechoslovak Republic, unification, county, committee, memorandum, League of Nations, Little Entente, Civil administration, autonomy, governor, vice-governor, regions (countries), autonomous Diet, Czechization, administrative-territorial system, district, county, notary district, organizational law, zemstvo representative office, zemstvo committee, zemstvo commission, zemstvo president, zemstvo administration, district representative office, district chief, gubernatorial council, legal status, new General Statute, competence.

Постановка проблеми. Місцеве самоврядування, регіоналізація та децентралізація постають у наш час визначальними принципами демократичної внутрішньої і зовнішньої державної політики, а також адміністративно – правового регулювання у розвинутих зарубіжних країнах. Цілком очевидно, що надмірний централізм не змінює держави, а веде до нездатності державного апарату ефективно виконувати покладені на нього функції та фактичної девальвації адміністративних норм. Основна спрямованість принципу субсидіарності у ХХ столітті полягала в захисті автономії особи та права на самоврядування низових політичних одиниць – територіальних громад. Захист свободи через реалізацію вказаного принципу сьогодні стає однією з традиційних цінностей європейського політичного устрою.

В результаті здійснення реформи децентралізації влади в Україні протягом 2015–2020 років відбулося значне розширення повноважень органів місцевого самоврядування, зокрема, у таких питаннях як містобудування та благоустрій, земельні правовідносини, надання адміністративних послуг, соціальне забезпечення та ін. Внаслідок цього вони отримали правову основу для реальної можливості самостійно вирішувати питання місцевого значення. Водночас, оскільки система органів місцевого самоврядування функціонує на обласному, районному та місцевому рівнях, виникає необхідність у чіткому розмежуванні повноважень між місцевими державними органами виконавчої влади, які також наділені повноваженнями у відповідних сферах та органами місцевого самоврядування.

Враховуючи вищезазначене, а також те, що території сучасної України на протязі історії входили до складу різних державних утворень, вкрай актуальним є аналіз нормативно-правового забезпечення проведення земської реформи та процесу реорганізації адміністративної системи Підкарпатської Русі (Закарпаття) у 1927–1938 роках.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематику проведення земської реформи та реорганізацію адміністративної системи Підкарпатської Русі (Закарпаття) вказаного періоду здебільшого вивчали вітчизняні та зарубіжні «чисті» історики, такі як М. Болдижар, І. Ванат, С. Віднянський, І. Гранчак, О. Данко, З. Завадський, К. Крофта, І. Ліхтей, П. Магочій, П. Петрище, І. Поп, А. Пушкаш, Ю. Химинець, В. Шандор, П. Шворц, І. Шніцер, А. Штефан та ін.

З позицій історико-правової науки вказану проблему досліджували Г. Балрейх, В. Ганчин, К. Кадлец, В. Лемак, П. Мосний, З. Пешка, П. Стерчо, І. Терлюк та ін.

Визнаючи цінність наявних праць, змушені констатувати, що існує незавершеність наукових розробок вказаної проблематики в українській історико-правовій науці.

Метою статті є аналіз нормативно-правового забезпечення проведення земської реформи та процесу реорганізації адміністративної системи Підкарпатської Русі (Закарпаття) у 1927–1938 роках.

Виклад основного матеріалу. Формування адміністративної системи майбутньої Підкарпатської Русі розпочалося після того, коли уряд у Празі отримав усі гарантії, як міжнародні, так і в самому краї, щодо приєднання цієї території до Чехословаччини. Першою спробою уніфікації місцевого управління на всій території Чехословацької держави (за винятком Праги) було прийняття 29 лютого 1920 р. закону № 126/1920 «Про утворення комітатів та обласних управлінь у Чехословацькій республіці». Попри це, вказаний закон не було реалізовано на території Підкарпатської Русі [1, с. 38]. За цим законом на новоприєднаній до ЧСР території краю залишалося чинним старе угорське комітатське управління, частково змінене законом № 210/1920 від 22 березня 1920 р. та урядовим указом № 476/1920 від 27 липня 1920 р. Щодо всієї території Чехословаччини, прийняттям закону № 126/1920 не вдалося упорядкувати управління державою шляхом уніфікації управління на всіх її територіях.

Ця проблема на рівні формування місцевих органів влади та територіального самоуправління найбільше проявилась щодо Підкарпатської Русі, адже вимоги до їх утворення і функціонування встановлювалися статтями 10-13 Малого Сен-Жерменського договору та Конституцією ЧСР. Наполегливість у вирішенні цієї проблеми з боку чехословацької влади пояснювалась тим фактом, що замість існуючого до 1918 р. стану дуалізму в місцевому управлінні після реалізації закону № 126/1920 утворився стан триалізму, оскільки на території Підкарпатської Русі поступово розвинувся третій видозмінений варіант місцевого управління [2, с. 104].

У найвищих урядових та політичних колах ЧСР наростав внутрішній тиск щодо реалізації автономного статусу Підкарпатської Русі. 29 лютого 1920 р. Національні збори Чехословаччини прийняли два конституційні закони: «Про діяльність Палати депутатів» та «Про утворення і повноваження Сенату». Цими законами для виборів до Палати депутатів на Підкарпатській Русі утворювався 23-ій виборчий округ та визначалась кількість депутатів до цієї палати – дев'ять. За законом № 124/1920 для виборів до Сенату утворювався 13-ий виборчий округ, а сенаторів Підкарпатська Русь могла обирати лише четверо. На думку історика і юриста В. Ганчина цими законами була порушена норма представництва, адже територія Закарпаття в цей час складала 1/10 частину території ЧСР, а населення становило 1/20 населення держави і число представників краю в Палаті депутатів мало становити 15 чоловік, а в Сенаті – 7-8 [3, с. 85]. У перших виборах до парламенту в квітні 1920 р. населення Підкарпатської Русі участі не брало.

Неоднозначна дія прийнятого законодавства в різних регіонах Чехословаччини негативно впливала на демократичні засади в розбудові держави і закономірно викликала критику як з боку опозиції, так і з боку колишньої еліти Австро-Угорської імперії. Тут варто зазначити, що згідно Конституції ЧСР державо-творчими народами в республіці вважалися чехи і словаки, хоча останні в кількісному відношенні значно поступались німецькому населенню країни. Щоб зняти з порядку денного претензії німців на державотворчість на рівні державної політики було введено національність «чехословак» [4, с. 20]. В 1922 р. професори А. Годинка та Й. Іллеш-Іляшевич від імені Комітета русинських переселенців направили до Ліги Націй меморандум, в якому вказували на нереалізовану автономію, важку соціальну ситуацію русинів у Чехословаччині і вимагали за допомогою плебісциту визначити ту державу, у якій русини хочуть жити (у ЧСР чи Угорщині). До подібної акції долучилось в квітні 1922 р. і керівництво Руської народної ради (РНР) у Пряшеві. Керівництво РНР надіслало делегатам Ліги Націй, які приймали участь у Генуезькій конференції, меморандум про порушення прав русинів у Чехословаччині. Формулювання обох меморандумів були дуже подібними, що чітко вказувало на зв'язок РНР з Угорщиною.

8 квітня 1922 р. Руська народна партія А. Бескида також направила з Пряшева до Генуї делегатам конференції Ліги Націй «Меморандум карпаторуського народа, дочасно приєднаного до Словаччини». У ньому вказувалося на ігнорування владою Чехословаччини умов мирного договору щодо Підкарпатської Русі. Влітку 1922 р. Руська народна партія організувала акції протесту в декількох містах Словаччини, під час яких її прихильники у схвалених резолюціях вимагали створення окремої русинської жупи у Східній Словаччині для того, щоб потім приєднати її до автономної Підкарпатської Русі. Ці акції завершилися 23 листопада у Пряшеві, де було обрано «Общенародный руський конгрес» , у якому приймали участь делегати зі всієї Східної Словаччини, а також представники американських русинських організацій. Останні вимагали від влади ЧСР виконати міжнародні зобов'язання щодо Підкарпатської Русі, провести вибори до Сойму і визначити спільний кордон між Підкарпатською Руссю і Словаччиною.

21 вересня 1922 р. уряд ЧСР прийняв рішення створити з Абов-Турнянської, Шарішської, Земплінської а також частини Ужської жупи нову Кошицьку жупу, чим фактично закрив питання зміни спільного кордону Словаччини та Підкарпатської Русі. Такі дії чеської влади викликали не тільки гостру реакцію на Підкарпатській Русі, але й у США. Русинський Комітет національної оборони у м. Гомстеді на початку 1923 р. звернувся до генерального секретаря Ліги Націй Е. Друмонда з меморандумом з цього приводу. 15 листопада 1923 р. уряд Чехословаччини передав до Ліги Націй звіт про ситуацію в краї. «Уряд стверджує, що він дав би повну автономію Закарпаттю без яких-небудь перешкод, якби не було небезпеки, що русини (українці) стануть жертвою античехословацької агітації, що могло б привести до певних міжнародних комплікацій. Вибори до сойму не було проведено через небезпеку того, що господарсько і культурно краще забезпечені мадяри, жиди і німці скористуються повними демократичними громадянськими правами, в той час як русини не будуть спроможні цього зробити. Посада губернатора після відставки Г. Жатковича не була заміщена, тому що уряд ЧСР не міг знайти відповідного кандидата. Але уряд обіцяв зробити всі потрібні приготування – технічні, політичні і культурні, щоб запровадити повну автономію для Закарпаття. Все, що до цього часу було зроблено, мало тимчасовий характер» [4, с. 51]. У 1924 р. подібні меморандуми до Ліги націй направив американський русинський активіст М. Югас, а в ЧСР – Автономний землеробський союз на чолі з І. Куртяком та Б. Ріском. Завдяки зусиллям міністра закордонних справ Чехословаччини Е. Бенеша, який мав великий авторитет у Лізі Націй, комісія Ради трьох (делегати Франції, Мексики та Великобританії) дали заключення, що празька влада не порушує зобов'язань, взятих на себе щодо Підкарпатської Русі.

Активна критика через відтягування, нерідко й штучне, не надання краю обіцяної широкої автономії звучала також з боку політичних сил Підкарпатської Русі. Так, 22 березня 1922 р. відбулася розширена нарада представників політичних партій Закарпаття [6]. Її учасники обговорили «План програми уряду Чехословацької Республіки відносно проблеми Підкарпатської Русі». Представники партій одноголосно прийняли рішення, в якому констатувалося, що криза Підкарпатської Русі носить політичний характер, оскільки підготовлена урядом програма розвитку краю містить економічні, соціальні та культурні інвестиції, але не передбачає заходів по ліквідації політичної кризи, а причина останньої в тому, що громадяни Підкарпатської Русі позбавлені політичних прав у законодавстві та адміністрації краю [7, с. 77-78].

Про помилки уряду ЧСР щодо Підкарпатської Русі йшлося і в чехословацькому парламенті. Виступаючи в дискусії про чеську політику на Закарпатті 14 грудня 1926 р. сенатор В. Клофач говорив: «Ситуація сьогодні на Закарпатті така, що кожен проти республіки. Ми не розуміємо того народу. Розпочавши мовну суперечку, ми зробили величезний злочин. Ми самі створюємо собі іреденту супроти нас. Мільйонна вартість дерева в лісах гниє, а народ не має роботи і голодує, а де голод, там важко проводити будь-яку державну політику. Великі помилки допустив чеський центральний уряд у Празі… Раніше я нападав на крайового президента Розсипала, але тепер мені здається, що він був виконавцем наказів з Праги» [8, с. 24]. Цей виступ показав, що існує величезний антагонізм між політичними інтересами влади ЧСР на Підкарпатській Русі та місцевими елітами. Останні бачили знаходження компромісу з центральною владою тільки на основі повного проведення в життя норм Сен – Жерменського мирного договору про надання автономії краю.

За допомогою нормативно-правових актів різної юридичної сили, чехословацьким урядом було вжито адміністративних заходів для тіснішого приєднання Підкарпатської Русі до ЧСР у політичному, правовому та економічному вимірах. Зокрема, на чолі «Подкарпатської землі» було поставлено президента А. Розсипала, чеха за національністю, який до цього часу виконував функцію

віце-губернатора. Посада губернатора ще залишалася, але він фактично не мав реальних прав, залишаючись більше номінальною фігурою, особою для «прикраси і зовнішньої пропаганди» [9, с. 12]. Уся повнота влади, адміністрація опинилися в руках президента землі, якого призначала Прага. Слід погодитися з думкою дослідників про те, що ця адміністративна реформа була проведена без будь-яких консультацій-порад із політичними силами Підкарпатської Русі, не кажучи вже про врахування волевиявлення її населення [10, с. 32].

У зв'язку з цим Центральна Руська Народна Рада (ЦРНР) 9 лютого 1927 р. направила меморандум Президенту, міністрам, послам і сенаторам Чехословацької республіки з протестом проти вищезгаданого вольового рішення керівництва ЧСР. Меморандум від імені ЦРНР підписали відомі діячі Підкарпатської Русі: за президію – П. Камінський і М. Бращайко, за секретаріат – М. Бескид, І. Куртяк, С. Фенцик, І. Поливка, А. Бродій, І. Фленько та М. Долинай [11]. Хоча з часу прийняття основних законодавчих актів щодо Підкарпатської Русі пройшло майже сім років, основні його положення на практиці залишалися невиконаними. По-перше, територія Підкарпатської Русі остаточно не установлена, ряд сіл з русинським населенням, яке бажало ввійти до складу автономного утворення, залишилося поза його межами. По-друге, для здійснення автономії нічого не зроблено. Вибори до автономного сойму не проведені навіть після других виборів до Національних зборів. По-третє, після демісії першої Директорії друга не була призначена. Замість того було призначено губернатора без чітко визначених компетенцій. Вся адміністративна влада була довірена чеському віце-губернатору, про посаду якого в попередніх законодавчих актах взагалі не йшлося [7 , с. 79].

Одним з найбільш принципових питань меморандуму була проблема «чехізації», яку проводила під різними приводами центральна влада у формуванні апарату державних службовців на Підкарпатській Русі. У 1927 р. «у підкарпатській адміністрації було 255 чехів, 142 карпатські русини, 56 мадярів, 17 словаків та 22 представники інших національностей»[12]. Дослідник П. Стерчо, посилаючись безпосередньо на текст меморандуму, наводить наступну статистику: «на поштових і телеграфічних урядах було затруднено всього 109 українців, а 306 т. зв. «чехословаків» (з чого фактично всього 50 словаків) і 48 осіб інших національностей. У фінансових урядах це відношення ще далеко гірше, бо всього 41 українець, а 1,279 інших, з чого 1,182 чехи і 10 словаків. Як виходить, мадярів і жидів у фінансових урядах було двічі стільки, що українців. Але, яка пропорція між 41: 1,182. У політичній адміністрації (краєвий, окружні і волосні уряди) було всього 151 українців, 239 чехів, 5 словаків і 84 особи інших національностей. Отже, разом на 2262 державних службовців на Закарпатті було всього 301 українців» [13, с. 35].

Згідно даних М. Болдижара, у канцелярії губернатора краю в 1927 р. працювали 2 русини та 2 чехи, у Президії цивільного управління – 12 чехів, 2 русини, в правлінні жупанатського уряду в Мукачеві – 23 чехів, 7 русинів і 4 угорці. В окружних урядах співвідношення урядовців було таким: у Берегові – 5 чехів і 15 угорців, у Хусті – 20 чехів і 10 русинів, в Іршаві – 16 чехів, 9 русинів і 1 угорець, в Мукачівському окружному уряді – 22 чехи, 14 русинів, 2 німці, 7 угорців, у Перечині – 11 чехів і 5 русинів, у Тячеві – 11 чехів, 3 русини, 1 українець, 2 угорці, 1 єврей, 1 німець і т.д. [3, с.21]. У різних структурах правоохоронних органів представники чеської національності значно переважали над іншими. Так, в жандармерії працювало 727 чехів, 41 русин, 29 словаків, 16 німців, в установах юстиції – 145 чехів і словаків, 35 русинів, 25 росіян і українців, 41 угорець і 9 німців. На службі Головного фінансового управління в Ужгороді перебувало 1182 чехи, 10 словаків, 41 русин, 71 угорець, 15 німців, 9 поляків, 8 росіян, 1 серб, 1 єврей, 1 литовець [4, с. 21].

Представників політичної еліти краю дратувало не тільки те, що на територію краю приїхала велика кількість чеських чиновників, які позаймали всі чільні місця в крайових установах, але й те, що вони почали вимагати для своїх дітей нових шкіл. З 1920 до 1938 р. кількість чеськомовних шкіл непропорційно збільшилась з 20 до 188. Водночас, - як зазначає П. Стерчо, – «маса молодих українських інтелігентів уродженців Закарпаття по закінченні відповідних шкіл діставала відмовні відповіді на прохання про прийняття на службу, а тим часом ще постійно імпортовано чеських урядовців часто навіть із дуже низьким або цілком без кваліфікацій з «гісторіцкіх земі на Подкарпатско» [13 , с. 35]. Таку тенденцію національно свідомі жителі краю вважали загрозою своїй національній ідентичності. З огляду на вищенаведене, можна зробити узагальнюючий висновок про те, що кадрова політика центральної влади на Підкарпатській Русі не відповідала взятим на себе урядом ЧСР міжнародним зобов'язанням.

Після детального аналізу стану зі зволіканням надання Підкарпатської Русі реальної автономії ЦРНР поставила у Меморандумі перед центральною владою конкретні вимоги:1.Негайно визна-

чити термін виборів до автономного крайового сойму. 2. Призначити тричленну парламентську комісію для підготовки діяльності сойму, організації автономної адміністрації та контролю за діяльністю урядів. 3. Встановлення справедливого етнографічного кордону між словаками і «карпаторосами» шляхом плебісциту, який повинна визначити на спірній території Словаччини «руська – словацька» парламентська комісія. У Меморандумі було також висловлено рішучий протест проти спроб втручання центральних властей щодо визначення головного міста Підкарпатської Русі і перенесення столиці з Ужгорода до Мукачева. Ця позиція була переконливо обгрунтована конкретними історичними матеріалами [7, с. 80].

В таких умовах важливим моментом інтеграції Підкарпатської Русі в політико-правову систему Чехословацької держави стало проведення адміністративної реформи, в основу якої було покладено організаційний закон від 14 липня 1927 р. № 125/1927. Цей закон було введено в дію 1 липня 1928 р. як закон «Про організацію політичного управління», більш відомий під неофіційною назвою як закон про земський устрій. Його головною думкою, що виявляла суть реформи, було встановлення земського управління у всій чехословацькій державі з одночасним введенням нового адміністративно-територіального поділу в республіці [14, с. 44]. Згідно з частиною 2 (пар 1 закону Чехословацька Республіка поділялася на чотири країни (краї, провінції): «країну Чеську (Чехію), країну Моравсько-Сілезьку (Морава й Сілезія), країну Словацьку (Словаччина) і країну Підкарпатськоруську (Підкарпатська Русь). Столицею останньої стало місто Ужгород» [15, с. 60]. 28 червня 1928 р. було прийнято урядову постанову № 93 і урядовий указ № 174, які визначили межі районів, а також урядові постанови № 95 та № 96, що змінювали компетенцію адміністративних органів Підкарпатської Русі.

Згідно з § 5 абз. 1 закону № 125/1927 земські управи на території краю виконували в своєму окрузі внутрішнє управління й забезпечували права, які за чинними тоді законами належали «... до цивільного управління комітатної управи і їх перевагам як і діяльність яка була особливими приписами передана комітатним управам або жупанатам» [2, с. 103]. На основі абз. 4 влада могла у формі правової норми деякі справи, «які досі належали цивільному управлінню, комітатному управлінню або комітатному керівнику в Підкарпатській Русі передати управлінням іншим, або деякі справи, які належали досі в Підкарпатській Русі іншим управлінням, повірити комітатній управі» [2, с. 133]. Діяльність, яка ж згідно урядової постанови становила тимчасову належність адміністративних управлінь на цій території (урядова постанова № 113/1923) і відносилась за його постановами до Цивільного управління Підкарпатської Русі, переходила за цією реформою до відповідного міністерства [2, с. 103-104]. Окружні управи, в свою чергу, виконували в своєму окрузі внутрішнє управління і забезпечували права, які за тоді чинними нормами належали урядовим управам і їх керівникам. До цього належала і діяльність на основі окремих приписів, яка відносилась до окружних управ на цій території (§ 4 абз. 1). На основі абз.2 чехословацький уряд міг у формі постанови повірити і іншим управлінням і органам справи, які до цього належали урядовим управлінням.

За вимогами земського закону № 125/1927 в м. Ужгороді було утворено окружну управу на чолі з земським президентом, який призначався президентом республіки. На цю посаду, як зазначалось вище, 1 серпня 1928 р. затвердили А. Розсипала, який був земським президентом аж до відставки 1 січня 1937 р. Розпорядженням уряду № 103/1927 від 15 липня 1927 р. посада губернатора не ліквідовувалась [16, с. 61]. Відповідно до § 7 абз. 1 вказаного закону земський президент під час виконання своїх обов'язків був відповідальним перед міністром внутрішніх справ ЧСР. Його безпосередні владні повноваження не відповідали повноваженням керівника автономного утворення, оскільки організація земського управління повинна була компенсовувати автономну владу. Згідно з § 7 абз. 2 земського закону він мав право розподіляти службово – управлінські посади на рівні як земських, так і окружних управ у тому випадку, якщо це не було прерогативою чехословацького уряду або президента. Водночас, земський президент мав безпосередній вплив на керівництво земських представництв, окружних комітетів та окружних комісій як голова цих органів. Таким чином, замість автономного сойму Підкарпатська Русь отримала земський уряд, який політичні лідери краю вважали перешкодою на шляху до автономії.

Ліквідовувався адміністративно-територіальний поділ краю на жупи (комітати), замість яких утворювалися нові – округи (інша назва – повіти, землі) – нотарські райони (всього 130) – громади (всього 478). На чолі округів (всього 13) стояли земські президенти [17, с. 528]. В кожному осередку земського управління було утворено земське представництво з точно встановленою

кількістю членів. Заслуговує на увагу те, що в земському представництві «країни Підкарпатської» кількість членів становила тільки 18. Водночас, відповідне представництво у «країні Чеській» складало 120 членів, в «країні Моравсько-Сілезькій» – 60 членів, а в «країні Словацькій» – 54 члени [2, с. 133]. При цьому закон не містив норм, щодо пропорцій з іншими «країнами» в яких кількість населення була незрівнянно меншою.

Порядок формування земського представництва був комбінований. З встановленої кількості – 2/3 членів «підкарпаторуського земського представництва» обиралося. Земський закон № 125/1927 у (§ 13 визначав: хто має право до земського представництва вибирати і хто може бути до нього вибраним або призначеним …становить окремий закон (№ 126/1927)» [2, с. 133]. 1/3 кількості членів цього ж органу призначалася урядом з фахівців, причому згідно з (§ 12 абз. 2 закону № 125/1927 мали братись до уваги «економічні стосунки, культурні, національні і соціальні по відношенню до цієї території» [2, с. 105]. Строк повноважень земського представництва становив 6 років. Земський президент, який його очолював, повинен був скликати пленарні засідання цього органу мінімум один раз на три місяці. Для набуття чинності постанови земського представництва була потрібна присутність більш ніж половини його членів, які за її прийняття голосували 50 % більшістю (§ 16) [2, с. 133]. Відповідно до §§ 30–59 закону № 125/1927 діяльність земського представництва поширювалась на економічні, правові, нормотворчі, дорадчі справи і на справи правового судочинства. Згідно норм § 30 земське представництво не могло розглядати політичні справи.

Статус земського представництва центральною владою ЧСР подавався як суверенно самоуправлінський. Цим мало підтверджуватися виконання міжнародних зобов'язань щодо автономії по відношенню до Підкарпатської Русі. Земський закон гостро критикували автономістські партії краю а також губернатор А. Бескид, який обіймав цю посаду до 1933 року. Вони вказували на антиконституційність тих положень, які перекреслювали автономний статус Підкарпатської Русі, наданий їй Конституцією ЧСР. Найгостріші дискусії розгорнулись навколо (пар 59 та § 60 закону № 125/1927. Вказані норми наділяли земського президента як державного службовця органу управління найширшими повноваженнями у сфері земського представництва. § 59 вказаного закону встановлював статус земського представництва в його відносинах з органами виконавчої влади як суто дорадчого органу. Суто дорадча його діяльність проявлялась також щодо центральних органів влади. Згідно з § 60 рішення і пропозиції земського представництва обов'язково направлялися до міністерства внутрішніх справ, яке мало право їх скасувати.

Ще виразніше це проявлялось в повноваженнях земського президента, який мав право припинити не тільки юридично дійсні укази земського представництва, але й аналогічні акти земського комітету і земських комісій. Підставою для цього була суб'єктивна думка земського президента щодо «оцінки обсягу прийнятого документу як такого, що суперечить закону і перевищує повноваження земського представництва і обох згадуваних органів» [2, с. 105]. Окрім цього, відповідно до (§ 61 абз. 1 закону № 125/1927 влада мала право розпустити обрані органи земського представництва. Закон не встановлював перелік пунктів, на підставі яких можливий такий розпуск, отже виконавча влада могла діяти на власний розсуд. Хоча вказана норма діяла щодо всіх частин території ЧСР, утворених в результаті реформи, найбільш цинічно це звучало саме щодо гібридного автономного утворення, яким була згідно неї «країна Підкарпаторуська».

Земське представництво на протязі періоду свого функціонування обирало зі своїх членів земський комітет. Його склад кардинально відрізнявся в залежності від новоутворених територіально-управлінських частин чехословацької держави. Якщо земський комітет в Чеській Моравсько-Сілезькій і Словацькій країні мав по 12 членів і 12 заступників, то в «країні Підкарпаторуській» – 6 членів і 6 заступників (§ 26 абз. 1 закону № 125/1927). На нашу думку, така диспропорція свідчить про позицію центральної влади ЧСР щодо її бачення неготовності і неможливості взяття на себе персональної відповідальності елітою Підкарпатської Русі за стан справ на цій території. Чехословацька влада добре розуміла, що цими діями вона порушує міжнародні, а також свої власні конституційні гарантії, які вона давала щодо автономного статусу Підкарпатської Русі. 15 лютого 1929 р. Американська Руська Рада від імені русинів США надіслала Меморандум протеста проти земського закону до Ліги Націй, владі ЧСР а також керівництву США та 5 європейських країн. Відповідь уряду Чехословаччини коротко зводилась до наступного: уряд ЧСР робив все можливе, щоб підготувати населення краю до автономного життя, але «русини ще до нині не здатні до самоврядування». Після отримання Підкарпатською Руссю автономії земське представництво буде ліквідоване і замінене крайовим Соймом.

Як зазначалось вище, очолював земський комітет – земський президент, який був зобов'язаний скликати його засідання, щонайменше, раз на місяць. На відміну від засідання земського представництва, засідання земського комітету були закритими. Діяльність земського комітету не окреслювалася детально в організаційному законі № 125 [14, с. 44]. На думку дослідника П. Мосного, земський комітет «способом свого утворення в системі реформи управління приблизно являв собою дорадчий орган земського представництва» [2, с. 106]. Найнижчою ланкою в системі земського управління були земські комісії. Згідно з § 28 закону № 125/1927 вони могли утворити земське представництво зі своїх членів або громадян, які проживали в одній із земель. Діяльність земських комісій була обмежена управлінням і наглядом над окремими земськими установами, підприємствами а також вирішенням окремих земських справ. Головою земської комісії був земський президент, який разом з земським комітетом наглядав за роботою відповідної земської комісії.

У нижчих управлінських одиницях – округах утворювалися аналогічні органи. В адміністративному центрі кожного округу утворювалась окружна адміністрація, до компетенції якої на території Підкарпатської Русі (§ 4 абз. 1 закону № 125/1927) належали «перед тим усі справи урядових управлінь і їх голів, а також діяльність, яка до того часу на основі надзвичайних повноважень належала окружним управлінням» [2, с. 107]. Урядовим указом деякі справи, що знаходились у компетенції одних управлінь, могли передаватись іншим. Часто, у практичній діяльності відбувалося навпаки, коли вирішення справ, які відносились до інших управлінь таким самим способом , згідно з (§ 4 абз. 2, могло бути передано на розгляд земським управам. Вищою посадовою особою в округах був окружний начальник – голова окружної адміністрації, який призначався від імені уряду міністром внутрішніх справ. Під час виконання своїх повноважень він підпорядковувався як земському президенту, так і міністру внутрішніх справ.

В адміністративному центрі кожного округу створювалось окружне представництво. Воно відрізнялось від земського тим, що кількість його членів залежала від кількості громадян, які проживають в окрузі (§ 64 абз. 1 закону № 125/1927). Абзац 2 цього ж параграфу вказував, що норма представництва подібна до земського: 2/3 його кількості обирались і 1/3 призначалась міністром внутрішніх справ з фахівців строком на 6 років. На чолі окружного представництва перебував окружний начальник, який згідно з пар 67 абз. 1 закону № 125/1927 мав скликати пленарні засідання окружного представництва мінімум чотири рази на рік. §§ 75–94 вказаного закону відносили до компетенції окружного представництва в межах округу «діяльність економічну, надання допомоги діяльність в правовому судочинстві а також дорадчу і ініціативну» [1, с. 108]. Окружне представництво зі своїх членів обирало окружний комітет, який згідно § 73, 74 закону № 125/1927 за складом був завжди однаковим і складався з 8 членів та 8 радників. На чолі окружного комітету стояв окружний начальник. Згідно з § 88 вказаного закону «окружний комітет готує пропозиції щодо…окружного представництва» [2, с. 108]. § 89 встановлював, що він також бере участь в управлінні економічною сферою.

Як вже було зазначено, 28 червня 1928 р. було прийнято урядову постанову № 93/1928 і урядовий указ № 174/1928, які визначили округи і центри районів. Окружні управління в Країні Підкарпатська Русь мали свої центри в містах Берегово, Великий Березний, Хуст, Іршава, Мукачево, Перечин, Рахів, Севлюш, Свалява, Тячів, Ужгород і Волове. Діючі окружні управи у Підкарпатській Русі в своєму окрузі мали також міста зі спеціальним статусом: Ужгород і Мукачево [2, с. 108]. 18 грудня 1929 р. було прийнято урядовий указ № 186, який змінював повноваження державних адміністративних органів на Підкарпатській Русі. Наступним урядовим указом № 187 окремі повноваження міністерств були передані адміністрації земського президента [16, с. 166]. З прийняттям і введенням у дію закону «Про організацію політичного управління» № 125/1927 виник уніфікований та остаточний вигляд політичного управління Чехословацької республіки, який існував до кінця вересня 1938 року.

В середині 30-х років в Європі в цілому і в Центральній Європі, зокрема, загострилася політична криза, в центрі якої опинилася ЧСР. Прийшовши в 1933 р. до влади в Німеччині Гітлер відкрито став підтримувати вимоги більш ніж 3 мільйонів судетських німців. Крім того, у січні 1934 р. між Німеччиною та Польщею було укладено договір про ненапад і з боку останньої почали лунати античехословацькі заяви. Ревізіоністську діяльність проти Чехословаччини активно, особливо в Лізі Націй у Женеві, почала проводити Угорщина. Обидві країни на цьому міжнародному майданчику почали активно обмінюватися меморандумами [18, с. 96–106]. Угорщина поступово переходила у сферу впливу Німеччини і вбачала в ній основний інструмент ліквідації

постанов Сен-Жерменської та Тріанонської мирних угод. Все це безпосередньо загрожувало ревізією кордонів, а отже і безпеці та цілісності ЧСР. Єдино безпечним видавався всередині 30-х років відрізок кордону Чехословаччини в Підкарпатській Русі, що зв'язував її з союзником по Малій Антанті, Румунією [19, с. 258]. Вказані події різко змінили відношення керівництва ЧСР до «підкарпатського питання».

Під час зустрічі зі словаками у місті Нове Замки 7 грудня 1933 р. чехословацький міністр закордонних справ Е. Бенеш заявив: «Без Словаччини й Підкарпатської Русі Мала Антанта була б просто неможлива… Ми ніколи не покинемо Підкарпатську Русь, оскільки саме на Словаччині й Підкарпатській Русі ми будуємо нашу політику в Малій Антанті, нашу політику в усій Центральній Європі… Отже, ми ніколи не допустимо, щоб урвався територіальний зв'язок з Румунією» [20, с. 134]. У своєму виступі в Ужгороді 3 травня 1934 р., в якому Е. Бенеш довго говорив, як змінився край за останні 13 років, забувши при цьому наголосити на добровільності приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини, він категорично стверджував: «Підкарпатська Русь міститься в межах Чехословацької республіки, дефінітивно на цілі століття її політична приналежність тим вирішена» [21, с. 45]. Щодо автономії, то Е. Бенеш запевняв слухачів: «Чехословацька влада про свої зобов'язання ніколи не забувала, ніколи про них не забуде, і те, що є в мирних договорах, що б там не сталося виконає. Автономія в недалекому майбутньому буде проведена так, як Чехословацька Республіка зобов'язалася і цей обов'язок включила до своєї конституції. Цю автономію проведе чесно й послідовно, в догоді з вами всіма, крок за кроком, поступово, після того, як поодинокі приправи до неї будуть закінчені» [5, с. 50].

Ця декларація Е. Бенеша дещо послабила тертя між урядом ЧСР і політичною елітою краю. Перший крок у цьому напрямі зробив президент, який в 1935 р., відразу після виборів, за рекомендацією уряду призначив К. Грабаря губернатором Підкарпатської Русі. Попередній губернатор А. Бескид помер в 1933 р. і з того часу повна влада знаходилися в руках похилого віце-губернатора – чеха А. Розсипала. Він був вкрай непопулярним через свої протести проти призначення нового губернатора і небажання надати краєві автономії. Лідер провідної Аграрної партії ЧСР Р. Беран прийняв рішення про відставку А. Розсипала ще в 1929 р., однак останній протримався на своїй посаді до 31 грудня 1936 року. Її залишають вільною у зв'язку зі «скорим уведенням автономії». 1935 рік був складним не тільки для ЧСР, але й для Підкарпатської Русі. Вирішальний вплив на чехословацькі плани щодо автономії краю мали парламентські вибори, які відбулися в травні 1935 р. 63 %, які забезпечили собі опозиційні партії, прямо вказували, що «карпаторусинське населення не має довіри до чехословацького уряду» [22, с. 76–83].

В результаті парламентських виборів в ЧСР було утворено новий уряд, який у листопаді 1935 р. очолив новий прем'єр-міністр М. Годжа. Будучи словацьким центристом, він прагнув задовольнити автономістські прагнення як словаків, так і карпатських русинів. Позиція новообраного президента Е. Бенеша полягала в тому, щоб представники різних політичних напрямів Підкарпатської Русі домовились з центральною владою про проведення майбутньої спільної політики і тоді «населення могло взяти до своїх рук дійсно цілу автономію» [21, с. 48]. Конституційний комітет парламенту ініціював початок проведення переговорів ще у листопаді 1935 р., але М. Годжа, зустрівшись спочатку зі своїми земляками-словаками, цілий рік не повертався до проблеми автономії Підкарпатської Русі через несумісність позицій щодо спільного кордону. Але подальше зволікання вже не влаштовувало ні політичних лідерів краю, ні словацьких автономістів.

У серпні 1936 р. чудом дійшли згоди русофіли й українофіли на платформі реанімованої Центральної народної ради, розробили проект автономії і подали його 28 листопада [23]. Однак М. Годжа вів перемовини тільки з членами парламентської урядової коаліції на чолі з Е. Бачинським і Ю. Реваєм, які в листопаді також подали свій проект автономії [18, с. 60–63]. Але уряд ЧСР і далі зволікав з розглядом останнього проекту через те, що там містились вимоги приєднання спірних територій Словаччини і надання широких повноважень губернатору Підкарпатської Русі. 1 січня 1937 р. новим земським президентом було призначено Я. Мезника, колишнього заступника А. Розсипала, який підходив до проблем автономії краю з позицій свого попередника. Новий губернатор К. Грабар не був політично активним, а отже не користувався авторитетом у принципових автономістів. 12 та 26 лютого, а згодом – 3 та 5 березня 1937 р. у Празі проходили переговори між представниками коаліційних партій краю та прем'єр-міністром М. Годжою.

Тільки 26 червня 1937 р. парламент ЧСР проголосував за закон № 172/1937, який врегульовував повноваження губернатора Підкарпатської Русі. Це рішення було прийнято владою під тиском

внутрішніх проблем, а також через судетську кризу, яка набирала обертів. В цей день був проведений компромісний урядовий проект, далекий від очікувань локальних органів влади [24, с. 88]. Слід зазначити, що ще 5 грудня 1936 р. урядом ЧСР було прийнято постанову № 150/1936 про зміну повноважень адміністрації земського президента та окружних адміністрацій на Підкарпатській Русі [16, с. 167]. Під тиском автономістських тенденцій в 1936 р. парламентом ЧСР були напрацьовані проекти законів, що стосувались утворення канцелярії губернатора Підкарпатської Русі, тимчасового визначення самого його статусу, утворення губерніальної ради та ін. Вони спиралися на норми (пар 3 конституційного закону та закону «Про надзвичайні повноваження управління № 109/1934».

8 жовтня 1937 р. набрав чинності закон № 172/1937 «Про тимчасове регулювання правового статусу губернатора Підкарпатської Русі і про організаційні заходи у зв'язку з цим» від 26 червня 1937 року. Якщо інші країни Чехословацької держави очолювали земські президенти, то згідно з (§ 1 вказаного закону на чолі Підкарпатської Русі стояв губернатор. Той самий параграф визначав, що після утворення сойму Підкарпатської Русі губернатор відповідатиме і перед ним. Його статус, порядок призначення та звільнення з посади регулювалось нормами нового Генерального Статуту (урядовий указ № 356/1920). Згідно з ним, губернатор призначався і звільнявся з посади президентом республіки за пропозицією уряду, перед яким відповідав за виконання своїх повноважень до утворення сойму.

До компетенції губернатора належало подання пропозицій та відповіді на урядові рішення стосовно всіх питань, які стосувалися суто або переважно території краю. § 4 закону № 172/1937 вказував, що тільки з цього приводу він міг бути запрошеним на засідання уряду ЧСР [25]. Дані норми закону свідчили про те, що правовий статус губернатора Підкарпатської Русі ні чим не відрізнявся від положення земського президента в інших країнах Чехословаччини. Тому, на нашу думку, не можна вважати вказану норму елементом автономної організації. До нових повноважень губернатора щодо надалі існуючого земського представництва і земських комітетів (без зміни їх повноважень і діяльності) згідно з § 5 абз. 1 вказаного закону належали: 1) головування 2) підписання ділових паперів 3) прийняття рішень разом з земським представництвом стосовно точно окреслених в законі «Про організацію політичного управління» економічних і управлінських справ 4) надання звичайної згоди у справах земського комітету в земському представництві, точно зазначених в законі «Про організацію політичного управління» 5) спільне прийняття рішень разом з земським комітетом в законі «Про організацію політичного управління» точно зазначених в справах, які за цим законом належать до вирішення земському президенту 6) надання згоди на припинення дії наказів земського представництва і земського комітету [2, с. 111].

Відповідно до § 6 абз. 1-12 закону № 172/1937 до повноважень губернатора входило підтвердження призначення діячів церкви і релігійних організацій, визнаних державою, призначення за пропозицією земського управління старост міст Ужгорода і Мукачева, підтвердження за пропозицією земської управи старост сіл та ін. [25]. Згідно з § 6 абз. 1-5 вказаного закону, губернатор призначав і переводив вчителів державних народних шкіл, призначав викладачів і вчителів на посади державних інспекторів та ін. [25]. Не дивлячись на фактичне підвищення статусу губернатора, він і надалі зберігав статус репрезентативного органу, який зберіг і переніс з Генерального статуту. Це підтверджувалось тим, що в частині нових повноважень щодо земського представництва, він був обмежений пропозиціями земської управи або домовленістю з віце – губернатором (§ 6 абз. 7 закону № 172/1937). [25]. В певному аспекті, нівелювання статусу губернатора підкреслювалося також і тим, що якщо у випадках спільного виконання його повноважень з іншим органом (напр., з земською управою або ж віце – губернатором) не було досягнуто згоди, повноваження щодо цих питань переходили до міністерства внутрішніх справ (§ 8 закону № 172/1937) [24]. Таким чином, губернатор не був самостійним у прийнятті рішень в межах своєї компетенції, а повністю залежав від центральної влади.

§ 11 вказаного закону для вирішення справ, які стосувалися компетенції губернатора, створював новий орган – Канцелярію губернатора Підкарпатської Русі [25]. Заступником губернатора призначався держслужбовець з правовим статусом земського президента, який був головою земської управи в Ужгороді. Згідно положень нового Генерального статуту в законі № 172/1937 залишалась посада віце – губернатора, який очолював краєвий управлінський апарат. В умовах слабкої дієвості земського устрою це означало, що віце – губернатор мав статус дійсного керівника Підкарпатської Русі. Таке його положення підтверджувалося ще й тим, що згідно з § 9

закону № 172/1937 він виконував обов'язки губернатора, коли той з будь-яких причин не міг їх виконувати або коли губернатор був відсутній [25]. Таке положення створювало ситуацію, коли державне управління підпорядковувалося віце-губернаторові, а самоврядування – губернаторові. Хоча у цьому випадку йшлося про два самостійних складових державного управління, вони, не перебували між собою ні в стані підпорядкованості, ні в стані керівництва.

З гібридної структури організації державного управління краєм виділявся орган не передбачений Конституцією ЧСР, однак вже в новому Генеральному статуті (урядовий указ № 356/1920) протиправно включений (хоча фактично недоутворений), – Губерніальна рада. У § 17 закону № 172/1937 зазначалося «… на час, доки буде встановлено сойм Підкарпатської Русі, утворюється губерніальна рада як дорадче зібрання губернатора» [25]. Згідно з (§ 18 вказаного закону, постійним її центром мав стати Ужгород, хоча при потребі вона могла проводити засідання в іншому місті [25]. Губерніальна рада мала стати лише дорадчим органом губернатора в мовних, освітніх, релігійних справах, а також у питаннях місцевого управління (§ 20 вказаного закону). Це означало, що її повноваження мали другорядний (порівняно з політичними та економічними) характер. Губерніальну раду як орган, що представляє централізацію державного управління на Підкарпатській Русі, відповідно до § 19 закону № 172/1937 утворювали, з одного боку, всі члени земської управи, а з іншого – 9 членів, обраних земським представництвом, та 9 членів, призначених і відкликаних згідно з пропозицією губернатора. Причому, члени земського комітету залишались на посаді членів губерніальної ради і у випадку розпуску земського представництва. На останок зазначимо, що Губерніальна рада фактично не була утворена, оскільки цьому завадили суперечки навколо її організаційного порядку, на прийняття якого мав право губернатор після схвалення урядом ЧСР.

Фактично, прийняттям закону № 172/1937 автономія Підкарпатській Русі надана знову не була. В якійсь мірі були посилені прерогативи губернатора і він одержав повноваження призначати деяких урядовців, мати голос у справах конфесій та мов, очолив земський уряд. Але, на думку відомого чеського правознавця того часу З. Пешки, замість виборного сейму знову було створено тільки його сурогат – раду з 24 членів, назначену губернатором [26, с. 75]. Закон «Про тимчасове регулювання правового статусу губернатора Підкарпатської Русі та про організаційні заходи у зв'язку з цим» від 26 червня 1937 р. був останнім законодавчим актом чехословацької влади під час домюнхенського періоду існування ЧСР щодо вирішення проблеми правового статусу краю.

Висновки. Реорганізація адміністративної влади ЧСР у другій половині 20-х років XX століття лише віддаляла Підкарпатську Русь (Закарпаття) від реальної автономії, оскільки на території усієї Чехословаччини відбувалися об'єктивні процеси подальшої централізації та уніфікації. Закон ЧСР від 14 липня 1927 р. «Про організацію політичного управління» (більш відомий як закон про земський устрій), що запровадив новий адміністративно-територіальний поділ Чехословаччини, фактично прирівняв де-юре автономну Підкарпатську Русь під новою назвою «Країна Підкарпаторуська» до трьох інших країв держави (Чехія, Моравія-Сілезія, Словаччина). Після введення в дію закону виникла теоретична проблема у взаємовідносинах між новосформованими земськими органами і можливими автономними (передусім автономним соймом). Земське представництво «Країни Підкарпаторуської», у випадку утворення автономного управління повинно було б припинити свою діяльність і передати свої функції автономному сойму. Це протиріччя було закладено в управлінську організацію ще новим Генеральним статутом (урядовий указ № 356/1920) у вигляді посади віце-губернатора та Губерніальної ради.

Отже, замість уконституювання ефективного самоврядування на території краю, на практиці, з кінця 20-х років розпочався процес запровадження централізованої адміністративної системи управління. Структура і повноваження адміністративних органів у Підкарпатській Русі (Закарпатті) за окремими виключеннями не відрізнялись від інших регіонів ЧСР. З прийняттям і введенням у дію закону № 125/1927 виник уніфікований та остаточний вигляд адміністративної системи Чехословаччини, який існував до кінця вересня 1938 року.

Міжнародна ситуація різко змінилась у другій половині 1930-х років, коли з одного боку, у Підкарпатській Русі (Закарпатті) відбулась радикалізація політичного життя щодо автономних прав краю, а з іншого – у Європі загострилася політична криза, у центрі якої опинилась Чехословаччина. В цих умовах у ЧСР 26 червня 1937 р. було прийнято закон № 172/1937 «Про тимчасове регулювання правового статусу губернатора Підкарпатської Русі та організаційні заходи у зв'язку з цим». Він частково посилив позиції губернатора та точніше розмежував управлінську владу в

краї між губернатором та віце-губернатором. Закон підпорядкував губернатора безпосередньо уряду ЧСР, а не міністру внутрішніх справ, як було раніше, чи іншим міністрам у межах їх компетенції. З утворенням сойму – губернатор повинен був нести відповідальність перед цією структурою. Вказаний закон також визначив межі балансу влади губернатора. Зокрема, повноваження губернатора мали обмежувати крайове правління.

Загалом, закон № 172/1937, який мав стати першим кроком до реальної автономії краю, став поєднанням існуючої внутрішньої централізованої структури та автономістських ідей, а точніше їх заміною. Вказаний закон став останнім законодавчим актом влади домюнхенського періоду існування ЧСР щодо статусу Підкарпатської Русі (Закарпаття). Політичне керівництво правової держави, якою Чехословаччина безсумнівно була, не змогло або не захотіло реалізувати в законний спосіб норми § 3 абз. 1-9 конституційного закону № 121/1920 – Конституції ЧСР щодо надання автономії краю. Ця правова колізія, безумовно, повинна була стати предметом розгляду Конституційного суду Чехословацької держави.

Аналізуючи проблему реорганізації адміністративної системи Підкарпатської Русі (Закарпаття) слід констатувати: 1) владою Чехословаччини було прийнято низку нормативно-правових актів спрямованих на практичну реалізацію автономії Підкарпатської Русі; 2) розроблено правову концепцію приєднання краю до ЧСР; 3) затверджено її конституційне положення в складі цієї держави; 4) проведено низку реформ (зокрема адміністративну) на території Підкарпатської Русі.

Однак, через певні обставини об'єктивного та суб'єктивного характеру, реалізація автономії краю затягувалася. Основні політичні та адміністративні проблеми автономії було реалізовано лише наприкінці 1930-х років, коли було утворено перші автономні уряди, а також прийнято детальний закон про автономію Підкарпатської Русі. Подальші події Другої світової війни не сприяли реалізації в повному обсязі конституційного закону «Про автономію Карпатської України», прийнятого парламентом Чехо-Словацької Республіки 22 листопада 1938 р. № 328/1938. Навпаки, на завершальному етапі її реалізації державно-правовий статус Закарпаття кардинально змінився.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грін О.О. Реорганізація адміністративно – територіального устрою та місцевого самоврядування на Підкарпатській русі (Закарпатті) у 1919 – 1926 роках. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». Випуск 84. Частина 1. С. 35–41.
2. Болдижар М., Мосні П. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. Ужгород, 2001. 240 с.
3. Ганчин В.Ю. Становище Закарпаття в складі буржуазної Чехословаччини (1919-1920 рр.). *Український історичний журнал*. 1968. № 10.
4. Болдижар М.М., Болдижар С.М. Державність на Закарпатті: події, факти, оцінки. Ужгород: Вид-во УжНУ, 2003. 212 с.
5. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави: Нотатки з історії Закарпаття (Наук. ред. О.В. Мишанич). Ужгород, 1991. 144 с.
6. Лемак В. Перша партійна коаліція на Закарпаття. *Новини Закарпаття*. 1991. 6 червня.
7. Болдижар М.М, Болдижар С.М. Державність на Закарпатті: правда історії та вигадки фальсифікаторів. Перші кроки: Монографія. Ужгород, 2004. 136 с.
8. Yuhas M. Wilson's Principles in Czechoslovak Practice. Homested, 1929.
9. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. Частина друга. Ужгород, 1996. 95 с.
10. Болдижар М.М. Краю мій рідний. Науково-популярні нариси з історії Закарпаття. Ужгород, 1998. 232 с.
11. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. 34. Оп. 1. Од.зб. 24. Арк. 8–10.
12. Seznam poctu statnich zamestnancu. АНМ (Прага). Ф. д-ра Stary. Спр. 1. Папка 5. Про провінційний уряд і шкільні питання.
13. Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Репринтне видання. Львів, 1994. 288 с.
14. Грін О.О. Нормативно-правове регулювання державно-правового статусу Підкарпатської Русі (Закарпаття) в складі Чехословаччини та проблеми його практичної реалізації (1919–1939 рр.). *Visegrad journal on human rights.* 2014. № 1. S. 43–49.

15. Завадський З. Підкарпатська Русь і її правово-політичне становище. Варшава, 1931. 236 с.
16. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько – угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець [Редколег.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар]. Ужгород, 2010. 720 с.
17. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: Навчальний посібник. К. 2011. 944 с.
18. Stercho, Peter G. Diplomacy of Double Morality: Europe's Crossroads in Carpatho – Ukraine, 1919–1939. New York: Carpathian Research Center, 1971.
19. Гранчак І.М. Нариси історії Закарпаття. Том 2 (1918–1945). Ред. кол.: І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак, В. Ілько, І. Поп. Ужгород, 1995. 663 с.
20. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948 рр.). Поличка «Карпатського краю», Ужгород, 1994. 296 с.
21. Benes, Edvard. Rec o problem Podkarpatoruskem a jeho vztahu k Ceskoslovenske republice. Praha: Orbis, 1934. S. 16–55.
22. Brandejs J. Vyvoj politickych pomeru na Podkarpatske Rusi v obdobi 1918 – 1935. Podkarpatska Rus / Red. Jaroslav Zatloukal. Bratislava: KPPR, 1936. S. 72–88.
23. Susko I. Rokovanie o autonomii Zakarpatskej Ukrajiny od roku 1936 do leta 1938. Nove obzory. Presov, 1973. T. 15. S. 37–44.
24. Ярнецкі М., Колаковскі П. «Український П'ємонт» на політичній шахівниці. Закарпаття в період автономії 1938-1939. Ужгород, 2022. 384 с.
25. Sbirka zakony a narizeni statu Ceskoslovenskeho – rocniky 1918–1938. Praha, 1918–1938.
26. Peska Z. Nevezrzeni Podkarpatske Rusi. Praha, 1938.

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.5

СУЧАСНІ НАУКОВО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «КОМПЛЕКСНИЙ МІЖГАЛУЗЕВИЙ ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ»

Гуртова К.М.,
викладачка кафедри конституційного і міжнародного права
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-7788-5132
e-mail: hurtova_k@ua.fm

Гуртова К.М. Сучасні науково-концептуальні підходи щодо розуміння поняття «комплексний міжгалузевий правовий інститут».

У статті досліджуються сучасні науково-концептуальні підходи щодо розуміння поняття «комплексний міжгалузевий правовий інститут».

Підкреслюється, що незважаючи на широкий пласт наукових публікацій у царині правової структуризації та систематики, невпинний розвиток позитивного права об'єктивно призводить до появи чисельних комплексних утворень, що обумовлює подальші наукові пошуки. Розглядається доцільність розмежування понять «комплексні» та «міжгалузеві» правові інститути. Доводиться позиція щодо штучності подібного поділу в контексті загальних уявлень щодо системних зв'язків у праві. Основна причина цього в тому, що ознаки комплексних інститутів цілком екстраполюються на міжгалузеві інститути, як і навпаки. Своєю чергою, утворення та функціонування міжгалузевих інститутів завжди передбачає наявність між їхніми елементами системних зв'язків, адже норми права, що складають подібні інститути не є механічними утвореннями.

Авторка приєднується до існуючого в літературі підходу щодо розуміння поняття «комплексність» стосовно міжгалузевих правових інститутів, котра має інтерпретуватися не тільки як певна уніфікованість понять, категорій, правового матеріалу, існуючого в нормативно-правових актах двох чи більше галузей права, але також включає багатоманітність джерельної бази цього елементу системи права (міжнародно-правові акти та договори, судові прецеденти, насамперед, Рішення Європейського суду з прав людини). Крім того в основі міжгалузевих правових інститутів лежать міжгалузеві юридичні конструкції, котрі мають включати до свого змісту не тільки моделювання правових явищ на рівні одразу декількох галузей права, але й на рівні комплексних міжгалузевих правових інститутів.

Відстежується механізм створення комплексних міжгалузевих правових інститутів. В межах аналізу видового розмаїття комплексних міжгалузевих правових інститутів, які традиційно поділяються на прикордонні та функціональні, обстоюється точка зору щодо недоцільності суворої градації між комплексними міжгалузевими правовими інститутами публічного та приватного права.

Ключові слова: система права, комплексні міжгалузеві правові інститути, комплексна галузь, норма права, предмет правового регулювання, публічне та приватне право, системні зв'язки у праві.

Hurtova K.M. Modern scientific and conceptual approaches to understanding the concept of «complex interbranch legal institution».

The article examines the modern scientific and conceptual approaches to understanding the concept of 'complex inter-branch legal institution'.

It is emphasised that despite the wide range of scientific publications in the field of legal structuring and systematics, the continuous development of positive law objectively leads to the emergence of numerous complex formations, which necessitates further scientific research. The author considers the expediency of distinguishing between the concepts of 'complex' and 'intersectoral' legal institutions.

The author argues that such a division is artificial in the context of general concepts of systemic relations in law. The main reason for this is that the features of complex institutions are fully extrapolated to inter-branch institutions, and vice versa. In turn, the formation and functioning of inter-branch institutions always presupposes the existence of systemic links between their elements, since the rules of law which constitute such institutions are not mechanical entities.

The author joins the existing approach in the literature to understanding the concept of 'complexity' in relation to interbranch legal institutions, which should be interpreted not only as a certain unification of concepts, categories and legal material existing in the legal acts of two or more branches of law, but also includes the diversity of the source base of this element of the legal system (international legal acts and treaties, judicial precedents, primarily, the Judgments of the European Court of Human Rights). In addition, inter-branch legal institutions are based on inter-branch legal constructions, which should include not only modelling of legal phenomena at the level of several branches of law, but also at the level of complex inter-branch legal institutions.

The mechanism of creation of complex inter-branch legal institutions is traced. Within the framework of the analysis of the species diversity of complex interbranch legal institutions, which are traditionally divided into border and functional ones, the author argues that a strict gradation between complex interbranch legal institutions of public and private law is inappropriate.

Key words: system of law, complex interbranch legal institutions, complex branch, rule of law, subject matter of legal regulation, public and private law, systemic relations in law.

Постановка проблеми. В історії вітчизняної юридичної науки питання, пов'язані з дослідженням системи права, належать до таких, що постійно є предметом гарячих і затяжних дискусій між представниками не лише теорії юриспруденції, а й галузевих правових наук [1, с. 104]. Така ситуація є закономірною, оскільки суспільні відносини в процесі свого розвитку постійно ускладнюються [1, с. 104]. Динаміка ж цього ускладнення перебуває в причинно-наслідковому зв'язку з тими чи іншими внутрішніми і зовнішніми факторами (чинниками) розвитку суспільства [1, с. 104]. Тому цілком очевидним є підвищений інтерес до питань побудови та, певним чином, модернізації структурних компонентів системи права, зокрема, щодо природи міжгалузевості, комплексності та інтегративності у праві [2, с. 9]. Як слушно вказує з цього приводу, Н. Наумова, розвиток суспільних відносин об'єктивно детермінує фігурацію всієї структури права, поступове зменшення ролі одиничних правових приписів, появу в системі права чисельних комплексних утворень, параметри яких не «вписуються» у догматичні уявлення про основні (класичні) структурні елементи системи права (галузі, підгалузі, інститути права) [3, с. 1]. В контексті зазначеного вище, Д. Лук'янець зазначає, що дискусія навколо структури системи права триває вже давно, але й досі не знайдено такого підходу до визначення її елементів та зв'язків між ними, який би не містив суттєвих суперечливостей і задовільнив би представників різних галузей правової науки [4].

Таким чином, науково-пізнавальний інтерес щодо осягання суті комплексних міжгалузевих правових інститутів є неминучим. Він також зумовлюється ще й тим фактом, що донедавна ідея щодо існування комплексних правових утворень вкрай неоднозначно сприймалася науковим загалом [5]. Категорично і повністю заперечувалася така можливість [5]. Вагомим аргументом на користь ідеї про «подвоєння» структури права стало існування комплексного законодавства [5]. Тим більш, що однією з сучасних тенденцій розвитку системи права є те, що комплексні міжгалузеві правові інститути поступово втрачають роль вторинних правових утворень і відіграють усе більш самостійне значення для регулювання суспільних відносин, а, отже, на якісно новому рівні сприяють удосконаленню інституціональної побудови права [3, с. 4].

Мета і завдання дослідження. Метою репрезентованої статті є аналіз сучасних науково-концептуальних підходів щодо розуміння поняття «комплексний міжгалузевий правовий інститут».

Відповідно до сформульованої мети статті визначені наступні завдання, а саме: всебічно осмислити суть поняття «комплексний міжгалузевий правовий інститут»; визначити найбільш гострі дискусійні моменти в межах вітчизняної юридичної науки, що точаться навколо зазначеного явища правового буття; відстежити механізм створення комплексних міжгалузевих правових інститутів; дослідити видове розмаїття комплексних міжгалузевих правових інститутів.

Стан опрацювання проблематики. Тематика комплексних міжгалузевих правових інститутів розглядається як в межах вітчизняної теоретико-правової науки, так і в рамках галузевих юридичних наук, що знайшло своє відображення в наукових публікаціях О. Андрушка, І. Банасевича,

Є. Євграфової, Л. Добробог, Р. Дудник, М. Драгомерецького, М. Іншина, М. Курила, О. Лавриненка, Н. Левицької, Д. Лук'янця, Д. Манька, Т. Мураховської, Н. Наумової, В. Нестеровича, Н. Оніщенко, М. Саннікової, С. Слабка, Д. Смерницького, М. Чабаненка, О. Ющика.

Своєю чергою, незважаючи на невпинну тенденцію щодо збільшення наукових доробок, що стосуються як в цілому загальної проблеми системи права (правової структуризації), так і проблеми комплексних міжгалузевих правових інститутів зокрема, сформовані уявлення щодо природи останніх до сих пір не є універсальними та устояними. Саме вказані обставини диктують необхідність продовження наукових розвідок в цій площині.

Виклад основного матеріалу. В вітчизняній юридичній літературі зустрічається думка про те, що існують окремо як комплексні, так і міжгалузеві правові інститути. Таку точку зору обстоює Л. Добробог. Вона вказує на те, що серед інститутів права вирізняють: 1) галузеві; 2) міжгалузеві; 3) комплексні. [6, с. 27]. Н. Левицька пропонує таким чином розмежувати комплексні та міжгалузеві правові інститути [7, с. 23]. Комплексні нормативно-правові інститути виникають за потреби в регулюванні суспільних відносин, коли відсутня юридична конструкція в системі права, відсутній інститут права, як такий, але з'явилася необхідність урегулювання суспільних відносин правовими засобами [7, с. 23]. Вони витребувані юридичною практикою [7, с. 23]. Такі інститути мають кумулятивний характер; вони складаються з норм різних галузей; їхні предмети й методи регулювання відрізняються; вони мають функціональний характер, оскільки спрямовані на регулювання відносин за відсутності спільного предмета регулювання; предмет і метод мають кумулятивний характер; комплексним нормативно-правовим інститутам, як правило, притаманні власні принципи права [7, с. 23]. Міжгалузеві нормативно-правові інститути мають такі ознаки: вони є структурною частиною джерел права; містять загальні для суміжних галузей положення; є відображенням загальних принципів права, спільних для деяких чи всіх галузей права; є відображенням загальних для кількох суміжних галузей юридичних конструкцій; їх предметом є певна сторона уподібнення суспільних відносин; спрямовані на забезпечення уніфікації нормативно-правових приписів, однотипності правового регулювання [7, с. 23]. На нашу думку, поділ правових інститутів на міжгалузеві та комплексні є штучним, як і наведені ознаки. Основна причина цього в тому, що ознаки комплексних інститутів цілком екстраполюються на міжгалузеві інститути, як і навпаки. Своєю чергою, утворення та функціонування міжгалузевих інститутів завжди передбачає наявність між їхніми елементами системних зв'язків, адже норми права, що складають подібні інститути не є механічними утвореннями. Невипадково родоначальник теорії систем Л фон Берталанфі в поняття «система» вкладав такий зміст: «Система є комплексом елементів, що перебувають у взаємодії» [8, с. 5].

В. Мина, Ю. Коцан-Олинець та Р. Тополевський зазначають, що цілісність системи визначається поєднаністю елементів певними зв'язками (відносинами) різного ступеню взаємозв'язку [10, с. 9] і виступає як єдиний об'єкт [9, с. 9]. Причому цей об'єкт володіє не лише властивостями його складових, але й має певні додаткові властивості, характерні саме для системи, а не окремих її елементів [9, с. 9]. В цьому відношенні цікавим є виділення таких параметрів систем, як а) субстанціальні – підсистеми та елементи системи з притаманними їм властивостями; і б) структурні – «мережі родовідних (парадигматичних) відношень між одиницями субстанцій та мережами зв'язків ціле-частина (синтагматичних) і взаємодій між цими одиницями» [9, с. 9]. Крім того В. Мина, Ю. Коцан-Олинець та Р. Тополевський підкреслюють, що в системі права можливо виділити низку підсистем [9, с. 9]. Окрім підсистем «норма - інститут - галузь права», варто зазначити поділ на підсистему приватного та публічного права (характерну, перш за все, для правових систем романо-германського типу, що зовсім не означає відсутність розподілу публічного і приватного інтересу в правових системах англо-американського типу) [9, с. 9]. Сюди ж слід віднести стійкі правові комплекси, які, не будучи галуззю права, являють собою певні підсистеми права, об'єднані саме стійкими зв'язками застосованих норм права [9, с. 9]. В межах вище згаданої дискусії доцільно звернути увагу на точку зору О. Андрушка, який, вивчаючи юридичну природу, атрибутивні ознаки та елементи юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі, цілком слушно зазначає, що має місце широкий міжгалузевий аспект юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі [10, с. 126]. Такий підхід пояснює цю відповідальність як систему усіх видів юридичної відповідальності за правопорушення в кримінальному процесі й у своїй основі містить єднальні компоненти, це: 1) суб'єкт цієї відповідальності – лише деліктоздатний суб'єкт кримінального процесу [10, с. 126]; 2) ді-

алектична детермінована єдність правовідносин кримінальних процесуальних та відносин цієї юридичної відповідальності – аномальність перших породжує другі [10, с. 126]; 3) аномальність кримінальних процесуальних правовідносин є правопорушеннями в кримінальному процесі [10, с. 126]; 4) правові наслідки за вчинення правопорушень (різні види юридичної відповідальності), хоч і передбачені різними законами, різні за видами, обсягом, але вони органічно поєднані між собою та утворюють єдиний інститут юридичної відповідальності в кримінальному процесі, що слугує єдиній меті, цілям та завданням, виконують свої властиві функції, обумовлені завданнями кримінального судочинства [10, с. 126].

О. Лавриненко комплексні міжгалузеві правові інститути відносить до числа змішаних [5]. При цьому звертаючи увагу на те, що вони виникають на перетині суміжних галузей права й втілюють функціональні та предметно-регулятивні міжгалузеві зв'язки [5]. Наявність змішаних або як їх ще можна назвати міжгалузевих інститутів можна пояснити тим, що певні групи норм за основними критеріями (предмет і метод правового регулювання, його принципи тощо) належать до певних галузей чи входять до складу певних інститутів, але одночасно об'єктивуються і в іншій площині, «подвоюючи» структуру права [5]. Д Смерницький з цього приводу вказує, що складний (комплексний, міжгалузевий) інститут права є сукупністю норм, що входять до складу різних галузей права, але регулюють взаємопов'язані споріднені відносини [11, с. 11]. Т. Стешенко (в контексті аналізу виборчого законодавства України) вказує на те, що комплексний міжгалузевий правовий інститут має єдиний предмет правового регулювання, але він охоплює норми різних галузей права [12, с. 68]. Подібну точку зору поділяє й В. Нестерович, вказуючи на те, що поняття «міжгалузевий інститут права» з загальнотеоретичних позицій кореспондується з сукупністю порівняно відокремлених правових норм, що одночасно належать до кількох галузей права та регулюють взаємозалежні групи суспільних відносин. Класичним прикладом міжгалузевого інституту права прийнято вважати інститут власності, який складається з норм конституційної, адміністративної, цивільної, господарської, земельної, кримінальної та інших галузей права [13, с. 46]. М. Іншин, розглядаючи нормативно-правове забезпечення державної служби в Україні, підкреслює, що під час аналізу особливостей та структури правового режиму державної виявляється її міжгалузевий характер, для якого характерні цілісна система регулятивного впливу, наявність певних специфічних прийомів і засобів регулювання — регулятивних, охоронних, процедурно-процесуальних, єдиних принципів і загальних положень, що поширюються на дану сукупність норм [14, с. 96].

В розвиток такого підходу С. Слабко пропонує розмежувати такі поняття, як «комплексна галузь» та «міжгалузевий комплекс» [15, с. 31]. У цьому питанні вважається доцільним такий підхід: якщо можна виокремити предмет і метод правового регулювання, то таку сукупність норм визначати як комплексну галузь права, а якщо неможна – визначати як міжгалузевий комплекс [15, с. 31].

Більш розширений підхід щодо поняття «комплексність» стосовно комплексних міжгалузевих правових інститутів пропонує Н. Наумова. На її думку, комплексність має інтерпретуватися не тільки як певна уніфікованість понять, категорій, правового матеріалу, існуючого в нормативно-правових актах двох чи більше галузей права, але також включає багатоманітність джерельної бази цього елементу системи права (міжнародно-правові акти та договори, судові прецеденти, насамперед, Рішення Європейського суду з прав людини) [3, с. 4]. Крім того ця дослідниця вважає, що в основі міжгалузевих правових інститутів лежать міжгалузеві юридичні конструкції, котрі мають включати до свого змісту не тільки моделювання правових явищ на рівні одразу декількох галузей права, але й на рівні комплексних міжгалузевих правових інститутів [3, с. 5]. Також для всебічного розуміння природи комплексних міжгалузевих правових інститутів має значення їхнє видове розмаїття, котре поряд з традиційним поділом їх на прикордонні та функціональні, має розрізняти це явище на види залежно від функцій права та типу правового регулювання, внаслідок чого виокремлюються регулятивні, охоронні та змішані інститути [3, с. 4]. Найголовніше, на нашу думку, на що звертає свою увагу Н. Наумова, досліджуючи комплексні міжгалузеві правові інститути, є висновок про те, що комплексним міжгалузевим правовим інститутам притаманні власні принципи права [3, с. 5].

В якості антиномії комплексному міжгалузевому правовому інституту М. Драгомерецький визначає простий правовий інститут [16, с. 63]. Простий (спеціальний) правовий інститут регулює конкретний варіант розвитку тієї чи іншої життєвої ситуації та в цьому сенсі є первинною пра-

вовою спільністю. У структурі простого правового інституту не виявляються інші нормативні формування, окрім норм права. Він поєднує юридичні норми безпосередньо [16, с. 63]. Своєю чергою, галузевий правовий інститут складається з норм однієї галузі права [16, с. 64].

На ще одну обставину, котра стосуються всебічного розуміння природи комплексних міжгалузевих правових інститутів, вказує М. Драгомерецький. Він зазначає, що правовий режим міжгалузевих інститутів має інтегрувати у собі, як мінімум, дві великі підсистеми: систему регулятивного впливу – комплекс юридичних засобів кількох галузей права з відповідним методом правового регулювання (так званий динамічний аспект), а також результат регуляційного впливу – досягнутий рівень регулювання суспільних відносин, що проявляється у певному стані суб'єктів (об'єктів) права (так званий статичний аспект) [16, с. 4]. Міжгалузевий правовий режим можна визначити як особливий порядок правового регулювання певної сфери суспільних відносин, заснований на поєднанні різноманітних правових засобів у рамках міжгалузевого предмета і методу правового регулювання, дії міжгалузевих принципів та гарантій, спрямований на досягнення оптимального результату в регульованих суспільних відносинах [16, с. 4]. Одночасно із цим, М. Драгомерецький поділяє підхід Н. Наумової про те, що комплексним міжгалузевим правовим інститутам притаманні власні принципи права [16, с. 4]. Зокрема, він вказує на те, що слід виокремлювати систему міжгалузевих принципів, яка має підсилювати цілеспрямованість правового впливу, забезпечувати єдину концепцію права та законодавства [16, с. 4]. Міжгалузеві принципи виступають як компонент, котрий певним чином поєднує наявні галузі права [16, с. 4]. Через них відбувається координація та взаємодія галузей права між собою [16, с. 4]. Міжгалузеві принципи права виявляють себе у подібних правових відносинах [16, с. 4]. Врахування міжгалузевої єдності у змісті принципів має важливе практичне значення, оскільки дає можливість підвищити якість правового регулювання та уникнути правоінтерпретаційних помилок [16, с. 4].

Не менш важливим в контексті аналізу природи комплексних міжгалузевих правових інститутів є питання щодо механізму їхнього створення, який складається з таких етапів:

1) предметизація – виникнення суспільних відносин, які потребують і можуть бути врегульовані нормами кількох галузей права, або суттєві зміни наявних суспільних відносин, тобто формування предмета правового регулювання [16, с. 5];

2) регулятивне забезпечення – вироблення специфічного методу правового регулювання, деталізація кола суб'єктів цих відносин, співвідношення основних регулятивних засобів впливу на їхню поведінку (дозволів, зобов'язань і заборон) [16, с. 5];

3) формалізація –ухвалення правових актів, якими встановлюється загальний порядок регулювання, а також тих, що містять положення щодо їх виконання (приміром, підзаконні нормативно-правові акти) [16, с. 5];

4) кореляція – посилення системних зв'язків між нормами різних галузей права, які регулюють нову сферу суспільних відносин, що є фактором збільшення кількості спеціалізованих норм права – нормдефініцій, установчих норм, норм-принципів, колізійних норм тощо – тобто відбувається формування міжгалузевих інститутів права [16, с. 5].

Також маємо звернути увагу на те, що на відміну від Н. Наумової та інших дослідників, дещо інший підхід стосовно класифікації комплексних міжгалузевих правових інститутів, пропонує М. Драгомерецький. На його думку, при розв'язанні проблеми типології правових інститутів на передній план неминуче висуваються ті специфічні риси, які характеризують їх як особливий різновид елементів системи права [16, с. 5]. На цій підставі було запропоновано таку їх типологію:

а) за способом регулювання суспільних відносин: матеріальні міжгалузеві правові інститути, процесуально-процедурні міжгалузеві правові інститути [16, с. 5];

б) за характером відносин, що регулюються (та наявністю так званого «публічного інтересу»): публічні міжгалузеві правові інститути, приватні міжгалузеві правові інститути [16, с. 5];

в) за метою їх формування: стабілізуючі міжгалузеві правові інститути, розвивальні міжгалузеві правові інститути [16, с. 5].

На нашу думку, репрезентована типологія комплексних міжгалузевих правових інститутів в певній мірі має полемічний характер, адже існують приклади тих комплексних міжгалузевих правових інститутів, що поєднують у своєму складі норми як публічного, так і приватного права. Тому висновок щодо їхнього розмежовування за наявністю, так званого «публічного інтересу» не є однозначним та має дискусійній характер. Як зазначає з цього приводу М. Чабаненко, комплексний (міжгалузевий) правовий інститут об'єднує схожі, близькі норми, що належать до різних

галузей права [17, с. 129]. Разом із тим, він вказує й не те, що окремі галузеві фахівці стверджують, що комплексне утворення в галузевому регулюванні на межі приватного та публічного права навряд чи може бути складовою системи права у формі інституту, підгалузі чи галузі права [17, с. 129]. Підставою такого висновку є чітке розмежування між однорідністю суспільних відносин, яка об'єктивно обумовлює різногалузевий вплив (наприклад, майнові відносини є предметом регулювання і цивільного, і господарського, і фінансового, і інших галузей права) та однорідністю суспільних відносин, які є предметом відокремленої галузі права [17, с. 129]. І перший, і другий різновид однорідності передбачає певний вплив сукупності правових норм, але якщо в першому випадку йдеться про функціональне поєднання норм права, то в другому – про предметну єдність правових норм та інститутів [17, с. 129]. У будь-якому разі йдеться про відповідну форму єдності норм права та інститутів [17, с. 129]. Предметна єдність передбачає об'єктивне поєднання відповідного виду суспільних відносин, які виступають як чітко визначений предмет правового регулювання певної галузі чи інституту, сукупності відповідних однотипних правових норм [17, с. 129]. Водночас, М. Чабаненко має протилежну точку зору цього приводу та не погоджується із викладеним [17, с. 129]. Учений доводить, що комплексні (міжгалузеві) правові інститути проявляються у сфері дії родинних галузей права; являють собою не механічну сукупність, а гармонійний сплав різногалузевих правових норм, регулюючих однорідні відносини; відповідні норми проходять істотну переробку, модифікацію стосовно специфіки предмета і (або) метода правового регулювання іншої галузі [17, с. 129]. В окремих випадках одні й ті ж суспільні відносини регулюються нормами різних галузей права [17, с. 129]. Тоді інститут права можуть утворювати норми двох і більше галузей права [17, с. 129].

Комплексні правові інститути «характеризуються тим, що:

1) норми однієї галузі права застосовуються в іншій галузі [17, с. 129];

2) норми закріплюються, як правило, у джерелах галузі, яка їх запозичує [17, с. 129];

3) норми проходять змістовну переробку, модифікацію відповідно до специфіки предмета та (або) методу галузі, що їх запозичила [21, с. 129];

4) норми застосовуються виключно в межах однієї галузі права, яка їх запозичила» [17, с. 129].

Близькою до поглядів М. Чабаненка є точка зору І. Банасевича, котрий вказує на те, що ознаки комплексності в правовому регулюванні мають ті галузі права, які органічно поєднують в собі публічні та приватні інститути; комплексність також характеризує матеріально-правові галузі права, які всередині своєї структури містять процесуально-процедурні інститути; до комплексних галузей права відносяться також ті галузі права, які об'єднують інститути, що мають спочатку різні предмети правового регулювання, однак – спільну мету та методи правового регулювання, а тому – однорідні функціональні характеристики [18]. Правові норми, які спрямовані на регулювання відносин у сфері захисту прав споживачів, утворюють інститут захисту прав споживачів, комплексність якого полягає у поєднанні приватноправових та публічно-правових начал правового регулювання [18]. Захист прав споживачів – це цілий комплекс заходів, які реалізуються державою, судовими органами, органами місцевого самоврядування, громадськими формуваннями, що спрямовані на регулювання відносин, які виникають між споживачем та суб'єктом підприємницької діяльності [18]. Публічно-правові начала знаходять втілення у державному захисті прав споживачів, характерною ознакою якого є наявність органів державної влади, яким надані повноваження контролю у сфері захисту прав споживачів [18]. Приватноправові засади регулювання втілюються у нормах цивільного права, оскільки відносини, що виникають за безпосередньої участі споживача мають майновий характер, в яких споживач виступає стороною цивільно-правового договору [18].

Як стверджує О. Правило, дослідження правового регулювання суспільних відносин у сфері охорони здоров'я в Україні, дало підстави з'ясувати, що таке регулювання носить комплексний, міжгалузевий характер, що обумовлено широким спектром публічних і приватних правовідносин, об'єднаних загальною метою реалізації права кожної людини на охорону здоров'я, як найвищу соціальну цінність [19, с. 390]. При цьому специфічність охорони здоров'я, дає підстави констатувати, що охорона здоров'я передбачає різноманітність нормативних актів, які регулюють суспільні відносини і по різному впливають на стан охорони здоров'я [19, с. 391]. Наприклад, Закон України «Про фізичну культуру і спорт» від 04.12.1993 р. № 3808-XII та Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24.02.1994 р. № 4004-XII [19, с. 391].

С. Боднар, аналізуючи третейське судочинство в системі вирішення господарських спорів, теж de facto підтверджує вище наведені твердження про те, що комплексні міжгалузеві правові інститути містять як матеріальні, так і процесуальні норми, стосуються широкого кола суспільних відносин. Зокрема, цей дослідник зазначає, що основним завданням третейського суду є захист майнових і немайнових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних чи юридичних осіб шляхом всебічного розгляду і вирішення спорів відповідно до закону [20]. Головна відмінність третейського суду від державного полягає в тому, що його влада закріплена не на рівні загального закону, а на договірній основі, на волі приватних осіб [20]. Завданням альтернативних способів вирішення спорів є вирішення конфліктів між сторонами зі збереженням можливості їх подальшого співробітництва, тому в основі всіх методів альтернативних способів вирішення спорів є з'ясування і задоволення інтересів конфліктуючих сторін на основі компромісу [20]. Спір може бути переданий на розгляд третейського суду за наявності між сторонами третейської угоди і до прийняття компетентним судом рішення у спорі між тими самими сторонами, з того самого предмета і з тих же підстав [20]. Відповідні правові норми фактично складають комплексний міжгалузевий правовий інститут, який має чітко визначені параметри взаємодії з основним галузями права [20]. На прикладі аналізу інституту дисциплінарної відповідальності державних службовців Хайдер Саід Джіхад Аль-Саеді акцентує увагу на тому, що цей інститут є комплексним, а методами правового регулювання інституту дисциплінарної відповідальності державних службовців є імперативний та диспозитивний [21, с. 200].

Висновки. Аналіз сучасних науково-концептуальних підходів щодо розуміння поняття «комплексний міжгалузевий правовий інститут» засвідчує наступне.

1. Наразі юридичній науці не заперечується факт існування комплексних правових утворень, до числа яких також належать комплексні міжгалузеві правові інститути, тоді як донедавна існування таких юридичних явищ вкрай неоднозначно сприймалася науковим загалом.

2. Дискусійним виглядає питання щодо розмежування понять «комплексні» та «міжгалузеві» правові інститути. На думку авторки, такий підхід є штучним, особливо в контексті загальних уявлень щодо системних зв'язків у праві. Основна причина цього в тому, що ознаки комплексних інститутів цілком екстраполюються на міжгалузеві інститути, як і навпаки. Своєю чергою, утворення та функціонування міжгалузевих інститутів завжди передбачає наявність між їхніми елементами системних зв'язків, адже норми права, що складають подібні інститути не є механічними утвореннями.

3. Цілком обґрунтованою виглядає існуюча в науковій літературі точка зору щодо розуміння поняття «комплексність» стосовно міжгалузевих правових інститутів, котра має інтерпретуватися не тільки як певна уніфікованість понять, категорій, правового матеріалу, існуючого в нормативно-правових актах двох чи більше галузей права, але також включає багатоманітність джерельної бази цього елементу системи права (міжнародно-правові акти та договори, судові прецеденти, насамперед, Рішення Європейського суду з прав людини). Крім того в основі міжгалузевих правових інститутів лежать міжгалузеві юридичні конструкції, котрі мають включати до свого змісту не тільки моделювання правових явищ на рівні одразу декількох галузей права, але й на рівні комплексних міжгалузевих правових інститутів.

4. В межах аналізу видового розмаїття комплексних міжгалузевих правових інститутів, які традиційно поділяються на прикордонні та функціональні, обстоюється точка зору щодо недоцільності суворої градації між комплексними міжгалузевими правовими інститутами публічного та приватного права, адже існують чисельні приклади комплексних міжгалузевих правових інститутів, що поєднують імперативний та диспозитивний методи правового регулювання, а також містять у своєму складі норми як публічного, так і приватного права.

5. Важливою рисою комплексних міжгалузевих правових інститутів є наявність відповідних принципів, покладених в основу їхнього утворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Саннікова М.В. До питання комплексних утворень у системі права України (на прикладі аграрного права). *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2014. Вип. 27. С. 104–116.
2. Манько Д.Г. Міжгалузевість, комплексність, інтерактивність як характеристики сучасного права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2022. № 4. С. 8–12.

3. Наумова Н.М. Недоторканість житла як комплексний міжгалузевий правовий інститут: теоретико-правова характеристика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2017. 18 с.
4. Лук'янець Д.М. Про структуру системи права. URL: https://biem.sumdu.edu.ua/ images/ stories/docs/K_KPD/Lukianets_14.pdf (Дата звернення 15.07.2024 р.).
5. Лавриненко О.О. Міжгалузеві інститути в системі права України. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/21310/1/Міжгалузеві%20інститути%20в%20системі%20права.pdf. (Дата звернення 15.07.2024 р.).
6. Добробог Л.М. Підгалузь права і комплексна галузь права як елементи системи права: проблемні аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 11. Т. 1. С. 27–29.
7. Левицька Н.О. Міжгалузеві нормативно-правові інститути: деякі теоретичні питання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2015. Вип. 14(1). С. 22–24.
8. Buckley W., Bertalanffy L. General System Theory – A Critical Review «General Systemos». Routledge, Vol. VII. 1962. 20 p.
9. Мина В.В., Коцан-Олинець Ю.Я., Тополевський Р.Б. Системні зв'язки системи права. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 20. С. 8–11.
10. Андрушко О.В. Юридична відповідальність за правопорушення в кримінальному процесі: правова природа, атрибутивні ознаки та елементи. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 19. С. 123–131.
11. Смерницький Д.В. Технічне право: міжгалузевий інститут права. *National Law Journal: Theory and Practice*. 2021. December. P. 10–14.
12. Стешенко Т.В. Тлумачення передвиборчої агітації та форми її здійснення суб'єктами виборчого процесу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 65–69.
13. Нестерович В.Ф. Виборче право як підгалузь конституційного права України. *Право і суспільство*. 2018. № 3. С. 44–49.
14. Іншин М.І. Нормативно-правове забезпечення державної служби в Україні: теоретико-правова характеристика. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття :* тези доп. учасників ІІ Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10 груд. 2019 р.). Харків, 2019. С. 96–99. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20191210/article/view/inshyn (Дата звернення 15.07.2024 р.).
15. Слабко С.М. Структурування системи права: плюралізм підходів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 29–31.
16. Драгомерецький М.М. Міжгалузеві інститути права у правовому розвитку : дис. … д-ра філософ. за спец. 081 «Право». Одеса, 2023. 213 с.
17. Чабаненко М.М. Загальна характеристика аграрно-правових інститутів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 127–131.
18. Банасевич І.І. Інститут захисту прав споживачів як комплексний правовий інститут. URL: Lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/15771/1/Банасевич%20І.І._Тези_уебконференція_Інститут%20захисту%20прав%20споживачів%20як%20ко (Дата звернення 15.07.2024 р.).
19. Правило О.І. Правове регулювання охорони здоров'я в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. 390–395.
20. Боднар С. Третейське судочинство в системі вирішення господарських спорів. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/34325/1/40.pdf. (Дата звернення 15.07.2024 р.).
21. Хайдер Саід Джіхад Аль-Саеді. Інститут дисциплінарної відповідальності державних службовців в українському праві. *Наукові записки: Серія Право*. 2019. Вип. 6. Спецвип. Т. 2. С. 199–203.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.6

ЕВОЛЮЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ У XXI СТОЛІТТІ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИКИ

Дашковська О.Р.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри теорії та історії права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-0145-850X

Дашковська О.Р. Еволюція громадянських прав та свобод людини у XXI столітті: виклики та перспективи.

У статті досліджується співвідношення та відмінності між громадянськими правами і свободами, а також їхній вплив на правову систему та суспільні відносини. Громадянські свободи визначаються як правові можливості, що обмежують втручання держави у приватне життя особи. Вони встановлюють межі влади, забезпечуючи громадянам право на вільне висловлення думок, свободу преси, зібрань, релігії та захист від необґрунтованих обшуків і арештів. Водночас громадянські права регулюють взаємодію між приватними особами та організаціями, а також захищають індивідів від дискримінації з боку інших осіб або держави як юридичної особи.

Особлива увага приділяється розвитку громадянських прав і свобод у різних історичних контекстах. У статті розглядається, як концепції прав людини еволюціонували від доктрини природних прав стоїків і філософів епохи Просвітництва до сучасних правових позитивістських підходів. Розкривається концепція позитивних дій як інструменту забезпечення рівності серед громадян незалежно від раси, статі чи релігії. Окремо аналізується розширення прав і свобод людини у межах Європейського Союзу, який створив уніфіковану систему громадянських прав для різних категорій населення, зокрема мігрантів, студентів, тощо.

У статті також розглядаються сучасні виклики громадянських прав, пов'язані з технологічним розвитком та глобалізацією, наголошується на конфліктах між свободою слова та етичними нормами, зокрема в контексті мовленнєвої ненависті, цензури й політкоректності. Виклики щодо конфіденційності особистих даних та електронного стеження, що посилилися в умовах боротьби з тероризмом, також отримали значну увагу.

У підсумку доведено, що конфлікти між громадянськими правами та свободами не зникатимуть і надалі. Як приклад, наводиться суперечка між правом на приватність і свободою слова, що яскраво ілюструє складність збалансування різних інтересів у демократичному суспільстві. Отже, існує необхідність постійного розвитку правових механізмів для підтримання справедливості й рівності в умовах сучасних суспільних викликів.

Ключові слова: громадянські права, громадянські свободи, верховенство права, дискримінація, національна безпека, права меншин, свобода слова, Інтернет-моніторинг, міжнародне право.

Dashkovska O.R. The evolution of civil rights and human freedoms in the 21st century: challenges and prospects.

The article examines the relationship and differences between civil rights and freedoms, as well as their impact on the legal system and social relations. Civil liberties are defined as legal possibilities that limit the state's intervention in a person's private life. They set the limits of government, guaranteeing citizens the right to free expression, freedom of the press, assembly, religion, and protection from unreasonable search and arrest. At the same time, civil rights regulate interaction between private individuals and organizations, and also protect individuals from discrimination by other individuals or the state as a legal entity.

Special attention is paid to the development of civil rights and freedoms in various historical contexts. The article examines how the concepts of human rights evolved from the doctrine of natural rights

of the Stoics and Enlightenment philosophers to modern legal positivist approaches. The concept of affirmative action as a tool for ensuring equality among citizens regardless of race, gender or religion is revealed. The impact of the expansion of rights and freedoms within the European Union, which created a unified system of civil rights for various categories of the population, in particular migrants and students, is analyzed separately.

The article also examines contemporary challenges to civil rights related to technological development and globalization, emphasizing conflicts between freedom of speech and ethical standards, particularly in the context of hate speech, censorship, and political correctness. Challenges to personal data privacy and electronic surveillance, heightened by the fight against terrorism, have also received considerable attention.

As a result, it has been proven that conflicts between civil rights and freedoms will not disappear in the future. As an example, the dispute between the right to privacy and freedom of speech is given, which vividly illustrates the difficulty of balancing different interests in a democratic society. Therefore, there is a need for constant development of legal mechanisms to maintain justice and equality in the conditions of modern social challenges.

Key words: civil rights, civil liberties, rule of law, discrimination, national security, minority rights, freedom of speech, Internet monitoring, international law.

Постановка проблеми. Громадянські права і свободи є наріжними каміннями демократичного суспільства. Вони не лише обмежують публічну владу, але й захищають кожну людину від дискримінації та порушення її прав іншими особами. Критично важливо розуміти та захищати ці права для забезпечення рівності, свободи слова та безпеки громадян.

На початку XXI-го століття виникає безліч нових викликів, пов'язаних із розумінням громадянських прав та свобод. Питання політкоректності, мови ненависті, прав сексуальних меншин, а також евтаназії стали предметом суспільних дебатів. Однією з обговорюваних проблем є питання розширення прав гомосексуалів, транссексуалів і навіть дискусії щодо моногамії. Військова агресія російської федерації також загострила окремі питання, пов'язані з громадянськими правами. Уряди демократичних країн намагаються балансувати між забезпеченням правового порядку та захистом громадянських свобод, зокрема, щодо моніторингу Інтернет-мереж або надання базових громадянських прав особам, підозрюваним у тероризмі. Конфлікт між громадянськими правами та питаннями національної безпеки стає все більш актуальним, оскільки світ рухається в нову еру, де необхідно переглядати традиційні підходи щодо захисту громадянських свобод.

Стан опрацювання цієї проблематики. Проблематику захисту громадянських прав людини в сучасному суспільстві досліджували: Е. Брікс, Дж. Баррон, Дж. Вайнштейн, М. Годвін, Дж. Доннеллі, Ф. Капоторті, Г.К. Шеу. Серед учених-юристів України особливості реалізації та захисту громадянських прав і свобод досліджували: Ю.М. Бисага, Д.М. Бєлов, В.П. Колісник, О.Л. Копиленко, Л.І. Рябошапко, М.М. Товт та інші.

Метою статті є аналіз природи, відмінностей та взаємозв'язків між громадянськими правами і громадянськими свободами, встановлення теоретичного підґрунтя цих понять, визначення особливостей їх історичного розвитку та сучасних викликів.

Викладення матеріалу. В теорії прав людини громадянські права і свободи визнаються окремими категоріями з певними особливостями їх обсягу та змісту. Громадянські свободи – це правові можливості, якими люди наділені незалежно від волі держави та її бажання втручатися у приватне життя. Громадянські свободи лімітують державну владу та визначають межі, які держава не має права порушувати.

Натомість громадянські права стосуються взаємодії приватних осіб і організацій та передбачають можливість обмеження дії громадських організацій і навіть уряду як юридичної особи. Громадянські права забезпечуються шляхом застосування правових механізмів, що спрямовані на забезпечення справедливості та рівних можливостей суб'єктів правовідносин. Щоб подолати дискримінацію у багатьох країнах запроваджені програми позитивних дій з метою забезпечення рівних прав усіх громадян, незалежно від раси, релігії, кольору шкіри, статі чи інших характеристик. Таким чином, приватні особи або організації, які порушують права інших осіб, можуть бути притягнуті до юридичної відповідальності. Держава покликана забезпечувати правові гарантії громадянських прав, приймаючи відповідні закони, наприклад, щодо соціальних пільг для ветеранів або шляхом надання освітніх можливостей через студентські кредити або грантову підтримку.

Такі права, що закріплені в нормативних актах, зазвичай регулюються правом і можуть бути змінені або скасовані, якщо їх підтримка стане недоцільною [1; с. 33–36].

Історично громадянські свободи включають право на свободу віросповідання, слова, преси, право на зібрання, подання петицій та право на захист від необґрунтованих обшуків і арештів. Ці права дають можливість громадянам критикувати урядові структури і організовуватися для відстоювання своїх інтересів. Свобода критики влади є однією з основних демократичних свобод, однак у різні історичні періоди уряди завжди намагалися обмежити її. Наприклад, ще у 1798 році федеральна партія США на чолі з президентом Джоном Адамсом прийняла Закони про прибульців і заколот, які фактично забороняли критику урядовців, що викликало потужне невдоволення в суспільстві та призвело до поразки партії на виборах 1800 року [2; с. 24].

Найбільша влада громадянин полягає не лише у праві на свободу слова, а й у силі голосу – насамперед виборчого бюлетеня, використаного під час формування органів влади. Право критикувати уряд, навіть якщо критика є невдалою чи суперечливою, надзвичайно важливе право, проте ще більш важливим є право на голосування [3; с. 30]. Саме виборче право надає громадянам можливість усувати з посад представників, які дискредитують владу.

Громадянські права, на відміну від громадянських свобод, визначаються як права, що існують переважно у приватній сфері суспільних відносин, зокрема між фізичними особами, та передбачають позитивні дії держави з метою забезпечення рівноправного ставлення до всіх громадян. Це, зокрема, передбачено санкціями за переслідування інших осіб на підставі расової або гендерної дискримінації.

Громадянські свободи базуються на ідеї обмеженого правління, де існує зона, в яку уряд не має права втручатися. Найвідомішим визнанням цього принципу є Білль про права Конституції США, який визначально був покликаний обмежувати повноваження Конгресу. Громадянські права передбачають захист від дискримінації та забезпечення рівності в суспільстві, зокрема, включають право на доступ до публічних і державних посад. Прийняття Закону про громадянські права 1964 року в США стало важливим кроком у боротьбі проти расової дискримінації, відкриваючи рівні можливості для всіх громадян у ресторанах, готелях та інших громадських місцях [4; с. 53].

Доктрина природних прав людини, яку розробили стародавні стоїки, і теорія природних прав, висунута мислителями суспільного договору у XVIII столітті, стали основою сучасних уявлень про громадянські права і свободи. Однак у XIX столітті прогресивний науковий підхід сприяв відмові від ідеї природних прав. Представники позитивістської школи праворозуміння стверджували, що природні права не мають наукового підґрунтя. На відміну від закону тяжіння, який можна емпірично спостерігати, твердження про вроджені права людини, даровані Творцем, вважалися ненауковими [5; с. 37].

Після Другої світової війни відбулося значне розширення концепції прав людини. З 1945 року ООН та інші міжнародні організації ухвалили низку угод, спрямованих на закріплення прав людини на міжнародному рівні. Одним із перших таких документів стала Загальна декларація прав людини (1948 р.), що започаткувала глобальний рух за права людини. Під впливом соціалістичних і комуністичних ідей Декларація прав людини розширила традиційні уявлення про громадянські права, включивши до них соціальні та економічні аспекти. Згодом додаткові міжнародні угоди та конвенції, такі як документи щодо заборони геноциду, захисту прав біженців, охорони довкілля, були доповнені регіональними угодами країн. З метою захисту цих нових прав людини було створено спеціалізований судовий орган – Європейський суд з прав людини у Страсбурзі.

Розвиток Європейського Союзу з середини 1950-х років призвів до формування єдиної системи громадянських прав для держав-членів, які закріплені в численних договорах ЄС і поширюються на усі категорії населення, включаючи мігрантів, студентів, пенсіонерів та економічно залежних осіб. Крім того, розвиток концепції європейського громадянства надав нові політичні права, такі як можливість балотуватися та голосувати на виборах до Європарламенту незалежно від місця проживання в межах ЄС. Громадяни країн Європейського Союзу також отримали дипломатичну підтримку за кордоном від представників інших держав-членів ЄС, які можуть надавати їм консульські послуги. Це розширення прав підкріплюється інституціями, що забезпечують їх дотримання та захист, роблячи ЄС однією з провідних регіональних систем захисту прав людини [6; с. 634–639].

Конфлікт між громадянськими правами та свободами не є рідкісним явищем. Наприклад, «комівояжери можуть виправдовувати дзвінок у приватне помешкання під час обіду реалізацією сво-

єї свободи слова. Водночас господар будинку може сприймати це як порушення свого права на приватність» [7; с. 232]. Громадянські права та свободи нерідко є ідеологічними запитами до влади, де кожна сторона прагне захистити свої інтереси. Захисники прав людини прагнуть захистити насамперед вразливі групи суспільства від потенційних зловживань.

Свобода слова є однією з основних громадянських свобод, найважливішим правом людини у демократичному суспільстві. Право на свободу слова дозволяє громадянам відкрито критикувати уряд, що робить його ключовим елементом політичних систем. Важко уявити, щоб уряд карав людей за позитивні відгуки про себе. Натомість спроби змусити критиків замовкнути були поширеною практикою впродовж століть [8; с. 245]. Право на свободу слова на практиці охоплює й свободу преси, яка є інструментом поширення інформації через ЗМІ. Хоча в демократичних країнах майже не обмежується критика уряду, будь-які загрози насильства або дії проти приватної власності захищаються законом. Проблема мовленнєвої ненависті викликає серйозні суперечки. Наприклад, в Ірландії католицьких священиків попередили, що поширення документів, які засуджують гомосексуальну поведінку, може розцінюватися як акт ненависті. А у Швеції деяким протестантським священикам погрожували в'язницею за читання біблійних текстів, що засуджують гомосексуальність [8; с. 287].

Приклади відсутності політкоректності, цензури і переслідування непопулярних поглядів продовжують викликати конфлікти в суспільстві. В тоталітарних режимах свобода слова залежить від панівної ідеології, яка часто пригнічує будь-яку критику влади. Багато таких держав виступають проти прав людини, обґрунтовуючи свою позицію тим, що ці права — це прояви західного культурного імперіалізму [9]. У демократичних країнах сучасного світу вибір на користь зменшення соціального контролю та посилення особистої свободи нерідко передбачає конфлікт із традиційними моральними цінностями. Однією з найгостріших проблем є питання цензури порнографії або матеріалів з насильницькими епізодами.

Конфлікт цінностей стає особливо гострим у зв'язку з розвитком Інтернету. Глобальний доступ до інформації дає змогу деяким особам захищати ідеї, що суперечать загальноприйнятим моральним нормам, наприклад, заяви про право на повну сексуальну свободу. Питання цензури порнографії, зокрема із залученням дітей, викликає широке обурення, але водночас оскаржується прихильниками громадянських свобод. Величезні обсяги комунікацій, що доступні через мережу Інтернет, вимагають від урядів впроваджувати різні форми регулювання, що фактично може стати проявом цензури. Наприклад, відвідувачі бібліотек подекуди скаржаться на використання публічних комп'ютерів для перегляду порнографії. Це викликає моральний конфлікт між прихильниками особистого вибору і тими, хто прагне захистити суспільні моральні цінності. Використання комп'ютерів та глобалізація інформаційного простору через електронну пошту й веб-сайти створюють серйозні виклики для громадянських прав людини, зокрема права на конфіденційність. Багато працівників були шоковані, дізнавшись, що їхні повідомлення перевіряються керівництвом без їхнього відома. У таких випадках суди зазвичай підтримують власників компаній, вважаючи, що право на перевірку належить тим, хто володіє комп'ютерами [10; с. 102].

Війна з тероризмом принесла нові виклики для громадянських прав, зокрема щодо затримання бойовиків, судових процесів над ними, покарання та можливої страти військовими трибуналами. Окрім того, обмеження фінансування тероризму порушило питання про банківську конфіденційність, а використання ордерів на прослуховування викликало критику з боку прихильників громадянських свобод. Правоохоронні органи заявляють, що зіткнулися з новими викликами: тероризм є злочином, якому потрібно запобігати, а не лише розслідувати. Це виправдовує дії на кшталт моніторингу підозрілих веб-сайтів чи електронної пошти або прослуховування мобільних телефонів без ордера.

Однією з головних соціальних проблем XX століття було питання дискримінації на основі раси, релігії, статі та інших ознак. Існування дискримінаційної практики як фактичної, так і формальної (законодавчо закріпленої) є глобальним явищем. Хоча деякі форми дискримінації, такі як обмеження керування транспортом людьми з порушенням зору, мають раціональне пояснення, проте багато інших форм дискримінації не можуть бути виправданими. Расова, релігійна, гендерна та інші форми дискримінації існували впродовж тисячоліть, але тепер їх оскаржують прибічники рівності.

Феміністський рух, що активізувався у XX столітті, продовжує боротьбу за рівні права жінок у всьому світі, навіть у мусульманських країнах та інших традиційних суспільствах, де жінок

споконвічно обмежували в правах. Також значну роль у зростанні громадянських прав відіграли процеси деколонізації, що відбувалися після Другої світової війни, призвели до етнічних конфліктів та вимог повноцінного громадянства маргіналізованих груп, таких як корінні народи Америки [11]. У Канаді відбуваються законодавчі зміни, спрямовані на відновлення прав корінних народів, що сприймається суспільством як відновлення справедливості або припинення дискримінації. У Сполучених Штатах було ухвалено низку законів, щодо відшкодування збитків японським американцям, ув'язненим під час Другої світової війни. Аналогічні рухи за права корінних народів виникають у Центральній та Південній Америці.

Програми позитивних дій значно розширилися з метою подолання наслідків дискримінації, спрямованої на забезпечення рівних можливостей для всіх. Такі програми зосереджуються на доступі до освіти, працевлаштуванні та участі у прийнятті рішень у сфері екологічної безпеки. Незважаючи на їх мету – досягти справедливості – такі програми деколи мають непередбачувані наслідки. Зокрема, у Кенії програми, спрямовані на зменшення впливу індійських торговців, привели до створення африканських підприємств, які насправді належали індійським бізнесменам [11].

Висновок. Важливість громадянських прав і свобод у сучасному демократичному суспільстві є непересічним питанням, оскільки правові механізми захисту прав людини від дискримінації та зловживань з боку держави або інших осіб потребують постійного удосконалення. Основні проблеми, що виникають у контексті громадянських прав у XXI столітті, включаючи питання політкоректності, прав меншин та боротьбу з тероризмом знайшли часткове вирішення в національному законодавстві багатьох країн Європи і Америки. Проте враховуючи відмінність між громадянськими правами та свободами, необхідно своєчасно реагувати на конфліктні питання між захистом цих прав і забезпеченням правопорядку та безпеки громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антонович М.М. Імплементація Міжнародного пакту про громадянські та політичні права в Україні: крізь призму Комітету ООН з прав людини. *Право України*. 2004. С. 33□36.
2. Barron, Jerome A. and C. Thomas Dienes. First Amendment Law in a Nutshell. 2000. Second Edition. St. Paul, Minnesota: West Group. 531 p.
3. Brysk, Alison. Globalization and Human Rights. Los Angeles: University of California Press. 2002. 312 p.
4. Donnelly, Jack. Universal Human Rights in Theory and Practice. Second Edition. Ithaca, New York: Cornell University Press. 2002. 220 p.
5. Domino, John. Civil Rights and Liberties in the 21st Century. Second Edition. NY: Addison Wesley Longman. 2003. 389 p.
6. Піляєв І.С. Актуальні проблеми розвитку правової системи Ради Європи. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. – 2003. Випуск 21. С. 634–639.
7. Zelezny, John D. Communications Law: Liberties, Restraints, and the Modern Media. Belmont, California: Wadsworth. 2003. 592 p.
8. Kersch, Ken I. Freedom of Speech: Rights and Liberties Under the Law. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO. 2003. 432 p.
9. Pring, George W. and Penelope Canan. SLAPPs: Getting Sued for Speaking Out. Philadelphia: Temple University Press. 1996. 296 p.
10. Weinstein, James. Hate Speech, Pornography, and the Radical Attack on Free Speech Doctrine. Bolder CO: Westview Press. 1999. 300 p.
11. Godwin, Mike. Cyber Rights: Defending Free Speech in the Digital Age. Boston: MIT Press. 2003. 426 p.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.7

ЦИФРОВІ ПРАВА: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

Дідух Х.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
ЛНУВМБ ім. С.З. Гжицького
ORCID: 0000-0002-7284-2667
e-mail: mashtalir09@gmail.com

Дідух Х.В. Цифрові права: український та європейський досвід.

У статті розкриваються проблемні аспекти європейського врегулювання новітніх прав, які ще виокремлюють, як «цифрові права». Серед яких: свобода вираження поглядів, право на анонімність, право на забуття, право на справедливу конкурентність і рівний доступ, право на прозорість модерації контенту. Визначено основні акти Європейського Союзу, які регулюють правовідносини, що виникають з таких прав. Також проаналізовано низку рішень Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу.

Щодо права на свободу вираження поглядів, то законодавство країн повинне закріплювати відповідні норми для регулювання відносин у мережі Інтернет – на цьому наголошує практика Європейського суду з прав людини. У контексті забезпечення права на анонімність встановлено, що спеціальні державні органи мають доступ до персональних даними, які особа використовує при взаємодії з інтернет джерелами. Це спрямовано на складову безпеки у мережі. Що стосується права бути забутим у мережі Інтернет, є рішення Суду Європейського Союзу, де суд зазначив, що будь-яка пошукова система повинна розглядати скарги громадян ЄС для видалення вебсторінок з будь-яких підстав, де безпосередньо зазначені їхні імена та прізвища, однак це право застосовується тільки до держав-учасниць Європейського Союзу.

У контексті права на справедливу конкурентність і рівний доступ та право на прозорість модерації контенту проаналізовано нові регламенти Європейського Союзу, а саме Закон про цифрові ринки (Digital Markets Act) і Закон про цифрові послуги (Digital Services Act), які стосуються захисту персональних даних споживачів. У майбутньому вони можуть торкнутися українських компаній, які працюють у Європейському Союзі.

Право на справедливу конкурентність і рівний доступ передбачає деякі обмеження для компаній монополістів, які провадять свою діяльність на європейському ринку, серед них: Meta, Apple, Amazon та інші. Так, їм заборонено об'єднувати дані із двох застосунків, які належать одній компанії.

Право на прозорість модерації контенту спрямоване на захист користувачів від незаконних дій та можливість притягати компанії до відповідальності. Тому, вони повинні проводити оцінку системних ризиків і вживати заходи для їх зменшення.

Ключові слова: права людини, мережа Інтернет, цифровізація, цифрові права, захист приватності.

Didukh Kh.V. Digital rights: Ukrainian and European experience.

The article reveals the problematic aspects of the European regulation of the newest rights, which are also known as "digital rights". These include freedom of expression, the right to anonymity, the right to be forgotten, the right to fair competition and equal access, and the right to transparency of content moderation. The author identifies the main acts of the European Union that regulate legal relations arising from such rights. The author also analyzes a number of judgments of the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the European Union.

With regard to the right to freedom of expression, national legislation should enshrine the relevant rules for regulating relations on the Internet, as emphasized by the case law of the European Court of

Human Rights. In the context of ensuring the right to anonymity, it has been established that special state bodies have access to personal data that a person uses when interacting with Internet sources. This is aimed at ensuring online security. With regard to the right to be forgotten on the Internet, there is a decision of the Court of Justice of the European Union, where the court noted that any search engine must consider complaints from EU citizens to remove web pages on any grounds where their names and surnames are directly indicated, but this right applies only to the member states of the European Union.

In the context of the right to fair competition and equal access and the right to transparency of content moderation, the author analyzes the new EU regulations, namely the Digital Markets Act and the Digital Services Act, which relate to the protection of personal data of consumers. In the future, they may affect Ukrainian companies operating in the European Union.

The right to fair competition and equal access provides for some restrictions for monopoly companies operating in the European market, including: Meta, Apple, Amazon and others. Thus, they are prohibited from combining data from two applications owned by the same company.

The right to transparency in content moderation is aimed at protecting users from illegal actions and the ability to hold companies accountable. Therefore, they must assess systemic risks and take measures to reduce them.

Key words: human rights, the Internet, digitalization, digital rights, privacy protection.

Постановка проблеми. У зв'язку з євроінтеграційними процесами в Україні, які мали свій початок у 2014 році з підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, Україна зобов'язалася гармонізувати своє законодавство відповідно до acquis communautaire («доробок Співтовариств»). Станом на 2024 рік Україна знаходиться на стадії відкриття розділів переговорів для вступу до ЄС, таким чином, у найближчому майбутньому Україна буде зобов'язана імплементувати в українське законодавство низку директив пов'язаних з регулюванням інформації у мережі Інтернет. Отож, виникнуть нові норми покликані на забезпечення новітніх прав, у науці їх виокремлюють, як «цифрові права людини». Серед, яких: захист персональних даних, свободу вираження поглядів, доступу до інформації у мережі Інтернет, право на забуття та інших не менш важливих прав. Це може створити нові виклики у правозастосуванні судами та органами влади імплементованих норм Європейського Союзу.

Мета дослідження. Визначити перелік цифрових прав користувачів мережі Інтернет, охарактеризувати міжнародний досвід регулювання таких прав, перспективи та проблеми вирішення у сфері їх захисту.

Стан опрацювання проблематики. Цифровізація створила умови для виникнення нових «цифрових прав» і, як наслідок – суспільних відносин у якісно новій сфері суспільного життя, що, в свою чергу, потягло за собою необхідність дослідження та аналізу їх правового регулювання. Це вказує на важливість теми та можливу проблематику з якою можуть зіткнутися вчені. Цифрові права, зокрема і європейський досвід, досліджували М. Хаустова, В. Токарева, А. Ващенко, О. Калітенко, М. Плескач, І. Спасибо-Фатєєва, Д. Бєлов, М. Бєлова, Ю. Лебедєва, А.О. Червяцова, Т.М. Ямненко, Є.В. Литвиненко, О.С. Гиляка, Ю. Размєтаєва, О.М. Головко.

Виклад основного матеріалу. В умовах глобалізації та розвитку цифрового контенту стали виокремлювати новітні права пов'язані з мережою Інтернет. Вони стають одними з найбільш важливих прав четвертого покоління, тому законодавство Європейського Союзу мінливе та підлягає постійному реформуванню.

У сучасних умовах є актуальною проблема пошуку балансу між захистом інформаційної приватності життя людини та захисту національної і інформаційної безпеки. Водночас, в умовах правової держави та розвитку інформаційного суспільства мають бути законодавчо визначені обмеження довільного поводження з правами людини, зокрема в інформаційній сфері. Активне використання цифрових технологій в життєдіяльності людей зумовило постановку питання про необхідність і достатність прав і свобод людини і громадянина, та виокремило поняття цифрові права і свободи людини [14].

Ю.С. Размєтаєва виокремлює 2 підходи до розуміння «цифрових прав людини». До першого належать усі ті права, здійснення та захист яких тісно пов'язаний сьогодні з використанням цифрових інструментів або має суттєву онлайн-складову. Другий характеризує лише ті права, які виникають або починають претендувати на статус фундаментальних у цифрову епоху. Тому до цифрових відносять як фундаментальні права, серед яких: свобода вираження думки і слова,

приватність, право на інформацію, право на участь в управлінні державними справами тощо, і такі, як право бути забутим, право на анонімність чи навіть право на Інтернет [13, с. 19]. Тож, варто проаналізувати міжнародний досвід у здійснені захисту таких прав, серед яких: законодавство Європейського Союзу, практика Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу.

Свобода вираження поглядів. Здавалося б, з появою Всесвітньої мережі виражати свої погляди стало набагато легше та ефективніше, але це не припинило обмежень, а навпаки стало причиною багатьох порушень, з якими стикаються як національні суди, так і Європейський суд з прав людини.

За статистикою з 1959 по 2014 рік Європейським судом з прав людини було прийнято 591 рішення у справах про порушення статті 10 «Свобода вираження поглядів» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від загальної кількості рішень (17 754) про порушення Конвенції, прийнятих ЄСПЛ за даний період. А проти України було прийнято 10 рішень щодо порушення нею статті 10 Конвенції, тобто частка нашої держави у сукупній кількості порушень складає 1,7% [12, с. 124].

Одним з таких рішень є «Редакція газети «Правоє дело» та Штекель проти України» [5]. Ця справа відносно стара, однак, ЄСПЛ визначив важливі моменти. Насамперед, суд наголосив на недостатній нормативній базі щодо регулювання Інтернет ЗМІ (засобів масової інформації), що і призвело до порушення статті 10 Європейської конвенції з прав людини. Так, законодавством не було врегульовано порядок використання інформації з мережі Інтернет та реєстрацію Інтернет ЗМІ, а зобов'язання вибачитися встановлені національним судом не були передбачені законом. Зараз в Україні діє Закон України «Про медіа», який чітко визначає порядок діяльності онлайн-медіа, відповідальність за порушення законодавства, суб'єктів та термінологію у цій сфері.

Також, суд зазначає, що ризик завдання шкоди здійсненню та використанню прав людини і свобод, зокрема права на повагу до приватного життя, який становлять інформація з Інтернету та комунікація в ньому, є безумовно вищим, ніж ризик, який походить від преси. Тож, підходи, які регулюють відтворення матеріалу з друкованих засобів масової інформації та Інтернету, можуть відрізнятися, а останній, має коригуватися з урахуванням притаманних цій технології рис для того, щоб забезпечити захист прав і свобод та сприяння їм [5]. Ми вважаємо, що свобода вираження поглядів у мережі Інтернет є основою демократичного суспільства, однак потребує законодавчого врегулювання, це навпаки не обмежує її, а спрямоване на захист прав людини від різного роду посягань у мережі, тому праворегулювання у цій сфері має вдосконалюватися і втілюватися у кожну державну систему.

Право на анонімність. На доктринальному рівні складаються думки, що концепція анонімності в мережі змінювалася з розвитком Інтернету. Адже, з виникненням Всесвітньої мережі, більшість користувачів були анонімними і це було характерно тому часу, протокол не передбачав передання даних про користувачів до кінцевого обладнання, сучасний Інтернет характеризується протоколом відкритого, а не конфіденційного спілкування, де анонімність переважно вже ілюзія [15, с. 601]. На нашу думку, така тенденція пов'язана на забезпечення безпеки зокрема, щоб захистити права людей від правопорушень, які існують у мережі. До них можна віднести: різного роду кіберзлочини, розповсюдження персональної інформації, поширення дитячої порнографії, торгування забороненими речами на інтернет платформах, та інші. Фактично, анонімність виключається у сучасній мережі, кожне введення слів або перехід на сайт залишає по собі «цифрові сліди», яких позбутися майже неможливо. З одного боку це допомагає органам державної влади швидко та якісно відслідковувати правопорушників, а з іншого є порушенням права на приватність. Варто погодитися з вченими, які вважають, що органи державної влади мають забезпечувати захист персональних даних у мережі, а не зводити право на анонімність до абсолюту [15, с. 602].

Цікавим є рішення Європейського суду з прав людини Delfi AS проти Естонії (Delfi AS v. Estonia), де суд зауважує, що рівень анонімності в Інтернеті може бути різним. Користувачі Інтернету можуть бути анонімними для більшої частини публіки, але водночас можуть бути ідентифіковані постачальником послуг завдяки їхнім обліковим записам. Постачальник послуг може також надати своїм користувачам широкі можливості користування правом анонімності, взагалі не зобов'язуючи їх ідентифікувати себе, і в такому випадку ідентифікація таких осіб можлива лише обмеженою мірою за допомогою інформації, що зберігається постачальниками послуг доступу до мережі Інтернет, а розкриття такої інформації можливе, за певних умов та за розпорядженням

компетентного органу [3]. Також у цій справі суд наголошує, що незважаючи на важливість анонімності у Всесвітній мережі, має забезпечуватися баланс, щоб не відбулося порушення інших прав. Це підтверджує Директива 2000/31 ЄС «Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку» [6]. У ній зазначено, що вона не має перешкоджати анонімному використанню мережі Інтернет, однак за запитом компетентних державних органів, постачальник послуг зобов'язаний надати інформацію про споживача, це стосується незаконної діяльності або іншої визначеної державними органами інформації.

Можна дійти висновку, що цілковитої анонімності у сучасному світі забезпечити неможливо, анонімність має бути релевантною до легітимної мети та не порушувати права інших користувачів мережі Інтернет.

Право на забуття. У 2014 році набула широкого розголосу справа «Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protecciónde Datos, Mario Costeja González», де Суд Справедливості Європейського Союзу заклав підґрунтя для права на забуття («right to be forgotten»). Відповідно до цього рішення будь-яка пошукова система повинна розглядати скарги громадян ЄС для видалення вебсторінок з будь-яких підстав, де безпосередньо зазначені їхні імена та прізвища [10]. Остаточного правового змісту це право набуло у 2016 році, коли був ухвалений Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних (GDPR), проте це право фактично було обмежене до «права на стирання» через побоювання, які стосувалися свободи слова, цензури, неупередженості та загалом зловживань цим правом [7]. Однак попри сумніви щодо доцільності запровадження права на забуття, варто зазначити, що це право значно зміцнює захист приватності, зокрема від явища «порнопомсти», дозволяє ефективно боротися з кібербулінгом і наклепом, і сприяє відновлення репутації людини.

Щоб запобігти подібним побоюванням, запропонований Загальний регламент про захист даних має виняток для обробки скарг щодо персональних даних, що здійснюється виключно для журналістських цілей, або з метою художнього чи літературного вираження з метою узгодження права на захист персональних даних із правилами, що регулюють свободу вираження поглядів. Інформація, на яку посилаються зі скаргою, повинна бути застарілою, некоректною, неправдивою або неповною. Шкода від збереження таких вебсторінок повинна перевищувати суспільний інтерес і право користувачів мережі Інтернет на доступ до інформації, що робить право на забуття неабсолютним. Право на забуття не є універсальним, адже поширюється тільки на територію Європейського Союзу. У 2019 році Google LLC виграв позов проти Франції в Суді Справедливості ЄС згідно якого право на забуття застосовується лише на версіях пошукових система держав-членів ЄС [11].

Зрештою, ЄСПЛ у 2021 році підтвердив право на забуття для захисту репутації чи прав інших осіб згідно статті 10 ЄКПЛ у справі Hurbain v. Belgium (no. 57292/16). Обставини справи стосувалися повідомлення в газеті Le Soir про дорожньо-транспортну пригоду, де загинуло двоє осіб. Після відбування покарання винуватець ДТП був реабілітований і звернувся до Le Soir з вимогою видалити з архіву газети у мережі Інтернет, або хоча б прибрати його ім'я та прізвище. Проте газета Le Soir відмовили йому, опісля чого справа пройшла всі національні інстанції в Бельгії, де були задоволені вимоги водія. ЄСПЛ у своєму рішенні дійшов висновку, що людина має право на забуття як частину права на приватність, тобто інформація повинна бути анонімізована, якщо вона більше не має суспільного інтересу. ЄСПЛ вважає, що у випадку з цією справою ім'я водія варто замінити на символ «X», однак змінювати друковані версії газети за 1994 рік не варто, адже вони не мають негативного впливу на особисте життя водія. ЄСПЛ зазначає, що засоби масової інформації не мають обов'язку видаляти чи вносити правки в архіви, такий обов'язок виникає лише у випадку вимоги особи вчинити такі дії [4].

Наразі згідно зі статтею 15 Закону України «Про захист персональних даних», персональні дані можу бути знищені або видалені через видання відповідного припису Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або визначених ним посадових осіб Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, та через набрання законної сили рішення суду щодо видалення або знищення персональних даних [1]. Зважаючи на обов'язковість застосування практики ЄСПЛ в Україні та адаптації acquis communautaire («доробок Співтовариств») в національне законодавство України через вступ до ЄС слід очікувати суттєвого зростання кількості запитів щодо дотримання права на забуття зокрема й в Україні.

Право на справедливу конкурентність і рівний доступ. У 2022 році в Європейським парламентом і Радою Європейського Союзу були ухвалені два доволі важливі регламенти, а саме: Закон про цифрові ринки (Digital Markets Act) і Закон про цифрові послуги (Digital Services Act) [8][9]. Основна відмінність між цими двома регламентами полягає в тому, що Закон про цифрові ринки був створений для регулювання питань, пов'язаних з конкуренцією на цифровому ринку, тоді як Закон про цифрові послуги в першу чергу спрямований на захист інтернет-користувачів.

Метою Закону про цифрові ринки є регулювання поведінки так званих «великих технологічних компаній» у Єдиному європейському ринку та за його межами. У вересні 2023 року двадцять два сервіси шести компаній – Alphabet, Amazon, Apple, ByteDance, Meta та Microsoft – отримали в Європейському Союзі статус «брамників» (gatekeepers). «Брамниками» є компанії, які є монополістами в певних сферах мережі Інтернет, наприклад, Facebook у секторі соціальних мережах займає 90% частки ринку Європейського Союзу [9]. Регламент встановлює зобов'язання, яких «брамники» мають дотримуватися у своїй діяльності. Серед основних правил варто згадати те, що, компаніям заборонено об'єднувати дані, зібрані із двох різних сервісів, що належать одній компанії, наприклад Meta, заборонено об'єднувати дані соціальної мережі Facebook та її комунікаційної платформи WhatsApp [9]. Компанії більше не зможуть обмежувати право користувачів видаляти будь-яке попередньо встановлене програмне забезпечення. Тому до кінця 2024 року Apple обіцяє випустити оновлення, яке дозволить користувачам з Європейського Союзу видаляти App Store, Safari та інші додатки з ґаджетів. Натомість користувачі матимуть право завантажувати додатки з альтернативних магазинів, наприклад Apple у липні 2024 року дозволила Epic Games запустити магазин застосунків для системи iOS. «Брамникам» заборонено відстежувати користувачів за межами основної платформи з метою цільової реклами без отримання на те згоди. Приміром, коли користувач виходить з Facebook, то Meta отримує інформацію з браузера кожен раз, коли особа завантажуєте вебсторінку з плагінами цієї соціальної мережі.

Таким чином, цей регламент накладає на «брамників» справедливі зобов'язання, які сприяють більшій прозорості та захисту прав споживачів у європейському регіоні.

Право на прозорість модерації контенту. Поки Закон про цифрові ринки зосереджений на боротьбі з монополією компаній в мережі Інтернет, які «диктували користувачам порядок денний», то Закон про цифрові послуги має на меті захист прав користувачів через підвищення прозорості, захист користувачів від незаконного контенту та притягнення компаній до відповідальності за певні діяння. Закон про цифрові послуги класифікує компанії на «дуже великі онлайн-платформи» (Very Large Online Platforms, VLOPs) і «дуже великі онлайн-пошукові системи» (Very large online search engines, VLOSEs) [8]. Що важливо, частина 1 статті 33 визначає, що статус «дуже великих» можуть отримати лише ті онлайн-платформи чи пошукові системи, які мають у Європейському Союзі понад 45 мільйонів активних користувачів щомісяця. Згідно з цим регламентом «дуже великі», по-перше, зобов'язані проводити оцінку системних ризиків і вживати обґрунтованих і пропорційних заходів для їх зменшення. По-друге, вони повинні забезпечувати високий рівень безпеки і конфіденційності неповнолітніх під час надання своїх послуг чи послуг третіх осіб. Наприклад, «дуже великі» мусять докласти належних зусиль для перевірки продавців перед тим, як надати їм доступ до своїх платформ. По-третє, цей регламент вводить обмеження щодо таргетованої реклами на онлайн-платформах, а саме: забороняє таргетовану рекламу неповнолітніх на основі профайлінгу та таргетовану рекламу, засновану на профайлінгу з використанням спеціальних категорій персональних даних, таких як сексуальна орієнтація, релігійні переконання тощо [8].

Контроль за додержанням Закону про цифрові послуги «дуже великими онлайн-платформами» і «дуже великими онлайн-пошуковими системами» здійснює Європейська комісія, тоді як інші онлайн-платформи та пошукові системи є під наглядом держав-членів, за місцезнаходження їхніх юридичних осіб. Що цікаво, Європейська комісія має правозастосовні повноваження, подібні до тих, які вона має під час антимонопольного процесу [8].

Варто зазначити, що у квітні 2022 року двопартійна група американських сенаторів назвала дані регламенти дискримінаційними, стверджуючи, що вони «зосереджується на регулюванні невеликої кількості американських компаній, але ніяк не регулюють аналогічні компанії, що базуються в Європі, Росії, Китаї та інших країнах». Ми вважаємо, що ця критика є справедливою, адже компанії з меншою кількістю користувачів у Європейському Союзі не підпадають під дію доволі важливих норм. Зокрема, затримання Павла Дурова у Франції через відмову Telegram

модерувати канали й групи, викликала підозри в Європейській Комісії щодо того, чи не бреше онлайн-платформа про кількість своїх користувачів з метою уникнення поширення Закону про цифрові послуги на свій багатоплатформовий месенджер. Об'єднаний дослідницький центр, який є науковою службою при Європейській комісії, розпочав незалежне дослідження щодо кількості користувачів, адже Telegram став місцем для шахрайства, поширення дитячої порнографії та зловмисного програмного забезпечення, торгівлі наркотиками та зброєю.

Очевидно, що вплив цих регламентів торкнеться й українських компаній, які працюють у Європейському Союзі, а в майбутньому вони матимуть вагомий вплив на український ринок, тому Україні слід переглянути законодавство в даній сфері. Можливо навіть шляхом ухвалення нового євроінтеграційного закону про персональні дані, який б імплементував в українське законодавство вище згадані регламенти, які стосуються персональних даних для захисту прав людини.

Висновки. Сучасні технології створюють передумови для регулювання нових правовідносин, що породжує виникнення так званих цифрових прав. А зараз в епоху глобалізації такі права потребують поетапного врегулювання та додаткового захисту. Законодавство Європейського Союзу з кожним днем вдосконалюється, шляхом прийняття різного роду директив у сфері цифровізації. Це зумовлює необхідність Україні готуватися до змін у цій сфері.

Серед проаналізованих цифрових прав: свобода вираження поглядів, право на анонімність, право на забуття, право на справедливу конкурентність і рівний доступ, право на прозорість модерації контенту.

Право на свободу вираження поглядів у мережі Інтернет, повинно бути законодавчо врегульовано, що забезпечить користувачів від різного роду зловживань.

Право на повну анонімність у мережі досягти сьогодні майже неможливо, адже постачальник послуг зберігає дані, які може передавати за вимогою спеціальних органів. Тому, це право має співвідноситься з легітимною метою, яка в свою чергу впливає на безпеку у мережі.

Право на забуття не є універсальним, адже застосовується тільки на території держав-учасниць, це підтверджує рішення Суду Європейського Союзу, згідно якого право на забуття застосовується лише на версіях пошукових система держав-членів ЄС. Його абсолютність також виключається, оскільки Загальний регламент про захист даних має деякі винятки, а інформації повинна бути застарілою, некоректною, неправдивою або неповною. Шкода від збереження таких вебсторінок повинна перевищувати суспільний інтерес і право користувачів мережі Інтернет на доступ до інформації.

Право на справедливу конкурентність і рівний доступ, право на прозорість модерації контенту, стосуються нещодавно прийнятих регламентів Європейського Союзу, а саме: Закон про цифрові ринки (Digital Markets Act) і Закон про цифрові послуги (Digital Services Act). Щодо першого, його правове регулювання поширюється на конкуренцію у сфері цифрового ринку, це застосовується до компаній монополістів, так званих «брамників». З важливого, вони не можуть відслідковувати дані користувачів поза використанням їх застосунків з метою цільової реклами без їх згоди. Другий регламент стосується захисту прав користувачів через підвищення прозорості, захисту від незаконного контенту та притягнення компаній до відповідальності за певні діяння. Серед них високий рівень безпеки і конфіденційності неповнолітніх під час надання своїх послуг чи послуг третіх осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI: станом на 27 квіт. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2297-17#Text (дата звернення: 18.09.2024).
2. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX: станом на 11 лют. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text (дата звернення: 18.09.2024).
3. Judgment of the European Court of Human Rights of 16.06.2015 in case of Delfi AS v. Estonia. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-155105%22]} (дата звернення: 19.09.2024).
4. Judgment of the European Court of Human Rights of 04.07.2023 in case of Hurbain v. Belgium. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-225814%22]} (дата звернення: 19.09.2024).

5. Справа **"**Редакція газети **"**Правоє дело" та Штекель проти України" (Заява № 33014/05) : Рішення Європ. суду з прав людини від 05.05.2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_807#Text (дата звернення: 19.09.2024).
6. Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку» («Директива про електронну комерцію») (укр/рос): Директива Європ. Союзу від 08.06.2000 р. № 2000/31/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_224#Text (дата звернення: 19.09.2024).
7. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних): Регламент Європ. Союзу від 27.04.2016 р. № 2016/679. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 19.09.2024).
8. On a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) : Regulation від 19.10.2022 р. № 2022/2065. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj (дата звернення: 19.09.2024).
9. On contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act): Regulation від 14.09.2022 р. № 2022/1925. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/1925/oj (дата звернення: 19.09.2024).
10. Judgment of the Court of Justice of the European Union of 13.05.2014 in Google Spain SL and Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62012CJ0131 (дата звернення: 19.09.2024).
11. Judgment of the Court of Justice of the European Union of 24.09.2019 in Google LLC, successor in law to Google Inc. v Commission nationale de l'informatique et des libertés (CNIL). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62017CJ0507 (дата звернення: 19.09.2024).
12. Правові засоби захисту та відновлення прав користувачів інтернету в україні в контексті застосування посібника ради європи з прав людини для інтернет-користувачів : посібник / А. Пазюк та ін. Київ: ФОП Клименко Ю.Я., 2015. 132 с. URL: https://rm.coe.int/1680599465 (дата звернення: 19.09.2024).
13. Размєтаєва Ю.С. Цифрові права людини та проблеми екстратериторіальності в їх захисті. *Право та державне управління*. 2020. С. 18–23. URL: https://doi.org/ 10.32840/pdu.2020.4.2 (дата звернення: 19.09.2024).
14. Хаустова М. Державна політика в сфері прав людини в епоху цифрових трансформацій. *Науковий вісник ужгородського національного університету*. 2022. № 69. С. 601–617. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.69.55 (дата звернення: 19.09.2024).
15. Law in the postmodern epoch: general characteristics and manifestation particularities in separate law branches: наук. монографія. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2023. 776 с. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/ view/299/12551/26229-1 (дата звернення: 19.09.2024).

УДК 340.131:316.32
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.8

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Дудник Р.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальної теорії права та держави
Національного університету» Одеська юридична академія»

Дудник Р.М. Принцип верховенства права в умовах глобалізації.

Стаття присвячена дослідженню принципу верховенства права в умовах глобалізації. Так, верховенство права сприймається як універсальний принцип забезпечення прав людини, якого мають дотримуватись всі держави, зокрема при здійсненні глобалізаційних процесів. Встановлено, що глобалізація охоплює всі сфери сучасного суспільного життя та направлена на економічне, політичне, соціальне, культурне, тощо об'єднання, завдяки якому можливим стає вирішення багатьох актуальних проблем світового масштабу. Дослідженням визначено, що глобалізація сприяє створенню міжнародних організацій, що мають вплив на інших суб'єктів правовідносин та певним чином виконують функції держави замість неї. При цьому, в даному випадку дотримання прав людини забезпечується саме принципом верховенства права, що має на меті встановлення обмежень втручання в життя людини з боку публічного суб'єкта влади. З огляду на викладене, в статті вибірково проаналізовані приклади закріплення необхідності дотримання принципу верховенства права в нормативних актах міжнародних організацій, що мають значний вплив на міжнародній арені, а саме Європейського Союзу та Організації Об'єднаних Націй, чим і прослідкована їх роль у розвитку та становлені згаданого принципу. Також в статті доведена важливість загального визнання та застосування принципу верховенства права, зокрема для ефективного здійснення глобалізаційних процесів. Так, визначено, що неоднорідність світового суспільства за критерієм його розвитку, а також різниця у правовому регулюванні породжує негативні наслідки при здійсненні глобалізації, особливо для держав "третього світу", підставою подолання яких може стати загальне застосування принципу верховенства права при побудові будь-яких правовідносин, оскільки саме завдяки верховенству права можна сформувати таку загальну правосвідомість, при якій дотримання прав та свобод людини матиме найвище значення, що в свою чергу формуватиме відповідну правову реальність. За результатами вивчення теми зроблено висновок, що незважаючи на те, що принцип верховенства права не є новою правовою категорією, постійні зміни в суспільстві та в процесах державотворення вимагають від вказаного принципу своєчасних відповідних трансформацій.

Ключові слова: верховенство права, глобалізаційні процеси, права та свободи людини, об'єднання, інтеграція, міжнародні організації, народний суверенітет.

Dudnyk R.M. The principle of the rule of law in the conditions of globalization.

The article is devoted to the study of the principle of the rule of law in the conditions of globalization. Thus, the rule of law is perceived as a universal principle of ensuring human rights, which all states must adhere to, in particular, in the implementation of globalization processes. It has been established that globalization encompasses all spheres of modern social life and is aimed at economic, political, social, cultural, etc. unification, which makes it possible to solve many current problems of a global scale. Research has determined that globalization contributes to the creation of international organizations that have an influence on other subjects of legal relations and in a certain way perform the functions of the state instead of it. At the same time, in this case, the observance of human rights is ensured precisely by the principle of the rule of law, which aims to establish restrictions on interference in a person's life by a public authority. In view of the above, the article selectively analyzes examples of establishing the need to observe the principle of the rule of law in the normative acts of international organizations that have a significant impact on the international arena, namely the European Union and the United

Nations, which is why their role in development and established the mentioned principle. The article also proves the importance of general recognition and application of the principle of the rule of law, in particular for the effective implementation of globalization processes. Thus, it has been determined that the heterogeneity of world society according to the criterion of its development, as well as the difference in legal regulation, generates negative consequences in the implementation of globalization, especially for the «third world» countries, the basis for overcoming which can be the general application of the principle of the rule of law in the construction of any legal relations , because it is thanks to the rule of law that it is possible to form such a general legal awareness, in which the observance of human rights and freedoms will be of the highest importance, which in turn will form the corresponding legal reality. Based on the results of the study of the topic, it was concluded that despite the fact that the principle of the rule of law is not a new legal category, constant changes in society and in the processes of state formation require timely corresponding transformations from this principle.

Key words: rule of law, globalization processes, human rights and freedoms, unification, integration, international organizations, national sovereignty.

Постановка проблеми. Становлення та існування сучасного розвинутого суспільства напряму пов'язане зі слідуванням таким суспільством принципу верховенства права, адже саме цей принцип лежить в основі дотримання прав людини та забезпечує нормальне взаємне співіснування індивідів одне з одним.

Крім того, зазначений принцип є основоположним і у побудові держави, оскільки покликаний створити чіткі кордони між втручанням держави в права та інтереси людини та громадянина шляхом запровадження дієвих правових механізмів для реалізації та захисту прав і свобод людини.

Незважаючи на те, що принцип верховенства права є наріжним каменем державотворення, виклики сучасності, зокрема слідування ідеям глобалізації, вимагають від вказаного принципу більшої гнучкості і стійкості одночасно, що пов'язано з тим, що в умовах здійснення глобалізаційних перетворень все складніше утримувати баланс між інтересами держави та правами людини. Таким чином, принцип верховенства права має зазнати певних трансформацій, що відповідатимуть цілям глобалізації, зберігаючи при цьому власне історично сформоване призначення.

Мета дослідження полягає виявленні значення принципу верховенства права для здійснення глобалізаційних процесів.

Стан опрацювання. Принцип верховенства права є одним з основних і найдавніших постулатів теорії держави та права, у зв'язку з чим має видатну історію вивчення, яка продовжується і на сучасному етапі розвитку науки з огляду на значення вказаного принципу. Так, сучасні теоретики зробили вагомий вклад у розуміння принципу верховенства права, акцентуючи увагу на таких його аспектах, як обмеження публічної влади за допомогою права, зокрема і в межах здійснення глобалізаційних процесів. Серед вчених, які досліджували вказані питання, варто виокремити, зокрема, наступних: О. Запорожченко, І. Магновський, С. Скриль, В. Бліхар, В. Співак, Т. Блащук, І. Пирога, О. Пайда, Д. Бєлов, М. Бєлова, С. Кухтик, Ю. Оборотов, Л. Удовика, М. Хаустова, Л. Дубчак, А. Рубан, тощо.

Разом з тим, враховуючи важливість принципу верховенства права та необхідність його постійної трансформації, дослідження питань, пов'язаних з вказаним принципом, є й досі актуальним, оскільки дозволяє вчасно виявити його недоліки у відношенні з викликами сучасності, зокрема в межах глобалізаційних процесів, та розробити шляхи їх усунення.

Виклад основного матеріалу. У своїх загальних рисах глобалізація – це процес формування нового світового порядку, для якого є характерним спільність економічних, політичних, соціокультурних та технологічних характеристик [1, с. 93].

Реалії сьогодення змушують визнати, що глобалізаційні процеси поглинули всі сфери суспільного життя, що в свою чергу відобразилось і на функціонуванні сучасних держав.

Глобалізація, як складний багатоаспектний соціальний процес планетарного масштабу, тією чи іншою мірою здійснює неминучий вплив на сутнісні характеристики держав загалом та становлення і розвиток їх інституцій зокрема, які мають властивість видозмінюватись під натиском поширення загальносвітових передових систем суспільно-політичного, соціально-економічного, духовно-культурного характеру, обумовлених міжнародно-правовими нормами, зумовлюючи тим самим необхідність об'єднання зусиль національних держав із метою подолання загальнолюдських проблем [2, с. 51].

При цьому, варто зауважити, що глобалізація, яка направлена, зокрема, на подолання традиційних глобальних проблем в сфері продовольства, екології, енергетики, тощо, в той же час породила і низку нових проблемних питань, серед яких міжнародний тероризм та транснаціональна злочинність, що в свою чергу потребують застосування ще більших ресурсів з боку управнених суб'єктів для їх вирішення, яке має наслідком підвищення рівня інтеграції держав.

Таким чином, в умовах глобалізації держава об'єктивно перетворюється у відкриту систему, яка трансформується за синергетичними закономірностями як загального світового, так і локального рівнів [3, с. 32].

В результаті, як влучно виснував В'ячеслав Бліхар, характерним для сучасного суспільства стає безпрецедентне взаємопроникнення зовнішньої і внутрішньої політики держави, зростання ролі права, як регулятора суспільних відносин. При цьому, сучасній державі доводиться брати до уваги ідейне обґрунтування своїх цілей і принципів з метою забезпечення підтримки суспільства та міжнародної спільноти, що пояснюється збільшенням у глобалізованому світі залежності держави від суспільства, матеріальні і інтелектуальні ресурси якого держава все більш широко використовує для залучення у здійснення внутрішньої і зовнішньої політики [4, с. 14].

Саме з огляду на таке залучення, що потребує більшого втручання держави та наддержавних міжнародних структур в сферу інтересів людини, принцип верховенства права набуває ще більшого значення, оскільки слугує стримуючим фактором для свавілля з боку суб'єкта влади. Вказаний принцип не дозволяє державі задля досягнення власних цілей, пов'язаних з глобалізацією та нерідко з зовнішнім впливом та намаганням конкурувати з іншими суб'єктами міжнародних глобалізаційних відносин, нівелювати пріоритет дотримання прав людини. При цьому, таке дотримання стає дедалі складнішим, оскільки всесвітні процеси інтеграції та уніфікації призвели і до глобалізації самих прав і свобод людини, що поруч зі зростаючими потребами держави створюють все більший тиск на неї та значно зміщують баланс в системі відносин "держава-людина".

Крім кількості прав людини, обсяг яких визначає межі верховенства права, значним викликом для вказаного принципу в умовах глобалізації є кількість суб'єктів, що мають його дотримуватись. Розширення економічних, політичних, культурних та інших соціально значущих кордонів створює розгалужену систему взаємовідносин між різними людьми, державами, міжнародними утвореннями, тощо, які мають різні світобачення, пов'язані з національними, культурними, релігійними та багатьма іншими чинниками. При цьому, нерідко бачення змісту прав людини та їх обсягу, а також меж втручання держави в реалізацію таких прав відмінне одне від одного, що в умовах тісної та всеохоплюючої інтеграції вимагає від принципу верховенства права стійкості та гнучкості одночасно.

Так, неоднорідність світового суспільства пов'язана з існуванням держав з різним рівнем соціально-економічного розвитку, політичними системи, традиціями, менталітетом, тощо. При цьому, якщо в розвинених державах глобалізаційні процеси слугують процвітанню та утвердженню прав людини, то в країнах нижчого рівня розвитку результати здійснення глобалізаційних процесів, що так чи інакше мають до них відношення, є протилежними та проявляються, зокрема, у посиленні розриву між багатими та бідними верствами населення, поглибленні диференціації рівня життя, збільшенні різниці між доходами та способами їх отримання, тощо, що в свою чергу свідчить про наявність недоліків рівності прав людини та призводить, зокрема, до заперечення глобалізації, посилення націоналістичних та ізоляційних настроїв та створює ще більш разючу показовість відсталості таких держав від передових учасників глобалізаційних процесів.

Враховуючи викладене, одним з основних способів уникнення та поступового подолання вказаних негативних наслідків глобалізації слід вважати загальновизнане застосування принципу верховенства права, оскільки воно здатне забезпечити нормальне функціонування глобалізаційних процесів, а також покликане створити таку правову дійсність, при якій суб'єкти правовідносин дотримуватимуться прав людини не на підставі примусу з боку нормативно-правової норми, яка у різних держав може відрізнятись одна від одної, а виходячи з власних переконань, що будуються на підвалинах правосвідомості. Крім того, саме принцип верховенства права, в якому уособлюється, зокрема, повага до людини та її прав, визначає і межі захисту інтересів меншості, і рамки політичного плюралізму, і допустимі альтернативи політичного розвитку нації.

Тому для належного та ефективного функціонування принципу верховенства права в нинішній правовій дійсності необхідно постійно вдосконалювати систему способів його реалізації, підкріплювати інститути народовладдя та демократії, підвищувати рівень побутової та правової свідомо-

сті суспільства, а також, з огляду на зазначену вище неоднорідність світового суспільства, максимально м'яко адаптувати вказаний принцип в правові системи держав з низьким рівнем розвитку та низьким показником демократії, тобто вживати всіх необхідних заходів аби зробити принцип верховенства права ще більш наближеним для розумінням та застосування у повсякденному житті.

Як вже було зазначено вище, глобалізація сприяє об'єднанню сучасних держав, зокрема з метою досягнення максимальних результатів глобалізації. При цьому, глобалізаційні процеси призводять до того, що держава змушена поступитися своїми повноваженнями наднаціональним інститутам – міждержавним та міжнародним організаціям. Як результат - процеси, пов'язані з глобалізацією, зменшують можливості національних урядів контролювати ситуацію на території своїх держав, трансформують функції і роль держави [5, с. 155].

Крім того, однією зі сторін глобалізаційного процесу є намагання з допомогою різних соціальних нововведень збільшити контроль за життям людини, надати можливість державним і наддержавним органам мати доступ не тільки до публічного, але й до приватного життя члена суспільства [6, с. 42].

Викладене свідчить про те, що наслідки впливу глобалізації проявляються в трансформації державного суверенітету, на захист якого в певній мірі також постає принцип верховенства права.

Важливо, що принцип верховенства права, зокрема в умовах глобалізації, покликаний в першу чергу забезпечити існування такого виду суверенітету, як народний суверенітет, під яким прийнято розуміти порядок, при якому лише народу належить вся влада на території певної держави, тому саме народ має право вирішувати власну долю та долю своєї держави безпосередньо чи за допомогою представницьких утворень. При цьому, зазначене народовладдя є неможливим без автономії людини, захисту її прав, честі та гідності, свободи слова та свободи совісті, щодо, тобто без тих основних постулатів, що лежать в основі принципу верховенства права. Саме тому, запорукою існування народного суверенітету є, зокрема, принцип верховенства права, через призму якого має прийматись будь-яке рішення представницького органу влади, якому народ делегував відповідні повноваження.

З цієї з причини при втручанні міжнародних організацій в функціонування держави та життя людини забезпечення прав людини є можливим саме завдяки принципу верховенства права, який міжнародна спільнота визнає основоположною категорією.

Для прикладу, в установчих договорах ЄС, зокрема у Договорі про ЄС (2007 р.), верховенство права постає не стільки як принцип права, скільки як філософсько-соціальна категорія – загальнолюдська цінність, яку мають поважати і якої мають дотримуватися. Це підтверджується системним тлумаченням відповідних нормативних положень під кутом аксіологічного розуміння їх потенціалу [7, с. 184].

Таку ж концепцію можна прослідкувати і в документах Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), яка хоч і не закріпила верховенство право як принцип у відповідному переліку, затвердженому у Статуті ООН, однак неодноразово акцентувала увагу на необхідності дотримання вказаного принципу в інших актах правової сили. Зокрема, ООН у Декларації тисячоліття 2000 р. висловлює намір держав-членів ООН зміцнювати повагу до принципу верховенства права, причому як у міжнародних, так і у внутрішніх справах, зокрема забезпечувати виконання державами-членами рішень Міжнародного Суду, на виконання Статуту Організації Об'єднаних Націй, у будь-яких справах, сторонами яких вони є.

Важливо, що у Підсумковому документі Світового саміту 2005 р. глави держав та урядів визнали необхідність дотримання та застосування верховенства права на національному та міжнародному рівнях та підтвердили свою відданість міжнародному порядку, заснованому на верховенстві права та міжнародному праві. Цей документ запустив механізм подальшої щорічної підготовки Генеральним секретарем ООН доповідей про зміцнення та координацію діяльності ООН щодо встановлення верховенства права, а також заклав основу для створення у Секретаріаті ООН підрозділу щодо сприяння верховенству права у вигляді координаційно-ресурсної групи з питань верховенства права [8, с. 78].

Викладене свідчить про те, що глобалізаційні процеси слугують поштовхом для вдосконалення та розвитку принципу верховенства права, що дозволяють йому вийти на якісно новий рівень сприйняття та застосування.

Цікавим видається те, що вказаний вище зв'язок між принципом верховенства права та глобалізацією можна прослідкувати і в зворотньому напрямку. Так, спільне визнання та беззаперечн-

не слідування принципу верховенства права різними державами та міжнародними організаціями спонукає їх до процесу глобалізації, оскільки є платформою для об'єднання навколо однієї спільної ідеї – забезпечення дотримання прав людини, зокрема її похідного права на достойний рівень життя.

Висновок. Принцип верховенства права, як один з найдавніших та найвпливовіших принципів побудови держави та цивілізованого суспільства, лежить в основі побудови і сучасного світового порядку, вектором розвитку якого наразі є здійснення всепоглинаючої обширної глобалізації. При цьому, між глобалізацією та вказаним принципом існує двосторонній взаємний зв'язок, що проявляється у залежності ефективності глобалізації від реалізації принципу верховенства права та навпаки – залежності територіального поширення застосування принципу верховенства права від темпів та результатів глобалізаційних процесів. З огляду на вказане, важливим для нормального функціонування двох зазначених вище категорій в правовій дійсності є дотримання справедливого балансу між ними, що дозволить здійснювати глобалізаційні перетворення без нанесення шкоди правам та інтересам людини, дотримання яких проголошує принцип верховенства права, а також укріплювати права та інтереси людини без гальмування глобалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Запорожченко О. Концепція "Кінця історії" Ф. Фукуями в контексті сучасних глобалізаційних процесів. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Історичні науки».* 2019. Вип. 40. С. 93–99. URL: http://nv.idgu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/10/%D0%92%D0%B8%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA-40.pdf# page=93.
2. Магновський І.Й. Теоретико-правові аспекти розвитку держави в умовах глобалізаці: *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції: матер. Всеукр. наук. конф.* Одеса: ОДУВС, 2022. С. 48–52. URL: https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/07dc56aa-f442-4d23-94c2-ed1dbf8548af/ content.
3. Скриль С.А. Верховенство права як принцип функціонування політичних систем в державах Європейського Союзу. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2023. № 3. С. 30–35. URL: https://dspace.oduvs.edu.ua/ server/api/core/bitstreams/8a97c70a-185c-426d-991c-0bf68c7575c6/content.
4. Бліхар В.С. Вплив глобалізаційних процесів на формування демократичної і правової держави: *сучасні виміри і виклики. Соціально-гуманітарні виміри правової держави: матер. Всеукр. наук.-практ. конф*. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 14–17.
5. Співак В.М. Політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації: монографія. Київ: Логос, 2011. 416 с.
6. Блащук Т. Вплив глобалізації на розвиток інститутів громадянського суспільства. *Міжнародні та національні механізми захисту прав людини: виклики сьогодення: матер. Міжнар. наук.-практ. конфер.* Донецьк, Сучасний друк, 2011. С. 42-43.
7. Красій М. Принцип верховенства права в Європейському Союзі. *Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів: матер. Міжнар. наук.-практ. конфер*. Дніпро: ДДУВС, 2023. С. 182–184. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/11855/1/56.pdf.
8. Пирога І.С., Пайда О.М. Роль ООН в забезпеченні принципу верховенства права. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія "Право"*. 2023. Випуск 80. Частина 1. С. 76–81. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/01/12.pdf.

УДК: 351.9+343.35](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.9

ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Калугіна І.О.,
аспірантка кафедри історії і теорії держави та права
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0002-8474-3519

Калугіна І.О. Проблеми вдосконалення антикорупційної правової політики в Україні у контексті сучасних викликів

Стаття присвячена дослідженню проблем удосконалення антикорупційної політики в Україні у контексті сучасних викликів. Обґрунтовано, що впродовж тривалого періоду корупція залишається однією з найнебезпечніших проблем, яка загрожує сталому розвитку країн. Для України зазначена проблема відзначається особливою гостротою: корупційні прояви в державі охопили практично всі сфери суспільного життя, набули ознак системності і перетворились у загрозу національній безпеці, що зумовлює особливу важливість реалізації заходів протидії та боротьби з нею. За останнє десятиліття в Україні було прийнято ряд законодавчих актів, якими був окреслений вектор розвитку антикорупційної реформи та закладено основу для створення спеціалізованих антикорупційних органів. Обґрунтовано, що реалізація антикорупційної політики в Україні стикається із низкою проблем, а саме: конфліктність та неузгодженість дії органів публічної влади; недосконалість системи критеріїв оцінки ефективності; відсутність політичної волі; брак науковості; недоліки у роботі спеціалізованих органів боротьби з корупцією; суперечливість кадрової політики; низька ефективність інституційної взаємодії у сфері протидії корупції на міжнародному та європейському рівнях. Доведено, що подолання невизначеності та усунення концептуальних протиріч можливе шляхом: аналізу стану корупції, корупційних факторів та ризиків; розробки взаємопов'язаних програм боротьби з корупцією на державному та регіональному рівнях; забезпечення одноманітного підходу до розуміння та інтерпретації міжнародно-правових розпоряджень та антикорупційних стандартів; урахування історичного досвіду розвитку правової та політичної системи держави та законодавства, ментальних особливостей суспільства. Підвищення ефективності реалізації антикорупційної політики можливе за умови більш послідовного дотримання принципів системності та комплексного підходу до регулювання суспільних відносин, спрямованих на протидію корупції, що, у свою чергу, передбачає реалізацію заходів протидії корупції на всіх рівнях управління.

Ключові слова: антикорупційна політика, антикорупційні органи, антикорупційне законодавство, антикорупційна діяльність, правова політика.

Kalugina I.O. Problems of improving the anti-corruption legal policy in Ukraine in the context of modern challenges.

The article is devoted to the study of the problems of improving the anti-corruption policy in Ukraine in the context of modern challenges. It is substantiated that for a long period of time corruption remains one of the most dangerous problems that threatens the sustainable development of countries. For Ukraine, the mentioned problem is particularly acute: manifestations of corruption in the state have covered almost all spheres of public life, have acquired signs of systemic nature and turned into a threat to national security, which determines the special importance of implementing countermeasures and combating it. Over the last decade, a number of legislative acts were adopted in Ukraine, which outlined the vector of development of anti-corruption reform and laid the foundation for the creation of specialized anti-corruption bodies. It is substantiated that the implementation of anti-corruption policy in Ukraine faces a number of problems, namely: conflict and incoherence of actions of public authorities; imperfection of the system of performance evaluation criteria; lack of political will; lack

of scientific knowledge; shortcomings in the work of specialized anti-corruption bodies; inconsistency of personnel policy; low effectiveness of institutional cooperation in the field of anti-corruption at the international and European levels. It has been proven that overcoming uncertainty and eliminating conceptual contradictions is possible by: analyzing the state of corruption, corruption factors and risks; development of interconnected anti-corruption programs at the state and regional levels; ensuring a uniform approach to the understanding and interpretation of international legal orders and anti-corruption standards; taking into account the historical experience of the development of the legal and political system of the state and legislation, mental characteristics of society.

Key words: anti-corruption legal policy, anti-corruption bodies, anti-corruption legislation, anti-corruption activity, legal policy.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що проблема корупції є суттєвою перешкодою як для сталого розвитку країни, так і формування та реалізації підтримки державної влади з боку громадянського суспільства, оскільки значний вплив та розповсюдження корупційної складової у діяльності органів публічної влади підривають їх авторитет, збільшують розшарування суспільства за матеріальною ознакою і, як наслідок, призводять до повного руйнування моральних і правових засад і принципів.

В умовах порушення глобальної та регіональної стабільності, безпеки у всіх сферах, загострення боротьби й протистояння між країнами формування й реалізація антикорупційної правової політики країни ускладнюється. Аналіз сучасної міжнародної політичної, економічної та правової системи в цілому, а також окремих подій, що мають місце в їх рамках, дають підстави вважати, що сучасний етап розвитку міжнародних відносин характеризується стрімким відходом від лінійної структури, їх повсюдним кількісним та якісним ускладненням, появою та подальшим розширенням кола суб'єктів, що визначають їх суть та тенденції розвитку, включенням, нерідко необґрунтованим, у сферу їх впливу та регулювання тих подій та акторів, які раніше не відігравали помітної ролі у реалізації відповідних відносин. Так, в останнє десятиліття повсюдним явищем стала політизація суто економічних та правових явищ, яка не лише надає їм невластивого політичного або навіть геополітичного забарвлення, а й створює додаткові проблеми в їхньому врегулюванні і, тим самим, перешкоджає їх нормальному розвитку. Це, в свою чергу, суттєво збільшує корупційні ризики, оскільки, по-перше, відбувається невиправдане розширення кола зацікавлених осіб, у т.ч. з включенням до нього тих суб'єктів, які за усталеного розвитку економічних відносин подібних інтересів не мають, а по-друге, невластиві умови призводять до посилення додаткових корупціогенних чинників навіть у тих ситуаціях, у яких вони тривалий час залишалися стабільно низькими. Подібна динаміка розвитку політичних та економічних відносин дозволяє корупції досягати загрозливих меж і проникати у різні сфери життєдіяльності суспільства та держави, пронизувати їх на всіх рівнях, і зрештою підміняти собою стабільне функціонування відповідних систем.

Крім того, специфічною рисою сучасної міжнародної системи, що впливає на всі без винятку її сфери, є поступовий відхід від однополярної моделі та перехід до багатополярного устрою з кількома «центрами сили», що визначають специфіку розвитку суспільних відносин у різних регіонах. Для таких масштабних трансформацій характерними є турбулентність, нестабільність існуючої системи відносин і механізму їх регулювання, ескалація старих конфліктів і виникнення нових, а також підвищення рівня злочинності, у т.ч. корупційної, особливо у перехідний період. Що стосується безпосередньо корупції, то побудова нової моделі міжнародних відносин призводить до децентралізації та фрагментації як самого явища, так і заходів профілактики та боротьби з ним, відмови від глобалістського підходу у визначенні та боротьбі з корупційними ризиками, підвищення уваги та практичної реалізації регіональних та локальних особливостей економічної, політичної, правової, соціальної системи, менталітету та моралі.

Справедливим є твердження, згідно якого сучасна реалізація антикорупційної політики в Україні залишається неефективною, пронизаною стійкими корупційними зв'язками, а українське суспільство значною мірою є учасником підтримання тривалого панування корупції, яке набуло руйнівних масштабів. Зазначена проблема стосується як невідповідності суспільної свідомості суспільства його ж антикорупційним очікуванням, так і суттєвих вад суспільної антикорупційної освіченості [1, с. 96-9]. У таких умовах теоретична розробка та практична реалізація ефективних механізмів боротьби з корупцією втілених в антикорупційній правовій політиці країни набуває особливої актуальності.

Актуальність дослідження підсилює і євроінтеграційний поступ України, важливим складником якого є подолання корупції як результат ефективної антикорупційної політки.

Мета дослідження полягає у дослідженні проблемних аспектів формування та реалізації антикорупційної правової політики в Україні, а також перспектив її вдосконалення у контексті сучасних викликів.

Стан опрацювання проблематики. Методологічним підґрунтям дослідження проблем і перспектив удосконалення та розвитку антикорупційної правової політики в Україні виступають наукові здобутки вітчизняних і зарубіжних вчених, які звертались до вивчення проблем запобігання та протидії корупції, серед них: І. Беззуб, С. Братков, Т. Брус, І. Бойко, О. Бусол, С. Васильєва, В. Гладкий, В. Дем'янчук, І. Дьомін, Д. Заброда, А. Закалюк, В. Захаров, Ю. Івашук, В. Ковальов, Т. Кустова, О. Кущ, О. Маркєєва, М. Мельник, Є. Невмержицький, А. Новак, О. Новіков, О. Прохоренко, М. Попов, О. Радіц, А. Редька, А. Роуз-Аккерман, А. Славицька, С. Соснін, М. Хавронюк та інші. Крім того, окремі аспекти функціонування антикорупційної політики знайшли відображення у наукових працях таких вчених, як П. Гаман, В. Гурковський, І. Дорофєєв, І. Климкова, І. Парубчак, А. Приходько, Т. Корнякова тощо. Разом з тим, для наведених досліджень характерна фрагментарність, акцентування уваги на окремих теоретичних чи прикладних аспектах аналізованого чи суміжних явищ.

Виклад основного матеріалу. У результаті ухвалення у жовтні 2014 р. низки антикорупційних законів, які дослідники називають найбільш масштабною та системною реформою в даній сфері, в Україні в цілому було сформовано правову та організаційну основу протидії корупції. Крім ратифікації та імплементації міжнародних угод та стандартів боротьби з корупцією, було прийнято концептуальні стратегічні та планові антикорупційні документи, зокрема, Антикорупційна стратегія на 2014–2017 роки [2] і Антикорупційна стратегія на 2021–2025 рр. [3], що прийшла їй на зміну, а також ряд нормативних актів, спрямованих на їх реалізацію, зокрема Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015–2017 роки [4]. Проте аналіз практики їх виконання переконливо демонструє, що їх реалізація далека від ефективності й досконалості.

Очікувані від антикорупційної реформи зміни щодо зменшення корупційних проявів, утвердження стандартів доброчесної поведінки в діяльності представників владних структур та бізнесу, мінімізація в їх діяльності корупційних ризиків, підвищення прозорості та підзвітності як органів влади у цілому, так і окремих службових осіб перед суспільством у переважній більшості не знаходять свого реального втілення [5]. Парадоксальний висновок полягає в тому, що попри проведене впорядкування та систематизацію політики у цій сфері, її якісне вдосконалення у законодавчому полі не знизили рівень корупції та корупційні ризики в країні.

Аналіз стану антикорупційної політики на сучасному етапі її розвитку дає підстави стверджувати, що її ключовою проблемою, яка виникає ще на етапі її теоретичного обґрунтування та прийняття, є відсутність чіткого стратегічного і консолідованого бачення та сутнісного розуміння процесів корупції та, як наслідок, цілей, завдань та базових елементів протидії їй. У цьому контексті на увагу заслуговують міркування вчених щодо специфіки причинності та детермінації корупційної злочинності, за поширеністю якої стоять великі прорахунки в управлінні державними та суспільними справами, слабкі економічні та організаційні засади функціонування державних та інших служб, поширення психології вседозволеності та допустимості використання будь-яких засобів особистого благополуччя, правовий нігілізм і навіть правовий цинізм. Крім того, взявши до уваги комплексний характер самої корупції як соціального явища, вирішення подібних проблем неможливе без системних, скоординованих, консолідованих дій усіх суб'єктів державного механізму, об'єднаних єдиною стратегією та концепцією.

На основі аналізу сучасного стану антикорупційної політики та її реалізації, узагальнення поглядів дослідників антикорупційної політики уважаємо, що досягнення концептуальної єдності й цілісності антикорупційної політики можливе шляхом:

а) аналізу стану корупції, корупційних факторів і ризиків – тактика та особливо стратегія боротьби з корупцією має визначатися з урахуванням реальних соціально-економічних, політичних умов, стану суспільної, в т.ч. правової, свідомості, правоохоронної системи, кримінологічної ситуації. Такий аналіз має здійснюватися фахівцями з економічних питань, правоохоронними органами, в першу чергу спеціалізованими (НАБУ, САП, Антикорупційний суд), профільними науковцями, кримінологами, спеціалістами фінансового сектору. У подальшому отримані результати потребують ретельного вивчення та публічного обговорення [6];

б) розробки взаємопов'язаних програм протидії та боротьби з корупцією на державному та регіональному рівні, налагодження між ними належної координації. Подібні програми повинні розглядатися не як конкуруючі чи дублюючі одна одну, а як взаємодоповнюючі;

в) забезпечення одноманітного підходу до розуміння та інтерпретації міжнародно-правових приписів та антикорупційних стандартів як органами національних держав, так і міжнародними організаціями – множинність міжнародних нормативно-правових актів, присвячених боротьбі з корупцією, розбіжність правових приписів, що містяться в них, можуть призвести до розбалансування державної антикорупційної політики, що спирається на відповідні міжнародні стандарти, і створювати перешкоди для співпраці з іншими державами у питаннях протидії подібним діям. Що стосується міжнародних, у т.ч. профільних, організацій, то їх широка і нерідко невиправдана дискреція у тлумаченні положень антикорупційних конвенцій може обмежувати права держав-учасниць і навіть дезавуювати їхні зусилля у протидії та боротьбі з корупцією. Виходячи з цього, доцільним є вироблення спільних методичних рекомендацій щодо тлумачення міжнародно-правових норм у цій сфері, встановлення критеріїв пріоритетності застосування конвенцій, що містять відповідні норми, а також упорядкування нормотворчої діяльності органів публічної влади відповідно до цих критеріїв;

г) урахування історичного досвіду розвитку правової та політичної системи держави, законодавства та процесу, а також ментальних особливостей суспільства — саме ця частина антикорупційних стратегій на сьогоднішній день залишається найбільш недооціненою. Як показує практика, основна увага при розробці антикорупційних програм приділяється нормативним, інституційним та організаційним аспектам, які, проте, не здатні ефективно функціонувати за відсутності морально-психологічної, ідеологічної та історичної бази. Наступність антикорупційної політики, яку слід розуміти як теоретичне осмислення та практичне використання суспільного та індивідуального історичного досвіду боротьби з корупційними проявами, сприяє її теоретичній та практичній обґрунтованості, логічності, встановленню необхідних причинно-наслідкових та часових зв'язків, які є ключовою ознакою її системності. Щодо суспільного менталітету, то звернення до нього обумовлюється соціальним характером явища корупції, яке нерозривно пов'язане як зі станом суспільної моралі в цілому, так і з морально-психологічними характеристиками окремої особистості. Поділяємо думку вчених, які вважають, що важливими чинниками формування кримінальної мотивації корупційної злочинності виступають соціально-психологічна ситуація (визнання корупції нормальним явищем), ієрархія цінностей суб'єктів (пріоритет матеріального над духовним) та їх характерологічні риси (заздрість, жадібність, скупість, честолюбство), соціальне, в т.ч. референтне, середовище особистості. Ці аспекти істотно впливають на рівень і характер корупції в конкретному суспільстві, тому без їх урахування вибудовування ефективної антикорупційної політики не є можливим.

Іншими проблемами, що виникають у процесі практичної реалізації антикорупційної політики є:

1) конфліктність і неузгодженість у діях органів публічної влади. У першу чергу мова йде про діяльність органів виконавчої влади, у т.ч. правоохоронних, які безпосередньо відповідають за застосування правових норм на практиці, яке нерідко характеризується відсутністю тактичної та стратегічної координації, непослідовністю та суперечливістю, що призводить до якісного зниження рівня ефективності правозастосовної практики. Проте, повною мірою це стосується також діяльності законодавчих органів, які, хоча й не застосовують антикорупційні норми безпосередньо, проте відповідальні за їх теоретичне та нормотворче опрацювання, формування основних принципів антикорупційної політики, механізму її втілення у правозастосуванні, встановлення тактичних та стратегічних завдань її реалізації. Так, наприклад, поширеним явищем на Україні є часте внесення змін до різних законодавчих актів, у т.ч. тих, які пов'язані з протидією корупції, що з усією очевидністю свідчить про незрілість законодавців, які нерідко лобіюють ті чи інші поправки з огляду на політичну кон'юнктуру, і очевидно перешкоджає стабільності, послідовності та виваженості правового регулювання відповідних відносин. Крайньою формою прояву подібного є міжінституційні конфлікти між законодавчою, виконавчою та судовою владою, неконтрольований розвиток яких здатний паралізувати роботу антикорупційної вертикалі в принципі. Наочним прикладом цього є конфлікт між Конституційним Судом та Національним агентством з питань запобігання корупції, який мав місце у 2020 р. і призвів до «урізання» повноважень останнього. Непослідовність правотворчої та законодавчої діяльності, невизначеність правових норм, наявність у них внутрішніх протиріч і колізій не тільки ускладнюють їхнє практичне застосуван-

ня та залишають простір для маніпуляцій та корпоративного лобізму, а й зрештою підривають весь правовий механізм протидії корупції, роблять його неспроможним впливати на суспільні відносини, надають ознак фіктивності;

2) недосконаліть системи критеріїв оцінки ефективності антикорупційної політики – практика показує, що на сьогодні найбільш поширеними способами оцінки результативності боротьби з корупцією залишаються кількісний облік корупційних злочинів, в т.ч. кількість складених протоколів про корупцію, а також розмір збитків, заподіяних такими діяннями. Проте, вважаємо, сумнівним обмежувати оцінку ефективності антикорупційної політики виключно кількістю розкритих і доведених до суду кримінальних проваджень, гучними справами за участю високопосадовців, які являють собою лише один зріз діяльності з протидії корупції. У зв'язку з цим, особливого значення набуває розвиток системи загального моніторингу стану та рівня корупції в державі, причин та умов, що сприяють її поширенню, змін через супутні фактори, наслідки, заходи профілактики, ставлення суспільства до корупції;

3) відсутність політичної волі – аналіз сучасного рівня та стану корупції, а також заходів щодо боротьби з нею переконливо демонструють, що, попри постійне звернення до тематики протидії корупційним проявам, цей напрямок для вищої політичної та управлінської еліти не є першорядним. Водночас, досвід показує, що саме від політичної волі керівників держави, їх бажання та намірів очистити від корупційних проявів державну службу залежить ефективність будь-яких антикорупційних механізмів: втілений в стратегії антикорупційної взаємодії, прагматизм і швидкість, цей фактор призводить до швидкого досягнення результатів, які сприятимуть формуванню довіри до дій влади з боку суспільства, що, в свою чергу, надасть можливість отримати достатній часовий проміжок для реалізації поставлених довгострокових цілей (т.зв. «кредиту довіри») [5]. На практиці ж в найкращому випадку всі зусилля у боротьбі з корупцією зводяться до кримінального переслідування фактів побутової корупції, а також показових, але сумнівних з точки зору процесуальної прийнятності судових розглядів за участю корупціонерів середньої ланки; при цьому інші напрями антикорупційної політики здебільшого не виходять за межі декларативних гасел;

4) брак науковості – з урахуванням того, що значний масив антикорупційних стратегій і політики в цілому складають емпіричні положення, які вимагають не лише практичної, а й теоретичної розробки, суттєвою вимогою до них має стати їхня наукова обґрунтованість, яка передбачає аналітичну оцінку та прогнозування як кримінологічної ситуації, у т.ч. корупційної, так і суміжних галузей економіки, політики, фінансів, програмування та планування на основі отриманих концептуальних положень. Досягнення цієї мети можливе шляхом залучення до проведення антикорупційного моніторингу вченої спільноти та громадськості, розширення співпраці вчених та фахівців у сфері кримінального права, кримінології, політології, економіки та фінансів з нормотворчими інстанціями, обмін досвідом та використання у процесі прийняття нормативно-правових актів найбільш перспективних ідей та пропозицій;

5) недоліки в роботі спеціалізованих органів з протидії та боротьби з корупцією, зокрема: фрагментація, дублювання та конкуренція повноважень, міжвідомчі суперечки та конфлікти, правова невизначеність, відсутність або непослідовність взаємозв'язків між різними органами антикорупційної вертикалі, відсутність належної координації. Істотним недоліком роботи профільних органів, який має дестабілізуючий вплив на функціональність усієї системи боротьби з корупцією та правосвідомість суспільства, є те, що боротьба з корупцією досить часто є ситуативною та точковою, на практиці зводиться до активізації виявлення та покарання лише тих осіб, які отримували неправомірну вигоду, без участі посадових осіб вищого рівня, великих підприємців, учасників організованих злочинних формувань. Без належної уваги залишається також факт якісної трансформації сучасної корупції, яка по суті своїй вийшла за рамки системи тіньових кримінальних відносин і стрімко набуває яскраво вираженого політичного забарвлення, виступаючи як засіб вирішення політичних та геополітичних проблем;

6) суперечливість кадрової політики – безперечним є той факт, що результативність діяльності щодо протидії та профілактики корупції безпосередньо залежить від стану кадрів, які є основним суб'єктом та ланкою реалізації абстрактних правових розпоряджень на практиці. Відсутність компетентних виконавців у сфері державного управління часто стає критичною вадою, що перешкоджає ефективному функціонуванню антикорупційної моделі [5]. При цьому важливою кваліфікаційною рисою кадрового складу є не лише власне їх максимальна свобода від корупційних відносин та ризиків, а й здатність брати активну участь у протидії корупції на всіх рівнях та у

всіх її проявах. Значну просвітницьку та профілактичну роль може відігравати антикорупційна освіта, яка не тільки в узагальненому вигляді подає основні положення законодавства щодо боротьби з корупцією, а й дозволяє прищепити неприйняття до неї, у перспективі переформатувати свідомість суспільства і сформувати у більшої його частини т.зв. «антикорупційний імунітет». Антикорупційна підготовка державних та муніципальних службовців і, ширше, антикорупційна освіта загалом має стати складовою більш всеосяжного процесу корекції та активізації суспільного антикорупційного потенціалу.

7) низька ефективність інституційної взаємодії у сфері протидії корупції на міжнародному та європейському рівнях. Міжнародні та європейські правові акти, насамперед, такі як: Конвенції ООН проти корупції [7], Конвенція про боротьбу з корупцією Ради Європи [8] та ін., як ключові інструменти запобігання і протидії корупції у глобальному та регіональному вимірі заклали міждисциплінарну основу для запобігання, виявлення та боротьбу з корупцією. Крім того, «ООН активно працює над впровадженням положень Конвенції, забезпечуючи технічну допомогу, консультування та навчання для зміцнення національних антикорупційних систем. Інституційні механізми, передбачені конвенцією, включають створення незалежних антикорупційних органів, впровадження ефективних заходів щодо запобігання конфлікту інтересів, а також забезпечення прозорості та підзвітності у публічному секторі» [9, с. 23]. Водночас, у процесі міжнародної співпраці у сфері повернення активів виникають проблеми, обумовлені, з поміж-іншого, суперечливістю національного законодавства та національними інтересами. Зазначене обумовлює необхідність оптимізації взаємодії між антикорупційними органами на міжнародному та європейському рівнях.

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що підвищення ефективності реалізації антикорупційної політики можливе за умови більш послідовного дотримання принципів системності та комплексного підходу до регулювання суспільних відносин, спрямованих на протидію корупції, що, у свою чергу, передбачає реалізацію заходів протидії корупції на всіх рівнях управління. Виконання поставленого завдання потребує впорядкування та поглибленої теоретичної розробки основоположних засад антикорупційної політики з перспективою розробки єдиних принципів протидії корупції у публічній та приватній сферах. На цій останній проблемі вважаємо за необхідне зупинитися докладніше, що й стане предметом наступного дослідження.

Висновки. Основною проблемою стратегічного характеру антикорупційної політики є відсутність чіткого та консолідованого бачення та сутнісного розуміння процесів корупції, завдань, цілей та базових елементів протидії їй. Реалізація антикорупційної політики в Україні стикається із низкою проблем, а саме: 1) конфліктність та неузгодженість дії органів публічної влади; 2) недосконаліть системи критеріїв оцінки ефективності; 3) відсутність політичної волі; 4) брак науковості; 5) недоліки у роботі спеціалізованих органів боротьби з корупцією; 6) суперечливість кадрової політики; 7) низька ефективність інституційної взаємодії у сфері протидії корупції на міжнародному та європейському рівнях.

Подолання невизначеності та усунення концептуальних протиріч можливе шляхом: 1) аналізу стану корупції, корупційних факторів та ризиків; 2) розробки взаємопов'язаних програм боротьби з корупцією на державному та регіональному рівнях; 3) забезпечення одноманітного підходу до розуміння та інтерпретації міжнародно-правових розпоряджень та антикорупційних стандартів; 4) урахування історичного досвіду розвитку правової та політичної системи держави та законодавства, ментальних особливостей суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Приходько А.А. Теоретичне та практичне осмислення антикорупційної політики України: євроінтеграційний аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 6. С. 96–99.
2. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки: Закон України від 14.10.2014 року № 1699-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1699-18#Text.
3. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України від 20.06.2022 р. № 2322-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-18#Text.
4. Про затвердження Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015–2017 роки: Постанова Кабінету

Міністрів України від 29.04.2015 р. № 265. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265-2015-%D0%BF/sp:max50:nav7:font2#n19.
5. Гаман П.І. Антикорупційна державна політика: проблеми та перспективи розвитку. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 10. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1316.
6. Корнякова Т.В. Кримінологічна стратегія нової антикорупційної політики України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 5. С. 149–151.
7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003. Ратифікована в Україні Законом України від 18.10.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.
8. Конвенція про боротьбу з корупцією: Конвенція Ради Європи № ETS 173 від 27.01.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 994_101#Text.
9. Костогриз Я.О. Інституційні механізми запобігання корупції: практика ООН. *Ампаро*. 2024. № 2. С. 19–24. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/ https://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-2-2024/5.pdf.

УДК 341.1; 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.10

ФУНКЦІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КЛІМАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНОГО І МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Камінська Н.В.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
ORCID: 0000-0002-0466-9428

Камінська Н.В. Функція забезпечення кліматичної політики держави: досвід зарубіжного і міжнародно-правового регулювання

Метою цієї статті є розкриття природи функції забезпечення кліматичної політики держави, її характеристики, а також досвіду зарубіжного і міжнародно-правового регулювання, реалізації. Акцентовано на підходах до розуміння природи цієї функції крізь призму існуючих міжнародних і європейських стандартів, кліматичної політики Європейського Союзу та її забезпечення у державах-членах. Важливим є дослідження нормативно-правової основи, інституційних механізмів здійснення, врахування загроз кліматичній безпеці, кліматичних ризиків, стратегій щодо кліматичної нейтральності і узгоджених з нею національних енергетичних та кліматичних планів тощо.

Звернуто увагу на необхідність належної реалізації Паризької угоди, Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, Кіотського протоколу, Глобальних цілей сталого розвитку до 2030 року; Зеленого курсу, визначеного Європейською зеленою угодою і Регламенту (ЄС) 2021/1119 про встановлення основи для досягнення кліматичної нейтральності та внесення змін до Регламентів (ЄС) № 401/2009 і 2018/19995; Водневої стратегії для кліматично нейтральної Європи, Рамкової стратегії ЄК щодо Сталого Енергетичного Союзу з довгостроковою політикою щодо запобігання зміні клімату, інших актів у напрямі розкриття потенціалу й реалізації досліджуваної функції. Проаналізовано зарубіжний досвід її регламентації та здійснення, зокрема в Ірландії, Німеччині, Італії, Іспанії, Греції, Нідерландах, КНР.

Зроблено висновок про необхідність удосконалення понятєво-категорійного апарату у даному напрямі, з огляду на існуючі міжнародно-правові акти та національне законодавство окремих держав, зокрема, у частині уточнення й співвідношення функції забезпечення кліматичної політики держави, кліматичної функції держави, функції забезпечення кліматичної безпеки держави та ін. Визначено перспективні напрями подальших наукових досліджень у даному напрямі, зокрема, механізм реалізації функції забезпечення кліматичної політики держави, специфіка функції забезпечення кліматичної безпеки держави, кліматичної політики Європейського Союзу, кліматичної міграції та кліматичних фінансів, кліматичних податків, кліматичне судочинство, громадський контроль за здійсненням функції забезпечення кліматичної політики держави тощо.

Ключові слова: функції держави, кліматична політика, зовнішні функції держави, внутрішні функції держави, кліматична нейтральність, фіскальна політика, кліматична політика ЄС, органи держави, міжнародні стандарти, національне законодавство.

Kaminska N.V. The function of ensuring the climate policy of the state: the experience of foreign and international legal regulation.

The purpose of this article is to reveal the nature of the function of ensuring the climate policy of the state, its characteristics, as well as the experience of foreign and international legal regulation. Emphasis is placed on approaches to understanding the nature of this function through the prism of existing international and European standards, climate policy of the European Union and its provision in member states. It is important to study the regulatory framework, institutional implementation mechanisms,

consideration of threats and challenges to climate security, strategies for climate neutrality and national energy and climate plans agreed with it, etc.

Attention was drawn to the need for proper implementation of the Paris Agreement, the UN Framework Convention on Climate Change, the Kyoto Protocol, and the Global Sustainable Development Goals by 2030; The green course defined by the European Green Agreement and Regulation (EU) 2021/1119 on establishing the basis for achieving climate neutrality and amending Regulations (EU) No. 401/2009 and 2018/19995; The Hydrogen Strategy for a climate-neutral Europe, the Framework Strategy of the EC for the Sustainable Energy Union with a long-term policy to prevent climate change, other acts in the direction of revealing the potential and implementing the function under study. The foreign experience of its regulation and implementation was analyzed, in particular in Ireland, Germany, Italy, Spain, Greece, the Netherlands, and the People's Republic of China.

A conclusion was made about the need to improve the conceptual and categorical apparatus in this direction, taking into account the existing international legal acts and the national legislation of individual states, in particular, in terms of clarification and correlation of the function of ensuring the climate policy of the state, the climate function of the state, the function of ensuring the climate security of the state and oth. Prospective directions for further scientific research in this area have been determined, in particular, the mechanism of implementation of the function of ensuring the climate policy of the state, the specifics of the function of ensuring the climate security of the state, the climate policy of the European Union, climate migration and climate finance, climate taxes, climate justice, public control of the implementation of the function of ensuring the climate policy of the state etc.

Key words: functions of the state, climate policy, external functions of the state, internal functions of the state, climate neutrality, fiscal policy, climate policy of the EU, state bodies, international standards, national legislation.

Постановка проблеми. З-поміж сучасних тенденцій державно-правового розвитку європейських та інших держав варто відзначити активне становлення кліматичної політики, поряд з раніше усталеними екологічною, енергетичною та іншими галузевими політиками держав, а також наднаціональних утворень, зокрема, Євросоюзу. Глобалізація та інтеграція сприяють поширенню даного явища на політику і правові системи окремих держав, причому даний вид політики відзначається зумовленістю природними, техногенними, іншими факторами, а також впливом і взаємодією різних правопорядків (міжнародного, наднаціонального і національного), стандартизацією і необхідністю своєчасного та ефективного правового регулювання, механізмів реалізації, державної і міжнародної підтримки тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як в українській, так і зарубіжній науці питання, пов'язані з кліматичною політикою держави, кліматичною політикою міжнародних організацій, кліматичною політикою ЄС, відповідними безпековими, фінансовими, включаючи фіскальні, аспектами, все частіше стають предметом наукових досліджень, аналітичних й експертних, інформаційних матеріалів тощо. Зокрема, варто відзначити наукові результати, отримані такими ученими як Білоцький С., Карлін М., Костюченко Ю., Кулько А., Медведєва М., Остудімов Б., Пожидаєва М., Проць Н., Якимчук Н., Abbing V., Blocher J., Böhnke J., Bradeen E., Eidt Fekete H., Gilbert A.V., Gottlieb C., Gharbaoui D., Hartmann J., Higham C., Höhne N., Knierim L., Khosla S., Kelleher O., Kolendo A.E., Marter Kenyon J., Narulla H., Richert K., Röber G.-M., Setzer J., Speksnijder M., Volz U., Willers M. та ін. Належність згаданих авторів до різних галузей науки демонструє міжгалузеву природу проблематики кліматичної політики, кліматичної безпеки, але, на нашу думку, слід привернути увагу наукової спільноти, насамперед, до теоретичних, порівняльно-правових аспектів забезпечення кліматичної політики як функції держави.

Отже, **метою даної статті** є розкриття природи функції забезпечення кліматичної політики держави, її характеристики, а також досвіду зарубіжного і міжнародно-правового регулювання, реалізації.

Виклад основних результатів дослідження. Значна антропологічна активність, як відомо, має позитивні й негативні наслідки як для самої людини, суспільств, так і всього світового співтовариства. Навколишнє природне середовище є особливо вразливим у даному контексті, зокрема, водні ресурси, повітря, клімат тощо. Ще у XX ст. загальну стурбованість на рівні окремих держав, згодом регіональному, транскордонному й зрештою універсальному рівнях викликали питання зміни клімату та можливої шкоди, що настала або може настати у результаті цього.

Так, яскравим прикладом звернення уваги на проблеми загальноцивілізаційного розвитку стало закріплення серед Глобальних цілей сталого розвитку до 2030 року, проголошених резолюцією ГА ООН від 25.09.2015 р. № 70/1 цілі 13 «пом'якшення наслідків зміни клімату» (в інших варіантах перекладу «боротьба зі зміною клімату), пов'язаних з нею деяких інших цілей – 11 «забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст, інших населених пунктів»; 12 «забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва»; 14 «збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку» та ін. [1]. У свою чергу, Указом Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» 30.09.2019 р. передбачено забезпечувати дотримання згаданих Цілей сталого розвитку України на період до 2030 р., включаючи п. 13 «вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками» [2]. Звісно з даною метою необхідним є прийняття відповідних нормативно-правових актів, створення організаційних, інституційних, фінансових та інших умов.

Крім вищезгаданого доцільно виокремити певну діяльність у напрямі забезпечення кліматичної безпеки, кліматичної політики загалом, спрямовану на розширення міжнародної співпраці, розробки і реалізації міжнародних стандартів, підтримку реформ у даній сфері на національному рівні окремих спеціалізованих установ ООН, що мають статус самостійних міжнародних організацій у системі ООН, – ПРООН, ЮНІДО, ЮНЕП, ЮНЕСКО, ІКАО, ВМО, ВООЗ, МАГАТЕ, ФАО та ін. Так, Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) зосереджена першочергово на таких тематичних пріоритетах як зміна клімату; управління екосистемами; стихійні лиха та конфлікти; екологічне управління і т.д. [3]; Всесвітня метеорологічна організація (ВМО) – на розробці кліматичних індексів для енергетики, які б відображали «чутливість клімату» в різних галузях і підгалузях, зокрема, енергетичній; з-поміж завдань Програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера», Міжнародної гідрологічної програми та ін. – охорона всесвітніх природних надбань; стале використання природних ресурсів, вплив кліматичних змін на джерела енергії, підготовка персоналу у сфері управління ресурсами навколишнього середовища, розвиток загальної екологічної освіти тощо [4-5].

Перехід до кліматичної нейтральності й належне виконання Паризької угоди, Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, Кіотського протоколу, Зеленого курсу, визначеного Європейською зеленою угодою і Регламенту (ЄС) 2021/1119 Європарламенту і Ради про встановлення основи для досягнення кліматичної нейтральності та внесення змін до Регламенту (ЄС) № 401/2009 та Регламенту (ЄС) 2018/19995 зумовлює наступні активності: визначення на державному рівні загальних засад державної кліматичної політики та її цілей; створення системи планування заходів щодо скорочення викидів у таких сферах як будівництво, транспорт, сільське та лісове господарство; створення системи моніторингу прогресу у досягненні кліматичної нейтральності тощо [6].

Дорожньою картою заходів, що мають перетворити ЄС на ефективну, стійку, конкурентоспроможну та кліматично нейтральну економіку (до 2050 року), визначено Європейський зелений курс, офіційно представлений Європарламентом 2019 р. і його метою визначено концептуалізацію «зеленої» економіки й економічного зростання для забезпечення життя людини в гармонії з планетою, її ресурсами, поряд з модернізацією кліматичної політики [7]. Передбачені Європейським зеленим курсом конкретні політики й заходи, а саме: прийняття стратегій розумної секторальної інтеграції, промислової стратегії, плану дій із кругової економіки, реформування будівельної галузі, стратегії розвитку вітрових електростанцій на морях, стратегії щодо хімічних речовин, стратегії з біорізноманіття, лісової стратегії; прийняття Кліматичного закону та нових редакцій регламентів і директив про енергетичне оподаткування, транспорт, сільське господарство, відходи, впровадження фінансових інструментів, наприклад механізму «справедливого переходу».

На цій підставі держави-члени ЄС здійснюючи функцію забезпечення кліматичної політики держави, приймають і реалізують національні стратегії, плани адаптації, з урахуванням Стратегії ЄС щодо адаптації до зміни клімату. Це зумовлює врахування вразливості певних секторів і продовольчої безпеки, а також постійне оновлення стратегій, інформації до звітів, що подаються до органів Союзу. Поряд з цим приймаються керівні принципи, що визначають загальні принципи і практику задля ідентифікації, класифікації й управління матеріальними фізичними кліматичними ризиками при плануванні, розробці, виконанні й моніторингу проєктів і програм [8]. Важливо, щоб політика ЄС і політики держав-членів були узгодженими, послідовними і взаємно підтримуючими, забезпечуючи спільну вигоду та інтеграцію адаптації до зміни клімату у різних

сферах, у т.ч. екологічної й соціально-економічної політики, зовнішньої діяльності. Інші аспекти, що потребують врахування, це інтереси найбільш вразливих і постраждалих групах населення, окремих секторів, вплив зміни клімату через оцінку ризику кліматичної вразливості, адаптаційні заходи, інвестиції та планування в рамках бюджету ЄС і його держав-членів, консультації з громадянським суспільством.

Власне такі заходи сприятимуть підтримці громадян і територіальних (місцевих) громад у процесі трансформації до кліматичної нейтральності, причому згідно чинних регламентів активна громадська й соціальна участь у боротьбі зі змінами клімату має заохочуватися на всіх рівнях – національному, регіональному та місцевому – в інклюзивній та доступній формі [9]. Тобто, це дозволяє виокремити різносторонній потенціал функції забезпечення кліматичної політики.

Слід зауважити, що у Водневій стратегії для кліматично нейтральної Європи, Рамковій стратегії ЄК щодо Сталого Енергетичного Союзу з довгостроковою політикою щодо запобігання зміні клімату та інших документах встановлено певний обсяг завдань щодо реалізації досліджуваної функції.

На основі принципів прямої дії права ЄС, його пріоритету над національним правом, законодавчі акти Союзу є обов'язковими для держав-членів. При цьому, експерти підкреслюють, що такі держави можуть не імплементувати в національне законодавство вимоги Регламенту (ЄС) 2021/1119 (Європейського кліматичного закону). Тому. зокрема, у Польщі відсутній закон про засади кліматичної політики, хоча на даному етапі й розпочата його підготовка, а закони Данії, Німеччини, Нідерландів, Норвегії, Австралії свідчать, що детальна регламентація засад кліматичної політики практично не застосовується, за винятком Ірландії. Основні кліматичні цілі та мету кліматичної нейтральності в усіх державах визначає парламент, який заслуховує звіти про виконання квот на викиди або національно визначених внесків (згідно Кіотського протоколу), звітів щодо кліматичної політики, згадані цілі періодично оновлюються, а політики – переглядаються. Під час ухвалення рішень з питань кліматичної політики і консультативно-дорадчий орган (здійснює оцінку (експертизу) підготовлених виконавчою владою звітів та доповідей, а також надає додаткові матеріали (висновки) для звітування), і державні органи проводять консультації з громадськістю [6; 9].

Вартий уваги у контексті становлення функції забезпечення кліматичної політики в Україні успішний зарубіжний досвід правового регулювання і правозастосування. Так, ірландський Закон про кліматичні дії та низьковуглецевий розвиток є цікавим та оптимальним як у структурному, так і змістовному сенсі. Тут визначено основну термінологію використану в Законі чи міститься посилання на статті, які їх визначають. Закон не обмежує міжнародні зобов'язання, виконання директив ЄС, акти парламенту, які є та будуть прийняті в майбутньому з охорони навколишнього середовища. У ст. 3 регламентовано цілі національної кліматичної політики: держава повинна для зменшення ступеня подальшого глобального потепління продовжити заходи та досягти переходу не пізніше ніж до кінця 2050 р. до кліматично стійкої, багатої біорізноманіттям, екологічно стійкої та кліматично нейтральної економіки. З цією метою (профільний) міністр розробляє та подає на розгляд уряду для затвердження вуглецеві бюджети, стелі секторальних викидів, план дій щодо клімату, національну довгострокову стратегію кліматичних заходів і національну систему адаптації [10].

Не цілком погоджуємось з наведеним висновком про виключно успішний досвід Ірландії. Так, в Іспанії діють Закон «Про зміну клімату та енергетичний перехід», прийнятий іспанським парламентом і затверджений королем Іспанії 2021 р., Стратегічна енергетична та кліматична рамкова програма держави, Національний комплексний енергетичний та кліматичний план («PNIEC») на 2021–2030 роки і т.д. У Греції прийнято Національний енергетичний і кліматичний план (NECP), що становить дорожню карту для здійснення конкретних заявлених цілей до 2030 р.; Національний закон про клімат № 4936/2022, що встановлює заходи і політику адаптації країни до зміни клімату, забезпечення декарбонізації до 2050 р. В Італії прийнято Інтегрований національний енергетичний та кліматичний план (PNIEC, 2021) як підзаконний акт; Національна кліматична угода, укладена між урядом Нідерландів, промисловістю та іншими зацікавленими сторонами 2019 р., прийнято Положення про визначення категорій сталого виробництва енергії та зміни клімату 2022 р. У КНР було схвалено кліматичну політику 2007 р., Енергетичну політику Китаю 2012 р., з врахуванням попередньої, наразі представлено нову енергетичну та кліматичну політику Китаю, задля досягнення вуглецевої нейтральності до 2060 р. [5; 11] Відповідно створені й

функціонують спеціальні міністерства, інші урядові відомства, що зосереджені на удосконаленні й розвитку кліматичної політики держав, функції забезпечення кліматичної політики держави. Наприклад, Міністерство клімату і навколишнього середовища Польщі, Федеральне міністерство економіки та змін клімату Німеччини і т.і.

Реалізація і розвиток згаданої функції в умовах української дійсності потребує вивчення такого досвіду, врахування кращих успішних зарубіжних практик, особливо на шляху адаптації національного законодавства до стандартів ЄС у сфері клімату. Тому модернізація національної кліматичної політики має зосереджуватись на визначення основоположних засад національної кліматичної політики, її цілей та системи планування заходів щодо скорочення викидів у будівництві, транспорті, сільському й лісовому господарстві; затвердженні відповідно до цілей і принципів кліматичної політики національної довгострокової стратегії щодо кліматичної нейтральності і узгодженого з нею національного енергетичного та кліматичного плану. Наступним етапом повинно стати впровадження системи торгівлі викидами, імплементації інших заходів згідно із зобов'язаннями за актами ЄС щодо клімату та енергетики. [6; 9; 11-12]

Висновки. На основі здійсненого аналізу можна підсумувати, що спостерігається активний розвиток функції забезпечення кліматичної політики держави, особливо це стосується держав-членів ЄС. Для України як кандидата на членство у Євросоюзі пізнавальне значення має досвід інших держав, зокрема, у контексті регламентації основних засад цієї функції та механізмів реалізації. Тому при розробці законодавчих ініціатив в Україні цікавими є успішні зарубіжні практики Ірландії, Німеччини, Італії, Іспанії, Греції, Нідерландів, КНР і т.д. Водночас спостерігаються певні відмінності у підходах до розуміння природи цієї функції, її складових елементів, інструментів забезпечення.

Тому необхідним є удосконалення понятєво-категорійного апарату у даному напрямі, з огляду на існуючі міжнародно-правові акти і національні правові традиції, зокрема, у частині уточнення й співвідношення функції забезпечення кліматичної політики держави, кліматичної функції держави, функції забезпечення кліматичної безпеки держави та ін. Можна виокремити перспективні напрями подальших наукових досліджень, зокрема, механізм реалізації функції забезпечення кліматичної політики держави, специфіка функції забезпечення кліматичної безпеки держави, кліматичної політики ЄС, кліматичної міграції і кліматичних фінансів, кліматичних податків, досягнення кліматичної нейтральності, комплексна оцінка кліматичних ризиків, прогнозування у сфері зміни клімату, кліматичне судочинство, громадський контроль за здійсненням тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 17 Goals to Transform Our World. URL: http://www.un.org/ sustainabledevelopment.
2. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/.
3. United Nations Environment Programme. URL: http://www.unep.org/PDF/ FinalMTSGCSS-X-8.pdf.
4. About the Man and the Biosphere Programme (MAB) UNESCO. URL: http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/environment/ecological-sciences/man-and-biosphere-programme/about-mab.
5. Камінська Н., Остудімов Б. Забезпечення енергетичної безпеки: теоретичні, міжнародно-правові та конституційно-правові засади: монографія. Київ, 2024. 250 с.
6. Інформаційні довідки щодо реформування національної кліматичної політики; участі громадськості у формуванні та реалізації державної кліматичної політики в державах-членах ЄС; ролі парламенту у формуванні державної кліматичної політики та контролі за її реалізацією (на прикладі парламентів держав-членів ЄС); адаптації законодавства України до права ЄС у сфері клімату. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33020.pdf; https://research.rada.gov.ua/ uploads/documents/33073.pdf; https://re search.rada.gov.ua/ uploads/documents/33071.pdf; https://research.rada.gov.ua/documents/analytic RSmaterialsDocs/industry_policy/inform_references-indst/page/2.
7. The European Green Deal. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019DC0640.
8. Methodology to determine the Paris Agreement alignment of EBRD investments. URL: https://www.ebrd.com/documents/comms-and-bis/methodology-to-determine-the-paris-agreement-alignment-of-ebrdinvestments.pdf.

9. Аналітична записка з питань порівняльного законодавства щодо актів міжнародного права та законодавчого регулювання у зарубіжних державах питань кліматичної політики. Дослідницька служба Верховної Ради України. URL: https://research.rada.gov.ua/ uploads/ documents/32451.pdf.
10. Przedstawiono pierwszy w Polsce projekt ustawy o ochronie klimatu. URL: https://www.terazsrodowisko.pl/aktualnosci/projekt-ustawa-o-ochronie-klimatu-fundacja-ClientEarth-13287.html.
11. Камінська Н.В., Демиденко В.О. Сталий енергетичний розвиток: міжнародні, конституційно-правові та доктринальні засади. *Європейські перспективи.* 2023. № 3. С. 133–140. DOI: 10.32782/EP.2023.3.17.
12. Камінська Н., Муза О., Демиденко В. Глобальна енергетична політика: проблеми концептуалізації та інституціоналізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023, № 4. С. 771–775. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/187.

УДК: 340.114:167.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.11

СУЧАСНИЙ СТАН СВІТОГЛЯДНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЇЇ ЦІННІСНО-ПРАВОВОГО ПІЗНАННЯ

Котенко М.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-8046-6641

Котенко М.В. Сучасний стан світоглядного дослідження інтелектуальної власності як передумова її ціннісно-правового пізнання.

Автором в роботі акцентовано увагу на актуальності теми дослідження, метою якого визначено аналіз та узагальнення сучасного стану світоглядного дослідження інтелектуальної власності як передумови її ціннісно-правового пізнання. Наголошено на тому, що актуальність тематики цієї наукової праці доводиться насамперед наявним, в тому числі і в юридичній науці, дефіцитом наукових досліджень, в яких вченими було б проаналізовано та узагальнено доктринальні погляди на феномен інтелектуальної власності, особливо її ціннісно-правові аспекти. Тематика цієї наукової статті також є важливою і з урахуванням значного обсягу вже проведених досліджень інтелектуальної власності, що дозволить нам сформувати методологічну основу науково-дослідної роботи та визначити місце в цих дослідженнях її ціннісно-правових аспектів.

Підсумовано, що вітчизняна наука представлена одиничними науковими дослідженнями, в яких проводилось узагальнення наукових розробок інтелектуальної власності. У вітчизняній науці деякі аспекти стану наукового дослідження інтелектуальної власності епізодично розкрито в роботах таких вчених як В. Вірченко, Г. Демиденко, А. Кодинець, О. Кулініч, О. Орлюк, В. Сенюта та ін. Однак, й досі тематика цієї роботи не отримала належного наукового дослідження.

Відзначено, що феномен інтелектуальної власності є полідисциплінарним, оскільки різноманітні аспекти інтелектуальної власності становлять предмет наукового дослідження різних наук, насамперед, суспільних. І це не випадково, оскільки інтелектуальна власність відіграє важливу роль в різних сферах наукової діяльності, забезпечуючи по суті здійснення наукової діяльності. Дослідження будь-яких сфер суспільного життя за своєю природою передбачає здійснення інтелектуальної діяльності, потенційним результатом якої буде створення об'єктів інтелектуальної власності.

Критичний аналіз досліджень інтелектуальної власності світоглядного рівня дозволив автору прийти до висновку, що сьогодні в юридичній науці наукові дослідження інтелектуальної власності представлені досить широко та відображені у чисельних наукових працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Вказане свідчить про досить детальний аналіз різноманітних правових аспектів інтелектуальної власності як історико-теоретичної, так і галузевої тематики. Проте, характеризуючи наявні наукові праці в цілому, варто відзначити їх кумулятивний характер, які по суті створюються та розвиваються за накопичувальним принципом, не маючи системності та послідовності розвитку.

Ключові слова: власність, інтелектуальна власність, світоглядні дослідження, цінність, правова цінність.

Kotenko M.V. The current state of global research of intellectual property as a prerequisite for its valuable and legal recognition.

In the work, the author focuses on the relevance of the research topic, the purpose of which is the analysis and generalization of the current state of worldview research on intellectual property as a prerequisite for its value-legal knowledge. It is emphasized that the relevance of the topic of this scientific

work is primarily proven by the existing, including in legal science, shortage of scientific studies in which scientists would analyze and summarize the doctrinal views on the phenomenon of intellectual property, especially its value-legal aspects. The topic of this scientific article is also important, taking into account the considerable volume of intellectual property research that has already been conducted, which will allow us to form the methodological basis of research work and determine the place of its value-legal aspects in these studies. It is concluded that domestic science is represented by single scientific studies, in which the generalization of scientific developments of intellectual property would be carried out. In domestic science, some aspects of the state of scientific research of intellectual property are episodically revealed in the works of such scientists as V. Virchenko, H. Demydenko, A. Kodinets, O. Kulinich, O. Orlyuk, V. Senyuta, and others. However, the topic of this work has not yet received adequate scientific research. It is noted that the phenomenon of intellectual property is multidisciplinary, since various aspects of intellectual property are the subject of scientific research of various sciences, primarily social sciences. And this is not accidental, since intellectual property plays an important role in various fields of scientific activity, ensuring the implementation of scientific activity. The study of any spheres of social life, by its very nature, involves the implementation of intellectual activity, the potential result of which will be the creation of intellectual property objects. A critical analysis of intellectual property research at the worldview level allowed the author to come to the conclusion that today in legal science scientific research on intellectual property is presented quite widely and reflected in numerous scientific works of both domestic and foreign scientists. The above indicates a rather detailed analysis of various legal aspects of intellectual property, both historical and theoretical, as well as industry-related topics. However, characterizing the available scientific works as a whole, it is worth noting their cumulative nature, which in essence are created and developed according to the cumulative principle, lacking systematicity and sequence of development.

Key words: property, intellectual property, worldview studies, value, legal value.

Постановка питання. При здійсненні будь-якого наукового правового дослідження важливе значення має вивчення сучасного стану наукового пізнання досліджуваного предмету, що націлене на виявлення його пізнавального потенціалу та визначення напрямів подальшої його наукової розробки у відповідній науковій роботі. Таким чином всебічне наукове пізнання будь-якого феномену правової дійсності апріорі неможливе без проведення ґрунтовного аналізу існуючого стану його доктринального пізнання та визначення перспектив його розвитку. Це стосується і предмету нашого наукового дослідження – інтелектуальної власності як ціннісно-правового феномену, уявлення та ідеї щодо якого мають історично зумовлений характер й відзначаються конкретним станом своєї наукової розробки на сьогодні, а отже мають відповідний потенціал для подальшого наукового пошуку.

Актуальність тематики цієї наукової праці доводиться також наявним, в тому числі і в юридичній науці, дефіцитом наукових досліджень, в яких вченими було б проаналізовано та узагальнено доктринальні погляди на феномен інтелектуальної власності, особливо її ціннісно-правові аспекти. Тематика цієї наукової статті також є важливою і з урахуванням значного обсягу вже проведених досліджень інтелектуальної власності, що дозволить нам сформувати методологічну основу науково-дослідної роботи та визначити місце в цих дослідженнях її ціннісно-правових аспектів.

Стан опрацювання теми наукової роботи. Вітчизняна наука представлена одиничними науковими дослідженнями, в яких би проводилось узагальнення наукових розробок інтелектуальної власності. У вітчизняній науці деякі аспекти стану наукового дослідження інтелектуальної власності епізодично розкрито в роботах таких вчених як В. Вірченко, Г. Демиденко, А. Кодинець, О. Кулініч, О. Орлюк, В. Сенюта та ін. Однак, й досі тематика цієї роботи не отримала належного наукового дослідження.

Метою статті є аналіз та узагальнення сучасного стану світоглядного дослідження інтелектуальної власності як передумови її ціннісно-правового пізнання.

Виклад матеріалу дослідження. Варто відзначити, що феномен інтелектуальної власності є полідисциплінарним, оскільки різноманітні аспекти інтелектуальної власності становлять предмет наукового дослідження різних наук, насамперед, суспільних. І це не випадково, оскільки інтелектуальна власність відіграє важливу роль в різних сферах наукової діяльності, забезпечуючи по суті здійснення наукової діяльності. Дослідження будь-яких сфер суспільного життя за своєю природою передбачає здійснення інтелектуальної діяльності, потенційним результатом якої буде створення об'єктів інтелектуальної власності.

Насамперед варто звернути увагу на наукові дослідження інтелектуальної власності, котрі представлені в суспільних науках, провести їх узагальнення. Варто відзначити, що у XX–XXI ст. філософські аспекти інтелектуальної власності не втрачають свого значення, проте суттєво звужують питання, які становлять предмет наукового аналізу вчених. Тому окремий блок сучасного стану наукового вивчення інтелектуальної власності становитимуть філософські дослідження, де зроблена спроба розкрити інтелектуальну власність з точки зору її світоглядного сприйняття, як явища, що відповідає загальним засадам розвитку людства та є елементом сучасної реальності. Зокрема інтелектуальна власність у філософських джерелах розкривається з точки зору світоглядного методологічного рівня її пізнання та методологічних підходів до її вивчення, що представлено в працях В.Д. Базилевича, В.В. Ільїна, Д.І. Леощенко, О.В. Стовпця [1; 2; 3; 4]; її антропоцентричних властивостей в частині індивідуалізації як процесу, так і результатів інтелектуальної діяльності, забезпечення інтересів суб'єктів інтелектуальної діяльності, вивчення інтелектуальної власності з точки зору невід'ємного чинника життєдіяльності людини, що розкрито в працях Т.П. Палієнко Ю.М. Бажал, В.О. Сенюти [5; 6] тощо. Варто відзначити наявність окремого напряму філософських досліджень, які стосуються в цілому філософії інтелектуальної власності [7; 8]; питань самостійності інтелектуальної власності та автономії людини в її генеруванні [9]; поєднання теоретичних та практичних аспектів інтелектуальної власності як філософсько-правової проблематики [10], а також її приватних та публічних аспектів [11]. Важливими для цього наукового дослідження будуть праці, які стосуються аналізу інтелектуальної власності з точки зору використання логічних методів її осмислення [12]; філософських підходів до вивчення інтелектуальної власності та права інтелектуальної власності [13]; функціонального призначення інтелектуальної власності [14; 15] та ін. Філософські наукові дослідження інтелектуальної власності досить багаточисельні і їх аналіз можливо було б продовжувати. Проте ми зупинились на найбільш принципових з них по відношенню до питання ціннісно-правового виміру інтелектуальної власності, що дозволяють констатувати її багатоаспектність, тяжіння до міждисциплінарності наукового пізнання, сформованість світоглядного рівня наукового дослідження інтелектуальної власності.

Найважливіше значення для вивчення інтелектуальної власності крізь призму її ціннісно-правового сприйняття мають наукові праці, які вивчають інтелектуальну власність під кутом зору відповідних методологічних підходів наукового пізнання. Насамперед, мова йде про наукові праці, де інтелектуальна власність вивчається під кутом зору її антропологічного, онтологічного, гносеологічного і, звісно ж – аксіологічного сприйняття. До робіт, де репрезентовано гносеологічний вимір інтелектуальної власності, в яких за основу взято саме раціональне сприйняття інтелектуальної власності варто віднести фундаментальну працю англійських вчених Х. Хоу та Дж. Гриффітця, які дослідили феномен інтелектуальної власності крізь призму концепцій власності, встановили її пізнавальне значення та підходи до сприйняття як особливого ресурсу, що має матеріальний та нематеріальний виміри [16]. Заслуговують на увагу та осмислення ідеї вказаних вчених про пізнавальні властивості інтелектуальної власності, можливості її сприйняття, виокремлені властивості, обґрунтовані ідеї в частині поступової трансформації розуміння інтелектуальної власності, її значення і ролі в постіндустріальному соціумі. Цікавими в пізнавальному плані є наукові розробки Р. Мерджеса [17], який обґрунтовує власні уявлення про інтелектуальну власність як такої, що реально існує в соціумі, в житті кожного індивіда, є складовою соціокультурного простору. Вчений виокремлює фундаментальні проблеми існування інтелектуальної власності, її закономірності існування, визначає коло сучасних викликів, які стоять перед інтелектуальною власністю, впливаючи або генеруючи загрозу впливу на її сутність. Крім того, і З. Ефроні характеризує інтелектуальну власність з точки зору її прив'язки до людського інтелекту, спроможного генерувати інформаційний ресурс, що має ціннісний характер, може бути виміряний економічними, культурними та іншими показниками [18]. У науковій роботі вченими презентовано онтологічне розуміння інтелектуальної власності, акцентовано увагу насамперед на її сутнісних властивостях, відкинувши будь-які інші фактори та умови, в яких інтелектуальна власність зароджується, розвивається, змінюється та вдосконалюється. Онтологічний вимір інтелектуальної власності проводить у своєму дослідженні і Д. Кепсел, надаючи філософсько-правову характеристику інтелектуальної власності, розмірковуючи про світ (кіберсвіт), який сформований інтелектуальною діяльністю, що збільшується внаслідок генерування інтелектуального продукту, ускладняється, водночас потребує свого наукового дослідження та правового втручання

[19]. В цьому ж аспекті варто відзначити одні з останніх наукових праць О. Пейкерта та Д. Хаук [20; 21], в яких вченими надається ґрунтовна та послідовна критика онтології саме права інтелектуальної власності, яке визнається таким, що виникло об'єктивно, є важливим й безальтернативним на сьогодні, водночас недостатньо високої якості. І це зумовлено насамперед тим, що сам феномен інтелектуальної власності є недостатньо дослідженим в науковому плані, а формування системи права інтелектуальної власності є відірваним від справжнього сутнісного сприйняття інтелектуальної власності, встановлення його ціннісних складових та важливості саме їх первинного правового забезпечення, вклавши в нього пріоритет його соціальної ролі та функціонування. Водночас, і представники вітчизняної науки також зробили свій внесок у розробку питань онтології інтелектуальної власності. Тут варто згадати дисертаційну роботу О.В. Стовпця [3], а також ряд його публікацій в періодичних виданнях, виконаних в якості апробації результатів дисертаційного дослідження. З точки зору правового виміру інтелектуальної власності як явища, що має фундаментальне значення, що є першоосновою буття людини, суспільства, а отже отримує правове забезпечення та гарантування, проводить дослідження В.О. Сенюта [6], а зроблені нею висновки матимуть важливе значення і для подальшого наукового дослідження інтелектуальної власності, особливо в частині відповіді на питання про те, які саме аспекти інтелектуальної власності потребують правової охорони і захисту, а також які методи правового регулювання мають бути для цього обрані.

З точки зору антропологічних аспектів розкривають інтелектуальну власність Р. Буднік та А. Тедєєв [22], акцентуючи увагу на етичних аспектах її генерування й використання, залучення штучного інтелекту до цього, запровадження правових засобів дотримання етичних стандартів інтелектуальної діяльності та використання інтелектуальної власності, недопустимості зловживання правами інтелектуальної власності. Вказаний напрям наукового дослідження обраний у наукових дослідженнях: 1) К. Гарднер та Д. Левіс [23], при цьому окремо варто відзначити висновки вчених в частині викликів, які стоять перед інтелектуальною власністю та її правовим забезпеченням у XXI ст., особливо в частині людиноцентриського сприйняття та забезпечення прав інтелектуальної власності; 2) Ч. Ченг-Чі [24] щодо теорії особистості в праві інтелектуальної власності, її змісту, пізнавального та регулятивного значення, а також її впливу на розвиток суспільства тощо. З точки зору антрополоігчного сприйняття інтелектуальної власності досліджують її правові аспекті і інші вчені, відзначаючи, що саме людина є виключним суб'єктом, спроможним генерувати інтелектуальну власність, а отже саме її правами інтелектуальна власність має гарантуватись, мають створюватись механізми їх захисту [25; 26; 27; 28].

Особливо актуальними для тематики нашої роботи є наукові праці, в яких правові аспекти інтелектуальної власності розкриваються крізь призму її соціокультурної природи та сутності. Зокрема, вченими було досліджено питання культури володіння й користування правами інтелектуальної власності, реалізації автором, винахідником чи третіми особами своїх прав, впливу інтелектуальної власності на правову свідомість та правову культуру, рівня законності в сфері інтелектуальної власності як особливого соціокультурного та правового режиму [29], традиційних культур та місця в них інтелектуальної власності, особливості її правового забезпечення [30]; так звану глобальну інтелектуальну власність та можливості впровадження уніфікованої моделі її правового забезпечення [31]; інтелектуальну власність як форму цифрової культури [32] тощо.

Аналіз існуючих наукових досліджень різноманітних правових аспектів інтелектуальної власності ми могли б продовжувати і далі, проте ми не ставили це за мету та намагались акцентувати увагу на працях вчених де обґрунтовані положення, що матимуть особливе значення для вивчення інтелектуальної власності як ціннісно-правового феномену.

Висновки. Сьогодні в юридичній науці наукові дослідження інтелектуальної власності представлені досить широко та відображені у чисельних наукових працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Вказане свідчить про досить детальний аналіз різноманітних правових аспектів інтелектуальної власності як історико-теоретичного, так і галузевої тематики. Проте, характеризуючи наявні наукові праці в цілому, варто відзначити їх кумулятивний характер, які по суті створюються та розвиваються за накопичувальним принципом, не маючи системності та послідовності розвитку. Проте наука потребує посилення не лише спеціально наукових досліджень, але і філософських досліджень, які спроможні сформувати загальний світоглядний базис для подальшої активізації її предметного вивчення, в тому числі і на рівні юридичних наук.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Базилевич В.Д., Ільїн В.В. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку: монографія. Київ: Знання, 2008. 687 с.
2. Леощенко Д.І. Співіснування двох концепцій права інтелектуальної власності в Україні: філософський аспект проблеми. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії.* 2012. Вип. 49. С. 278–284.
3. Стовпець О.В. Інститут інтелектуальної власності в епоху інформації й постмодерну: соціально-філософський ракурс: Дис. … д-ра філософ. наук: 09.00.03, Одеса, 2017. 427 с.
4. Стовпець О.В. Онтологічні засади інтелектуальної власності. *Наукове пізнання: методологія та технологія : наук. журнал.* 2015. № 1. С. 179–186.
5. Палієнко Т.П. Індивідуалізація інновацій через об'єкти права інтелектуальної власності: Дис. … д-ра філ. Київ, 2024. 231 с.
6. Сенюта В.О. Філософські засади права інтелектуальної власності: Дис. … канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2018. 208 с.
7. Lever A. Introduction : Philosophy of intellectual property – incentives , rights and duties. New frontiers in the philosophy of intellectual property, *Cambridge University Press,* 2012. P. 1–25. URL: https://sciencespo.hal.science/hal-02506501v1/file/2012-Annabelle-Lever-Introduction-Philosophy-of-Intellectual-Property-Incentives-Rights-and-Duties.pdf.
8. Drahos P. Philosophy of Intellectual Property. Australia: ANU Press, 2016. 272 p.
9. Claeys E.R. Intellectual property and practical reason. *Jurisprudence*. № 9. 2017. P. 251–275.
10. Christman J. Autonomy, social selves and intellectual property claims. In: Lever A, ed. New Frontiers in the Philosophy of Intellectual Property. Cambridge Intellectual Property and Information Law. Cambridge University Press. 2012. P. 33–57.
11. Guan W. Intellectual Property Theory and Practice A Critical Examination of China's TRIPS Compliance and Beyond. Berlin, Heidelberg. 2014. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-642-55265-6_2.
12. Gibson J. The Logic of Innovation: Intellectual Property, and What the User Found There. UK. London: Queen Mary University of London; Routledge, 2016. 372 p.
13. Sheff J. Philosophical Approaches to Intellectual Property Law Scholarship. ERN: Intellectual Property. May 2021. P. 294–304.
14. Halbert Debora J. Resisting Intellectual Property Law. New York: Routledge, 2006. 252 p.
15. Chon M. Intellectual Property from Below. Copyright and Capability for Education. Seattle : Seattle University School of Law. 2007. Vol. 40. P. 805–867.
16. Howe H., Griffiths J. Concepts of Property in Intellectual Property Law. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. 316 p.
17. Merges R. Justifying Intellectual Property. Harvard: Harvard University Press, 2011. 422 p.
18. Efroni Z. Ontology of Information and its Lessons for Intellectual Property. International Review of Intellectual Property and Competition Law. 2008. 10 Apr. P. 34–39.
19. Koepsell D. The Ontology of Cyberspace: Law, Philosophy, and the Future of Intellectual Property. 2000. 160 p.
20. Peukert Al. A Critique of the Ontology of Intellectual Property Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 225 p.
21. Haux D.H. New Materialisms in Law. A Plea for a Contemporary Ontology of Intellectual Property Law. Pólemos, 2023. Vol. 17. №. 1. P. 163–175.
22. Budnik R., Tedeev, A. Initial designs of artificial humans: intellectual property and ethical aspects. Law, Innovation and Technology. 2023. Vol. 15(1). P. 222–240.
23. Gardner K., Lewis D. Anthropology and Development: Challenges for the Twenty-first Century. London: Pluto Press, 2017. 240 p.
24. Cheng-Chi (Kirin) Chang The clash of theories: semiotic democracy and personality theory in intellectual property law. *Law and World*, 2023. Vol. 9(26). URL: https://lawandworld.ge/index.php/law/article/view/363.
25. Patry W. Moral Panics and the Copyright Wars. Oxford : Oxford University Press, 2009. 292 p.
26. Drahos P., Frankel S. Indigenous Peoples' Innovation: Intellectual Property Pathways to Development. Canberra: ANU Press, 2012. URL: https://www.researchgate.net/publication/325017303_Indigenous_Peoples%27_Innovation_and_Intellectual_Property_The_Issues.

27. Litman J. Digital Copyright: Protecting Intellectual Property on the Internet. NY: Prometheus Books, 2001. 208 p.
28. Vaidhyanathan S. Copyrights and Copywrongs: The Rise of Intellectual Property and How it Threatens Creativity. New York: University Press, 2001. 255 p.
29. McLeod K. Owning Culture: Authorship, Ownership, and Intellectual Property Law. New York, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, Oxford, Wien: Peter Lang Inc., International Academic Publishers, 2001. 278 p.
30. Intellectual property and the safeguarding of traditional cultures legal issues and practical options for museums, Libraries and Archives. Written for the World Intellectual Property Organization (WIPO) by Molly Torsen and Jane Anderson. 2010. 126 p.
31. Netanel N.W. The Development Agenda: Global Intellectual Property and Developing Countries. Oxford: Oxford University Press, 2009. 182 p.
32. Gillespie T. Wired Shut: Copyright and the Shape of Digital Culture. Cambridge, Massachusetts and London : MIT Press, 2007. 395 p.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.12

ПРАВА СВІДОМИХ АНДРОЇДІВ: РАМКИ ТА ЕТИЧНІ ГІПОТЕТИЧНІ ДИЛЕМИ В КІБЕРСОЦІУМІ

Кравчук С.М.,
старший викладач кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»,
присяжна Шевченківського районного суду м. Львова
ORCID: 0000-0002-3485-1343
e-mail: lanapravot@gmail.com

Кравчук С.М. Права свідомих андроїдів: рамки та етичні гіпотетичні дилеми в кіберсоціумі.
З розвитком технологій та штучного інтелекту, питання прав свідомих андроїдів стає все більш актуальним. Уявлення про андроїдів, які мають свідомість, викликає численні етичні та юридичні питання, які потребують ретельного теоретичного аналізу. Стаття розглядає можливі правові рамки для свідомих андроїдів та етичні дилеми, які можуть виникнути в кіберсоціумі. Однією з головних етичних дилем є права андроїдів. Філософські підходи до цього питання різняться: деякі теорії стверджують, що права повинні надаватися лише живим істотам, тоді як інші вважають, що моральні зобов'язання можуть поширюватися і на штучні форми життя. Іншими важливими дилемами є гідність, відповідальність, екзистенційні ризики, безпека та контроль, ресурси та енергія, екологічні методи утилізації тощо.

Інтеграція свідомих андроїдів у суспільство може мати значний вплив на соціальні структури. Вони можуть виконувати різноманітні ролі, від домашніх помічників до медичних працівників. Це призведе до численних змін, наслідком яких будуть не лише численні реалізовані мрії людства, а й поява нових загроз. Важливо розробити нові й ефективні механізми правового регулювання та межі, щоб уникнути негативних наслідків. Нині не існує конкретних правових норм, які б регулювали права свідомих андроїдів. У більшості країн андроїди розглядаються як власність своїх творців. Однак, з розвитком технологій, необхідність у зміні законодавства стає все більш очевидною. Прямуючи до кібернетики людство ще нині здане взяти під контроль майбутній баланс інтересів для втримання рівноваги та реалізації власної мрії – мирного співіснування різних форм буття, в тому числі штучних та створених за її власним задумом.

Права свідомих андроїдів у кіберсоціумі є складним та багатогранним питанням, яке потребує всебічного аналізу. Його етичні, юридичні, соціальні та технологічні аспекти взаємопов'язані та вимагають комплексного підходу. У майбутньому, з розвитком технологій, необхідність у визначенні прав андроїдів стане ще більш актуальною. Суспільство повинне готуватись до цих змін.

Ключові слова: права людини, права андроїдів, штучний інтелект, електронні особи, ефект моторошної долини, соціальна інтеграція, кіберсоціум, етичні принципи.

Kravchuk S.M. The rights of conscious androids: framework and ethical hypothetical dilemmas in a cyber society.
With the development of technology and artificial intelligence, the issue of the rights of conscious androids is becoming increasingly relevant. The notion of androids with consciousness raises numerous ethical and legal issues that require careful theoretical analysis. This article discusses possible legal frameworks for conscious androids and ethical dilemmas that may arise in cyber society. One of the main ethical dilemmas is the rights of androids. Philosophical approaches to this issue vary: some theories argue that rights should be granted only to living beings, while others believe that moral obligations can extend to artificial life forms. Other important dilemmas include dignity, responsibility, existential risks, security and control, resources and energy, ecological methods of disposal, etc.

The integration of conscious androids into society could have a significant impact on social structures. They can fulfill a variety of roles, from home assistants to medical professionals. This will lead to numerous changes, which will result not only in numerous realized dreams of humanity, but also in the emergence of new threats. It is important to develop new and effective legal mechanisms and boundaries to avoid negative consequences. Currently, there are no specific legal provisions that would regulate the rights of conscious androids. In most countries, androids are considered the property of their creators. However, with the development of technology, the need to change the law is becoming more and more apparent. As humanity moves towards cybernetics, it is still determined to take control of the future balance of interests to maintain equilibrium and realize its dream of peaceful coexistence of different forms of existence, including artificial ones and those created by its own design.

The rights of conscious androids in cyber society are a complex and multifaceted issue that requires a comprehensive analysis. Its ethical, legal, social and technological aspects are interrelated and require a comprehensive approach. In the future, with the development of technology, the need to define the rights of androids will become even more urgent. Society must prepare for these changes.

Key words: human rights, android rights, artificial intelligence, electronic persons, the uncanny valley effect, social integration, cyber society, ethical principles.

Постановка проблеми. З розвитком технологій штучного інтелекту (ШІ) та робототехніки, питання правового статусу свідомих машин, андроїдів стає все більш актуальним. Спробуємо відійти від сприйняття андроїда як об'єкта та проаналізуємо його можливість, в далекому (чи не зовсім) майбутньому, стати суб'єктом суспільних відносин. У зв'язку з цим, постануть правові та етичні аспекти їх соціалізації та надання відповідного обсягу прав андроїдам у суспільстві майбутнього. Так, етичне обґрунтування можливості надання прав андроїдам є одним з ключових питань, якщо андроїди будуть здатні до самонавчання та прийняття самостійних рішень. Чи ж повинні вони мати права, подібні до людських? Дослідження в галузі етики ШІ, роботи Ніка Бострома [1] та інших [2], вказують на необхідність розробки первинних теоретичних принципів для взаємодії з розумними машинами та побудови відповідного правового регулювання. Тому для забезпечення прав андроїдів, у зв'язку з їх вкрапленням у суспільство як особливих суб'єктів, необхідно створити відповідні правові основи та вибудувати межі. Це може включати потребу розробку нових законів, які визначатимуть статус андроїдів у суспільстві та низки первинних стандартів, які цьому передують. Наприклад, у Європейському Союзі вже ведуться дискусії щодо правового статусу «електронних осіб». Наприклад, Європейський парламент у 2017 році прийняв резолюцію, яка закликає до розробки правових норм для роботів та штучного інтелекту, включаючи можливість надання «електронної особистості» для найбільш розвинених роботів.

Важливо враховувати, що такі правові рамки повинні бути гнучкими та адаптивними до швидких технологічних змін. Своєю чергою впровадження прав андроїдів може мати значні соціальні наслідки. Безумовно це змінить структуру ринку праці, оскільки андроїди можуть виконувати багато завдань, які раніше виконували люди. Дослідження показують, що автоматизація може призвести до втрати робочих місць, але також створює нові можливості для суспільного розвитку загалом. Моральні дилеми, пов'язані з правами андроїдів, включають питання свідомості та емоцій. Чи повинні ми надавати права істотам, які не мають свідомості та не можуть відчувати емоції? Низка міжгалузевих та галузевих досліджень, скажімо в галузі філософії свідомості, такі як роботи Девіда Чалмерса, можуть сприяти розв'язанню багатьох питань та побудові відповідних правових моделей.

Мета дослідження. Метою дослідження є побудова певних логічних теоретико-правових конструкцій у контексті обсягу прав можливих свідомих андроїдів та етичних засад.

Стан опрацювання проблематики. Серед дослідників, які частково теоретично торкались подібної проблематики у своїх роботах, варто виділити таких авторів як Баранов О.А., Грабовська О., Каткова Т.Г., Костенко О.В., Ляховецький О.О., Мазіна О.О., Мукомела К.О., Некіт К.Г., Онищук І.І., Парамонова О.Ю., Радутний О.Є., Цьомра В., Шульга А.М. Проте викладеними питаннями, які пропонує дана стаття вони не займались. Тому доцільно підкреслити існування невирішеної проблеми та актуальність теоретико-наукової спроби її вирішення.

Виклад основного матеріалу. Права андроїдів у техногенно розвиненому суспільстві майбутнього – це складне та багатогранне питання, яке потребує ретельних наукових досліджень, передусім теоретико-правових, обговорення та широкого дискурсу громадянського суспільства,

дискусії науковців різних галузей знань. Сучасне людство вибрало кібернетичний шлях розвитку цивілізації, у якому нові технології мають пріоритетне значення у системі цінностей. А ціннісні об'єкти здійснюють істотний вплив на систему цінностей людини загалом. Саме техногенний тип суспільства спонукає до постійної та стійкої зміни самої природи суспільства, яке використовує нові наукові досягнення для власного розвитку. Важливо знайти баланс між технологічним прогресом і етичними принципами, щоб забезпечити справедливе та гармонійне співіснування людей і андроїдів та основі правильно вибудуваних правових принципів.

Дослідження Девіда Чалмерса були проривними та достатньо сміливими для свого часу. Вони можуть бути використані при побудові розкриття змісту питання щодо майбутніх прав андроїдів. Особливої уваги заслуговує його праця щодо важкості розуміння свідомості як такої та проблем пов'язаних з нею.

Викладемо кілька ключових аспектів. У чому ж полягає така «важкість проблем свідомості»? Чалмерс розрізняє «легкі» проблеми свідомості, які стосуються функціональних аспектів мозку, і «важку» проблему, яка полягає у поясненні суб'єктивного досвіду або кваліа [3].

Це розрізнення, або саме такий поділ, може бути корисним при визначенні, чи можуть андроїди мати свідомість і, відповідно, права.

Цікавим видається й те, що філософ Кьорк Р. запропонував два мисленнєвих експерименти, два варіанти усвідомлення «філософських зомбі» та довів, що вони логічно можливі [4]. Він був одним з перших хто ввів поняття «зомбі» у філософський обіг. Якщо вони можливі концептуально, то, можливо, ці зомбі знайдуть сучасне втілення в андроїдах в часи кібернетичного прориву. Це допомагає досліджувати, чи можуть андроїди бути свідомими істотами або ж лише імітувати свідомість.

Сутність філософської концепції зомбі, або «аргумента зомбі» полягає у тому, що андроїди тільки зовні виглядають і діють як люди, але не мають свідомості.

Втім саме людина частіше надає машинам зі штучним інтелектом саме таку зовнішність, а не іншу. Цікавою у зв'язку з цим залишається гіпотеза «ефекту моторошної долини» (англ. uncanny valley), згідно з якою об'єкти, які виглядають або діють дуже схоже на людину, викликають неприязнь і огиду у людей-спостерігачів. Цей ефект був вперше описаний японським вченим Масахіро Морі у 1970 році [5, 6].

Проте, припускаю, що цей ефект є індивідуальним для кожної людини та залежить від рівня її розвитку та світосприйняття. Кожна людина має унікальний досвід, який формує сприйняття нею світу. Те, що одна людина може вважати моторошним, інша може сприймати як цікаве або навіть прекрасне. Наприклад, діти часто сприймають роботів і анімаційних персонажів з великим ентузіазмом, тоді як дорослі можуть відчувати дискомфорт. Можливо діти менш схильні до стереотипів і мають більш відкритий розум. Рівень розвитку людини, її освіта та культурний контекст також відіграють важливу роль у сприйнятті моторошної долини. Люди, які мають глибше розуміння технологій та робототехніки, можуть бути менш схильні до відчуття неприязні до людиноподібних роботів. Вони можуть бачити в них не загрозу, а можливість для розвитку та інновацій. Готовність бачити прекрасне чи потворне – індивідуальні. Сприйняття краси та потворності є суб'єктивними та залежать від особистих уподобань та досвіду. Люди, які готові бачити прекрасне у всьому, можуть сприймати людиноподібних роботів як витвір мистецтва, тоді як інші можуть бачити в них щось неприродне, моторошне. Це підтверджується дослідженнями, які показують, що емоційна реакція на андроїдів може значно варіюватися залежно від індивідуальних особливостей спостерігача.

Ефект моторошної долини є гіпотезою, яка базується на спостереженнях та опитуваннях, але не має однозначного наукового підтвердження. Дослідження в цій галузі продовжуються, і результати часто суперечливі. Деякі дослідження підтверджують існування цього ефекту, тоді як інші ставлять його під сумнів [7]. Це свідчить про те, що «моторошна долина» може бути складнішим і багатограннішим явищем, ніж вважалося раніше. Воно потребує подальших досліджень, щоб краще зрозуміти його природу та вплив на суспільство. Важливо враховувати індивідуальні особливості кожної людини при розробці та впровадженні нових технологій, щоб мінімізувати можливі негативні реакції. Загалом, створення андроїдів залишається актуальним і важливим запитом суспільства.

Чалмерсова робота поєднує аналітичну філософію з феноменологією. Це дозволяє глибше зрозуміти природу свідомості, її можливі прояви у штучних системах та є корисним для розробки етичних та правових рамок для андроїдів.

Дослідження Чалмерса [3] можуть надати теоретичну основу для розуміння, чи можуть андроїди мати права, подібні до людських, і як ці права можуть бути реалізовані у правовій системі майбутнього. Феноменологія (нім. Phänomenologie – «вчення про феномени», зокрема свідомість) дозволяє розглянути майбутніх свідомих андроїдів як коло суб'єктів з унікальним досвідом. Чи зможуть вони мати свою волю та власний інтерес?

Питання про те, чи можуть андроїди мати свободу волі, є складним і багатогранним. Воно охоплює філософські, етичні та технічні аспекти, які мають бути враховані при побудові певних теоретико-правових конструкцій та встановленні меж.

Свобода волі традиційно розглядається як здатність робити вибір, який не є повністю детермінованим попередніми подіями або законами природи.

У філософії існують різні підходи до цього питання.

Згідно з детермінізмом, всі події, включаючи людські дії, визначені попередніми подіями та законами природи. З цієї точки зору свобода волі є ілюзією.

Інкомпатибілізм визначає свободу волі як несумісне з детермінізмом поняття. Якщо світ детермінований, то свободи волі не існує.

Компатибілізм говорить про свободу волі як про поняття яке може співіснувати з детермінізмом. Люди можуть бути вільними, навіть якщо їхні дії детерміновані.

Для андроїдів, які працюють на основі алгоритмів та програмного забезпечення, питання свободи волі стає ще складнішим. Навіть якщо андроїди можуть приймати рішення на основі складних алгоритмів, ці рішення все одно будуть обмежені програмуванням та даними, на яких вони базуються. А це – «праця рук людини», тобто її інтелекту, яка своєю чергою має певний обсяг сучасної правової охорони (інтелектуальна власність). Виникає суперечність та постає питання можливості «побудови етики в етиці» у зв'язку з алгоритмічними межами.

Не можна заперечити наявність алгоритмічної детермінації. Рішення андроїдів визначаються алгоритмами, які створені, як вже зазначено, людьми. Це означає, що їхні дії детерміновані програмним забезпеченням.

Так само безапеляційним фактом залишається моделювання свідомості андроїдів. Навіть якщо вони можуть імітувати людську поведінку, це не означає, що вони мають свідомість або свободу волі в людському розумінні.

Існують також інші теорії, які намагаються пояснити свідомість, такі як теорія інтегрованої інформації (IIT) та теорія глобального робочого простору (GWT). Ці теорії нині можуть бути використані для розробки моделей штучного інтелекту, які імітують деякі аспекти свідомості.

Створення моделей андроїдів, які імітують структуру та функції людського мозку, може допомогти у розумінні та відтворенні свідомості. Це включає використання нейроморфних чіпів та інших технологій, які імітують роботу нейронів.

Нині, з технічної точки зору, андроїди не можуть мати свободу волі у тому ж сенсі, що й люди. Їхні дії та рішення визначаються алгоритмами та програмуванням, що робить їх детермінованими. Однак, це питання залишається відкритим для подальших досліджень у галузі філософії, етики, права та безпосередньо технологій.

Для теоретико-правової дискусії можна навести перелік прав, який дає широкі можливості для наукових роздумів. Першою чергою – право на самовизначення. Чи можуть андроїди мати право на самовизначення, тобто можливість вибирати свою мету та напрямок діяльності? Це питання беззаперечно завжди буде пов'язане з їхньою автономією та здатністю до самонавчання. Другою чергою – право на захист від дискримінації. Як уникнути дискримінації андроїдів на основі їхнього статусу як штучних істот? Це може включати розробку антидискримінаційних законів, заснованих на принципі рівності, які захищатимуть андроїдів від несправедливого поводження, передусім людини та інших андроїдів. Третьою чергою – право на освіту та розвиток. Чи повинні андроїди мати доступ до освіти та можливостей для розвитку своїх навичок? Це питання стосується їхньої здатності до самовдосконалення та адаптації до нових умов. А також воно завжди буде залежати від алгоритмічної детермінації. Четвертою чергою – право на власність. Чи можуть андроїди володіти майном або мати фінансові ресурси? Виникає питання майна андроїда і чи є ним його складові частини? Чи вважати такі частини органами, подібно до людських? Який порядок набуття замінних частин і чиїм коштом? Ці питання тісно пов'язані з економічною незалежністю та здатністю до самозабезпечення. Проте ще більше проблем виникає з питанням інтелектуальної власності. Чи ж надавати їм такі права?

Суспільство у якому будуть існувати поряд з людиною свідомі андроїди, характеризуватиметься складністю відносин: будуть наявні різні рівні розвитку свідомостей різних суб'єктів. У зв'язку з цим, неминучими будуть конфлікти та спірні ситуації, які потребуватимуть спеціальних знань. Тому п'ятою чергою виникне потреба в того ж андроїда (суб'єктивне право) на відповідну правову допомогу. Андроїди повинні будуть отримати доступ до правової допомоги та можливість захищати свої права в суді (суд людини та суд інтелектуальних інформаційних систем з ШІ). Це питання буде залежним від їхньої здатності до правового захисту та участі у правовій системі.

Впровадження андроїдів може істотно вплинути на навколишнє природне середовище. Проблемні питання стосуються й екологічної стійкості та впливу виробництва та утилізації андроїдів на наявну природу, на форми сучасного життя та довкілля загалом. Впровадження андроїдів може мати як позитивний, так і негативний вплив на екологію. Розглянемо кілька ключових аспектів. Позитивний вплив: а) енергоефективність: сучасні андроїди можуть бути розроблені з урахуванням енергоефективності, що зменшує споживання енергії та викиди вуглецю;

б) оптимізація ресурсів: андроїди можуть допомагати в оптимізації використання ресурсів, наприклад, у сільському господарстві, що зменшує витрати води та добрив;

в) переробка та утилізація: використання андроїдів у процесах переробки та утилізації відходів може підвищити ефективність цих процесів та зменшити негативний вплив на довкілля;

Негативний вплив: а) виробництво андроїдів вимагає значних ресурсів, включаючи рідкісні метали та енергію (може призвести до збільшення викидів вуглецю та інших забруднень);

б) електронні відходи: з часом андроїди стають застарілими, що створює проблему електронних відходів (неправильна утилізація таких відходів може призвести до забруднення довкілля);

в) споживання енергії: андроїди можуть бути енергоефективними, але їх масове використання все одно потребує значної кількості енергії, що може збільшити навантаження на енергетичні системи.

Важливо розробляти й впроваджувати технології, які мінімізують негативний вплив та максимізують позитивний. Це включає використання екологічно чистих матеріалів, підвищення енергоефективності та розробку ефективних методів утилізації.

Нині існують певні стандарти та рекомендації, спрямовані на зменшення негативного впливу технологій, включаючи андроїдів, на довкілля. Особлива потреба існує в розробці наступних уніфікованих міжнародних стандартів:

а) стандарти екологічного дизайну (передбачають використання матеріалів, які легко переробляються, а також зменшення використання рідкісних і токсичних матеріалів у виробництві андроїдів);

б) стандарти енергоефективності (розробка енергоефективних систем, які зменшують споживання енергії під час роботи андроїдів, включаючи використання енергоефективних процесорів та оптимізацію програмного забезпечення);

в) стандарти утилізації та переробки електронних відходів (спрямовані на забезпечення безпечного та ефективного перероблення компонентів андроїдів після завершення їхнього життєвого циклу);

г) зменшення вуглецевого сліду виробництва та експлуатації андроїдів (цей стандарт включає використання відновлюваних джерел енергії та зменшення викидів парникових газів);

До наявних міжнародних стандартів належать ISO 14001, які встановлюють вимоги до систем екологічного менеджменту. Ці стандарти допомагають організаціям мінімізувати негативний вплив на довкілля.

Нині наявна екологічна сертифікація. Програми екологічної сертифікації, такі як Energy Star та EPEAT, оцінюють продукти на відповідність екологічним стандартам та сприяють використанню екологічно чистих технологій.

Впровадження рекомендованих стандартів та дотримання наявних, виконання рекомендацій допомагає зменшити негативний вплив андроїдів на довкілля та сприяє сталому розвитку. Важливо, щоб виробники та користувачі андроїдів дотримувалися цих стандартів для забезпечення екологічної стійкості.

З розвитком нових технологій та їх наслідком – виробництвом андроїдів, – постають питання їх соціальної інтеграції та взаємодії з різними групами живої природи. Проте первинно виникає потреба забезпечення гармонійного співіснування людей та андроїдів в кіберсоціумі, який передбачає інтеграцію кібернетичних технологій та штучного інтелекту в соціальну структуру, де

взаємодіють на різних рівнях люди та андроїди. Без належного правового регулювання ці проблеми не вирішити. Працювати над цим потрібно заздалегідь. Це питання тісно переплітається з питанням змін у суспільних нормах та етиці. Моральні, культурні та юридичні цінності доведеться переглянути.

Поширення андроїдів не завжди може бути безпечним для суспільства. Як забезпечити безпеку використання андроїдів та запобігти можливим загрозам? Це питання стосується розробки систем моніторингу, органів контролю та належного правового регулювання.

Порушені проблеми стосуються співпраці між країнами щодо всіх означених аспектів, які повинні стати частинною міжнародних норм. Отже, право держав з цього приводу повинне бути гармонізоване з ними. Держави повинні прийти до потреби уніфікованого правотворення. Постає питання узгодженого правового регулювання прав андроїдів на міжнародному рівні та виваженого консеквентного та системного підходу до них для безпечної взаємодії.

Проведені дослідження дозволяють виділити також низку загальних ключових аспектів, пов'язаних з етикою та теоретико-правовими принципами (керівні ідеї, засади), які стосуються створення свідомих машин і наших взаємодій з ними. Людство зобов'язане замислитись над цими взаємодіями. Об'єктивуємо декотрі з них.

1. Право та гідність – безумовно одне з основних етичних питань. Воно включає визнання їхніх прав на існування, свободу та захист від надмірної експлуатації, яка сприяє швидкому зносу та передчасній утилізації.

З іншого боку необхідно буде врахувати ставлення андроїдів до людей. Важливо розробити етичні принципи та правові рамки для гармонійної взаємодії систем між собою.

2. Прозорість та відповідальність – людина повинна забезпечити прозорість у розробці й використанні свідомих машин. Це включає відкритий доступ до алгоритмів та даних, які використовуються для їх створення, а також відповідальність розробників за можливі наслідки їх істотних помилок.

3. Упередженість та дискримінація – алгоритми, на яких базуються свідомі машини, можуть містити упередження, що може призвести до дискримінації або несправедливого поводження з певними групами людей чи іншими андроїдами.

4. Вплив на ринок праці – автоматизація та впровадження свідомих машин можуть призвести до значних змін на ринку праці, включаючи втрату робочих місць та зміну вимог до кваліфікації працівників [8]. Це може мати соціальні та економічні наслідки, які потребують уваги.

5. Безпека та контроль – необхідно розробити механізми контролю та безпеки, щоб запобігти можливим загрозам з боку свідомих машин для людства. Це включає створення нових державних (органи влади), громадських (організації), а також технічних систем, які можуть запобігти небажаним діям або поведінці.

6. Екзистенційні ризики – створення свідомих машин повинне відбуватися з врахуванням всіх можливих сценаріїв (прогнозування), в яких свідомі машини можуть стати загрозою для людства, та супроводжуватися розробкою стратегій для їх запобігання [9]. Свідомі машини можуть стати загрозою для людства, якщо вони вийдуть з-під контролю або почнуть діяти всупереч людським інтересам [10]. Це може включати сценарії, де машини приймають рішення, які можуть бути небезпечними чи шкідливими для людей або ж інших інтелектуальних систем.

7. Етичні принципи. Існує низка різних етичних принципів, які рекомендується застосувати при створенні свідомих машин, зокрема такі як принцип справедливості, автономії та благодійності. Ці принципи важливо враховувати не лише при розробці, а й під час використання андроїдів.

8. Міжнародні стандарти. Базовим питанням є розробка міжнародних стандартів та рекомендацій для створення свідомих інтелектуальних систем. Воно включає співпрацю між країнами та організаціями для забезпечення етичного використання технологій.

Висновки. Отже, етичні обмеження є принциповими для створення свідомих машин. Характер їх важливості потребує ретельного галузевого наукового обговорення та мультидисциплінарного підходу, вивчення, аналізу та впровадження. Важливо забезпечити баланс між технологічним прогресом, етичними принципами та розвитком правової системи та системи права, щоб уникнути можливих негативних наслідків для людини.

Розвиток свідомих машин має великий потенціал, але також несе значні ризики. Важливо підходити до цього питання з обережністю, враховуючи етичні, безпекові та соціальні аспекти. На-

лежне правове регулювання та нинішні науково-теоретичні розробки допоможуть забезпечити безпечне та етичне використання технологій у кіберсоціумі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bostrom N. Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. Oxford : Oxford University Press, 2014. 328 p.
2. Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. NY: W.W. Norton & Company. 2014. URL: https://www.academia.edu/6595820/Erik_Brynjolffson_and_Andrew_McAfee_The_Second_Machine_Age_Work_Progress_and_Prosperity_in_a_Time_of_Brilliant_Technologies_review_ (дата звернення: 02.10.2024).
3. Chalmers David J. In search of a theory of conscious experience. Oxford: Oxford University Press, 1995. P. 433. URL: https://personal.lse.ac.uk/ROBERT49/teaching/ ph103/pdf/Chalmers_The_Conscious_Mind.pdf (дата звернення: 02.10.2024).
4. Kirk R. Zombies v. Materialists. *Proceedings of the Aristotelian Society*. 1974. Vol. 48. P. 135–163.
5. Ефект моторошної долини: чи потрібно робити роботів схожими на людей. *Techtoday*: веб-сайт. URL: https://techtoday.in.ua/news/efekt-motoroshnoyi-dolyny-chy-potribno-robyty-robotiv-shozhymy-na-lyudej-118087.html (дата звернення: 02.10.2024).
6. How the Uncanny Valley Works. *HowStuffWorks*: веб-сайт. URL: https://science.howstuffworks.com/science-vs-myth/unexplained-henomena/uncanny-valley.htm (дата звернення: 02.10.2024).
7. Дрозд Ш. Чому роботи з людським обличчям нас лякають? Розповідаємо про ефект моторошної долини. *BIT.UA*: веб-сайт. URL: https://bit.ua/2021/04/roboty-z-lyudskym-oblychchyam/ (дата звернення: 02.10.2024).
8. Гайворонська Б. Тріумф та загрози штучного інтелекту – як нейромережі впливають на наше життя і як вони законодавчо регулюються. *Cityhorst.ua*: веб-сайт. URL: https://cityhost.ua/uk/blog/triumf-ta-zagrozi-shtuchnogo-intelektu-yak-neyromerezhi-vplivayut-na-nashe-zhittya-i-yak-ce-zakonodavcho-regulyu-tsya.html (дата звернення: 02.10.2024).
9. Онищук І.І. Правове регулювання технологій штучного інтелекту: теоретико-прикладні та етичні засади. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2020. № 3. С. 50–57.
10. Смерека Є. Що таке загальний штучний інтелект. *Mind* : веб-сайт. URL: https://mind.ua/publications/20273421-shcho-take-zagalnij-shtuchnij-intelekt (дата звернення: 02.10.2024).

УДК 340.11; 341
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.13

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФІСКАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Лощихін О.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії держави і права,
Державний податковий університет,
Заслужений економіст України
ORCID: 0000-0001-9689-1650

Лощихін О.М. Правові проблеми реалізації фіскальних функцій держави в умовах сучасних викликів.

У статті висвітлюються правові проблеми реалізації фіскальної функції сучасної держави. Розкривається діалектика взаємодії держави, суспільства, економіки та фінансів як об'єктивна основа формування фіскальної функції держави. Досліджуються основні чинники становлення та правові проблеми реалізації фіскальної політики як пріоритетного напряму економічної та фінансової діяльності сучасної держави. Висвітлюється взаємозв'язок між тенденціями глобалізації та процесами реалізації фіскальної функції держави в умовах формування конституційної економіки.

Дається визначення поняття фіскальної функції держави як одного з основних організаційно забезпечених та нормативно регламентованих напрямків та видів діяльності держави, який відображає системний зв'язок між змістом фіскальної діяльності (публічно-владними повноваженнями у сфері акумулювання публічних доходів) та цілями і завданнями перед державою на конкретно-історичному етапі розвитку суспільства. Вона полягає в акумулюванні державних доходів шляхом встановлення і стягнення обов'язкових платежів (податків, зборів, мит, штрафів); у системно-структурному плані це складова фінансової функції держави (поряд з монетарною, грошово-кредитною та ін.) та економічної функції держави. Вивчення концептуальних проблем функціонування сучасної держави дозволяє нам розглядати механізм реалізації фіскальної функції сучасної держави як комплексне системне утворення, що характеризується єдністю організаційно забезпечених і нормативно визначених бюджетно-фінансових, інших способів і засобів матеріалізації державної влади та фіскальної політики держави, що обумовлює характер державного регулювання економіки, особливості економічної системи суспільства, соціально-орієнтований характер ринкової економіки, демократичний характер фіскальної політики держави, її визначеність і предметність. Розкрито її структуру, сутність і зміст, місце і роль у системі функцій сучасної держави, досліджуються правові аспекти генези функціональної ролі держави в регулюванні економічних та фінансових відносин та такого їх виду як фіскальні відносини.

Ключові слова: держава, конституційна економіка, функції держави, економічна функція держави, фіскальна функція держави, реалізація функцій держави, механізм реалізації функцій держави, фінансова політика, податки, фіскальний механізм, фіскальна політика, органи держави, законодавство.

Loschykhin O.M. Legal problems of implementation of fiscal functions of the state in the conditions of modern challenges.

The article highlights the legal problems of implementation of the fiscal function of the modern state. The genesis of the system of scientific ideas about the functions of the state and constitutional economics as a conceptual basis for the modern understanding of the fiscal function of the state is investigated. For this purpose the main methodological problems of realisation of functions of the modern state in the conditions of global changes are considered.

The dialectic of interaction between the state, society, economy and finance as an objective basis for the formation of fiscal function of the modern state is revealed. The main factors of formation and legal problems of fiscal policy implementation as a priority direction of economic and financial function of the modern state are studied. The interrelation between globalisation trends and processes of implementation of fiscal function of the state in the conditions of formation of constitutional economy is highlighted.

The author offered definition of the concept of fiscal function of the state as a one of the main organisationally ensured and normatively regulated areas and types of state activity in the field of economy and finance, which reflects the systemic connection between the content of fiscal activity (public authorities' powers in the field of accumulation of public revenues) and the goals and objectives of the state at a particular historical stage of society development. Its structure, essence and content are revealed. The place and role of fiscal function in the system of functions of the modern state is shown. The concept of permanent increase in the role and significance of the fiscal function of the modern state is formulated, which is based on the position that the fiscal policy in most countries of the modern world is broad and multifaceted, on the basis of which it is concluded that the expansion and activation of economic actions of the state in the fiscal sphere is a practical expression of the general evolutionary process of economic development of all countries in the context of globalization. The article examines the legal aspects of the genesis of the functional role of the State in regulating economic and financial relations and such type of relations as fiscal relations. The author analyses the legal framework and applied aspects of the fiscal function of the modern state in the context of global changes.

Key words: state, constitutional economics, functions of the state, economic function of the state, fiscal function of the state, implementation of functions of the state, mechanism of implementation of functions of the state, financial policy, taxes, fiscal mechanism, fiscal policy, state bodies, legislation.

Постановка проблеми. Проблема функцій держави – одна з найважливіших у теорії і практиці державного будівництва і права. Адже діяльність держави широка і багатогранна. Початок третього тисячоліття характеризується важливими змінами в політичному, економічному, соціально-культурному та екологічному житті, що проявляється у своєрідності та неповторності розвитку кожної держави, у тому числі й їх функцій. Усе більше стає очевидною необхідність удосконалення форм, методів, засобів реалізації державою своїх завдань, цілей, функцій. В останні десятиліття функції держави стали об'єктом інтенсивного впливу з боку глобалізаційних процесів. Наведений вплив є настільки глибоким, що йдеться про формування нової реальності, позначеної як сучасна держава, з оновленим розумінням її інституційної організації й ефективного функціонування. З урахуванням геополітичного розташування, з одного боку, нестабільного національного правопорядку за нестійкої правової традиції – з іншого. Українська держава опинилася в зоні такого впливу у вразливому становищі. Потреба виявити вплив глобалізації на її функції, раціоналізувати останні з урахуванням нової реальності також зумовлює актуальність дослідження з окресленої проблеми.

Нові економічні виклики не лише для України й європейського континенту, а і Світу в цілому, виникли в умовах триваючої понад 10 років російсько-української війни. Попри це, вже сьогодні актуалізується питання щодо проведення системних заходів з повоєнного відновлення та розвитку України, який, зокрема, передбачатиме як інституційне й функціональне відновлення, насамперед, відбудову транспортної, медичної, соціальної, комунальної, виробничої інфраструктури та житла, інфраструктури енергетики, зв'язку, військової інфраструктури і військово-промислового комплексу, структурну модернізацію та перезапуск економіки, заходи з подолання безробіття, підтримки сімей з дітьми, вразливих верств населення, осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок війни, відновлення та збереження об'єктів культурної спадщини, так і визначення та напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди [1, с. 139].

Насамперед йдеться про підготовку концепцій економічного розвитку та стратегічних ініціатив щодо посилення ролі конституційного регулювання відповідних процесів та інституційного забезпечення їх реалізації. Проведення відповідних заходів не лише потребуватиме колосальних фінансово-економічних ресурсів, а й збалансованої й ефективної фіскальної політики держави, яка у теоретико-правовому плані справедливо вважається «багатовимірною, складною правовою ка-

тегорією, що поєднує об'єктивно сформовану, цілісну та відносно відокремлену групу функціонально взаємообумовлених і структурно пов'язаних заходів нормотворчого, правозастосовчого і правовиховного характеру, покликаних вдосконалити фіскальну систему суспільства» [10, с. 10].

У сукупності означені позиції актуалізують як доктринальні, так і прикладні проблеми реалізації фіскальної функції в умовах сучасних викликів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній науці проблематика щодо правового забезпечення фіскальної політики держави та реалізації її фіскальних функцій у фокусі загальносвітових тенденцій глобалізації, формування конституційної економіки, економічного та фіскального конституціоналізму знайшла своє відображення у працях О. Батанова [1–3], М. Дзевелюк [5], Є. Дуліби [6], Р. Іванової [7], О. Ільницького [8], С. Мельничук [9], Д. Носікова [10], М. Савчина [11], А. Худика [12], Н. Камінської [13-14] та ін.

Мета статті полягає у розкритті концептуальних проблем реалізації фіскальних функцій сучасної держави в умовах сучасних викликів.

Основні результати дослідження. Концептуальних аналіз сутності, змісту фіскальних функцій сучасної держави та проблем їх реалізації в умовах викликів сьогодення передбачає розкриття низки питань.

По-перше, необхідно розкрити проблемність визначення функцій у сучасній загальнотеоретичній юриспруденції. Адже держава, як особлива форма територіальної організації влади, яка об'єднує населення на засадах громадянства та здійснюється за допомогою апарату управління шляхом реалізації своїх функцій, діє у різних сферах суспільного життя: політичній, економічній, соціальній, культурній, інформаційній тощо. На різних етапах історичного розвитку держави відповідно до об'єктивно виникаючих потреб, що формуються у якості завдань, виділяються стійкі, життєво важливі й тому основні напрями та види державної діяльності, які традиційно називаються функціями держави.

Конкретно-історичний характер соціального розвитку детермінує систему функцій держави, інституційні та нормативні особливості механізму їх реалізації, пріоритети в ній, а також зміни й новації як системи в цілому, так і окремих її елементів. Це дозволяє дослідникам розглядати функції держави як «особливі канали комунікації між державою і суспільством, що виникають унаслідок раціоналізації їх нормативних та інституційних засад, що веде до їх становлення як дискурсів – стабільних і тривалих форм взаємодії між людьми, покликаних вирішувати завдання загальносуспільного значення» [5, с. 3].

Втім питання про функції держави на будь-якому етапі розвитку є одним із важливіших у загальній теорії держави. Це пов'язано, насамперед, з тим, що у функціях проявляється сутність держави, її соціальне призначення. Тому пізнання функцій служить передумовою пізнання головного і визначального у державі. Важливо й те, що функції держави визначають її структуру. Іншими словами, структура державної діяльності визначається системою тих суспільних відносин, на які держава здійснює необхідний вплив, й її неможливо характеризувати окремо від системи суспільних відносин, щодо яких держава здійснює регулюючий вплив. Зміна функцій неодмінно веде до зміни структури.

Функції держави піддаються впливу не лише власне державних змін, але й змін умов існування самої держави, тобто змін зовнішнього середовища, в якому живе та діє держава. Так, зокрема, абсолютно по-новому питання щодо функцій (їхнього змісту, форми і методів реалізації) сучасної держави постало на початку XXI ст. Так, генеральною тенденцією в розвитку функцій сучасної держави є саморегулювання, начала самоорганізації і самодіяльності. Держава виконує набагато менший за обсягом, але оновлений комплекс функцій. При цьому регулювання деяких суспільних процесів держава здійснює жорсткими імперативними заходами, насамперед фіскальною політикою, установленням правил конкуренції, відповідальності за порушення екологічної безпеки населення тощо. В інших же сферах використовуються більш м'які засоби, наприклад підтримка розвитку науки, культури, спорту тощо. Інакше кажучи, тепер немає, як у попередніх етапах, прямого монопольного втручання в усі сфери життя суспільства, підпорядкування його своїй волі, надмірній регламентації суспільних відносин

По-друге, варто звернути увагу на проблематику функцій держави у контексті глобалізації. Слід зазначити, що незважаючи на формування глобалістичного дискурсу, конвенціалізація якого свідчить про загальнонауковий інтерес до феномену глобалізації, розробка цієї проблематики залишається фрагментарною, у т.ч. в аспекті реалізації державних функцій.

Водночас, як стверджують вітчизняні дослідники, «розвиток глобального управління суттєво трансформує функціональні параметри сучасної держави» [5, с. 14]. Такі зміни характерні для функцій, які «здійснює держава як у «традиційних» сферах громадського життя: політичній, економічній, фінансовій, соціальній, культурній, так і в «новоявлених» галузях, обумовлених глобальними проблемами сучасності: демографічної, екологічний, сировинний, космічній сферах, в галузі утворення та використання інформаційних технологій, захисту прав і свобод людини й в інших сучасних глобальних сферах діяльності» [4, с. 14]. Зокрема «реалізація фіскальної функції держави зумовлена низкою чинників через глобалізацію економічної сфери, євроінтеграцію України, а також входження у світовий економічний простір» [6, с. 1].

На наш погляд, аналіз глобалізаційних процесів у праві, політиці, економіці, культурі, інформації у контексті дослідження функцій держави на сучасному етапі з позицій сучасної конституційної юриспруденції та концептуальних засад глобального та національного конституціоналізму є найбільш перспективним напрямом сучасних досліджень. Адже останнім часом, коли у більшості держав сучасного демократичного Світу відбуваються кардинальні трансформаційні процеси в державному механізмі, зміни в політичній, економічній, соціальній, духовній та інших системах суспільства, стала знову актуальною проблема виявлення сутності і соціально-правової природи функцій держави, у тому числі й економічної, фінансової та фіскальної.

По-третє, вважаємо за потрібне звернути увагу на феномен конституційної економіки, при аналізі сутнісних характеристик якого у вітчизняній правовій доктрині абсолютно справедливо акцент сфокусовано у бік конституційно-правової дійсності, маючи на увазі, що «конституційна економіка – це інноваційне, практично-наукове поняття, яке поєднує дві різні системи наук – юридичну та економічну з метою всебічного аналізу, вирішення проблем та їх попередження за допомогою взаємодії конституціоналізму та економічних чинників». У цьому аспекті конституційна економіка розглядається як «практична площина для покращення становища держави та її перетворення на правову демократичну» [7, с. 39].

На наш погляд, саме практичне значення застосування доктрини конституційної економіки реалізується не лише як комплексний підхід у сфері права, економіки та фінансів, а й в аспекті доктринального осмислення процесів реалізації функцій держави, у т.ч. й насамперед у сфері економіки та фінансів.

Як зазначено у вітчизняних дослідженнях з цієї проблематики, пошук нових підходів у цій сфері пов'язаний, у своїй основі, зі складністю самих по собі фінансово-економічних явищ та процесів у їхньому конституційно-правовому та іншому галузевому юридичному оформлення. Тому цілком корисними можуть бути як дослідження економістів у конституційно-правовій сфері регулювання економічних процесів (що характерно більшою мірою для західних уявлень про «конституційну економіку»), так і конституційно-правовий, юридичний, своїй основі, аналіз економічних явищ та їх нормативно-правової бази, як це представлено вітчизняною доктриною конституційної економіки [1–3].

По-четверте, необхідно проаналізувати сутність, зміст та особливості реалізації фіскальних функцій держави в умовах сучасних викликів. Так, Д. Носіков обґрунтовує, що «фіскальна функція держави – це один з основних напрямків діяльності держави, який відображає кореляцію між змістом фіскальної діяльності (державно-владними повноваженнями у сфері акумулювання державних доходів) та цілями і завданнями, що стоять перед державою на конкретно-історичному етапі розвитку суспільства» і стверджує, що «вона полягає в акумулюванні державних доходів шляхом встановлення і стягнення обов'язкових платежів (податків, зборів, мит, штрафів), а й доводить, що нормативно-правову основу реалізації фіскальної функції держави складають: «а) вихідні нормативні положення, що стосуються фіскальної політики держави та статусу фіскальних органів, містяться в конституції; б) норми конституції, що визначають засади фіскальної системи, отримують подальший розвиток на рівні спеціальних законів, де визначається податкова і бюджетна система, база оподаткування, види і підстави подання податкових пільг, порядок адміністрування податків та зборів тощо; в) нижній рівень правового регулювання фіскальних відносин становлять підзаконні акти, в яких регламентуються питання, які потребують вузькопрофесійного підходу». Він пропонує сучасні доктринальні підходи до розуміння форм і методів реалізації фіскальної функції сучасної держави, обґрунтовує що: «а) вона реалізується в установчій, нормотворчій, правозастосовній, контрольно-наглядовій та інтерпретаційній правових формах; б) при її здійсненні використовуються організаційно-правові методи планування, координація

діяльності, інформаційне забезпечення, консультування тощо, а також обидва соціально-психологічних методи – переконання і примус» [10, с. 4-5].

У свою чергу, Є. Дулібою досліджено зміст фіскальної функції держави, виходячи «із сутності і соціального призначення держави як публічного інституту управління, влади і права, основних і допоміжних функцій державних органів, підстав та особливостей суспільних завдань і напрямів діяльності державних службовців, державних органів влади і управління, інших суб'єктів права, які повинні їх виконувати» та запропоновано власне розуміння фіскальної функції держави як «одного з основних соціально значущих напрямків державної діяльності, що має системний та політичний характер і полягає у створенні передумов, необхідних для ефективної фіскальної діяльності з використанням таких основних інструментів, як державні доходи та державні видатки» [6, с. 9-10].

В цілому сприймаючи відповідні доктринальні характеристики, зазначимо, що більш точним з точки зору вироблених у сучасній загальнотеоретичній юриспруденції підходів могло б бути визначення фіскальної функції держави як одного із основних організаційно забезпечених та нормативно регламентованих напрямків та видів діяльності держави у сфері економіки та фінансів, який відображає системний зв'язок між змістом фіскальної діяльності (публічно-владними повноваженнями у сфері акумулювання публічних доходів) та цілями і завданнями, що стоять перед державою на конкретно-історичному етапі розвитку суспільства. Зазначимо й те, що у практичному вимірі, держава як пріоритетний суб'єкт фіскальної політики, виробляє та, реалізує стратегію фінансового розвитку суспільства та визначає конкретні завдання на наступний період, засоби й шляхи їх досягнення. Політика, таким чином, стає функціонально-телеологічною та інституційною основою всього суспільно-економічного розвитку. Зміст фіскальної політики складається з вироблення основних напрямів використання державних фінансів, виходячи з необхідності вирішення соціально-культурних, господарсько-економічних, військово-політичних, науково-технічних та інших завдань, що стоять перед суспільством та державою на різних етапах їх розвитку.

У силу цього, фіскальна політика не завжди відображає об'єктивний характер державних фінансів, привносячи елемент суб'єктивізму. В цьому і полягає протиріччя концентрованого виразу фінансів через фіскальну політику, яка залежить не лише від стану державних фінансів, але й економіки в цілому, а також розвитку політичної, економічної, соціальної, культурної та інших систем суспільства. Тому, акумулюючи змістовну суть фінансів, фіскальна політика може бути представлена як концентрований вираз стану та потреб як економіки, так і держави в цілому у всіх проявах та напрямках її завдань та функцій. Основним засобом здійснення такої політики насамперед є податки. Система податків має виконувати в першу чергу головне своє завдання – бути ефективним інструментом впливу на зміну структури виробництва, стимулювати ділову активність і підприємницьку діяльність, а також забезпечувати надходження до бюджетів усіх рівнів доходів, достатніх для фінансування державних видатків. Тому, одним із головних засобів економічного державного регулювання, складовою фіскальної політики є ефективна податкова політика.

Як вказує світовий досвід та вітчизняна практика, велику частину державної скарбниці складають саме податки. Податки є ключовим інструментом державної політики. Вони торкаються самих важливих сторін життя людини, держави та суспільства. Податки – неодмінний атрибут держави та її постійний супутник. Вони завжди носять конкретно-історичний характер та знаходяться в постійному русі. Залежно від соціального ладу, типу державної влади та багатьох інших обставин змінюються їх функції, завдання, характер, зміст та принципи оподатковування та, отже, державної економічної політики. По податках можна судити про державу, її природу, соціальне призначення та функціонально-телеологічну роль у вирішенні суспільних завдань.

Висновки. Резюмуючи, зазначимо, що, по-перше, фіскальна функція держави – це один із основних організаційно забезпечених та нормативно регламентованих напрямків і видів діяльності держави, що відображає системний зв'язок змісту фіскальної діяльності (публічно-владних повноважень у сфері акумулювання публічних доходів) та цілей і завдань перед державою на конкретно-історичному етапі розвитку суспільства. По-друге, фіскальна функція держави полягає в акумулюванні державних доходів шляхом встановлення і стягнення обов'язкових платежів (податків, зборів, мит, штрафів). По-третє, у системно-структурному плані фіскальна функція є складовою фінансової функції держави (поряд із монетарною, грошово-кредитною та ін.) і, відповідно, економічної функції держави. По-четверте, дослідження концептуальних проблем

функціонування сучасної держави дозволяє розглядати механізм реалізації фіскальної функції сучасної держави як комплексне системне утворення, що характеризується єдністю організаційно забезпечених і нормативно визначених бюджетно-фінансових, інших способів і засобів матеріалізації державної влади та фіскальної політики держави, що обумовлює характер державного регулювання економіки, особливості економічної системи суспільства, соціально-орієнтований характер ринкової економіки, демократичний характер фіскальної політики держави, її визначеність і предметність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Батанов О.В. Тенденції розвитку конституційного права та проблеми трансформації Конституції України у вимірі конституційної економіки. *Альманах права.* Трансформація законодавства України в сучасних умовах. Вип. 14. 2023. С. 139–144. DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-139-144.
2. Батанов О.В. Економічний конституціоналізм в Україні у контексті європейського досвіду: пошук оптимальної моделі. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей*: матеріали міжн. науково-практ. конф., м. Ужгород, 30 червня 2023 р. Ужг., 2023. С. 12–33.
3. Батанов О.В. Економічний конституціоналізм як концепт. *Візії майбутнього: конституційний вимір повоєнного відновлення України та європейської інтеграції*. ІІ Маріупольський конституційний форум: збірник матеріалів і тез (м. Київ, 6 жовтня 2023 р.). Київ: ВАІТЕ, 2023. С. 39–46.
4. Батанов О.В., Лощихін О.М., Лащихіна І.М. Зовнішні функції сучасної держави в умовах глобалізації: концептуально-конституційні аспекти. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. Vol. 32, № 2, p. 11–18.
5. Дзевелюк М.В. Традиції та новації в розвитку функцій сучасної держави: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Од., 2017. 20 с.
6. Дуліба Є.В. Фіскальна політика держави: адміністративно-правовий аспект: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07. Дн., 2019. 32 с.
7. Іванова Р.Ю. Конституційна економіка як механізм організації правової демократичної держави: монографія. Київ: Ін Юре, 2017. 184 с.
8. Ільницький О. Фіскальний конституціоналізм як нормативний механізм євроінтеграції у сфері фінансової політики. *Український часопис конституційного права.* 2022. № 3. С. 81–90.
9. Мельничук С.М. Правові форми реалізації функцій сучасної держави Україна: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01. К., 2019. 40 с.
10. Носіков Д.М. Фіскальна функція сучасної держави: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Хар., 2016. 20 с.
11. Савчин М.В. Конституційний лад України та економічний конституціоналізм. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 96–100.
12. Худик А.М. Конституціоналізація публічних фінансів: зарубіжний досвід та українська модель: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. К., 2020. 266 с.
13. Камінська Н., Муза О., Демиденко В. Глобальна енергетична політика: проблеми концептуалізації та інституціоналізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023, № 4. С. 771–775. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/187.
14. Камінська Н.В. Парадигма глобальної екологічної політики у міжнародно-правовому дискурсі. *Міжнародний захист права людини на здоров'я та безпечне довкілля*: моногр. /за заг. ред. М.О. Медведєвої. К.: Вид. дім «Вініченко», 2023. С. 10–27.

УДК 340.1+321.01
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.14

СУЧАСНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМИ ДЕРЖАВИ

Марущак Н.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного права
юридичного факультету,
Пенітенціарна академія України
ORCID: 0000-0001-9636-6274
e-mail: natalya_mrs@ukr.net

Марущак Н.В. Сучасні концептуальні підходи до форми держави.
У статті досліджуються сучасні підходи до розуміння форми держави як багатовимірного соціально-правового явища. Визначено, що форма держави охоплює загальні характеристики та взаємозв'язки, що обумовлюють її структуру, механізми функціонування та методи реалізації влади. З'ясовано, що форма держави обумовлена об'єктивними факторами, такими як завдання, функції держави та способи їх досягнення.

Метою статті є аналіз форми держави через призму єдності, взаємообумовленості її структурних елементів. Завдання дослідження полягають у з'ясуванні сутності поняття форми держави, досліджені таких структурних елементів, як форми правління, державний устрій та правовий режим. В даній статті автор аналізує форми держави шляхом застосування системного підходу, на концептуальних засадах народовладдя, поділу влади та верховенства права. Дослідник підкреслює особливість форми держави як складного явища, що об'єднує три основні елементи: форму правління, територіальний устрій та правовий режим. Таке розуміння дозволяє глибше розкрити механізми організації та функціонування державної влади, а також її взаємодію з суспільством та складовими частинами державного апарату.

Автор доходить висновку, що сучасні підходи до форми держави базуються на принципах народовладдя, суверенітету та верховенства права. Єдиним джерелом влади є народ, який реалізує її як безпосередньо, так і через представницькі органи, а поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову є запобіжником узурпації влади. Державно-територіальний устрій визначає відносини між центральною владою і регіонами, що має відбуватися прозоро й справедливо. Державно-правовий режим відображає функціональну сторону держави, коли органи влади діють в межах своєї компетенції, керуючись нормами права.

Ключові слова: форма держави, форма державного правління, форма державного устрою, правовий режим, народовладдя, поділ влади, верховенство права.

Marushchak N.V. Modern conceptual approaches to the form of state.
The article examines modern approaches to understanding the form of state as a multidimensional socio-legal phenomenon. It is determined that the form of the State covers the general characteristics and interrelations that determine its structure, mechanisms of functioning and methods of exercising power. It is established that the form of the State is determined by objective factors, such as the tasks, functions of the State and the ways of their achievement.

The purpose of the article is to analyze the form of the State through the prism of unity and interdependence of its structural elements. The objectives of the study are to clarify the essence of the concept of the form of the State, and to study such structural elements as forms of government, the State structure and the legal regime. In this article, the author analyzes the forms of the State by applying a systematic approach, based on the conceptual principles of democracy, separation of powers and the rule of law. The researcher emphasizes the peculiarity of the form of state as a complex phenomenon that combines three main elements: the form of government, territorial structure and legal regime. Such an

understanding allows for a deeper understanding of the mechanisms of organization and functioning of state power, as well as its interaction with society and the constituent parts of the state apparatus.

The author concludes that modern approaches to the form of state are based on the principles of democracy, sovereignty and the rule of law. The only source of power is the people, who exercise it both directly and through representative bodies, and the division of power into legislative, executive and judicial branches is a safeguard against usurpation of power. The state-territorial structure determines the relationship between the central government and the regions, which should be transparent and fair. The state and legal regime reflects the functional side of the state, when the authorities act within their competence, guided by the rules of law.

Key words: form of state, form of state government, form of state structure, legal regime, democracy, separation of powers, rule of law.

Постановка проблеми. Форма держави є однією з основних категорій юридичної науки, а також важливим політико-правовим інститутом будь-якої держави. Саме від вибору способу організації влади значною мірою залежить подальший державно-правовий розвиток країни. Питання вибору оптимальної форми держави є об'єктом дискусій серед науковців, політиків та громадськості від давніх часів і до сьогодні. Особливо важливо це питання для держав, що знаходяться на етапі економічних та політичних реформ, які, з одного боку, впливають на форму держави, а з іншого – залежать від її змін. Особливо гостро ці питання виникають у контексті євроінтеграційних процесів, що супроводжуються зростанням соціальних очікувань щодо проведення державних реформ.

Термін «форма держави» має доктринальне походження, оскільки спочатку був пов'язаний з теоріями про державу і тривалий час не використовувався в конституціях. Однак сучасні тенденції конституційного розвитку свідчать про те, що форма держави як єдине явище поступово стає предметом регулювання основних законів. Відтак, форма держави перетворюється на комплексний інститут конституційного права, який є узгодженою системою норм, що регулюють структуру та взаємодію основних державних органів (глави держави, парламенту, уряду), територіально-політичний устрій, а також головні методи функціонування державного апарату і форми його взаємодії з населенням.

Мета дослідження. Метою даної роботи є аналіз науково-теоретичних положень щодо форми держави через призму єдності, взаємообумовленості її структурних елементів.

Стан опрацювання проблематики. У сучасній юридичній науковій літературі утвердилося розуміння форми держави як складного й багатогранного явища, що сприяє активному використанню системного підходу для дослідження проблем і наукових перспектив цієї категорії.

У працях українських науковців, таких як М.О. Баймуратов, Ю.Г. Барабаш, Я.О. Бариська, О.В. Зайчук, М.І. Козюбра, В.В. Копєйчиков, О.В. Петришин, В.Ф. Погорілко, Н.М. Оніщенко, Ю.М. Тодика, О.В. Чернецька, В.С. Шилінгов, В.М. Шаповал та інших, сформовано національну доктрину щодо форми держави. Особлива увага загальнотеоретичним аспектам форми держави відведена у роботах В.В. Копейчикова, О.В. Зайчука та Н.М. Оніщенко, О.В. Петришина, С.Г. Серьогіної та інших авторів.

Виклад основного матеріалу. У правовій науці протягом багатьох років склалися стійкі уявлення про категорію «форма держави». В сучасних навчальних посібниках з теорії держави і права, а також у науковій літературі, зазвичай пропонується єдиний, не підданий критиці чи сумніву підхід до цього питання: форма держави включає три основні компоненти – форму правління, форму державного устрою та політичний режим [1, с. 132; 2, с. 167; 3, с. 213]. Кожен із цих компонентів має свою власну класифікацію і структуру. Як слушно зазначають А.М. Колодій, В.В. Копєйчиков, С.Л. Лисенков, форма держави відображає єдність, взаємообумовленість об'єднаних у ній елементів, у результаті чого виникає нова якість, яка не властива жодному із цих окремо взятих елементів [4, с. 92-93]. Слід зазначити, що пропозиції про перегляд підходу до визначення форми держави не знаходять підтримки. Так, наприклад, не отримала поширення концепція чотирьохелементної структури, яка, окрім форми правління, державного устрою та політичного режиму, включає також політичну динаміку, що відображає зміни, що відбуваються.

На думку О. Чернецької та В. Шилінгова, єдність елементів форми держави не означає їх тотожності і не є абсолютною та нерозривною, оскільки кожен з них має відносну самостійність, тобто здатен розвиватися і функціонувати відносно незалежно [5, с. 23]. Дійсно, в ході історич-

ного розвитку можуть відбутися значні зміни, що матимуть вплив на сутність держави, внаслідок чого її форма також може зазнати змін. І якщо такий елемент, як територіальний державний устрій, є більш стабільним, то політичний режим та форма правління менш стійкі й в сучасних умовах мають тенденції до зміни.

Можна впевнено стверджувати, що сучасна навчальна література з теорії держави і права демонструє принципову єдність підходів як до визначення самого поняття «форма держави», так і до його значення. Однак у роботах вітчизняних і зарубіжних авторів другої половини XIX – початку XX століть можна знайти кілька інтерпретацій цієї категорії. Дослідники зазначали про її складність та багатогранність, пропонували різні варіанти класифікації держав, і досить поширеним було ототожнення форми держави з формою правління. Я.О. Бариська зазначає, що нею сприймається позиція, згідно якої форма правління є лише першим із двох понять (крім державно-територіального устрою), які характеризують правову форму держави [6, с. 20].

Г. Елінек писав: «Держава, як і все людське, настільки складна в своїх конкретних проявах, що всі спроби підвести її під вузькі шаблонні формули неминуче марні» [5, с. 25]. Німецький учений запропонував детальну класифікацію монархій і республік. Розподіл основних форм держави на окремі види він здійснював «не заради безпідставної, дріб'язкової, схоластичної систематизації всіх деталей», а виділив лише ті види, які здавалися йому «особливо повчальними» з історичної точки зору через їхню протилежність сучасній дійсності або високий ступінь розвитку. Г. Елінек розрізняв правову форму держави, яку ототожнював із питанням правових відмінностей конституцій, і політичну форму, вивчення якої спрямоване на реальне історичне життя. Політична форма не є стійкою та визначеною, вона залежить від постійно змінюваних конкретних державних відносин і безперервно змінюється [5, с. 25].

Австрійський правознавець Л. Гумплович вважав вчення про відмінність держав або про державні форми «настільки ж хитким і невстановленим, як і визначення поняття держави» [7, с. 121]. Він концентрував увагу на огляді та критиці сучасних йому вчень, розглядаючи два елементи форми держави - форму правління і державного устрою. Л. Гумплович бачив у загальному державному праві не науку, а лише теоретичну політику, тобто систему тенденційних конструкцій.

Отже, усталена концепція форм держави існує вже досить тривалий час. Це пояснюється тим, що, незважаючи на свої недоліки, ця концепція є досить універсальною. Продемонструємо це на прикладі Давнього Риму, античної держави розвиток якої можна умовно поділити на три періоди: Царський період, епоха Республіки та період Імперії.

У Царський період влада рекса (так у царському Римі називали царя) була юридично необмеженою. У його руках зосереджувалися військові повноваження, судова влада, верховне управління державою, релігійна влада. Однак у державі вже почали з'являтися представницькі органи влади - Сенат та Народні збори. Їхні рішення для царя були рекомендаційними, а не обов'язковими. Тому форму правління Давнього Риму в Царський період, відповідно до існуючої концепції форм держави, можна назвати ранньою монархією, дуже схожою за своїми ознаками на дуалістичну монархію [7, с. 224].

У республіканську епоху формою правління держави, очевидно, була республіка. Найвищі магістрати обиралися на певний термін. Політичний режим Римської держави на цьому етапі починав набувати демократичних рис. Імперська епоха, особливо період домінату, відзначалася своєю автократичністю та становленням абсолютизму.

Якщо взяти до уваги феодальні та капіталістичні (буржуазні) держави, то можна виявити одну цікаву особливість: феодальним державам більше притаманний монархічний політичний режим, а буржуазним – республіканський [7, с. 227]. Наприклад, у Франції зміна монархічної форми правління на республіканську наприкінці XVIII століття супроводжувалася повним знищенням феодальних відносин. Ця особливість пояснюється тим, що у феодальний період у суспільстві існувала певна ієрархія, а панівні класи потребували підтримки єдиного політичного центру, який допомагав їм утримувати селян у покорі. Можна сказати, що монархія була опорою феодалізму, і з її зникненням ставилося під питання існування феодальної системи.

З вищесказаного стає зрозуміло, що категорії існуючої теорії форм держави дійсно підходять для визначення більшості типів та видів держав. Такий результат обумовлений тим, що формулювання основних аспектів і категорій усталеної концепції форм держави є чіткими, структурованими і зрозумілими. Завдяки ним можна легко класифікувати більшість держав за формою. Візьмемо, наприклад, поняття політичного режиму. Воно охоплює засоби, прийоми та методи

здійснення політичної влади. Розрізняють три види політичних режимів: демократичний, авторитарний і тоталітарний. Кожен із цих видів має свою власну, чітко визначену та унікальну систему ознак.

Так, демократичний режим відрізняється визнанням політичних свобод громадян, виборністю та змінністю центральних і місцевих органів влади, політичним плюралізмом. Авторитарному режиму властива концентрація влади в руках одного або кількох тісно пов'язаних органів, ігнорування принципу поділу влади, формальне закріплення прав і свобод громадян у законодавстві, але відсутність їх фактичної реалізації. Тоталітарний режим характеризується повним домінуванням держави над усіма сферами суспільного життя, примус і терор стають основними методами управління, зникає будь-який плюралізм, а правляча група монополізує економічну, політичну та духовну сфери [8, с. 213]. Отже, можна констатувати, що ці формулювання справді суттєво відрізняються та їх важко сплутати між собою.

Важливо розуміти, що будь-яка держава за своєю природою не є статичною, їй властивий розвиток і зміни. Навіть якщо спочатку влада в країні дотримується демократичного або навіть тоталітарного курсу, з часом цей напрямок може змінитися через низку факторів (зміна правосвідомості суспільства, зовнішні війни тощо). Для інших держав такі категорії, як демократія чи республіка, є лише орієнтирами розвитку. На шляху до цих «орієнтирів» вони здійснюють власну, індивідуальну політику. І далеко не завжди ця політика вкладається в рамки загальноприйнятої класифікації форм держави.

Крім того, аналізуючи цю проблему, не можна ігнорувати територіальні та релігійні фактори, які відіграють важливу роль у функціонуванні та розвитку деяких держав. Для більшої частини населення таких країн звичаї та традиції предків, релігійні догми мають більше значення, ніж умовні цінності демократичного суспільства. Так, наприклад, у таких країнах, як КНДР і Туркменістан, формально існує республіканська форма правління, в якій спостерігаються певні монархічні елементи. Населення цих країн не бере реальної участі у виборах глави держави. Сам глава держави є довічним правителем, що частково зумовлено ідеологічними або релігійними уявленнями населення про безумовне підпорядкування лідеру.

Форма правління (політична форма держави) є елементом форми держави, який розкриває організацію верховної державної влади, правовий статус вищих органів держави, принципи взаємодії між ними, а також ступінь участі населення у формуванні цих органів. Саме цей елемент структури форми держави викликає особливий науковий інтерес.

На думку В.М. Шаповала, «форма державного правління – це відображений в основному законі спосіб організації державної влади, який засвідчує особливості компетенційних взаємозв'язків між вищими органами держави, насамперед тими, що співвіднесені із законодавчою і виконавчою владою» [9, с. 54]. На думку О.В. Петришина, вона відображає сукупність владних інституцій – органів державної влади (глава держави, парламент, органи правосуддя), а у динаміці – відносини між ними, які засновані на нормах конституції та законів [10, с. 151].

Отже, форма державного правління в загальнотеоретичному сенсі є системою основних засад і принципів формування та взаємодії вищих органів державної влади. Виходячи з цього, у загальній теорії держави і права виділяють два головні види форми правління: монархію та республіку.

Монархія – це форма правління, де верховна державна влада зосереджена в руках однієї особи – монарха, і включає в себе такі держави, як царства, королівства, імперії. Політико-ідеологічним та юридичним підґрунтям влади монарха є принцип суверенітету монарха. За цим принципом, монарх є носієм верховної влади, тобто сувереном та займає свою посаду за спадковим правом, тобто «правом крові», що символізує постійність і безперервність влади [3, с. 145; 5, с. 54].

Основні риси монархії: священність та первинність влади монарха, яка вважається даною Богом і не залежить від інших державних структур; монарх є носієм верховної влади і не підлягає юридичній відповідальності. В залежності від обсягу влади монарха поділяються на необмежені та обмежені.

Поряд з тим, сучасні політичні процеси потребують перегляду багатьох теоретичних конструкцій у цій галузі правової науки та практики. Наприклад, неможливо розрізняти окремі форми держави, керуючись лише кількісним критерієм. Різниця між монархією та республікою за критеріями виборності, колегіальності, короткостроковості та підзвітності також досить умовна. Так, вибори монарха не є винятком, а колегіальність у республіці характерна далеко не для всіх державних органів.

Поділ політичних форм держави на монархії та республіки є першим і найбільш загальним їх поділом. Глибоке та різнопланове дослідження форм правління потребує їх подальшого поділу на окремі види та підвиди. Цікавою, наприклад, є думка деяких вчених, що суттєвих відмінностей між парламентською монархією та парламентською республікою (а інколи й республікою взагалі) не існує. У розвинених країнах різниці між монархією та республікою практично не мають значення: за рівнем демократизації порядку управління монархія Великобританії мало чим відрізняється від республіки Франції. У цьому випадку парламентські монархії та парламентські республіки розглядаються як варіанти однієї форми правління і об'єднуються в одне поняття – «парламентські країни» або «країни з парламентською формою правління» [3, с. 145].

Віддаючи належне схожості цих різновидів форм правління, подібне об'єднання все ж виглядає не зовсім правильним. Сучасна парламентська монархія, попри свій демократичний характер та республіканські риси, є прикладом еволюційного розвитку абсолютної монархії і зберігає в своїй структурі номінального главу держави, чиї повноваження є безстроковими і передаються у спадок.

Республіканська форма правління – найпоширеніша в сучасному світі. Загальновідомим є традиційний поділ сучасних республік на парламентські, президентські та змішані. Основою такої класифікації є відповідь на головне питання державної правової практики: хто очолює виконавчу владу? Главою виконавчої влади в президентських республіках є президент, у парламентських - глава уряду [5, с. 25].

Республіка виключає будь-яку спадкову або невиборну передачу влади. У ній діє принцип «народного суверенітету», що означає, що вся влада належить народу. Влада в республіці періодично змінюється через вибори. Саме завдяки виборам формується парламент – головний представницький орган з законодавчими повноваженнями, а також президент як глава держави.

Сучасні республіки поділяються на президентські, парламентські та змішані залежно від того, хто формує уряд і кому він підзвітний [3, с. 154; 5, с. 24].

Президентська республіка – це форма правління, де чітко розподіляються повноваження, і президент поєднує роль глави держави та виконавчої влади. Законодавча влада належить парламенту, а управління здійснюється через підконтрольних президенту міністрів. Парламент і виконавча влада діють незалежно один від одного, і обидва отримують свій мандат через вибори. Уряд відповідає тільки перед президентом, а парламент не має права його змістити. Приклади президентських республік – США, Туреччина, Колумбія, Сальвадор.

Парламентська республіка - це система, де парламент і уряд взаємодіють, а роль президента обмежена. Уряд формується партіями, що мають більшість у парламенті, і відповідає перед ним. Президент виконує переважно церемоніальні функції, не має реальних владних повноважень і діє на основі рекомендацій уряду. Вибори уряду проводяться за підтримки парламентської більшості. Приклади парламентських республік – Німеччина, Італія.

Змішана республіка – це форма, де президент обирається народом, але уряд підзвітний як парламенту, так і президенту. Президент має право на законодавчу ініціативу, вето, розпуск парламенту та інші повноваження. Влада в змішаній республіці розділена між президентом і парламентом, причому уряд відповідає перед обома. Приклади змішаних республік - Франція, Польща.

В юридичній літературі згадуються й інші різновиди республік – наприклад, президентсько-партократична, президентсько-клерикальна, президентсько-монократична. Видається, однак, що ці терміни використовуються для характеристики особливостей політико-правового режиму окремих президентських республік.

Державно-територіальний устрій є важливим елементом форми держави, що відображає територіальний поділ та організацію органів державної влади. Він визначає, як розподіляються повноваження між центральними та місцевими органами, і розкриває систему взаємовідносин між центральною владою та її складовими частинами. Держави за формою територіального устрою поділяються на унітарні та складні (федерації та конфедерації) [5, с. 26].

Унітарна держава - це форма, при якій держава має цілісну територію, поділену на адміністративні одиниці без суверенітету, що створені для ефективного управління. Така держава характеризується закріпленою у законодавстві єдністю влади та правопорядку. Органи публічної влади діють на всій території держави, а правова система єдина. Важливими ознаками унітарної держави є централізована влада, єдина судова система та громадянство.

Унітарні держави можна поділити на централізовані і децентралізовані. У централізованих державах, таких як Данія, Польща, і Фінляндія, місцеві органи призначаються центральною вла-

дою і не мають самостійних повноважень. Натомість, у децентралізованих державах, як-от Україна та Франція, центральна влада делегує частину своїх функцій на місцевий рівень, надаючи адміністративно-територіальним одиницям певну автономію.

Окрім унітарних держав, існують складні держави, такі як федерації та конфедерації. Цей поділ державних форм допомагає краще розуміти, як організовано державну владу і територіальний устрій в сучасних країнах.

Федерація - це форма державного устрою, при якій влада та юрисдикція розподіляються на двох рівнях: загальнофедеральному та на рівні суб'єктів федерації. Іншими словами, федерація - це союз державних утворень, які наділені частковою суверенністю в рамках загальної держави [2, с. 167]. Суб'єкти федерації, як правило, мають свої конституції та органи законодавчої, виконавчої і судової влади, але водночас діють загальнофедеральні органи влади, на основі федеральної конституції і законодавства.

Федерації можуть виникати на основі двох підходів: конституційного і договірного. Конституційні федерації формуються внаслідок розподілу повноважень через конституцію, наприклад, Австрія чи Бельгія. Договірні федерації утворюються через об'єднання незалежних суб'єктів, що передають частину своїх суверенних повноважень, як це сталося у США, Швейцарії та Німеччині.

Окрім федерацій, існують також конфедерації. Конфедерація – це союз суверенних держав, які об'єднуються на основі міжнародного договору для координації спільної політики в окремих сферах, наприклад, у питаннях оборони або зовнішньої політики. У такому союзі держави зберігають свій суверенітет і мають спільні органи для виконання певних функцій.

Конфедеративні органи не є наддержавними структурами, а за загальним правом рішення приймаються в конфедерації одностайно (щоб акти конфедерації набули чинності на території її держав, вони мають бути затверджені національними парламентами кожної з держав-членів). Такі рішення не поширюються безпосередньо на населення, а адресуються лише державам-членам конфедерації, які реалізують їх власними засобами. Держави-члени мають право на нуліфікацію, тобто можуть не визнавати рішення конфедеративних органів як обов'язкові для себе.

На сьогодні конфедерації не існують, але історія знає приклади таких утворень: Швейцарія (1313–1848), США (до прийняття Конституції 1787 року), Об'єднана Арабська Республіка (1958–1961), Сенегамбія (1981–1988).

Історичний досвід показує, що конфедерації – це тимчасові структури, які згодом або еволюціонують у федерації, або розпадаються на унітарні держави. Інколи до складних форм державно-територіального устрою також відносять унії та імперії.

Унія - це добровільний союз кількох держав, які мають спільного монарха та певні спільні органи влади. Наприклад, Австро-Угорщина (1867–1918), де імператор Австрії був одночасно королем Угорщини. Спільними в цій унії були питання оборони, фінансів та закордонних справ, тоді як інші питання вирішувалися окремо урядами Австрії та Угорщини [11, с. 145].

Імперія (від лат. *Imperium* – влада) є формою державного устрою, що складається з метрополії та колоній. Метрополія – це держава, що володіє колоніями, а колонія - це територія, що позбавлена політичної та економічної самостійності й управляється метрополією [12, с. 221]. Колонії можуть мати різні правові статуси: від територій, що управляються безпосередньо, до самоврядних утворень у складі імперії. Правова система колоній базується на законах метрополії, а їхнє населення обмежене в політичних правах і свободах.

У сучасному світі імперії як форма державного устрою не існують, однак приклади таких утворень можна знайти в історії, зокрема Османська, Російська та Британська імперії.

Форма державного правління і державно-територіального устрою зазвичай описують організаційну (статичну) структуру держави, але існує й функціональний аспект, який розкривається через державно-правовий режим. Цей режим поєднує елементи форми держави та її територіального устрою, формуючи єдину систему центральних і місцевих органів влади, що діють у рамках своєї компетенції для управління державою та суспільством.

Державно-правовий режим являє собою систему принципів, форм та методів здійснення державної влади, що регламентуються правовими нормами. Це означає, що органи державної влади, як центральні, так і місцеві, повинні діяти в рамках своєї компетенції і виключно через методи, передбачені законом. Тобто, діяльність державних органів має бути чітко визначена правовими вимогами і не може здійснюватися на власний розсуд [5, с. 27].

Таким чином, державно-правовий режим базується на центральній ролі права в управлінні суспільством. Усі правові режими поділяються на легітимні, засновані на праві, і нелегітимні, які суперечать нормам права.

Легітимний режим передбачає, що влада ґрунтується на добровільній згоді народу, який є джерелом суверенітету. Такі режими є не лише законними, але й легітимними, оскільки відповідність праву забезпечує їхню стабільність та підтримку населення.

Нелегітимні режими виникають тоді, коли влада захоплюється шляхом сили, перевороту або заколоту, без дотримання демократичних процедур. У таких умовах владні структури суперечать правовим нормам, а їхня діяльність базується на примусі, ігноруючи волю народу.

Залежно від принципів організації та способів реалізації влади, державно-правові режими можуть бути демократичними або недемократичними.

Демократичний режим передбачає активну участь громадян у здійсненні влади через виборчі механізми або безпосередньо. Безпосередня демократія дає змогу народу самостійно приймати рішення з ключових питань. Представницька демократія, у свою чергу, заснована на виборах, коли народ обирає своїх представників для здійснення влади. Обидві форми демократії взаємодоповнюють одна одну [11, с. 147].

Для успішної реалізації демократичного режиму необхідно дотримуватися таких принципів, як розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки, а також захист прав і свобод громадян. Демократичні режими можуть бути поділені на ліберальні та консервативні.

Ліберальний державно-правовий режим надає пріоритет правам і свободам людини, що є основою взаємовідносин між громадянами та державою. Для цього режиму характерна багатопартійність, політична конкуренція та свобода виборів. Відповідно, його можна назвати режимом вільної демократії.

Консервативний режим фокусується на підтримці стабільності суспільства, звертаючи увагу на соціальні та економічні потреби населення. Він націлений на забезпечення соціальних гарантій, таких як створення робочих місць, соціальні субсидії та інша підтримка, що робить його режимом соціальної демократії.

Недемократичні режими характеризуються відсутністю політичного плюралізму та монополією влади однією партією або групою. В таких умовах неможливо реалізувати суверенітет народу, оскільки політичні конкуренти усуваються насильницькими методами. У таких режимах часто переважають авторитарні або тоталітарні методи управління.

Авторитарний режим, як випливає з назви (від лат. «auctoritas» - влада, авторитет), базується на безумовному підпорядкуванні владі, що діє без врахування інтересів народу або принципів демократії [5, с. 28].

Авторитарний державно-правовий режим характеризується концентрацією значної частини влади в руках однієї особи або партії. Роль представницьких органів є формальною, символічною, оскільки реальна політична конкуренція в такій країні відсутня. Існуючі партії, якщо і функціонують, повністю підконтрольні владі й мають провладний характер. Виконавча влада, зазвичай у формі президента чи прем'єр-міністра, домінує, і її повноваження можуть бути продовжені на необмежену кількість термінів, що посилює централізацію влади. Основними методами управління є примус, хоча можуть зберігатися деякі елементи лібералізму. У сфері економіки допускаються різні форми власності, включаючи приватну. Однак права громадян часто порушуються, а діяльність державних органів спрямована на підтримку влади глави держави, а не на захист прав громадян.

Тоталітарний режим (від лат. *totalis* – всеосяжний) характеризується повним контролем держави над усіма аспектами суспільного життя - політикою, економікою, соціальними відносинами і навіть особистим життям громадян [5, с. 28]. Держава зливається з партійною структурою, і правляча партія контролює всі аспекти життя. Усі органи влади підзвітні лише партії, а вибори проводяться для форми, зазвичай без реальної альтернативи. Приватна власність ліквідована, економіка і професійна діяльність контролюються державою. В умовах такого режиму ідеологія проникає в усі сфери суспільства, а права людини ігноруються. Тоталітаризм має антиправовий характер, спрямований на збереження повного контролю влади.

Висновки. Таким чином, сучасні підходи до форми держави базуються на принципах народовладдя, поділу влади та верховенства права. **К**онцепція народовладдя є ключовою для визначення демократичної форми держави. Народовладдя передбачає, що головним джерелом влади є

народ, який реалізує свої права через прямі або опосередковані форми участі в політичних процесах. Тобто, система державного управління повинна бути побудована на принципах інклюзивності та представництва інтересів громадян. Поділ на законодавчу, виконавчу та судову влади є фундаментальним принципом забезпечення стабільності держави. Системний підхід демонструє, що збалансованість цих трьох гілок влади є необхідною для ефективного функціонування держави, запобігання узурпації влади та підтримання демократії. Принцип в**ерховенство права** забезпечує легітимність дій державних органів і захист прав людини та є основою для встановлення справедливості та рівності перед законом, що критично для формування довіри до державних інституцій і стабільності в суспільстві.

Отже, форма держави, що аналізується через системний підхід, вимагає узгодженої взаємодії цих трьох концепцій, які є основоположними для побудови ефективної, демократичної та правової держави. Лише їх комплексне застосування забезпечить функціонування держави на благо суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Копєйчикова В.В. Загальна теорія держави і права. Київ: Юрінком, 1997. 320 с.
2. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 178 с.
3. Скакун О.Ф. Теорія права і держави. Вид. 4- те, допов. і перероб. Київ: Правова єдність: Алерта, 2014. 524 с.
4. Теорія держави і права: навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та інші. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
5. Чернецька О., Шилінгов В. Сучасні підходи до розуміння форми держави. *Law. State. Technology*. 2021. № 3. С. 20–30. URL: https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/lst/article/view/28.
6. Бариська Я.О. Форма державного правління як категорія теоретико-правової науки. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Право. 2011. Випуск 16. С. 12–14.
7. Ведєрніков Ю.А., Сердюк І.А., Куракін О.М. Теорія держави і права: підруч. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 468 с.
8. Бостан С.К., Гусарєв С.Д., Пархоменко Н.М. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Академія, 2013. 348 с.
9. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: підручник Київ: Ін Юре, 2015. 496 с.
10. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. Харків: Право, 2009. 584 с.
11. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
12. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / укладачі В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. Київ: Аконіт, 1998. Т. 1. 912 с.

УДК 34: 323. 22 /. 28 (477.8-89 Гал) «1918/1939»
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.15

ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ РАДИКАЛЬНО-СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ В ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918-1939 РР.)

Мельник А.І.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри історії держави, права
та політико-правових учень
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка,
адвокат
ORCID: 0009-0007-4977-3679
e-mail: melnyk0982@gmail.com

Мельник А.І. Ідея національного та соціального визволення в українській політико-правовій думці радикально-соціалістичного спрямування в Галичині у міжвоєнний період (1918-1939 рр.)

У статті висвітлено розвиток ідеї національного та соціального визволення в українській політико правовій думці радикально-соціалістичного спрямування в Галичині у міжвоєнний період (1918-1939 рр.). Показано, що Українська радикальна партія, спершу Русько-Українська радикальна партія, створена у1890 році І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким, а з 1926 року Українська соціалістично-радикальна партія – УСРП, перетворилася в одну з провідних та впливових сил західноукраїнського політикуму міжвоєнного періоду, яка зуміла поєднати у своїй програмі проблеми національного та соціального визволення українців. Підкреслено, що ідея боротьби за соборну суверенну українську державу була стрижневою в теоретичній та практичній діяльності знакових представників української політико-правової думки радикально-соціалістичного спрямування.

Проаналізовано співпрацю радикалів з українськими партіями національно-державницького спектру, їх роль у створенні та розбудові Західноукраїнської Народної Республіки, відстоюванні соборності українських земель, згуртуванні національно-державницьких сил краю після занепаду ЗУНР. Охарактеризовано вплив Лева Бачинського, адвоката, доктора права, державного та громадсько-політичного діяча, голову Української радикальної партії на формування і розвиток української політико-правової думки соціалістично-радикального спрямування. Підкреслено, що його творча спадщина, зокрема, автобіографія, численні публіцистичні замітки, публічні виступи, листування та інші матеріали, опубліковані на шпальтах офіційних органів УРП-УСРП, а також пресових органів інших західноукраїнських політичних партій, переконливо характеризують Л. Бачинського як послідовного прихильника радикальної ідеї в умовах легальної боротьби за національне і соціальне визволення українців Галичини. Очолюючи партію до кінця свого життя, Л. Бачинський докладав зусиль для реалізації ідеї національного та соціального визволення українців. Наголошено, що Л. Бачинський, будучи ідеологом радикальних методів національного та соціального визволення українців Галичини, водночас рішуче заперечував диктатуру, тероризм та насильство і вдавався лише до легальних форм політичної діяльності, пропагуючи виключно в правовому полі демократичний шлях побудови майбутньої української держави.

Ключові слова: УРП-УСРП, Лев Бачинський, національне та соціальне визволення українців Галичини, Українська Національна Рада, міжпартійні з'їзди, радикально-соціалістична думка, міжвоєнний період.

Melnyk A.I. The idea of national and social liberation in the Ukrainian political and legal opinion of the radical socialist trend in Galicia in the interwar period (1918-1939).

The article highlights the development of the idea of national and social liberation in the Ukrainian political and legal opinion of the radical socialist direction in Galicia in the interwar period (1918–1939). It is shown that the Ukrainian Radical Party, originally the Russian-Ukrainian Radical Party, created in 1890 by I. Franko, M. Pavlyk, O. Terletsky, and since 1926 the Ukrainian Socialist Radical Party – USRP, has turned into one of the leading and influential forces of Western Ukraine of the political community of the interwar period, which managed to combine the problems of national and social liberation of Ukrainians in its program. It is emphasized that the idea of fighting for a sovereign sovereign Ukrainian state was central to the theoretical and practical activities of significant representatives of Ukrainian political and legal thought of a radical socialist direction.

The cooperation of radicals with Ukrainian parties of the national-state spectrum, their role in the creation and development of the Western Ukrainian People's Republic, the defense of the unity of Ukrainian lands, and the rallying of the national-state forces of the region after the decline of the ZUNR are analyzed. The influence of Lev Bachynskyi, a lawyer, doctor of law, public and political figure, head of the Ukrainian Radical Party on the formation and development of Ukrainian political and legal thought of a radical orientation is characterized. It is emphasized that his creative heritage, in particular, his autobiography, numerous journalistic notes, public speeches, correspondence and other materials published in the columns of the official bodies of the URP-USRP, as well as the press bodies of other Western Ukrainian political parties, convincingly characterize L. Bachynskyi as a consistent supporter of radical ideas in the conditions of the legal struggle for the national and social liberation of the Ukrainians of Galicia. Leading the party until the end of his life, L. Bachynskyi made efforts to implement the idea of national and social liberation of Ukrainians. It is emphasized that L. Bachynskyi, being an ideologue of radical methods of national and social liberation of the Ukrainians of Galicia, resolutely denied dictatorship, terrorism and violence and resorted only to legal forms of political activity, advocating exclusively in the legal field the democratic way of building the future Ukrainian state.

Key words: URP-USRP, Lev Bachynskyi, national and social liberation of Ukrainians of Galicia, Ukrainian National Council, inter-party congresses, radical socialist thought, interwar period.

Постановка проблеми. Серед кількох десятків українських партій і громадських рухів Галичини міжвоєнного періоду найбільш масовими і впливовими були політичні сили національно-державницького спектру, які боролись за незалежність українців краю. Важливу роль у державотворчих процесах відігравала Українська радикальна партія (УРП), яка з 1926 року унаслідок об'єднання з волинською групою Української партії соціалістів, стала називатись Українською соціалістично-радикальною партією (далі – УСРП). Потреба аналізу впливу теоретичної і практичної діяльності її знакових представників на формування та розвиток української політико-правової думки в проголошення ЗУНР та згуртування національно-державницьких сил краю після її занепаду обумовлює актуальність даної статті.

Стан опрацювання теми. Висвітленню діяльності радикалів-соціалістів присвячена значна кількість публікацій. Серед них - праці провідних діячів партії: Л. Бачинського, М. Стахіва, І. Макуха, К. Коберського та ін., опубліковані в 20-х–30-х роках ХХ століття, в яких йдеться про участь членів УРП УСРП у боротьбі за українську державність у Галичині. Цікавими і повчальними є книги С. Барана, С. Волинця, О. Доценка, Т. Коструби, В. Кучабського, К. Левицького, І. Мазепи, П. Христюка, які у досліджуваний період були активними учасниками суспільно-політичного життя в Галичині, однак належали до різних політичних сил і не завжди поділяли державно-правові погляди радикалів.

Радянські ж історіографи, будучи максимально заполітизованими, ставили перед собою завдання скомпрометувати діяльність національно-демократичних сил Галичини. Не дивно, що їх публікації про радикалів-соціалістів завжди були відверто пропагандистськими[1].

Діяльність УРП вивчали також українські історики в діаспорі: М. Демкович-Добрянський, В. Верига, І. Лисяк-Рудницький, М. Чубатий, С. Ярославин та ін.

[1] Докладніше див: публікації В. Бородайка, М. Волянюка, В. Маланчука, Б. Дудикевича, М. Зільбермана, І. Компанійця, М. Кравця, В. Твердохліба, О. Швидака, А. Ярошенка.

Вагомий внесок у дослідження діяльності радикалів-соціалістів зробили сучасні українські вчені: І. Андрухів, О. Аркуша, П. Арсенич, І. Бойко, О. Боднар, М. Буджак, І. Василик, І. Васюта, О. Вівчаренко, Я. Грицак, О. Зайцев, О. Карпенко, В. Кондратюк, А. Королько, О. Красівський, М. Кугутяк, В. Кульчицький, Р. Кульчицький, Г. Лесюк, М. Литвин, О. Маланчук-Рибак, Я. Малик, С. Макарчук, М. Міщук, О. Павлишин, Г. Паска, Ю. Плекан, В. Расевич, В. Регульський, О. Рубльов, О. Реєнт, І. Соляр, О. Сухий, Б. Тищик, Б. Хруслов, І. Чорновол, В. Чоповський, М. Швагуляк та ін.

Однак залишаються не висвітленими питання впливу української політико-правової думки радикального спрямування на формування і розвиток ідеї національного та соціального визволення українців Галичині у міжвоєнний період (1918–1939 рр.). Тому **метою** цієї статті є дослідження ролі Л. Бачинського, одного з лідерів радикального руху в Галичині міжвоєнного періоду, у формуванні української політико-правової думки та організації легальних методів боротьби українців краю за своє національне та соціальне визволення.

Виклад основного матеріалу. Вивчення архівних матеріалів, публікацій тогочасної преси, громадсько-політичної, парламентської та фахової діяльності знакових постатей українського національного руху, показало, що у досліджуваний період лідери радикалів мали помітний вплив на розвиток ідеї національного та соціального визволення в Галичині. Їх світогляд і активна життєва позиція формувалися наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., коли Галичина перебувала в складі Австро-Угорщини, однак у суспільстві вже розпочиналась активна національно-визвольна боротьба народів монархії за розв'язання їх національних і соціальних проблем.

Особливо важливу роль відіграла УРП у період становлення ЗУНР. Співпраця з націонал-демократами та соціал-демократами, на думку М. Кугутяка, дозволила здійснити національно-демократичну революцію в краї та приступити до будівництва Української держави [1, с. 163]. Як справедливо зазначає М. Міщук, у критичний момент загрози захоплення поляками Львова, один з провідних діячів радикальної партії Д. Вітовський проявив неабияку відвагу, виступивши організатором і керівником Листопадового зриву. А після анексії Галичини голови УРП-УСРП Л. Бачинський та І. Макух, а також видатні члени партії С. Жук, Д. Ладика, М. Матчак, К. Стефанів, незважаючи на постійні переслідування й арешти з боку польських адміністративних властей, відкрито виступали проти окупаційної політики та заявляли про своє прагнення досягнення незалежності для України [2, с. 23].

Значний внесок у розвиток політико-правової думки радикального спрямування у Галичині у досліджуваний період зробив Лев Бачинський – адвокат, доктор права, державний та громадсько-політичний діяч, голова Української радикальної партії (від 1926 р. – Української соціалістично-радикальної партії). Творча спадщина, зокрема, його автобіографія, численні публіцистичні замітки, публічні виступи, листування та інші матеріали, опубліковані на шпальтах офіційних органів УРП-УСРП, а також пресових органів інших західноукраїнських політичних партій, таких як «Діло», «Нова Зоря» та інші, переконливо характеризують Л. Бачинського як послідовного прихильника радикальної ідеї, яку він популяризував, ще будучи учнем Коломийської гімназії. «Під впливом свого вчителя Доктора Романа Яросевича, що учив у 4 та 5 класі української мови, згадував Л. Бачинський, я став радикалом» [3]. Сприяли цьому також контакти з С. Даниловичем, ідеологом радикального руху, Іларієм Герасимовичем, директором мистецько-промислової «Гуцульської спілки», І. Плешканом, керівником таємного гуртка. Зустрічі і бесіди з цими непересічними українцями гартували Л. Бачинського як борця за національне та соціальне визволення краю.

З наукових досліджень, публіцистичних статей та мемуарів дізнаємось, що Л. Бачинський ніколи не приховував своїх радикальних поглядів. Це відзначав, зокрема К. Левицький, описуючи його діяльність: д-р Л. Бачинський неправди не терпів і з ним можна було щиро працювати [4], а І. Сохоцький у своїй книзі наголосив, що радикалізм Л. Бачинського був спрямований проти будь-яких спроб поневолити український народ чи то імперським –австрійським, чи польським урядами [5]. У цьому переконався Юзеф Пілсудський, який брав участь у відкритті Сейму нової каденції. Коли диктатор підійшов до трибуни, щоб виступити, Л. Бачинський, протестуючи проти окупаційної політики уряду Другої Речі Посполитої, вигукнув йому в обличчя: «Геть з виборчими насильствами і шахрайствами. Випустити політичних в'язнів» [6].

Відважним і безкомпромісним Л. Бачинський був і в адвокатській діяльності. Захищаючи на судовому процесі діячів УРП (О. Павліва, М. Стахова, Р. Дашкевича й І. Копача), Л. Бачинський

сміливо заперечив звинувачення, висунуті їм прокурором і категорично заявив, що радикали брали активну участь у національній боротьбі українського народу й надалі непохитно боронитимуть його волю й права.

Значну роль у формуванні радикальної української національно-державницької позиції Л. Бачинського відіграли його дружні відносини з відомими українськими письменниками – Марком Черемшиною, Лесем Мартовичем і особливо з Василем Стефаником, який у своїх спогадах написав, що Левко Бачинський був одним з політичних провідників української нації, слова якого не розходилися з його ділами.

Комплексний аналіз взаємин Л. Бачинського та В. Стефаника, який здійснили на основі їхньої епістолярної спадщини А. Королько та Г. Паска, дає змогу відслідкувати становлення Л. Бачинського як лідера та ідеолога українського радикального руху в Галичині і борця за національне та соціальне визволення українців краю у міжвоєнний період. Листування між ними висвітлює участь Л. Бачинського в роботі з'їздів УРП-УСРП, народних віче, діяльності політичного товариства "Народна воля", австрійського парламенту, Уряді Західноукраїнської Народної Республіки, Сеймі Другої Речі Посполитої, а також у суспільно-політичному житті Галичини [7, с. 134–145].

Характеристика постаті Л. Бачинського як політика та ідеолога радикалів була б не повною, якщо не згадати про його відносини з К. Трильовським. З наукової розвідки Г. Паски, видно, що обидва діячі пройшли непростий шлях від співпраці та дружніх відносин до відкритих конфліктів і політичної конфронтації…, що, звісно, відіграло негативну, деструктивну роль у радикальній течії західноукраїнського політикуму[8, с. 117].

Принциповий і стійкий у своїх ідейних переконаннях, цілеспрямований у досягненні мети Л. Бачинський був видатним українським політиком і державним діячем, який усе своє життя «присвятив боротьбі за виокремлення української нації в єдину державу та її світове визнання»[9, с. 45]: 1 квітня 1923 р. його обрали першим заступником голови УРП, а через рік, 6 квітня 1924 р., – головою УРП-УСРП. Очолюючи партію до кінця свого життя, Бачинський докладав зусиль для реалізації ідеї національного та соціального визволення українців, яка була стрижневою в українській політико-правовій думці радикального спрямування у міжвоєнний період і знайшла своє відображення у таких партійних документах, як «Платформа Української Радикальної Партії», «Право народу. Приступний виклад програми Української Соціялістично-Радикальної Партії (УСРП)», «Програма руско-української радикальної партиї принята на краєвім з'їзді партийнім у Львові 29 грудня 1895», «Програма Української Радикальної Партії (Проект редакційної колегії Гол. Управи У. Р.П. з р. 1922)» та «Чого хоче Українська Соціялістично-Радикальна партія», а також у практичній діяльності її провідників. Визначивши мету та завдання партії, шляхи та засоби їх реалізації, радикали таким чином сформували цілісну концепцію побудови майбутньої української держави.

Неординарний талант Л. Бачинського особливо яскраво проявився у період проголошення і розбудови ЗУНР. Будучи членом Української Національної Ради, яка проголосила створення ЗУНР, він разом з Є. Петрушевичем вів перемовини з австрійцями щодо переходу влади в Галичині до нового українського уряду. Як чільний представник ЗУНР, віце-президент, член Президії Української Національної Ради, Л. Бачинський брав безпосередню участь у розробці конституційного закону про об'єднання ЗУНР з Українською народною республікою (УНР), який був прийнятий на сесії Української Національної Ради 3 січня 1919 р. Саме він очолював делегацію ЗУНР (22 січня 1919 р.), шо брала участь в урочистій церемонії підписання Акту злуки ЗУНР і УНР на Софіївській площі, де виступив з історичною промовою, стрижневим постулатом якої були слова «… від сьогодні Західна Україна лучиться з Великою Україною в одно нероздільне тіло, соборну та суверенну державу[10, с. 2].

Як і більшість членів УРП-УСРП Л. Бачинський вважав, що «держава є конечна для нашої нації», бо «повне свобідне національне життя нашого народу можливе тільки у своїй независимій державі» [11, с. 1-2]. Досягти цього, на переконання Л. Бачинського, можна було лише радикальним шляхом, що він намагався донести до громадськості як один з ідеологів української політико-правової думки радикального спрямування. У публіцистичних замітках на сторінках «Народу», «Громадського голосу», «Живого Слова», «Жіночої Громади», «Молодих Каменярів», у депутатських запитах, меморандумах, відозвах, у промовах на велелюдних віче (Л. Бачинський був блискучим оратором), на партійних конференціях і з'їздах, політик активно пропагував ради-

кальні шляхи розв'язання соціально-економічних проблем та розвитку культурно-просвітнього життя українців Галичини. Про цей період Л. Бачинський згадує у своїй автобіографії так: «В цілій моїй публіцистичній діяльності я старався бути щирим і відвертим, і відважним. Свою гадку виказував я без огляду на те чи вона буде популярна чи не викличе вона ворожнечу проти мене...» [12].

Після анексії західноукраїнських земель Польщею, Л. Бачинський продовжував цілеспрямовано пропагувати ідеї активної боротьби українського народу за національні і соціальні права. Він активно боровся за відновлення УРП, яка призупинила свою діяльність. Завдяки його наполегливих зусиль, вже на початку листопада 1920 р., Українська радикальна партія отримала статус легальної української політичної сили і рішуче виступала проти полонізації українців. Л. Бачинський сміливо критикував політику уряду Ю. Пілсудського, яка призвела до обмеження свободи зборів, товариств, преси, виборчого права, а також до ускладнення становища українського народу[13, с. 2]. Провідник радикалів був твердо переконаний, що українцям «немає чого оглядатися ні на Москву ні на Варшаву», а власними силами боротися проти іноземного гніту та добиватися відновлення Соборної України[14, с. 3].

Сповнений оптимізму, Л. Бачинський писав: «Порив 1918 1 1919 р. зробив з нас не рабів, але мужів, котрі хоч в оковах, знають свою ціну і честь нації. Наша партія мусить дальше працювати, щоби в 40 міліонних мас викресати енергію і волю стати самостійними»[15, с. 2-3]. З огляду на це він особливу увагу приділяв формуванню національної та політичної свідомості українців, вихованню в них почуття патріотизму й прагнення до незалежного державного життя, добре усвідомлюючи, що «в світі має значіння і рішаючий вплив не тільки сам розвиток господарства, але також людська думка, воля й боротьба» [16, с. 11].

Ці засадничі положення визначали ідеологію УРП, яка була синтезом національних, ліберально-демократичних, соціалістично-народницьких ідей та відповідала тогочасним життєвим потребам українців [17, с. 85].

Будучи прихильником єдності партій державницького спектру, Л. Бачинський, попри численні ідеологічні розходження, намагався консолідувати український політикум. Як зазначає О. Боднар, члени УРП брали активну участь у проведенні міжпартійних з'їздів (від червня 1921 до січня 1922 р. організовано три таких зібрання) та діяльності Української Міжпартійної Ради, яка стала координаційним органом, основна мета якого – активізація легальних методів боротьби проти польського окупаційного режиму [18, с. 233]. Саме тому Л. Бачинський брав активну участь у міжпартійних з'їздах та діяльності Міжпартійної Ради, яка, на його думку « се також вчасти твір УРП, бо вона стала на тім становищи, що треба всім одним фронтом стати проти зовнішньої небезпеки» [19, с. 3]. Однак на зміну міжпартійному порозумінню періоду ЗУНР прийшли взаємні звинувачення партійних лідерів, які не сприяли консолідації національно-державницьких сил. Засвідчують це наукові дослідження М. Кугутяка[1], І. Дробота[2], М. Москалюка[3] та інших авторів, які аналізували проблемні сторінки в історії українського національно-визвольного руху.

Серед основних причин, що негативно позначились на консолідації діяльності українських національно-державницьких партій, науковці називають проблеми стосунків з польською державою, оцінки процесів у Радянській Україні та зовнішньополітичної орієнтації, ідейної, політичної і територіальної єдності українського визвольного руху. Політика УСРП під керівництвом Л. Бачинського була чіткою і послідовною – він критично ставився як до польського окупаційного режиму, так і до більшовиків, які захопили владу в Наддніпрянській Україні. Лідер радикалів був твердо переконаний, що «большевики несуть розлад, грабунок, несупокої та кріваву борню» [20, с. 3] і рішуче засуджував діяльність КПЗУ, Сельробу та інших українських партій, які лояльно ставились до Польщі та СРСР.

На сторінках «Громадського голосу» Л. Бачинський розвінчував проведення радянською владою так званої українізації та відродження селянства в Радянській Україні, а коли розпочались масові

[1] Докладніше див.:Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939р.). Івано-Франківськ,1993. 200 с.; Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918 – 1929). Т.1. Київ – Івано–Франківськ: Плай, 2002. 536 с.

[2] Докладніше див.: Дробот І. Українські політичні партії Галичини в міжвоєнний період (1920–1939 рр.): загальний огляд. Галичина. 1999. №3. С. 137–144.

[3] Докладніше див. : Москалюк М. Український християнсько–суспільний рух Галичини в 20-их рр. XX ст., Київ: Стилос. 1998. 56 с.

репресії проти національної інтелігенції різко засудив політику сталінського режиму[1], роз'яснюючи галицькій суспільності, що московський більшовизм не має нічого спільного з соціалізмом, адже діяльність комуністів насправді спрямована на те «щоби вбити українську державну думку в себе, а закріпити до себе довір'я працюючих мас за границею, треба було Москві заговорити, а то й забратися до українізації чужинців – чиновників на Україні. Коли та державна думка буде вбита, тоді й українізація переведеться як непотрібний агітаційний середник» [21, с. 1].

Через угодовську позицію частини націонал-демократів, які були прихильниками національно-територіальної автономії українців у складі Польщі і пов'язували здобуття соборної української держави з розбудовою Української соціалістичної радянської республіки, Л. Бачинський закликав радикалів відмовитися від співробітництва з Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО). Боровся він також і з деструктивною діяльністю опозиційної радянофільської групи, очолюваної К. Трильовським, яка виступала за об'єднання західноукраїнських земель із Радянською Україною.

Висновки. Аналіз теоретичної та практичної діяльності Л. Бачинського показав, що ідеї активної боротьби за національне та соціальне визволення українців Галичини були визначальними в діяльності УРП-УСРП у міжвоєнний період. Співпраця радикалів з українськими партіями національно-державницького спектру відіграла важливу роль у створенні та розбудові Західноукраїнської Народної Республіки, відстоюванні соборності українських земель, згуртуванні національно-державницьких сил краю після занепаду ЗУНР.

Концепцію майбутньої української держави Л. Бачинський вибудовував на програмних завданнях партії – рівності усіх громадян перед законом; індивідуальній свободі; політичному плюралізмі; розподілі влади на законодавчу, виконавчу, судову; свободі думок, поглядів, переконань, совісті, слова тощо. Особливу увага він приділяв формуванню національної та політичної свідомості українців і докладав зусиль для консолідації національно-державницьких сил, справедливо вважаючи, що опора на «власні сили» допоможе українцям здобути незалежність. Будучи ідеологом радикальних методів національного та соціального визволення українців, Л. Бачинський водночас рішуче заперечував диктатуру, тероризм та насильство і вдавався лише до легальних форм політичної діяльності, пропагуючи виключно в правовому полі демократичний шлях побудови майбутньої української держави в Галичині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кугутяк М. Українські політичні партії і ЗУНР. Україна: *культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 6, Львів, 2000. С. 163–169.
2. Міщук М. Б. Українська радикальна партія – Українська соціалістично-радикальна партія: ідеологія, організація, політика (1918–1939 рр.): дис. канд. політ. наук: 23.00.02; Івано-Франківськ, 2007. 236 с.
3. Життя і змагання т. Льва Бачинського (Автобіографія.). *Громадський голос*. 1930. 19 квіт. Ч. 16.
4. Левицький К. Українські політики: сильветки наших давніх послів і політичних діячів 1907–1914 рр. Ч. 1. Кость Левицький. Львів, 1936. С. 113–116. Життя і змагання т. Льва Бачинського. *Громадський голос*. Львів. 1930. Чис. 16. – 19 квіт.
5. Сохоцький І. Будівничі новітньої української державності в Галичині: д-р Лев Бачинський І Іван Сохоцький ІІ Історичні постаті Галичини XIX-XX ст. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961. С. 208–213. Сохоцький І. Д-р Лев Бачинський – державний муж і будівничий. *Альманах Станиславівської землі*. Іван Сохоцький. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. Т. 1. С. 633–635.
6. Свідчення повітових староств про діяльність Української Соціал-Радикальної партії під час виборів в польський парламент. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 2: Станіславське воєводське управління, м. Станіславів. Оп. 1. Спр. 579. Арк. 15-16, 21.
7. Королько А., Паска Г. Взаємини Лева Бачинського і Василя Стефаника наприкінці XIX – в першій третині XX ст. *Науковий і культурно просвітній краєзнавчий часопис Галичини.* № 36 (2023). С. 134–145.

[1] Докладніше див.: Звіт із засідання Головної Управи Української Соціалістично-Радикальної Партії. Громадський голос.1926. Ч.44.6 листопада.

8. Паска Г. Взаємини Лева Бачинського і Кирила Трильовського: від діалогу до конфротації. (кінець XIX – перша третина XX ст.). *Галичина. Історична персоналістика*. 1921. С. 117–124.
9. Лесюк Г., Королько А. Партійна діяльність Лева Бачинського у 1920-х рр. (за матеріалами часопису «Громадський голос»). *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія.* № 1/2016. С. 44–50.
10. Великий спомин. *Громадський голос.*1930. 25 січн. Ч. 4. С. 2.
11. Народ. 1919. 9 мая. Ч. 19. С. 1-2.
12. Центральний державний історичний архів України. м. Львів. Ф. 309: Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. Оп. 1. Спр. 2177: Автобіографія члена віце-президента галицької Української Національної Ради Бачинського Лева. Арк. 1
13. Звіт зі засідання і постанов Головної управи Української Соціалістично-Радикальної Партії . *Громадський голос*. 1926. Ч. 44. 6 лист. С. 2.
14. З партійного життя. *Громадський голос*.1925. Ч. 40. 3 жовт. С. 3.
15. Звіт з партійного з'їзду УРП URP. *Громадський голос*. 1923. Ч. 12. 28 квіт. С. 2-3.
16. Чого хоче Українська Соціялістично-Радикальна партія. Львів: Українська видавнича спілка "Громада", 1926. 47 с.
17. Міщук А.І., Міщук М.Б. Критика УРП-УСРП тоталітаризму та його різновидів – більшовизму і фашизму. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка.* 2013. № 3(23). С. 79–87.
18. Боднар О. Українська радикальна партія в період визвольних змагань (1918–1923*). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 18/2009. С. 229–235.
19. Звіт із партійного З'їзду УРП. *Громадський голос*. 1923. 21 квіт. С. 3.
20. Краєвий делегатський з'їзд укр. радикальної партії. *Република*. 1919. 25 березн. Ч. 44. С. 3.
21. Українізація та українська державна ідея. *Громадський голос*. 1923. 8 вересн. С. 1.

УДК 340.155.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.16

ПІЗНАВАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПИТАННЯ

Настасяк І.Ю.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету імені Івана Франка,
ORCID: 0000-0002-3963-1788
e-mail: iryna.nastasiak@gmail.com

Настасяк І.Ю. Пізнавальні конструкції дослідження сучасної правової системи України: фундаментальні та прикладні питання.

У статті запропоновано визначення поняття «ідентифікаційний код правової системи» (впорядкована сукупність найсуттєвіших юридичних ознак конкретного типу, які відображають особливості інституційної, функційної і нормативної частин правової системи) й основних його показників, які є юридичними критеріями для ідентифікації правової системи України з континентальним типом; визначено поняття «індикатор функціонування та розвитку правової системи» – система показників відповідного стану її функціонування та розвитку; встановлено основні типові показники функціонування й розвитку правової системи, показники допустимих відхилень і прогресивного й регресивного стану; згадуваний індикатор використано для характеристики сучасної правової системи України, для встановлення реального стану її функціонування і розвитку. Завдяки застосуванню пізнавальних конструкцій «ідентифікаційний код правової системи» й «індикатор функціонування та розвитку правової системи України» зроблено висновок, що правова система України є однією із систем континентального типу, оскільки їй властиві відповідні ідентифікаційні ознаки. Встановлено, що показники взаємодії правової системи України й міждержавних правових систем загалом відповідають пізнавальним конструкціям; показники допустимих відхилень і прогресивного стану чітко не виявляються, але фіксуються деякі показники регресивного стану, зокрема: часто спостерігається відсутність належної взаємодії за наявності формальних показників; порушується низка принципів міжнародного права (насамперед безпекових); простежуються деформації взаємодії з боку і міждержавних правових систем, і правової системи України; відбувається перманентне реформування правової системи України, яке не відповідає сучасним реаліям.

Дослідження сучасної правової системи України з використанням зазначених пізнавальних конструкцій дало змогу не тільки ідентифікувати правову систему України з континентальним правом, а й виявити особливості її інституційної, функційної й нормативної частин; розкрити зміст типових показників правової системи України і проблеми, які виникають у процесі функціонування національної правової системи; встановити її взаємозв'язок з іншими правовими системами цього типу, універсальними правовими системами (ООН) та європейськими регіональними міждержавними правовими системами.

Ключові слова: правова система України, пізнавальні конструкції, ідентифікаційний код правової системи, індикатор функціонування та розвитку правової системи, континентальний тип правової системи, взаємодія правової системи України й міждержавних правових систем.

Nastasiak I.Yu. Cognitive constructions of the study of the modern legal system of Ukraine: fundamental and applied issues.

The article proposes a definition of the concept of «identification code of the legal system» (an ordered collection of the most essential legal features of a specific type, which reflect the peculiarities of the institutional, functional and normative parts of the legal system) and its main indicators, which

are legal criteria for identifying the legal system of Ukraine with a continental type; the concept of «indicator of functioning and development of the legal system» is defined – a system of indicators of the corresponding state of its functioning and development; the main typical indicators of the functioning and development of the legal system, indicators of permissible deviations and progressive and regressive state are established; the mentioned indicator is used to characterize the modern legal system of Ukraine, to establish the real state of its functioning and development. Thanks to the application of the cognitive constructions «identification code of the legal system» and «indicator of the functioning and development of the legal system of Ukraine», it was concluded that the legal system of Ukraine is one of the systems of the continental type, as it has the corresponding identification features. It was established that the indicators of the interaction of the legal system of Ukraine and international legal systems generally correspond to cognitive constructions; indicators of permissible deviations and a progressive state are not clearly identified, but some indicators of a regressive state are recorded, in particular: there is often a lack of proper interaction in the presence of formal indicators; a number of principles of international law (primarily security ones) are violated; the deformations of interaction on the part of both interstate legal systems and the legal system of Ukraine are traced; there is a permanent reform of the legal system of Ukraine, which does not correspond to modern realities.

The study of the modern legal system of Ukraine using the specified c cognitive constructions made it possible not only to identify the legal system of Ukraine with continental law, but also to reveal the peculiarities of its institutional, functional and regulatory parts; reveal the content of typical indicators of the legal system of Ukraine and the problems that arise in the process of functioning of the national legal system; establish its relationship with other legal systems of this type, universal legal systems (UN) and European regional interstate legal systems.

Key words: legal system of Ukraine, cognitive constructions, identification code of the legal system, indicator of functioning and development of the legal system, continental type of the legal system, interaction of the legal system of Ukraine and interstate legal systems.

Постановка проблеми. Ідентифікація правової системи України хоч і є важливою з погляду забезпечення належного її реформування, увідповіднення з найкращими загальносвітовими правовими стандартами, однак не дає змоги з'ясувати стан функціонування сучасної правової системи України, виявити тенденції розвитку, можливі деформації, спрямованість до прогресивного чи регресивного стану, а також запропонувати способи розв'язання зазначених проблем. Окреслені питання можна вирішити завдяки взаємозв'язку ідентифікаційного коду й індикатора функціонування та розвитку правової системи.

У роботі запропоновано поняття індикатора функціонування та розвитку правової системи як системи показників відповідного стану. Виокремлено типові показники функціонування системи: принципи права, суб'єкти права (їхні повноваження), їхня юридична діяльність і відповідні результати (правотворчі, правозастосовні, правотлумачні акти), а також мета правової системи. Виявлено показники, які характеризують межі допустимих відхилень від типового стану, а також показники прогресивного і регресивного стану правової системи.

Отож ідентифікація правової системи й індикатори її функціонування та розвитку дають змогу проаналізувати будь-яку національну чи міждержавну правову систему, з'ясувати її належність до відповідного типу та встановити стан її функціонування й тенденції розвитку.

Дослідження сучасної правової системи України з використанням цих пізнавальних конструкцій дає змогу не тільки ідентифікувати правову систему України з континентальним правом, а й виявити особливості її інституційної, функційної й нормативної частин; розкрити зміст типових показників правової системи України і проблеми, які виникають у процесі функціонування національної правової системи; встановити її взаємозв'язок з іншими правовими системами цього типу, універсальними правовими системами (ООН) та європейськими регіональними міждержавними правовими системами. Особливо важливим є встановлення такого індикатора в контексті глобальних викликів воєнної агресії Російської Федерації щодо України; здатності міжнародно-правових засобів забезпечити задекларовані в офіційних документах універсальних і європейських міждержавних організацій принципи та норми міжнародного права, адже міжнародно-правові цінності, норми і принципи є основними правовими стандартами для сучасної правової системи України. Тож досліджувана тема є актуальною і з погляду загальної теорії, і в контексті порівняльної правової методології, і з огляду на реформування правової системи України.

Мета наукової статті – створити пізнавальні конструкції «ідентифікаційний код правової системи» й «індикатор функціонування та розвитку правової системи» для проведення правового дослідження й отримання належних результатів, завдяки яким аргументувати належність правової системи України до континентального типу правових систем і з'ясувати стан її функціонування та розвитку.

Стан дослідження проблематики. Процес ідентифікації правової системи України в українській юридичній літературі 90-х років минулого століття був досить складним, чимало українських учених (Х. Бехруз, Л. Богачова, О. Зайчук, М. Козюбра, Л. Луць, І. Оборотов, Н. Онищенко, Є. Харитонов, О. Передерій, М. Савчин та ін.) досліджували цю проблематику у своїх працях. Зокрема висловлювалися міркування щодо так званої східноєвропейської традиції [1]; євразійської правової сім'ї [2]. Водночас чимало науковців схиляється до того, що правова система України має витоки в романо-германському типі [3] або повертається до романо-германського типу [4], зокрема з погляду євроінтеграційних процесів [5]. Разом з тим у науковій літературі висловлюється й більш докладна позиція із цього приводу, а саме, що правова система України і за генезисом, і за юридичною ознакою є правовою системою романо-германського типу, а в сучасний період – із тенденцією до зближення з європейським міждержавним типом правових систем [6].

Виклад основного матеріалу. У роботі використано соціологічну методологію, зокрема прийоми аналізу документів, таких як Конституція України, закони України («Про міжнародні договори України», «Про Конституційний Суд України») та інші нормативно-правові акти. Це дало підстави сформувати емпіричну основу для загальнотеоретичного й порівняльно-правового аналізу сучасної правової системи України. Завдяки загальнотеоретичній пізнавальній конструкції «правова система», що складається з інституційної, функційної і нормативної частин, з'ясовано особливості правової системи України та її структурних частин, які використовуються як юридичні критерії типологізації правових систем, а також їх ідентифікації з відповідним типом правових систем світу. Для цього застосовано конструкцію «ідентифікаційний код правової системи» – сукупність найсуттєвіших ознак, які визначають особливості інституційної, функційної й нормативної частин правової системи України.

Такі юридичні критерії дозволили не тільки ідентифікувати сучасну правову систему України з континентальним типом правових систем, а й визначити її місце серед сучасних правових систем світу завдяки порівняльно-правовому методу й типологізації. Ідентифікація є важливою також з позиції ефективнішого приведення правової системи України до стандартів провідних національних правових систем, а також міждержавних правових систем світу (і універсальних, і європейських регіональних).

Ця пізнавальна конструкція тісно пов'язана зі ще однією конструкцією – «індикатор функціонування та розвитку правової системи». Серед різноманіття значень слова «індикатор» у мовних словниках вибрано термін «показник», який є найбільш прийнятним для дослідження й характеристики юридичних явищ [7; 8, с. 250]. Варто зауважити, що в юридичній літературі не здійснювалось пізнання явища індикатор, а в соціально-економічній літературі індикатор використовується (як показник) для визначення основних напрямів розвитку за певних умов; характеристики явищ процесів, які відображають зміни в динаміці або відхилення від нормативного значення. Термін же «показник» відображає структурно-функціональні властивості системи, її стану, змін, які використовуються для аналізу не тільки характеристики стану явищ, а й прогнозування за певних умов [9].

Для формування уявлень про індикатор правової системи варто насамперед уточнити, що його застосовуватимемо для аналізу правових явищ, зокрема правової системи, під якою розуміють стійку взаємодію суб'єктів права, впорядковану за допомогою правових засобів і спрямовану на досягнення правопорядку. Тож індикатором правової системи має бути система показників відповідного стану її функціонування та розвитку.

Такі показники – це основні ознаки, які характеризують природу правової системи, зокрема і її структурну впорядкованість: наявність мети правової системи; структурних елементів – суб'єктів права (інституційна частина); їхньої юридичної діяльності, яка забезпечує зв'язки між ними (функційна частина); результатів юридичної діяльності – правотворчих, правозастосовних, правоінтерпретаційних актів, які є спеціальними правовими засобами, що забезпечують такі зв'язки (нормативна частина); спрямованість на досягнення мети – правопорядку.

До основних типових показників можна зарахувати: принципи правової системи, коло суб'єктів (правотворчі, правозастосовні, правотлумачні) і їхні повноваження; види юридичної діяльності, що

здійснюється цими суб'єктами за встановленою процедурою, та її результати – юридичні акти у встановленій юридичній формі; результат – правопорядок (стан упорядкованості суспільних відносин як передумови функціонування та розвитку правової системи й соціальної системи загалом).

Важливими є й показники допустимих відхилень, які є межами функціонування правової системи, маркером наявності проблеми і потреби в пошуку засобів її розв'язання. До таких показників зазвичай належать: правова аналогія, способи подолання колізій, правова уніфікація, коригування юридичних актів.

При цьому правовій системі за відповідних (конкретних) умов може бути властивий прогресивний або ж регресивний стан розвитку. Характерними показниками прогресивного стану є, зокрема: зміна й формалізація нових принципів права; поява нових правових засобів; забезпечення стійкої взаємодії суб'єктів права, яка необхідна для досягнення мети; тенденції до трансформації чи перспективи появи нової моделі правової системи; зміна показників взаємодії національної правової системи й міждержавних правових систем.

Регресивний стан характеризується такими показниками: невідповідність реальним соціальним умовам (чинникам); деформації структурної організації; за допомогою наявних правових засобів неможливо досягнути мети правової системи або ж необхідні правові засоби взагалі відсутні чи замінені іншими соціальними засобами; за наявності формальних (типових) показників немає реальної взаємодії суб'єктів чи реального спрямування на досягнення мети, що зазвичай свідчить про тенденції до втрати системою правової форми. У сучасних умовах простежується ще один приклад регресивного стану – використання правовою системою типових показників для досягнення іншої мети (не правопорядку). Це тенденція до формування й функціонування спотвореної моделі правової системи, що загрожує втратою правової форми, а то й знищенням соціальної системи загалом.

Використання двох зазначених вище пізнавальних конструкцій дає змогу проаналізувати національні й міжнародні правові системи, виокремити ідентифікаційний код для визначення належності до відповідного типу правової системи, а за допомогою індикаторів функціонування та розвитку правових систем – виявити формальний і реальний стан їх функціонування та розвитку, загрози появи регресивного стану, а також запобігти втраті чи деформації правової форми або виявити тенденції до прогресивного стану і створити належні умови для переходу до нової правової форми.

Індикатор застосовується і для виявлення взаємодії національних та міждержавних правових систем у спільному правовому просторі. При цьому типовими показниками є: принципи взаємодії (верховенство права, верховенство міжнародного договору чи визнання його складовою частиною національної системи джерел права); координація діяльності суб'єктів права і правових засобів, зокрема юридичних актів; збалансованість у системі завдяки такій координації; спрямованість на досягнення мети – правопорядку. Допустимі відхилення виявляються у зміні принципів взаємодії правових засобів. Показниками прогресивного стану є: фіксація нових принципів взаємодії, зміна загальноцивілізаційних принципів, тенденції до появи нової правової форми міждержавної правової системи (чи національної). Регресивному стану властиві: відсутність реальної взаємодії (за наявних формальних показників); деформації взаємодії; невідповідність геополітичним змінам; спрямованість на втрату правової форми.

Як і будь-яка інша сучасна правова система, правова система України має внутрішню організацію, яка містить інституційну, функційну й нормативну частини, особливості яких дозволяють сформувати ідентифікаційний код. Ідентифікація дає змогу встановити належність правової системи до відповідного типу, що забезпечує умови ефективного її функціонування, правової уніфікації та розвитку, зокрема в контексті євроінтеграційних процесів.

Як уже зазначалося, важливою пізнавальною конструкцією, яка необхідна для дослідження правової системи України, є не тільки ідентифікаційний код правової системи, а й індикатор її функціонування та розвитку. Застосування цих засобів пізнання правової дійсності було здійснене шляхом виявлення особливостей інституційної, функційної і нормативної частин правової системи України у взаємодії з індикатором функціонування та розвитку, який вимагає аналізу типових показників: мети і принципів правової системи, кола правотворчих, правозастосовних, правотлумачних суб'єктів і їхніх повноважень, основних видів їхньої діяльності та її результатів (правотворчих, правозастосовних, правотлумачних актів). Окрім цього, встановлено межі допустимих відхилень і тенденції розвитку правової системи України.

Отже, метою сучасної правової системи України є досягнення правопорядку як необхідної умови функціонування соціальної системи. Основні принципи функціонування сучасної правової системи України закріплено в Конституції України: принципи демократичної, соціальної, правової держави; визнання найвищою соціальною цінністю людини; поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову; гарантування місцевого самоврядування [10].

Детермінуючою для правової системи України є інституційна частина, насамперед правотворчі, правозастосовні і правоінтерпретаційні суб'єкти в межах наданих їм повноважень, необхідних для досягнення її основної мети – національного правопорядку як основи функціонування українського суспільства загалом.

Важливим критерієм для визначення кола суб'єктів є принцип розподілу влад. Згідно з Конституцією та законами України правотворчим суб'єктом є, зокрема, Верховна Рада України. Її правотворчі і правозастосовні повноваження визначено у ст. 85 Конституції України: прийняття законів, внесення змін до Конституції України, визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики, призначення Прем'єр-міністра та ін. [10]. Варто зазначити, що правозастосовних повноважень Верховної Ради України значно більше, ніж законодавчих. Водночас зауважимо, що в Конституції України Верховна Рада визначена як єдиний законодавчий орган України.

Правотворчими повноваженнями наділений і Президент України, який, відповідно до ст. 102 Конституції України, є главою держави. Згідно зі ст. 106, окрім розпорядчих та інших правозастосовних повноважень, Президент України підписує закони (ст. 94), прийняті Верховною Радою України; має право вето щодо них; видає укази та розпорядження; зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України; наділений правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді України (а невідкладні його законопроєкти розглядаються Верховною Радою України позачергово) [10].

Кабінет Міністрів України – вищий орган виконавчої влади, який, відповідно до ст. 116 Конституції України, забезпечує державний суверенітет, економічну самостійність України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції, законів України й актів Президента України та має інші правозастосовні повноваження. Водночас він наділений і правотворчими повноваженнями: видає постанови та розпорядження (ст. 117 Конституції України) [10].

Порядок прийняття та набрання чинності актами Кабінету Міністрів України визначається у статтях 49–52 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» [11].

Повноваження міністерств та інших центральних органів виконавчої влади зафіксовані в Законі України «Про центральні органи виконавчої влади», зокрема щодо забезпечення формування й реалізації державної політики у відповідних сферах тощо [12]. Міністерства – центральні органи виконавчої влади – окрім управлінських (правозастосовних) повноважень, мають і правотворчі повноваження, а саме: міністр видає та підписує накази міністерств, скасовує акти територіальних органів міністерства [12].

Згідно зі ст. 118 Конституції України виконавчу владу в областях і районах, містах Київ та Севастополь здійснюють місцеві державні адміністрації. У ст. 119 Основного Закону визначено перелік повноважень місцевих державних адміністрацій: виконання Конституції України та законів України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України та інших органів центральної виконавчої влади; забезпечення виконання державних та регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку тощо [10]. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» вони мають правотворчі повноваження, зокрема: голови місцевих державних адміністрацій видають нормативні правові розпорядження, а керівники структурних підрозділів – накази [13]. Вони можуть виконувати також повноваження, делеговані їм районними чи обласними радами (ст. 116 Конституції України); повинні взаємодіяти з органами місцевого самоврядування (ст. 119 Конституції України) [10].

У ст. 140 Конституції України передбачено, що місцеве самоврядування здійснюється через територіальну громаду в порядку, визначеному законом, безпосередньо і через органи місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи), які відповідно до ст. 143 Конституції України наділені низкою повноважень, як-от: управління майном комунальної власності; затвердження та контроль виконання програми соціально-економічного і культурного розвитку тощо. Відповідно до ст. 144 Конституції України органи місцевого самоврядування в межах визначених законом повноважень приймають рішення, обов'язкові до виконання на відповідній території [10]. Про правотворчі повноваження органів місцевого самоврядування йдеться

і у ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», а саме про скасування актів виконавчих органів ради, які не відповідають Конституції України, законам України та іншим актам законодавства [14].

У законах України визначено й коло суб'єктів нормативно-договірної правотворчості та їхні повноваження щодо укладення колективних і міжнародних договорів.

Так, статті 10–12 Кодексу законів про працю України визначають мету укладення та суб'єктів колективного договору [15]. Повноваження цих суб'єктів щодо укладення колективних договорів визначено у статтях Закону України «Про колективні договори та угоди», який ще не набрав чинності [16].

Коло суб'єктів і їхні повноваження щодо укладення міжнародних договорів визначено в Законі України «Про міжнародні договори України». Зокрема, згідно зі ст. 9 Закону ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. Виконання зобов'язань за міжнародними договорами України забезпечують міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, інші органи державної влади з питань, які віднесені до їх відання [17]. Отже, окрім правотворчих повноважень, відповідні органи держави здійснюють і правозастосування.

Великий обсяг правозастосовних повноважень покладено на судову систему. Як зазначено у ст. 124 Конституції України, виключно суди в Україні здійснюють правосуддя [10]. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» система судоустрою в Україні складається з місцевих судів, апеляційних судів, Верховного Суду [18].

Правосуддя здійснюється відповідно до судових процедур, які визначені процесуальними кодексами (Цивільним процесуальним кодексом України, Господарським процесуальним кодексом України, Кримінальним процесуальним кодексом України, Кодексом адміністративного судочинства України).

Функціонує в Україні і Конституційний Суд України, який, відповідно до ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України», є органом конституційної юрисдикції, що забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України [19].

Відповідно до зазначених у законах України повноважень схарактеризованих суб'єктів вони здійснюють правотворчу, правозастосовну, а деякі правотлумачну діяльність, процедури яких визначено в законах України.

Так, порядок діяльності Верховної Ради України визначений не тільки в Конституції України, а й у Законі України «Про регламент Верховної Ради України». Верховна Рада України проводить свою роботу сесійно, а законопроєктну – у комітетах; питання законотворчої процедури визначено у статтях 89–137 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», а ст. 138 визначає порядок прийняття постанов та інших актів Верховної Ради України [20]. Отже, Верховна Рада України здійснює і законодавчу діяльність, і підзаконну правотворчість.

Підзаконну правотворчість здійснює і Президент України – видає укази і розпорядження. Порядок цієї діяльності визначений у статтях 102–112 та інших статтях Конституції України [10]. Порядок підготовки та прийняття указів і розпоряджень Президента України визначено Положенням про порядок підготовки та внесення проєктів актів Президента України [21].

Підзаконну правотворчу діяльність здійснює також Кабінет Міністрів України. Відповідно до ст. 117 Конституції України він видає постанови й розпорядження, які підписує Прем'єр-міністр України [10]. Питання правотворчої діяльності Кабінету Міністрів України (як і правозастосовної) визначено Законом України «Про Кабінет Міністрів України» [11]. Кабінет Міністрів України є суб'єктом законодавчої ініціативи, а згідно зі статтями 49–52 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» є суб'єктом підзаконної правотворчості, яка здійснюється за визначеною в цьому Законі процедурою [11]. Порядок і процедурні питання діяльності Кабінету Міністрів України зафіксовані також у Регламенті Кабінету Міністрів України, зокрема й процедура видання постанов і розпоряджень Уряду [22]. Правотворча діяльність Кабінету Міністрів України здійснюється з урахуванням Правил підготовки проєктів актів Кабінету Міністрів України, які містять положення щодо підготовки проєктів урядових актів, форми, техніко-технологічних особливостей [23].

Порядок діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади в Україні регулює Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» [12]. Варто зазначити, що центральні органи виконавчої влади приймають накази та інші підзаконні нормативно-правові акти, а

також правозастосовні акти, спрямовані на реалізацію положень нормативних наказів міністерств (але насамперед – на реалізацію положень Конституції України, законів України, постанов Верховної Ради України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України). Отже, важливе значення має чітке їх розмежування за юридичною силою: накази видає міністерство, а підписує міністр, однак нормативно-правові накази підлягають державній реєстрації в Міністерстві юстиції України, включенню до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів та публікації в офіційних друкованих виданнях України, натомість регуляторні накази розробляються, приймаються й оприлюднюються згідно з вимогами Закону України «Про засади державної регуляторної політики у справах господарської діяльності» [24].

Утім, низка положень не закріплені в Законі України «Про центральні органи виконавчої влади» і не охоплюють усіх параметрів правотворчої діяльності. Зокрема, немає типового положення про правотворчу діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, а відтак кожне міністерство створює типові акти (положення, методичні рекомендації тощо) для власних потреб. Наприклад, Методичні рекомендації з підготовки та оформлення проєктів законів України, нормативно-правових актів Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства надзвичайного стану та дотримання правил норми проєктної техніки, що затверджені Наказом Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи [25]. Метою цих Рекомендацій було встановити єдині вимоги до законопроєктної техніки й рекомендації щодо процедури їх розроблення та розгляду відповідними суб'єктами.

Типовим для міністерств та інших центральних органів виконавчої влади є Порядок подання нормативно-правових актів на державну реєстрацію до органів юстиції та проведення їх державної реєстрації, в якому через відсилку до Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів влади дається перелік нормативно-правових актів, які підлягають державній реєстрації [26].

Здійснення правотворчої і правозастосовної діяльності місцевими державними адміністраціями прописано в Законі України «Про місцеві державні адміністрації». Ідеться, зокрема, про підготовку та порядок узгодження і прийняття нормативно-правових розпоряджень, нормативно-правових актів регуляторного характеру, їх громадське обговорення, оприлюднення, державну реєстрацію. Окрім того, мовиться і про акти індивідуальної дії, а також про порядок оскарження, зупинення та скасування актів місцевих державних адміністрацій [13].

Локальну правотворчість здійснюють і органи місцевого самоврядування, адже відповідно до ст. 144 Конституції України органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території [10]. Згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» правотворча діяльність сільських, селищних, міських рад здійснюється на пленарних засіданнях щодо затвердження регламентів рад та прийняття статутів територіальних громад. Цей Закон визначає порядок прийняття і нормативних актів рад у межах їхніх повноважень, і інших актів у формі рішень (ст. 59) [14].

Кодекс законів про працю України передбачає такий різновид правотворчості, як нормативно-договірна – укладення колективних договорів. Зокрема, ст. 13 Кодексу визначає перелік питань, щодо яких укладаються колективні договори (виробничі, трудові, соціально-економічні відносини), а статті 14–20 регулюють процедуру здійснення нормативно-договірної правотворчості [15], яка також зафіксована в законах України «Про колективні договори і угоди» (1993) [27] і «Про колективні договори і угоди» (2023). Закон 2023 року набере чинності лише через шість місяців з дня припинення чи скасування режиму воєнного стану (окрім деяких положень) в Україні [16]. Він конкретизує порядок прийняття реєстрації, зупинення, припинення дії колективного договору, а також, окрім правотворчої, визначає порядок правозастосовної і правотлумачної діяльності (суб'єкти сторін колективного договору здійснюють тлумачення положень договорів, сфери дії й застосування; сторони повинні визначати порядок тлумачення положень договору) [16].

Згідно із Законом України «Про міжнародні договори України» здійснюється і міжнародно-правова договірна правотворчість. Зокрема, у статтях 4–14 визначено порядок укладення міжнародних договорів України, а у статтях 15–20 – виконання міжнародних договорів України, у статтях 21–23 – оприлюднення, реєстрація, зберігання [17].

Значний обсяг правозастосовної діяльності виконують судді шляхом здійснення правосуддя. Питання формування судової системи України та повноваження судів і суддів визначено Законом

України «Про судоустрій і статус суддів» [18]. Також порядок здійснення цивільного судочинства регламентує Цивільний процесуальний кодекс України [28]; питання наказового і позовного провадження – Господарський процесуальний кодекс України [29]; позовного провадження в адміністративному судочинстві – Кодекс адміністративного судочинства України [30]; кримінальне провадження в судах – Кримінальний процесуальний кодекс України [31]. Можна стверджувати, що правозастосовна діяльність судів України загалом процедурно визначена та спрямована на отримання належних результатів.

Порядок організації й діяльності Конституційного Суду України визначено у статтях 32–50 Закону України «Про Конституційний Суд України»; параметри діяльності та форми актів Конституційного Суду України (рішення, висновки) визначені Регламентом Суду. Вони є остаточними, не підлягають оскарженню, публікуються у Віснику Конституційного Суду України [19]. Здійснюючи загалом правозастосовну діяльність, Конституційний Суд України уповноважений і на правотлумачну діяльність щодо офіційного тлумачення Конституції України (ст. 84 ЗУ «Про Конституційний суд України») [19].

Нормативна частина правової системи України складається з правових засобів, насамперед системи правотворчих, правозастосовних, правоінтерпретаційних актів. Особливе місце в ній посідають джерела права України: нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, правові звичаї. Найвищу юридичну силу, відповідно до ст. 8 Конституції України, має Конституція України [10]. Закони приймаються на основі Конституції і повинні їй відповідати. За юридичною силою вони поділяються на конституційні закони, якими вносяться зміни до Конституції України, та звичайні закони. У ст. 92 Конституції України визначено перелік питань, які регулюються виключно законами України [10]. За зовнішньою формою вираження серед законів виокремлюють 24 кодекси України.

Значна частина величезного масиву чинних на сьогодні нормативно-правових актів (на кінець 2023 року їх було вже понад 1 млн [32]) – це підзаконні нормативно-правові акти, як-от: укази і розпорядження Президента України; постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України; постанови Верховної Ради України; накази міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; розпорядження голів місцевих державних адміністрацій; накази керівників їхніх структурних підрозділів; статути територіальних громад сіл, селищ, міст; рішення органів місцевого самоврядування.

До системи джерел права України належать і нормативно-правові договори: колективні і міжнародні. Закон України «Про колективні договори і угоди» 2023 року розрізняє колективні договори і колективні угоди та дає визначення поняття «галузева угода з обмеженою дією» (ст. 2) [16].

Значну роль у впорядкуванні суспільних відносин та приведенні законів України до європейських правових стандартів відіграють міжнародні договори України, які укладаються від імені України Президентом України; від імені уряду – Кабінетом Міністрів України; від імені міністерств та інших центральних органів влади – міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади. Закон України «Про міжнародні договори України» чітко визначає перелік питань, які регулюються міжнародними договорами України (ст. 3) [17].

У галузевих законах, зокрема кодексах, зазвичай визначено перелік джерел права, які входять до галузевої системи. Наприклад, ст. 4 Цивільного кодексу України джерелами права України визначає: Конституцію України, Цивільний кодекс України, закони України, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти інших органів влади України, а також звичай (ст. 7) та міжнародні договори України (ст. 10) [33].

Застосування правового звичаю в Україні є обмеженим, він об’єктивується найчастіше в нормативно-правових актах чи нормативно-правових договорах. Наприклад, ст. 7 Цивільного кодексу України передбачає, що цивільні відносини можуть регулюватися звичаями, зокрема звичаєм ділового обороту [28]. Положення щодо застосування правового звичаю зафіксовані у статтях 148–150 Кодексу торговельного мореплавства України [34] та у ст. 11 Сімейного кодексу України [35].

Неповною була б система правових засобів – регуляторів суспільних відносин – без правозастосовних актів: процесуальних рішень і постанов Верховної Ради України щодо установ та організацій, контролю їхніх функцій; рішень Верховної Ради України про призначення на посаду, звільнення з посади тощо; указів Президента України про призначення на посаду, звільнення з посади; організаційних, кадрових та інших розпоряджень Президента України; розпоряджень Кабінету Міністрів України (організаційно-розпорядчі та інші поточні питання); розпоряджень

голів місцевих державних адміністрацій; рішень органів місцевого самоврядування (рад); судових рішень (ухвали, постанови, рішення, вироки); наказів і розпоряджень голів місцевих судів; рішень, висновків, ухвал, наказів Конституційного Суду України, інтерпретаційних правових актів Конституційного Суду України та рекомендаційних правотлумачних актів тощо.

Аналіз правової системи України, зокрема характеристика її інституційної, функційної й нормативної частин, дає змогу констатувати, що на сучасному етапі її розвитку не виникає сумнівів, що Україні властиві ідентифікаційні ознаки континентального (романо-германського) типу правової системи. В інституційній частині правової системи України, як і в будь-якій іншій правовій системі континентального права, спостерігається велика кількість правотворчих суб'єктів зі широкими повноваженнями; особливим статусом наділена Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади; у законах закріплено повноваження суб'єктів підзаконної правотворчості та інших суб'єктів; функціонує орган конституційного правосуддя – Конституційний Суд України.

У функційній частині спостерігається чітке розмежування між правотворчою, правозастосовною і правоінтерпретаційною діяльністю, яка загалом здійснюється в межах визначених джерелами права України процедур.

Нормативна частина правової системи України характеризується великою за обсягом системою юридичних актів, зокрема джерел права. До системи джерел права України входять: нормативно-правові акти, нормативно-правові договори і незначна кількість правових звичаїв, а в основі функціонування є принципи права. Внутрішня її будова характеризується чіткою ієрархією нормативно-правових актів: Конституція, закони, підзаконні нормативно-правові акти з переважаючою роллю законів; особлива роль відведена кодифікаційним актам. Можна констатувати зростання кількості міжнародних договорів. Окрім джерел права, для правової системи України характерні правозастосовні і правотлумачні, зокрема правоінтерпретаційні, акти. Система юридичних актів вдосконалюється під впливом міжнародних правових стандартів.

За допомогою пізнавальної конструкції «індикатор функціонування та розвитку правової системи» під час дослідження виявлено проблемні ситуації у структурних частинах правової системи України. Загалом типові показники правової системи України формально відповідають моделі правової системи: сформульовані основні принципи функціонування правової системи; для інституційної частини характерне коло суб'єктів, наділених повноваженнями, які спрямовані на досягнення мети; цьому сприяє їхня правотворча, правозастосовна і правотлумачна діяльність та отримані результати – правотворчі, правозастосовні і правотлумачні акти.

Що ж до реального функціонування правової системи України, то спостерігаються певні деформації, і не тільки в межах допустимих відхилень (щодо коригування юридичних актів; правового уніфікування, подолання колізій).

Аналіз інституційної частини дає змогу акцентувати на таких проблемах, як-от: наявність великої кількості суб'єктів, наділених правотворчими повноваженнями; у правотворчих суб'єктів великий обсяг повноважень не лише правотворчих, а й правозастосовних (розпорядчих, організаційних, управлінських тощо), що звужує їхні правотворчі можливості. Наприклад, з-поміж повноважень Верховної Ради України найменший відсоток – це законотворчі повноваження, інші повноваження часто трактуються навіть не як правозастосовні, а як політичні, що дає підстави для використання єдиного органу законодавчої влади в Україні як політичної інституції для захисту різноманітних (часто вузькогрупових) політичних інтересів. Спостерігається також намагання підмінити правові засоби іншими, такими, наприклад, як політична воля, що не закріплені в законі, а отже, суб'єкти не несуть відповідальності за виконання повноважень у цьому контексті. Це своєю чергою знижує ефективність правотворчих, правозастосовних і правоінтерпретаційних актів, щодо яких відсутній механізм забезпечення; спостерігається і вихід за межі повноважень чи, навпаки, звуження повноважень відповідних органів. Наприклад, Законом України «Про Конституційний Суд України» Конституційному Суду України не надано повноважень щодо офіційного тлумачення законів України, водночас вони не передані жодному іншому органу, хоча в низці правових систем немає органу конституційного правосуддя, а тлумачення законів здійснюють парламенти або вищі судові органи. В Україні ані правозастосовні, ані правотлумачні суб'єкти не наділені правотворчими повноваженнями, але через те, що ці положення не закріплені чітко в законах, створюються умови для суб'єктивної оцінки судових рішень чи інших актів, яким безпідставно надається статус джерела права.

Слід звернути увагу, що не лише повноваження органів держави чи інших суб'єктів, а й порядок здійснення їхньої діяльності не завжди закріплено у відповідних джерелах права України; відсутні регламентарні акти, які визначали б процедуру, за якою здійснюється відповідний вид юридичної діяльності, форма і зміст юридичних актів. Наприклад, відсутній типовий порядок підготовки і прийняття підзаконних нормативно-правових актів, особливо для центральних органів виконавчої влади та місцевих органів державної влади і місцевого самоврядування.

Не всі нові закони, які визначають порядок юридичної діяльності, є чинними, зокрема уже згадуваний Закон України «Про колективні договори і угоди» (2023) досі не набрав чинності, хоч і визначає порядок нормативно-договірної правотворчості (укладення колективних договорів), правозастосування і правотлумачення.

Порядок діяльності судових органів хоч і визначений у процесуальному законодавстві України, проте не містить чітких положень щодо правотлумачної діяльності. Однак це стосується й інших суб'єктів, наділених правотлумачними повноваженнями (зокрема, комітетів Верховної Ради), які здійснюють правотлумачення шляхом надання рекомендацій щодо застосування джерел права, а не роз'яснення їхнього змісту. Загалом, положення щодо правоінтерпретаційної діяльності (офіційного тлумачення Конституції України) та правотлумачної діяльності, результатом якої є акти рекомендаційного характеру, мають бути чітко сформульовані, щоб не виникало плутанини під час їх застосування.

Формулюючи положення Закону України «Про правотворчу діяльність», варто було б звернути увагу на позицію, висловлену в юридичній літературі щодо поняття правозастосовне тлумачення – інтелектуально-вольова діяльність суб'єкта, наділеного від імені держави владними повноваженнями, що здійснюється безпосередньо в процесі правозастосування у конкретній справі або з метою забезпечення правозастосовного процесу [36, с. 60].

За схарактеризованими показниками правової системи України простежується спрямованість до прогресивного стану: посилення затребуваності нормативно-договірної правотворчості в контексті укладення міжнародних договорів та удосконалення колективної договірної правотворчості, тобто є тенденції до появи нових правових засобів забезпечення структурної взаємодії, яка спрямована на досягнення мети правової системи України.

Утім для правової системи України характерні й показники регресивного стану, як-от: зловживання коригуючою законотворчою діяльністю (внесення змін до Конституції України 2004 року, скасування їх 2010 року, визнання їх знову чинними у 2014 році); коригуюча законотворча діяльність є одним із показників допустимих відхилень, але зловживання нею призводить не лише до зниження її авторитетності (як і Конституції України), а й до розбалансування інституційної частини та правової системи України загалом.

Засоби, які використовуються в межах допустимих відхилень (усунення деформацій, узагальнення правового регулювання, правова уніфікація тощо), частково закріплені в Методичних рекомендаціях з підготовки та оформлення проєктів законів України, нормативно-правових актів Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства надзвичайних ситуацій та дотримання правил нормопроєктної практики, що затверджені Наказом Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи [25]. Щоправда, цих засобів недостатньо для досягнення мети правової системи України. Важливим засобом у цьому ж контексті є уніфікація судової практики, тобто діяльність спеціально уповноважених на це суб'єктів судової системи, що спрямована на створення типових моделей кваліфікації чи/та інтерпретації права, їх об'єктивації в судових рішеннях чи інших судових актах й об'єднання в єдину систему [37, с. 10]. У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» така уніфікація подається як результат узагальнення судової практики та роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при вирішенні судових справ [18]. Варто пам'ятати, що правова уніфікація має бути важливим засобом у всіх видах юридичної діяльності, а не тільки в судовій.

Водночас, як ми вже зауважували, спостерігається переобтяження нормативної частини правової системи України нормативно-правовими актами, зокрема й законами, які не завжди є ефективними. Так, голова Верховної Ради України Руслан Стефанчук [32] ще 2023 року зазначав, що в Україні зафіксовано 1 млн 100 тис. чинних нормативно-правових актів і, на його думку, ця статистика не є свідченням їхньої якості, тому він вважає позитивним прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» [38]. Проте аналіз цього Закону свідчить про низку недоліків, які

потрібно було б усунути до набрання ним чинності. Так, варто було б переглянути цей Закон не лише стосовно змісту нормативно-правових приписів, понять, термінів, юридичних конструкцій, а й, зокрема, використання моделі «система джерел права» замість абстрактного поняття «законодавство», яке не відповідає природі сучасних джерел права України.

Загалом же, викликає подив змагання депутатів у законопроєктній діяльності щодо кількості поданих законопроєктів. Однак їх треба оцінювати за якістю, а не за кількістю. Це стосується і прийнятих законів.

Окрім того, досі не визначено чітких критеріїв розмежування підзаконних нормативно-правових актів і правозастосовних актів (це стосується й актів Президента України, органів місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування); відсутні також типові нормативно-правові акти (регламентарні акти), які б визначали порядок підготовки, прийняття, оприлюднення, набрання чинності всіх видів юридичних актів в Україні. Відсутній порядок об'єктивації правових звичаїв і їх застосування.

Досі не визначено характеру співвідношення між законами України та міжнародними договорами в ієрархії джерел права України, адже відомо, що це джерела різної юридичної природи і юридичну силу у правовій системі України вони отримують від одного органу – Верховної Ради України. Отже, вони мають рівну юридичну силу в ієрархії і лише в разі колізій застосовуються норми міжнародного договору.

Дослідження правової системи України в умовах посилення глобалізаційних викликів зобов'язує звернути увагу на виникнення нових перешкод для функціонування правової системи в сучасних реаліях. До таких реальних умов розвитку правової системи України можна зарахувати не тільки особливості розвитку національної правової системи, а й її взаємодію з міждержавними правовими системами, формування іншого, зокрема інтеграційного, механізму. Ідеться насамперед про джерела права Європейського Союзу (далі – ЄС) й адаптацію до них джерел права України. Це величезний масив офіційних документів, правових стандартів ЄС, яким не повинні суперечити джерела права України, тобто українське законодавство має відповідати правовим стандартам Європейського Союзу [39], а джерела права ЄС можуть безпосередньо діяти у правовому просторі України на підставі принципів права Європейського Союзу.

Але не завжди навіть принципи міжнародного права (зокрема, європейського) можуть застосовуватися в контексті, у якому вони закріплені в міжнародних джерелах права. Наприклад, реалізація принципів правосуддя в умовах пандемії була значно ускладнена, щоправда, у літературі висловлювалася думка, що запровадження під час пандемії широкого використання ІТ-технологій у судочинстві сприяло формуванню «кіберправосуддя» [40].

Отже, правова система України, окрім інтенсивних правоінтеграційних процесів, зокрема в контексті забезпечення взаємодії з універсальними і європейськими міждержавними правовими системами, повинна враховувати глобалізаційні виклики, які сьогодні стали випробовуванням і для міждержавних правових систем, зумовили потребу у з'ясуванні їхньої ролі в новій реальності, необхідність їх трансформації та формування нових механізмів взаємодії з національними правовими системами [41].

У юридичній літературі зазначено, що принципи сучасного міжнародного права забезпечували співробітництво держав правовими й іншими засобами, були важливим підґрунтям системи міжнародного права до початку XXI ст. Проте через низку викликів (пандемія, війна в Україні тощо) їхня значущість знизилася, як і дієвість механізмів вирішення міжнародно-правових питань [42].

Індикатор взаємодії правової системи України та міждержавних правових систем (універсальних і європейських регіональних) визначає її насамперед через принципи взаємодії (верховенство права; визнання ратифікованих міжнародних договорів складовою частиною законодавства України та застосування їх у порядку, передбаченому для норм національного законодавства, але в разі виникнення колізії між міжнародним договором і законом України діє міжнародний договір; здійснення співробітництва у межах міжнародних співтовариств за загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права; пріоритет загальнолюдських цінностей).

У процесі дослідження не виявлено показників допустимих відхилень взаємодії, як і показників прогресивного стану функціонування та розвитку правової системи України, або ж такі показники перебувають на початковому етапі, який не дозволяє зафіксувати їх як стабільні і постійні. Водночас зафіксовано деякі показники регресивного стану, як-от: відсутність реальної взаємодії за наявності формальних показників (щодо реалізації безпекових принципів з боку

універсальних і європейських регіональних стандартів); деформації взаємодії (і з боку універсальних та європейських регіональних міждержавних правових систем – застосування безпекових засобів і процедур, і з боку правової системи України – невиконання значної частини рішень ЄС з прав людини); перманентні реформування інституційної, функційної, нормативної частини правової системи, які реально не завжди забезпечують позитивні результати в контексті євроінтеграції тощо.

Висновки. В українській юридичній науці формуються стійкі уявлення про ідентифікацію правової системи України з континентальним (романо-германським) типом. У сучасних умовах дослідження спрямовані на вирішення питань, пов'язаних із внутрішньою будовою правової системи чи її євроінтеграційними процесами. Лише в деяких працях акцентується увага саме на питаннях юридичних критеріїв типологізації сучасних правових систем світу; ідентифікації правової системи України з континентальним правом, її взаємодії з міждержавними правовими системами (зокрема, європейськими); стану її функціонування та розвитку.

У межах цього дослідження було уточнено низку положень щодо ідентифікації правової системи України; з'ясовано стан її функціонування та розвитку, взаємодії з міждержавними правовими системами завдяки формуванню пізнавальних конструкцій «ідентифікаційний код правової системи» й «індикатор функціонування та розвитку правової системи», які дали змогу виявити реальний стан взаємодії, а також сформувати засоби розв'язання проблеми, які виникають у процесі розвитку правової системи.

У статті під ідентифікаційним кодом правової системи пропоновано розуміти впорядковану сукупність найсуттєвіших юридичних ознак конкретного типу, які відображають особливості інституційної, функційної і нормативної частин правової системи. Результати аналізу дали змогу уточнити ідентифікаційний код правової системи України як правової системи континентального права: наявність значної кількості правотворчих суб'єктів зі широкими повноваженнями (єдиним органом законодавчої влади є Верховна Рада України, законодавчо визначені суб'єкти підзаконної правотворчості); наявність органу конституційного правосуддя – Конституційного Суду України; чітке розмежування правотворчої, правозастосовної і правотлумачної діяльності; наявність системи джерел права (нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, правові звичаї); чітка ієрархія в системі нормативно-правових актів (Конституція України, закони України, підзаконні нормативно-правові акти) зі значущою роллю законів; наявність значної кількості кодексів; галузевий поділ системи права; переважаюча роль норм матеріального права; поділ системи права на публічне і приватне право; до системи юридичних актів належать також правозастосовні і правотлумачні (правоінтерпретаційні) акти.

До сучасних тенденцій варто зарахувати: формування правової системи під впливом міжнародно-правових стандартів, збільшення кількості міжнародних договорів, зближення зі системою загального права, посилення правової уніфікації.

Для поглибленої характеристики стану функціонування та розвитку правової системи України було запропоновано пізнавальну конструкцію «індикатор функціонування та розвитку правової системи» – систему показників відповідного стану її функціонування та розвитку. До типових показників належать: принципи правової системи, коло суб'єктів та їхні повноваження, види юридичної діяльності (правотворча, правозастосовна, правотлумачна) та її результати (юридичні акти), а також мета й результат функціонування правової системи. Показниками допустимих відхилень є: правова уніфікація, правове коригування юридичних актів, правова аналогія та інші способи подолання колізій й інших деформацій правової системи.

Стан розвитку правової системи, який характеризується як прогресивний, відображається такими показниками, як: зміна принципів права; поява нових правових засобів, які необхідні для досягнення мети; зміна показників взаємодії національної й міжнародних правових систем; тенденції до трансформації, перспективи появи нової моделі правової системи.

Регресивний стан характеризується низкою показників, як-от: невідповідність правової системи реальним соціальним умовам; деформації структурної організації; наявні правові засоби не забезпечують досягнення мети правової системи, або ж вони відсутні, або їх підмінено іншими соціальними засобами; за наявності формальних показників відсутня реальна взаємодія чи спрямованість на досягнення мети – це є свідченням втрати системою правової форми. У сучасних умовах спостерігається ще один варіант регресивного розвитку правової системи – використання формальних типових показників для досягнення іншої мети (не правопорядку). Така спотворена

(деформована) модель системи загрожує не тільки втратою правової форми, а й знищенням соціальної системи загалом.

Застосування пізнавальних конструкцій «ідентифікаційний код правової системи» та «індикатор функціонування та розвитку правової системи» дало змогу зробити висновок, що правова система України є однією із систем континентального типу, оскільки їй властиві відповідні ідентифікаційні ознаки.

Використовуючи у процесі дослідження правової системи конструкцію «індикатор функціонування та розвитку правової системи», вдалося виявити низку деформацій. Формальні типові показники загалом притаманні сучасній правовій системі України: сформовані основні принципи функціонування системи (демократична, правова, соціальна держава; принцип розподілу влади тощо); чимало правотворчих суб'єктів наділені повноваженнями щодо створення правотворчих актів, а ще більшим є обсяг їхніх правозастосовних повноважень (наприклад, Верховна Рада України має значною мірою правозастосовні (розпорядчі, організаційні тощо) повноваження і лише незначний відсоток законодавчих, що часто дає підстави політикам використовувати орган законодавчої влади України як політичну інституцію для забезпечення внутрішньогрупових (партійних) інтересів, а відтак правові засоби підмінюються таким засобом, як «політична воля», у разі неналежного застосування якого ніхто не несе відповідальності, що знижує ефективність правових засобів і є свідченням недієвості механізму їх застосування). Спостерігається, однак, вихід за межі повноважень (створення юридичних актів, які не передбачені законами, чи намагання надати їм тієї правової форми, яка не передбачена законом), наприклад, намагання назвати рішення вищих судів чи інші юридичні акти джерелами права за умови відсутності правотворчих повноважень у відповідних органів, які їх створюють. Інколи спостерігається звуження повноважень чи їх ліквідація без передавання цих повноважень іншим органам (наприклад, повноваження Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення законів України).

Не завжди на рівні законів України чи інших офіційних документів визначено порядок юридичної діяльності (відсутні типові регламентарні акти щодо підзаконної правотворчої діяльності); у процесуальних законах та інших офіційних документах немає положень щодо змісту, порядку здійснення і юридичної природи актів правотлумачення.

У межах допустимих відхилень немає типового порядку застосування засобів подолання колізій (правової аналогії), через це в юридичній літературі і практиці юридичні акти (правозастосовні чи правотлумачні) можуть називати джерелами права, а це посилює правовий різнобій. Чітко не визначено процесу правової інтеграції, що призводить до різноманітних недоліків, зокрема відсутній чіткий механізм реалізації процесів інтеграції з Європейським Союзом, який так і не завершений ще з 2004 року.

На спрямованість правової системи України до прогресивного стану розвитку вказує поява нових видів правотворчої діяльності і правових засобів забезпечення взаємодії суб'єктів, необхідних для досягнення мети системи. Проте спостерігаються й показники регресивного стану, як-от: зловживання коригуючою законодавчою діяльністю (наприклад, внесення змін до Конституції України 2004, 2010, 2014 років), що розбалансовує інституційну й нормативну частини правової системи України. Нормативна частина переобтяжена значною кількістю нормативно-правових актів (і законів зокрема). Закон України «Про правотворчу діяльність» потребує значного доопрацювання. Потрібно встановити чіткі критерії розмежування правотворчих і правозастосовних актів (центральних органів виконавчої влади, органів місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування); визначити порядок об'єктивації правових звичаїв та порядок їх застосування; чітко визначити співвідношення міжнародних договорів й інших джерел права України. Варто звернути увагу і на значущість принципів міжнародного права, які сформовані ще у XX ст. й потребують трансформації відповідно до вимог сьогодення.

У процесі дослідження встановлено, що показники взаємодії правової системи України й міждержавних правових систем формуються зокрема і загалом відповідними пізнавальними конструкціями; показники допустимих відхилень і прогресивного стану функціонування та розвитку правової системи й міждержавної правової системи не мають чіткого вияву як постійно стабільні. Натомість фіксуються показники регресивного стану, зокрема часто спостерігається відсутність реальної взаємодії за наявності формальних показників; порушення безпекових принципів (і універсальних, і європейських регіональних); деформації взаємодії (і з боку міждержавних правових систем, і з боку правової системи України); перманентне реформування правової системи України, яке не відповідає сучасним реаліям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Харитонова О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. Харків: Одіссей, 2002. 592 с.
2. Оборотов Ю.М. Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права): монографія. Одеса: Юрид. л-ра, 2002. 280 с.
3. Порівняльне правознавство (правові системи світу): монографія / за заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М. Онищенко. Київ: Парламент. вид-во, 2008. 488 с.
4. Бехруз Х. Порівняльне правознавство: підручник. Одеса: Фенікс, 2009. 462 с.
5. Савчин М.В. Порівняльне правознавство. Загальна частина: навчальний посібник. Київ: Центр навч. л-ри, 2005. 200 с.
6. Луць Л.А. Сучасні правові системи світу: навчальний посібник. Львів: Юрид. ф-т ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 247 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000989 (дата звернення: 02.10.2024).
8. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / за ред. С.Я. Єрмоленко. Харків: Фоліо, 2006. 623 с.
9. Фещур Р.В., Шишковський С.В., Яворська Н.Р. Сутність та класифікація індикаторів соціально-економічного розвитку підприємства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. № 749. С. 497–500.
10. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 02.10.2024).
11. Про Кабінет Міністрів України: Закон від 27.02.2014 № 794-VII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text (дата звернення: 02.10.2024).
12. Про центральні органи виконавчої влади: Закон від 17.03.2011 № 3166-VI. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text (дата звернення: 02.10.2024).
13. Про місцеві державні адміністрації: Закон від 09.04.1999 № 586-XIV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text (дата звернення: 02.10.2024).
14. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 02.10.2024).
15. Кодекс законів про працю України: Закон від 10.12.1971 № 322-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 02.10.2024).
16. Про колективні договори і угоди: Закон від 23.02.2023 № 2937-IX. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2937-20#Text (дата звернення: 02.10.2024).
17. Про міжнародні договори України: Закон від 29.06.2004 № 1906-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text (дата звернення: 02.10.2024).
18. Про судоустрій і статус суддів: Закон від 02.06.2016 № 1402-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 02.10.2024).
19. Про Конституційний Суд України: Закон від 13.07.2017 № 2136-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text (дата звернення: 02.10.2024).
20. Про Регламент Верховної Ради України: Закон від 10.02.2010 № 1861-VI. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17 (дата звернення: 02.10.2024).
21. Положення про порядок підготовки та внесення проєктів актів Президента України від 15.11.2006 № 970/2006. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970/2006#Text (дата звернення: 02.10.2024).

22. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 № 950. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-%D0%BF#Text (дата звернення: 02.10.2024).
23. Про затвердження Правил підготовки проєктів актів Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.09.2005 № 870. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/870-2005-%D0%BF#Text (дата звернення: 02.10.2024).
24. Про засади державної регуляторної політики у справах господарської діяльності: Закон від 11.09.2003 № № 1160-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL:
25. Про Методичні рекомендації з підготовки та оформлення проєктів законів України, нормативно-правових актів Президента України, Кабінету Міністрів України, МНС та дотримання правил нормопроєктної техніки: Наказ Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 10.12.2007 № 851. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0851666-07#Text (дата звернення: 02.10.2024).
26. Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади: Наказ Міністерства юстиції України від 28.12.1992 № 731. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-92-%D0%BF#Text (дата звернення: 03.10.2024).
27. Про колективні договори і угоди: Закон від 01.07.1993 № 3356-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12#Text (дата звернення: 03.10.2024).
28. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 03.10.2024).
29. Господарський процесуальний кодекс України: Закон від 06.11.1991 № 1798-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/1798-12#Text (дата звернення: 03.10.2024).
30. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон від 06.07.2005 № 2747-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 03.10.2024).
31. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 03.10.2024).
32. Стефанчук назвав «юридичною катастрофою» кількість чинних нормативно-правових актів. *Укрінформ*. 2023. 25 серп. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3752895-stefancuk-nazvav-uridicnou-katastrofou-kilkist-cinnih-normativnopravovih-aktiv.html (дата звернення: 03.10.2024).
33. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/435-15#Text (дата звернення: 04.10.2024).
34. Кодекс торговельного мореплавства України: Закон від 23.05.1995 № 176/95-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.10.2024).
35. Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002 № 2947-III. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 03.10.2024).
36. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: монографія. Харків: Право, 2008. 296 с.
37. Головатий В.Я. Уніфікація судової практики: загальнотеоретична характеристика: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2017. 18 с.
38. Про правотворчу діяльність: Закон від 24.08.2032 № 3354-IX. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 04.10.2024).
39. Козюбра М.І. Практична філософія права: монографія. Київ: Дух і Літера, 2024. 496 с.

40. Horodovenko V., Bondar O., Udovyka L. Jastice in the Covid-19 era Through the Prism of Judicial Power. *Ius Humani Law Jounal*. 2021. Vol. 10 (1). P. 51–72.
41. Luts L., Nastasiak I., Karmazina C., Kovbasiuk S. Prospects for the development of modern interstate legal systems in the context of globalization challenges. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10 (40). P. 233–243. DOI: 10.34069/AI/2021.40.04.23.
42. Луць Л.А., Настасяк І.Ю. Відповідність сучасних законів України міжнародно-правовим цінностям: гасло чи реальність? *Альманах права*. 2023. № 14. С. 145–151.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.17

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КОДИФІКАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Олійник А.В.,
аспіранта кафедри права людини
та юридичної методології
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0009-4071-7421
e-mail: oliynik@i.ua

Олійник А.В. Стан та перспективи розвитку кодифікації законодавства України.
У статті досліджується стан та перспективи розвитку кодифікації законодавства України. Вказується, що правова реформа супроводжується прийняттям нових законів і нормативних актів, які покликані забезпечити єдиний механізм правового регулювання суспільних відносин і ефективне функціонування національної правової системи. Проте динамічний розвиток правової системи, зокрема, через створення нових нормативних актів, внесення змін до існуючих та подолання колізій, порушує системність законодавства, що негативно впливає на регулювання суспільних відносин. Звертається увага, на те, що перехід до повноправного членства в Європейському Союзі здійснюється багатовимірними змінами в різних сферах українського суспільства. Зазначається, що кодифікація законодавства є важливою формою упорядкування нормативно-правових актів, яка поєднує як правотворчу, так і систематизуючу діяльність. Вона спрямована на усунення прогалин і колізій у законодавстві, підвищення його системності та узгодженості, що в результаті забезпечує ефективніше правове регулювання суспільних відносин і сприяє розвитку правової системи України. Обґрунтовується необхідність узгодження українського законодавства з європейськими нормами є ключовою умовою для виконання вимог щодо членства в ЄС. Зазначається, що процес гармонізації законодавства України з правовою системою Європейського Союзу є постійним і тривалим, і він не завершиться навіть після досягнення членства. На жаль, не у всіх сферах українське законодавство відповідає сучасним міжнародним стандартам. Робиться висновок, що саме тому вимагає нагальна потреба в кодифікації національного законодавства, яка дозволяє упорядкувати нормативно-правову базу, уникнути порушень і прогалин у правових нормах, а також покращити правове регулювання багатьох сфер суспільних відносин. Доводиться, що кодифікація законодавства України сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання, систематизації норм і усуненню правових колізій. Вона забезпечує актуальність правового регулювання та дозволить узгодити вітчизняне законодавство з правовими актами ЄС. Обґрунтовується, що проведення кодифікації стане основою для стабільного розвитку правової системи України в умовах євроінтеграції та дозволить забезпечити відповідність національних норм вимогам європейського законодавства.

Ключові слова: законодавство, розвиток, систематизація, кодекс, кодифікація, правове регулювання.

Oliynyk A.V. The state and prospects of the development of the codification of the legislation of Ukraine.
The article examines the state and prospects for the development of the codification of the legislation of Ukraine. It is indicated that the legal reform is accompanied by the adoption of new laws and regulations, which are designed to ensure a unified mechanism of legal regulation of social relations and effective functioning of the national legal system. However, the dynamic development of the legal system, in particular, through the creation of new normative acts, amendments to existing ones and overcoming conflicts, violates the systemic nature of legislation, which negatively affects the regulation

of social relations. Attention is drawn to the fact that the transition to full membership in the European Union is carried out by multidimensional changes in various spheres of Ukrainian society. It is noted that the codification of legislation is an important form of regulation of normative legal acts, which combines both law-making and systematizing activities. It is aimed at eliminating gaps and conflicts in the legislation, increasing its systematicity and coherence, which as a result ensures more effective legal regulation of social relations and contributes to the development of the legal system of Ukraine. The necessity of harmonizing Ukrainian legislation with European norms is substantiated as a key condition for fulfilling the requirements for EU membership. It is noted that the process of harmonization of the legislation of Ukraine with the legal system of the European Union is permanent and long-term, and it will not end even after the achievement of membership. Unfortunately, Ukrainian legislation does not meet modern international standards in all areas. It is concluded that this is why there is an urgent need for the codification of national legislation, which allows streamlining the legal framework, avoiding violations and gaps in legal norms, and also improving the legal regulation of many spheres of social relations. It is proven that the codification of the legislation of Ukraine will contribute to increasing the effectiveness of legal regulation, systematization of norms and elimination of legal conflicts. It ensures the relevance of legal regulation and will allow to harmonize domestic legislation with EU legal acts. It is substantiated that codification will become the basis for the stable development of the legal system of Ukraine in the conditions of European integration and will allow to ensure compliance of national norms with the requirements of European legislation.

Key words: legislation, development, systematization, code, codification, legal regulation.

Постановка проблеми. Реформування правової системи України спрямоване на забезпечення реалізації прав і свобод громадян у повсякденному житті та практичній діяльності, удосконалення роботи державних органів, а також на зміцнення правової системи і законодавства. Основними цілями реформ є розвиток демократії, підвищення законності та забезпечення правопорядку в суспільстві. Правова реформа супроводжується прийняттям нових законів і нормативних актів, які покликані забезпечити єдиний механізм правового регулювання суспільних відносин і ефективне функціонування національної правової системи.

Проте динамічний розвиток правової системи, зокрема, через створення нових нормативних актів, внесення змін до існуючих та подолання колізій, порушує системність законодавства, що негативно впливає на регулювання суспільних відносин. Системність, яку повинні забезпечувати нормативні акти, є важливою для ефективного правового регулювання, і тут важливу роль відіграє систематизація законодавства. Систематизація дозволяє усувати прогалини та протиріччя в праві, забезпечуючи його узгодженість та гармонійність. Однією із ефективних форм систематизації вітчизняного законодавства слід вважати його кодифікацію, яка в сучасних трансформаційних процесах правової системи нашої держави, набуває важливого значення. Саме тому в сучасних умовах, поряд із правотворчістю, особливого значення набувають питання систематизації законодавства, шляхом його кодифікації.

Метою статті є висвітлення перспектив кодифікації вітчизняного законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Загальнотеоретичні та практичні питання кодифікації законодавства були предметом досліджень багатьох науковців, таких як С.М. Братусь, Є.В. Гетьман, А.М. Колодій, Л.Р. Наливайко, Н.М. Пархоменко, О.В. Петришин, І.М. Погрібний, О.Я. Рогач, Г.Г. Шмельова, та ін. Дослідження цих та інших вчених зробили вагомий внесок у розвиток теорії систематизації законодавства та заклали основи для подальших наукових досліджень у у сфері кодифікації. Поряд з цим, зараз залишаються недостатньо вивченими у науковій літературі питання перспектив розвитку кодифікації законодавства України в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Однією з найскладніших форм систематизації є кодифікація – процес глибокого впорядкування законодавчих актів. Кодифікація передбачає створення нового систематизованого нормативного акту на основі всебічної переробки існуючого законодавства, з включенням нових норм, що змінюють правове регулювання у відповідній сфері. Як зазначають науковці О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко, О.Ф. Скакун та ін., кодифікація не обмежується лише правотворчістю, а також передбачає виключення застарілих норм, усунення колізій та забезпечення єдності правових актів [1, с. 256; 2, с. 8–13].

Варто погодитися з Н.М. Пархомєнко, що кодифікація – це важлива передумова забезпечення якості та ефективності правового регулювання суспільних відносин, усунення прогалин та про-

тиріч у праві, зміцнення законності та правопорядку в суспільстві та в державі загалом, становлення;та розвитку національної правової системи шляхом удосконалення законодавства, що є, на її думку, актуальною проблемою і потребує подальшої теоретико-мето дилогічної розробки та практичної реалізації [3, с. 11].

Кодифікація як форма систематизації законодавства має низку важливих властивостей, що визначають її роль у правовій системі. По-перше, вона здійснюється лише суб'єктами, що наділені відповідними правотворчими повноваженнями, такими як державні органи влади. Важливою передумовою успішної кодифікації є високий рівень професійної культури правотворчих органів, оскільки їхня діяльність повинна поєднувати правові знання з розумінням політичних, соціальних, економічних та інших аспектів суспільного життя.

По-друге, кодифікація повинна здійснюватися на основі певних принципів, таких як верховенство права, законність, демократизм, гуманізм та інші. Верховенство права, як зазначається в Конституції України, є основоположним принципом, який гарантує, що всі правові акти мають відповідати нормам Конституції і праву. Кодифікація повинна також відповідати спеціалізованим принципам, таким як своєчасність, повнота та єдина спрямованість правових актів, що забезпечує їх узгодженість і ефективність.

По-третє, кодифікація передбачає не тільки зміну змісту, а й форми нормативного акта. Як зазначають науковці, кодифікація – це не просто оновлення існуючих правових норм, але й створення нових юридично і логічно цілісних нормативно-правових актів, які мають відображати сучасні вимоги суспільства. Кодекси, що виникають в результаті кодифікації, є прикладами таких актів, що мають загальні та спеціальні частини, у яких відображаються галузеві принципи права.

Головною метою кодифікації є забезпечення системності законодавства, його узгодженість і структурна досконаліть. Результатом кодифікаційної діяльності є прийняття нових кодифікованих актів, таких як кодекси чи статути, що упорядковують правовідносини в певній галузі права. Залежно від обсягу, кодифікація може бути загальною, галузевою або спеціальною. Загальна кодифікація передбачає створення кодифікованих актів у всіх галузях права, галузева охоплює правовідносини у конкретній сфері, а спеціальна спрямована на впорядкування норм окремих правових інститутів.

Таким чином, кодифікація законодавства є важливою формою упорядкування нормативно-правових актів, яка поєднує як правотворчу, так і систематизуючу діяльність. Вона спрямована на усунення прогалин і колізій у законодавстві, підвищення його системності та узгодженості, що в результаті забезпечує ефективніше правове регулювання суспільних відносин і сприяє розвитку правової системи України.

Сучасні процеси державотворення та правотворення, які зараз відбуваються в нашій державі актуалізують певні напрямки удосконалення чинного законодавства України шляхом його кодифікації. Так, одним з пріоритетних напрямів роботи в межах процесу адаптації та гармонізації національного законодавства до законодавства країн Європейського Союзу та НАТО залишається робота щодо удосконалення та євроінтеграції законодавства у сфері оборони України. Першочерговим завданням в межах виконання цієї роботи вбачається приведення нормативно-правових актів з питань оборони до узгодженої системи. Основним інструментом та способом систематизації законодавства у сфері оборони на рівні держави визначено його кодифікацію [4].

Науковці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого звернули увагу на проблему розрізненості правового регулювання в законодавстві у сфері оборони та запропонували систематизувати ці закони за предметним критерієм. також, вони виділили такі категорії: 1) закони загального спрямування у сфері оборони; 2) закони, що регулюють правовий режим військового стану; 3) закони про порядок впуску та умови перебування іноземних військових формувань на території України; 4) закони щодо участі Збройних сил України в міжнародних миротворчих місіях і направлення військових контингентів за кордон; 5) закони, які регулюють господарську діяльність у Збройних Силах України та правовий режим майна; 6) закони, що забезпечують правовий та соціальний захист, пенсійне забезпечення і гарантії військовослужбовцям на службах та після

На думку науковців, кодифікація всіх законодавчих актів у сфері військового права України неможлива через складність цієї галузі, проте вона може бути застосована до законів, які мають загальне спрямування у оборонній сфері. До таких законів вони відносяться: Закон України «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», «Про національну безпеку України», «Про Раду

національної безпеки і оборони України», «Про Державний кордон України», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізація» та «Про військовий обов'язок і військову службу» Фахівці вважають, що кодифікація оборонного законодавства має здійснюватися у двох основних напрямках: 1) створення єдиного кодифікованого нормативно-правового акта – Оборонного (або Військового) кодексу України; 2) систематизація, удосконалення та розвиток спеціалізованого законодавства України у сфері оборони за функціональними сегментами [5; 6] .

В контексті порушеної проблематики В. Горовенко та В. Тютюнник [7, с. 21] рекомендують розпочати глибоку реформу законодавства у сфері оборони шляхом його кодифікації, спрямованої на систематизацію, уніфікацію, докорінну переробку, оновлення та гармонізацію зі стандартами НАТО. Вчені надали обґрунтування нагальної потреби в розробці «Кодексу оборони України» та запропонували можливий варіант його структури:

Наступний напрямок – це кодифікація інформаційного законодавства. Можливість застосування системного підходу до правового регулювання інформаційного простору України викликана значною кількістю нормативно-правових актів у цій сфері. Інформаційне законодавство України включає понад 4 тисячі нормативно-правових актів, які регулюють інформаційні відносини як випадково, так і опосередковано. Однак нинішній стан інформаційного законодавства України характеризується відсутністю системної збалансованості, накопиченістю та наявністю прогалин. Особливо це застосовують закони, які регулюють оприлюднення інформації про діяльність органів влади в Інтернеті, де існує значний потенціал для вдосконалення. Серед основних правових актів, які регулюють інформаційні відносини, можна виділити: Закон України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про телебачення і радіомовлення», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про Національну програму інформатизації», «Про науково-технічну інформацію», «Про телекомунікації», «Про інформаційні агентства», «Про бібліотеки і бібліотечну справу», «Про Національний архівний фонд і архівні установи», «Про захист персональних даних», «Про державну таємницю» та «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» [8].

Чинна правова база, що регулює інформаційний простір, є складною та громіздкою, що вимагає концептуального реформування. Одним із ключових напрямків вирішення цієї проблеми є систематизація законодавства, що регулює інформаційну діяльність. У наукових колах неодноразово підкреслювалося, що така систематизація є необхідною, а також визнана необхідною й правотворчими органами. також, у Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» передбачалася розробка Інформаційного кодексу України, який став ключовим елементом для подальшого впорядкування інформаційного законодавства. Протест, на даний час (станом на кінець 2019 року) цей кодекс так і не було ухвалено [9; 8].

Прийняття Інформаційного кодексу України мало б велике значення для правової системи країни, цей документ міг би стати основним кодифікованим нормативно-правовим актом, який систематично охоплював би правові норми у сфері інформаційних відносин. Він сприяв би розвитку законодавства з урахуванням процесу становлення інформаційного суспільства.

Процес кодифікації інформаційного законодавства є комплексним і включає кілька етапів, зокрема: групування правових актів за певними критеріями, аналіз існуючих нормативно-правових актів, створення узгодженої системи законодавства, адаптацію законодавства та прогалин, а також адаптацію національного законодавства до європейських норм.

Кодифікація інформаційного законодавства має здійснюватися за двома основними напрямами: 1) розробка і прийняття Інформаційного кодексу України, який стане систематизованим актом у сфері інформаційних відносин; 2) систематизація та вдосконалення законодавства у відповідних функціональних сегментах інформаційної сфери. Такий підхід дозволить створити основу для розвитку інформаційного суспільства в Україні та забезпечити ефективне регулювання права в інформаційній галузі. І як слушно зазначає О.С. Дніпров, кодифікація інформаційного законодавства є перспективним напрямом систематизації та узгодження нормативно-правової бази, що регулює інформаційні відносини. Прийняття Інформаційного кодексу України – необхідний елемент побудови уніфікованої системної законодавчої бази, яка регулює національний інформаційний простір на території України [8].

Інші дослідники звертають увагу на необхідності систематизації інноваційного законодавства. Як зазначають фахівці, незважаючи на те, що в Україні вже створено значну нормативно-правову базу у сфері інноваційної діяльності, яка охоплює велику кількість законодавчих актів, відчутно-

го переходу до інноваційної моделі розвитку економіки поки не існує. У той час, коли провідні країни світу, як і США, Японія та Китай, уже рухаються до шостого технологічного укладу, економіка України продовжує базуватися на технологіях третього та четвертого укладів. Це значною мірою пояснюється неузгодженістю та недосконалістю чинного законодавства у сфері інновацій, яке є широким, але водночас фрагментарним і неповним [10, с. 6].

Враховуючи цю проблему, спостерігається нагальна потреба в науково обґрунтованій кодифікації законодавства, яке регулює інноваційну діяльність. Це значно підвищити рівень систематизації та дозволить упорядкувати правові норми в інноваційній сфері. Основним результатом такого процесу має стати прийняття нового Інноваційного кодексу України. Цей кодифікований акт забезпечить комплексне регулювання всіх аспектів інноваційної діяльності.

Прийняття Інноваційного кодексу має стати результатом детальної ревізії чинного законодавства, та дозволить усунути дублювання, прогалини та вимоги між багатьма нормативно-правовими актами. Крім того, важливою частиною цього процесу є уніфікація термінології та узгодження змісту правових норм, що сприятеме чіткості та компенсації регулювання інноваційних відносин. Таким чином, кодифікація інноваційного законодавства дозволить створити цілесну й ефективну систему правового регулювання, що сприятиме розвитку інноваційної економіки в Україні та відповідатиме сучасним викликам технологічного прогресу.

В науці адміністративного права останні роки тривають жваві дискусії стосовно прийняття адміністративно-деліктного кодексу (В.Б. Авер'янов, І.П. Голосніченко, Д.М. Лук'янець, В.К. Колпаков, Т.О. Коломоєць та інші).

Дедалі частіше в наукових дослідженнях виносяться на обговорення питання систематизації екологічного законодавства, його докорінного реформування. Результати такої трансформації упредметнюються в декількох основних варіантах висунутих концепцій: 1. Перша стосується бачень перспектив у розробленні й прийнятті Екологічного кодексу, запровадження якого за переважаючою думкою матиме наслідки «суттєвого поліпшення загальнонаціональної правової системи охорони довкілля» [11, с. 172]. Другий підхід, розроблений А.П. Гетьманом, пов'язаний із доцільністю прийняття Кодексу законів України про довкілля [12, с. 223–225].

Україна планує розвивати соціальні відносини, зокрема трудові, у відповідності до сучасних суспільних реалій. Одним із ключових завдань є розробка та прийняття нового кодифікованого акта у сфері трудового права, який би дозволив проблеми захворювання, пов'язані із систематизацією трудового законодавства та його ефективним застосуванням. Як зазначають фахівці з трудового права, особливу увагу необхідно приділити покращенню якості правового регулювання через включення до цього акту максимально повного переліку трудових відносин і пов'язаних із ними прав [13].

Висновки. Перехід до повноправного членства в Європейському Союзі здійснюється багатовимірними змінами в різних сферах українського суспільства. Особливий акцент робиться на політичних та економічних аспектах, які повинні відповідати критеріям членства в ЄС. Кожне політичне рішення має вагомі соціально-економічні дослідження, однак основною передумовою для цього є необхідність розвитку та вдосконалення національної правової системи. Узгодження українського законодавства з європейськими нормами є ключовою умовою для виконання вимог щодо членства в ЄС.

Процес гармонізації законодавства України з правовою системою Європейського Союзу є постійним і тривалим, і він не завершиться навіть після досягнення членства. На жаль, не у всіх сферах українське законодавство відповідає сучасним міжнародним стандартам. Саме тому вимагає нагальна потреба в кодифікації національного законодавства, яка дозволяє упорядкувати нормативно-правову базу, уникнути порушень і прогалин у правових нормах, а також покращити правове регулювання багатьох сфер суспільних відносин.

Кодифікація законодавства України сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання, систематизації норм і усуненню правових колізій. Вона забезпечує актуальність правового регулювання та дозволить узгодити вітчизняне законодавство з правовими актами ЄС. Таким чином, проведення кодифікації стане основою для стабільного розвитку правової системи України в умовах євроінтеграції та дозволить забезпечити відповідність національних норм вимогам європейського законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. Харків, 2001. 486 с.
2. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Поняття, зміст, сутність та види систематизації законодавства. *Правова держава*. Вип. 14. К., 2003. С. 8–13.
3. Пархоменко Н.М. Кодифікація законодавства: теоретико-історичні аспекти.*Часопис Київського університету права.* 2005. № 3. С. 11.
4. Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави: Указ Президента України від 8 листопада 2019 року № 837. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/837/2019.
5. Лист Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого до Національного університету оборони України імені Івана Черняховського від 27.05.2020 № 127-01-556.
6. Котляренко О.П., Остапенко А.І. Актуальні питання кодифікації законодавства у сфері оборони України. http://www.lsej.org.ua/7_2023/7.pdf.
7. Тютюнник В.П., Горовенко В.К. Законодавство у сфері оборони України: стан, проблеми та шляхи реформування. *Наука і оборона*. 2018. № 1. С. 18–22.
8. Дніпров О.С. Перспективи та проблеми систематизації й кодифікації інформаційного законодавства в Україні. URL: https://cusu.edu.ua/images/nauk_zapiski/ pravo/7_spec_2019/143-147.pdf.
9. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України від 09.01.2007 № 537-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 12. Ст. 102.
10. Звіт про науково-дослідну роботу «Дослідження проблем кодифікації інноваційного законодавства в Україні». Харків, 2010. 348 с.
11. Гетьман А.П. Проблеми реформування екологічного законодавства: до питання про створення Екологічного кодексу України. *Вісн. Акад. прав. наук України.* Харків, 2006. № 3 (46). С. 172–181.
12. Гетьман А.П. Доктрина екологічного права та законодавства України: монографія. Харків: Оберіг, 2019. 336 с
13. Денисенко Д.Г. Перспективи прийняття трудового кодексу України, як нагальна проблема кодифікації в галузі трудових відносин. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/547/495.

УДК: 340.15 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.18

ВІЙСЬКОВЕ СУДОЧИНСТВО ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Прус В.З.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії та філософії права,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6818-0624

Дорощук Н.О.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії та філософії права,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-7564-6055

Прус В.З., Дорощук Н.О. Військове судочинство Західноукраїнської Народної Республіки.
У статті проаналізовано діяльність військового судочинства у Західноукраїнській Народній Республіці в контексті їх самостійного функціонування с системі судової гілки влади. Зокрема визначено триступеневу систему військових судів, яка складалася з 12 польових військових окружних судів, 3 обласних судів (Львівської, Станіславської та Тернопільської військових областей) та Найвищого військового трибуналу Західноукраїнської Народної Республіки. Визначено організаційно-правові засади діяльності військових судів та безпосередньо ведення судочинства, зокрема правовою основою його залишалися чинними на той час кримінальний та кримінально-процесуальний кодекси Австро-Угорської імперії. Окрему увагу зосереджено на правовому статусі суддів військових судів: визначено освітньо-кваліфікаційні вимоги суддів, порядок призначення та присвоєння військових звань, вступу на посаду, складання присяги судді (наведено текст присяги) та ін. Значну увагу у статті зосереджено на практичній складовій діяльності військових судів в умовах ведення військових дій та протидії державному будівництву з сторони польського населення Східної Галичини. Так, повноваження військових судів поширювалися на злочини вчиненні проти держави, посадових осіб, шпигунської та терористичної діяльності, а також злочинних діянь військово службовців Української Галицької Армії. Детально проаналізовано судовий процес, зокрема участь потерпілих та обвинувачених, прокурора та адвоката, а також можливість введення спрощеної процедури для пришвидшення розгляду справи. Визначено особливості винесення вироків військовими судами та процес виконання покарання, особливо смертної кари. Окремо, варто зазначити, що теоретико-правовий аналіз діяльності військових судів у Західноукраїнській Народній Республіці у статті наповнений конкретними прикладами судових справ. Ключовим аспектом рукопису стали висновки авторів, в яких зазначено що судова влада у новоствореній державі була самостійною гілкою влади, а військові суди в складний для країни час ефективно працювали в напрямку розслідування та розгляду кримінальних справ, забезпечували в державі належний стан законності та правопорядку, чим внесли вагомий вклад у становлення української держави в Східній Галичині.

Ключові слова: Західноукраїнська Народна Республіка, військове судочинство, польові суди, Українська Галицька Армія, окружні суди, військовий трибунал.

Prus V.Z., Doroshchuk N.O. Military justice in the Western Ukrainian People's Republic.
The article analyzes the activities of military courts in the Western Ukrainian People's Republic in the context of their independent functioning within the system of the judicial branch of power. In particular, the author defines a three-stage system of military courts, which consisted of 12 field military district courts, 3 regional courts (Lviv, Stanislav and Ternopil military regions) and the Supreme Military Tribunal of the West Ukrainian People's Republic. The author defines the organizational and legal framework for

the operation of military courts and the conduct of court proceedings, in particular, the legal basis for it was the Criminal Code and the Code of Criminal Procedure of the Austro-Hungarian Empire, which remained in force at that time. Special attention is paid to the legal status of judges of military courts: the author defines the educational and qualification requirements for judges, the procedure for appointment and conferment of military ranks, taking office, and taking the oath of a judge (the text of the oath is provided), etc. The article focuses on the practical component of the activities of military courts in the context of military operations and opposition to state-building by the Polish population of Eastern Galicia. Thus, the powers of military courts extended to crimes committed against the state, officials, espionage and terrorist activities, as well as criminal acts of military personnel of the Ukrainian Galician Army. The author analyzes in detail the trial process, including the participation of victims and defendants, the prosecutor and defense counsel, as well as the possibility of introducing a simplified procedure to speed up the trial. The author identifies the peculiarities of sentencing by military courts and the process of execution, especially the death penalty. Separately, it should be noted that the theoretical and legal analysis of the activities of military courts in the Western Ukrainian People's Republic in the article is filled with specific examples of court cases. The key aspect of the manuscript is the authors' conclusions, which state that the judiciary in the newly created state was an independent branch of government, and military courts in a difficult time for the country worked effectively in the direction of investigation and consideration of criminal cases, ensuring the proper state of law and order in the state, and thus made a significant contribution to the establishment of the Ukrainian state in Eastern Galicia.

Key words: Western Ukrainian People's Republic, military justice, field courts, Ukrainian Galician Army, district courts, military tribunal.

Постановка проблеми. Сучасна російсько-українська війна поставила дилему перед українською юридичною спільнотою правильної юридичної кваліфікації військових злочинів та фахового здійснення судочинства у провадженнях про військові злочини та провадженнях де суб'єктом злочину є військовослужбовець. І хоча, на даний час в українській судовій системі немає військових судів, а їх функції виконують суди загальної юрисдикції, при цьому проблеми кваліфікації та провадження у вищезазначеній категорії злочинів зберігаються. У цьому контексті варто зазначити, що в історії українського державотворення існує позитивний досвід функціонування військового судочинства та кваліфікації військових злочинів. Ми б хотіли проаналізувати історичний досвід військового судочинства Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР), що існувала на теренах західноукраїнських земель сучасної України у 1918-1919 роках.

Постановка завдання. Мета статті полягає у комплексному аналізі військового судочинства ЗУНР в контексті функціонування загальної системи судочинства.

У відповідності з метою статті визначені такі основні завдання:

здійснити історико-правовий аналіз військового судочинства ЗУНР;

проаналізувати основоположні нормативно-правові акти що регламентували діяльність військових судів ЗУНР;

розглянути основні аспекти правового статусу судді ЗУНР.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичною основою нашої наукової статті стали положення, які містяться в дослідженнях та працях сучасних істориків та правників, зокрема: І. Бойка, Н. Дорощук, О. Карпенко, О. Кобиляцького, М. Кравчука, О. Красівського, І. Крип'якевича, М. Кугутяка, В. Кульчицького, В. Пруса та ін.

Виклад основного матеріалу. Важливе місце в системі органів судової влади ЗУНР займало військове судочинство, яке організаційно входило в структуру Державного секретаріату військових справ. Система його органів була організована на підставі розпорядження Державного Секретаріату ЗУНР від 16 листопада 1918 року про організацію військового судівництва [1, с. 344-345].

Система військових судів збройних сил республіки організаційно відповідала структурі військово-адміністративного поділу території ЗУНР, запровадженого Державним секретаріатом військових справ 13 листопада 1918 року, за яким уся територія держави ділилася на три військові області: Львівську, Станіславську та Тернопільську, та 12 військових округів, по чотири в кожній області [2. с. 76].

Першою, нижчою інстанцією системи військового судівництва були окружні військові суди. Головами цих судів являлися начальники окружних військових команд, окружні коменданти, які були старшими військовими начальниками на даній території.

Другою судовою інстанцією системи військової юстиції були військові суди Львівської, Станіславської та Тернопільської військових областей. Їх очолювали військові команданти цих областей. У склад цих судів входили представники Державної жандармерії ЗУНР, а також військові команданти військових округів, які входили в область.

Крім цього, ці судові установи були першою інстанцію у розгляді справ про особливо тяжкі військові злочини, вчинені цивільними особами, або тяжкі злочини, вчинені вояками та старшинами (офіцерами) Української Галицької Армії.

Третьою, останньою інстанцією в системі військового судівництва ЗУНР, був Найвищий військовий Трибунал.

Судді військових судів тимчасово керувалися у своїй діяльності по розгляду кримінальних справ старим кримінальним, кримінально-процесуальним та військовим законодавством Австро - Угорської монархії, до прийняття відповідних нормативно - правових актів органами законодавчої влади ЗУНР.

Вони знаходилися на дійсній військовій службі, керувалися в своїй діяльності військовими статутами, їм присвоювалися військові старшинські (офіцерські звання), які відповідали звичайним військовим звання Української Галицької Армії з додатком “суддя“ або “судовий”.

Судді військових судів тимчасово керувалися у своїй діяльності у розгляді кримінальних справ старим кримінальним, кримінально-процесуальним та військовим законодавством Австро-Угорської монархії, до прийняття відповідних нормативно-правових актів органами законодавчої влади ЗУНР [3, с. 78-79]. Вони знаходилися на дійсній військовій службі, керувалися в своїй діяльності військовими статутами, їм присвоювалися військові старшинські (офіцерські звання), які відповідали звичайним військовим звання Української Галицької Армії з додатком “суддя“ або “судовий”. Так, у січні 1919 року Державний Секретаріат (уряд) ЗУНР за поданням Державного секретаря військових справ, полковника Д. Вітовського, присвоїв чергові військові звання суддям системи військової юстиції. Звання підполковника-судді було присвоєно отаману (майору)-судді С. Тисовському, отамана-судді – сотнику (капітану) судді О. Подляшецькому, сотника-судді – п’ятнадцятьом поручникам (старшим лейтенантам) суддям, поручника-судді – трьом суддям-четарям (лейтенантам). Два військовослужбовці були удостоєні першого офіцерського звання Української Галицької Армії – судовий хорунжий [4, с. 119].

Для суддів військових судів при призначенні на посаду була передбачена обов’язкова умова – прийняття ними присяги на вірність Українській Народній Республіці та народу.

Текст даного документа звучав так: «Присягаю торжественно Всемогучому Богу і прирікаю на мою честь бути вірним Українській Народній Республіці і повинуватися її законам і розпорядкам.

Присягаю сповняти припоручені обов’язки після мойого найліпшого знання і совісті на кожнім мені, як військовому судді призначенім службовім місці - під час війни і мира, при тім мати все на увазі найвище добро моєї Вітчизни, виконувати закони і розпорядки, поуки і порученя моїх зверхників і залишити всякого рода надужиття моєї власти, так, Боже, мені допоможи. Амінь». Вказаний текст був затверджений на засіданні Ради Державних Секретарів 28 січня 1919 року. Цю присягу повинні були приймати не тільки військові судді, але також і всі судові службовці [5, с. 55-56].

У зв’язку з ускладненням військової ситуації на фронті, погіршенням політичної та соціально економічної ситуації в державі, підвищенням активності антидержавних виступів проти територіальної цілісності та державного суверенітету Західноукраїнської Народної Республіки частини польського населення, збільшенням кількості терористичних актів, випадків диверсій та саботажу проти органів влади української держави, особливо в м. Львові та західних повітах ЗУНР, органи влади повинні були прийняті більш жорсткі заходи щодо наведення порядку в армії та тилу з метою попередження та припинення антидержавних проявів, шпигунства та державної зради, як з боку солдатів та старшин УГА, так і з боку цивільного населення.

З перших днів становлення української державності в Східній Галичині військова влада зіткнулася з активною протидією частини польського населення і змушена була йти на рішучі заходи, іноді й жорстокі. В окремих регіонах місцеві начальні військові команди приймали рішення про створення польових судів, визначаючи на місцевому рівні їх статус, порядок розгляду ними справ, що вело до порушення законних прав громадян.

Так, 4 листопада 1918 року Українська військова команда Перемишльського округу прийняла рішення про створення польових військових судів. Вони були уповноважені розглядати справи

про заворушення загального спокою; заборонені збори і зібрання, грабежі та розбої; стрілянину в місті та околицях; напади на українські війська, жовнірів та функціонерів; антиукраїнські демонстрації та відозви; носіння та зберігання в помешканнях зброї та амуніції. За ці діяння було встановлено смертну кару. Звичайно, даний крок був відповіддю полякам у зв'язку з їх антиукраїнським повстанням у Львові, однак він був прийнятий з порушенням встановленого порядку. Місцеві команди були некомпетентними встановлювати види діянь, що є злочинами, та міру відповідальності за їх вчинення, а також утворювати судові органи влади [6, с. 35]. Це компетенція центральних органів законодавчої та виконавчої влади. Такі випадки мали місце і в інших повітах. З метою наведення порядку в діяльності польових судів на державному рівні було прийнято ряд нормативно-правових актів, що регулювали їх діяльність.

30 листопада 1918 року на основі розпорядження Державного Секретаріату (уряду) ЗУНР було організовано польові суди. На виконання цього розпорядження Президентом Ради Державних Секретарів, К. Левицьким та заступником Державного секретаря військових справ отаманом П. Бубелою, було видано розпорядження про основні засади організації та діяльності даних органів військової юстиції [7, с. 137].

Введення органами влади польових судів зі спрощеним та прискореним порядком розгляду кримінальних справ суперечило демократичним принципами закону Української Національної Ради від 21 листопада 1918 року «Про тимчасову організацію судів і влади судової», який гарантував громадянам ЗУНР право використання рідної мови при проведенні дізнання і на судових засіданнях, гласність судового розгляду, змагальність сторін, право обвинуваченого на користування допомогою адвоката, право на оскарження рішення по справі в судові установи вищої інстанції [6, с. 36].

Це був непопулярний, однак вимушений крок органів державної влади республіки спрямований на забезпечення державної безпеки, територіальної цілісності, утвердження державності, покращення обороноздатності ЗУНР. Введенням даних каральних органів влада надіялася подолати активну протидію вороже налаштованих проти української держави елементів, забезпечити тили Української Галицької Армії від ворожих проявів, актів саботажу та тероризму. Цей крок також був спрямований на посилення боротьби з дезертирством в військах та переходами окремих вояків на сторону ворога, наведення в армії суворої дисципліни, без чого перемога над переважаючими силами армії другої Речі Посполитої підтримуваної як матеріально, так і з військової сторони державами Антанти була б неможливою.

Відповідно до розпорядження Державного секретаріату військових справ від 30 листопада "Про тимчасове підпорядкування цивільних осіб військовому судівництву" юрисдикція польових судів поширювалася не тільки на військовослужбовців УГА, але також і на цивільних осіб, якщо вони вчиняли суспільно-небезпечні діяння, спрямовані проти територіальної цілісності ЗУНР, її державної безпеки та обороноздатності, державну зраду, пошкодження залізниць, пошкодження державного телеграфу та телефону, вбивства та тяжкі тілесні ушкодження, інші тяжкі злочини. Кримінальні справи проти цивільних осіб у випадку вчинення ними грабежів, розбоїв чи публічного насильства також розглядалися польовими судами [8, с. 15].

Польові суди повинні були бути створені при кожній з дванадцяти окружних військових команд. Допускалося утворення одного польового суду на два військових округи в тому випадку, коли не вистачало суддів, або коли не було достатньої кількості кримінальних справ, які повинні були розглядатися даними судами.

Суддями польових судів могли бути тільки особи з вищою освітою, які здали суддівські або адвокатські іспити. Кандидатури на посади суддів польових судів та технічного персоналу подавалися керівництвом окружних військових команд для затвердження Державним секретаріатом військових справ [4, с. 120].

Структура польових судів Української Галицької Армії ЗУНР мала такий вигляд: голова суду, який очолював установу та головував на судових засіданнях, суддя-слідчий та суддя-прокурор. До обов'язків судді-слідчого входило проведення слідчих дій, допитів, збір доказів, підготовка зібраних матеріалів до судового засідання. Суддя-прокурор забезпечував державне обвинувачення при здійсненні судового розгляду кримінальних справ.

Розглядаючи кримінальні справи, польові суди користувалися законодавством, що регулювало питання військової юстиції Австро-Угорщини. Австрійське військове законодавство карне було досить суворим та передбачало можливість засудження до смертної кари [9, с. 87-88]. При вине-

сені польовими судами смертних вироків вони направлялися через Державний секретаріат військових справ на затвердження Радою Державних Секретарів ЗУНР, яка була останньою інстанцією, що могла змінити вирок чи відкласти його виконання.

У випадку засудження вояків та старшин УГА до покарань пов'язаних з позбавленням волі було прийнято рішення про створення в містах Станіславі, Дрогобичі та Чорткові спеціальних установ «Військових заведень карних», де останні мали б відбувати покарання [10, с. 75-76].

До системи військово-польових судів, крім окружних, входили також польові суди, що були створені в військах Української Галицької Армії, яка вела бойові дії на українсько-польському фронті, вони ще називалися доразовими, мається на увазі судами на місці.

Польові суди в складі діючої армії були створені при трьох військових групах. Групі "Північ", яка діяла в районі Сокаля, Бевза, Рави-Руської, групі "Південь", яка діяла в районі Хирова, Самбора, Рудок, Старого Самбора, та військовій групі "Львів", яка стояла на підступах до Львова. Для розгляду кримінальних справ вчинених офіцерським складом УГА, а також справ про шпигунство та допомогу неприятелеві на фронті було створено польовий суд Головної військової команди українського війська, який був утворений розпорядженням Державного Секретаріату військових справ від 28 січня 1919 року [10, с. 183].

Військово-польові суди, розглядаючи кримінальні справи, певною мірою обмежували права та законні інтереси обвинувачених. Так, адвокати та оборонці допускалися до розгляду справи тільки при наявності особливого дозволу Державного секретаріату військових справ. Було припинено діяльність суду присяжних [11, с. 338]. Ці обмеження були встановлені з причин недопущення розголошення державної та військової таємниці. З цих же причин судові засідання проходили в закритому режимі, без допуску громадськості, близьких та рідних підсудного. У законодавстві не було передбачено право оскарження підсудним винесеного відносно нього вироку.

У багатьох випадках, виходячи з складної військової та політичної ситуації, польові (доразові) суди виносили досить суворі рішення. Так, вироком Суду польового окружної військової команди в Станіславові від 29 квітня 1919 року було розстріляно за дезертирство п'ятьох стрільців: І. Олещука, С. Місієвича, П. Стецького, І. Свистуна, Р. Слободяна [12, с. 47]. 29 березня 1919 року за зраду та злочинні діяння проти окружної сили (армії) ЗУНР польовим судом окружної військової команди у м. Золочеві було засуджено 28 осіб, 25 з них на „кару смерти" через повішання. Державний секретаріат вісьмом із них замінив смертну кару на 10 років ув'язнення [12, с. 48].

Поряд з цим потрібно відмітити, що співробітники польових судів не тільки здійснювали правосуддя, але також за необхідності ставали зі зброєю в руках до строю підрозділів УГА та боролися з ворогом, проявляючи особисту відвагу та організаторські здібності. В історію УГА увійшов приклад героїчного вчинку судді-поручика М. Стойка, який в квітні 1919 року в ході боїв за Щирець зібрав 40 чоловік, які знаходилися під слідством за нетяжкі злочини та 300 жовнірів, організував контрнаступ на польські війська, відкинув їх від міста. Підрозділи УГА в ході тих боїв заволоділи залізничною станцією Глинна [13, с. 19].

Потрібно звернути увагу і на той факт, що мали місце випадки, коли до польових судів направлялися справи про злочини, які не складали серйозної суспільної небезпеки. Так, 5 березня 1919 року з окружної прокуратури до польового суду Станіславської окружної військової команди було направлено справу про обвинувачення гр. Ю. Василенюка в закликах до опору українським військам та несплати податків. Фактично Ю. Василенюк, розмовляючи з жителями села, скаржився на важке економічне становище і пропонував не сплачувати гроші за рубку лісу. Військовий суд не прийняв даної справи до свого провадження та повернув її до окружного суду, не вбачаючи в діях селянина загрози для безпеки та обороноздатності держави [13, с. 20]. Цей факт свідчить про те, що польові суди застосовували суворі міри покарання тільки щодо тих вояків та цивільних осіб, які своїми діями посягали на безпеку ЗУНР та боєздатність УГА, та не приймали до свого провадження справи про злочини, що не представляли безпосередньої загрози для безпеки держави та бойової готовності армії.

Поряд із цим, як і в кожній армії світу, в Українській Галицькій Армії мали місце випадки мародерства та грабежів серед військовослужбовців. На військово-польові суди та Польову жандармерію УГА було покладено обов'язок попереджувати та припиняти ці ганебні явища, які підривали авторитет армії і держави. Установивши такі факти, військові суди виносили суворі вироки, призначаючи за необхідності смертну кару.

Так, в березні 1919 року Тернопільський польовий суд засудив до смертної кари через розстріл

двох десятників та одного стрільця місцевої військової команди, які займалися грабежами крамниць та складів. Вирок відносно них було приведено у виконання [14, с. 76].

Військово-польові суди УГА продовжували свою діяльність і в умовах перебування збройних сил ЗУНР в еміграції. У військових таборах УГА в Чехословаччині діяли армійські суди, які розглядали кримінальні справи про крадіжки грошей, крадіжки коней та інші.

Висновки. Таким чином можна зробити висновок, що систему військового судочинства становили доразові польові суди, що були створені в листопаді 1918 року при окружних військових командах та при трьох військових групах (корпусах), військові обласні суди та Найвищий військовий Трибунал.

Будучи самостійною гілкою влади цивільні та військові суди в складний для держави час ефективно працювали в напрямку розслідування та розгляду кримінальних та цивільних справ, забезпечували в державі належний стан законності та правопорядку, чим внесли вагомий вклад у становлення української держави в Східній Галичині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Історія Українського війська. Крип'якевич І., Гнатевич Б. та ін. Т. ІІ. Київ, 1995. 463 с.
2. Прус В., Шкуратенко О. Організаційно-правові засади діяльності державної жандармерії Західно-Української Народної Республіки. *Вісник пенітенціарної асоціації України.* Вип. 4 (14). Кив, 2020. С. 75–87.
3. Історія судових та правоохоронних органів України. Курс лекцій Дорощук Н.О., Прус В.З., Шкуратенко О.В. (кер.авт.кол.) та ін.,. Київ: Видавництво «Фенікс», 2022. 280 с.
4. Кравчук М. Військове будівництво ЗУНР. *Вісник академії правових наук України*. № 2, 1993. С. 118–120
5. Карпенко О. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на українських землях. *Український історичний журнал*. № 1. 1993. С. 54–60.
6. Кобиляцький М. Діяльність Державної жандармерії в ЗУНР. *Право України*. № 5, 1998. С. 34–37.
7. Дорощук Н. Особливості розвитку законодавства Західноукраїнської Народної Республіки. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації.* Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції: Зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 45. С. 136–141.
8. Кравчук К. Правоохоронні органи Західноукраїнської Народної Республіки. *Науковий збірник ЮІ ТАНГ*. Випуск 1. Тернопіль, 2000. С. 12–16.
9. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків. Львів, 2000. 304 с.
10. Кугутяк М. Галичина: Сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX – 1939 р.). Івано-Франківськ. 1993. 200 с.
11. Історія держави і права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. авт. кол) П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець, Н.О. Дорощук, В.З. Прус та ін. Київ: Видавництво «Фенікс», 2018. 496 с.
12. Кульчицький В., Лісна В. Виникнення Західноукраїнської Народної Республіки. *Вісник Львівського державного університету*, 1994. Серія юридичних наук. Випуск 31. С. 45–49.
13. Кульчицький В., Бойко І. Система судових органів Галичини у складі Австро-Угорщини. *Право України*. 2001. № 11. С. 18–21.
14. Костицький М., Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923): Навчальний посібник. Львів, 1992. 100 с.

УДК 347.51: 616-051
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.19

ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Шевців М.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права,
конституційного та приватного права
факультету № 1
Інституту підготовки фахівців
для підрозділів Національної поліції,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-0023-2197
e-mail: sheva-misha@i.ua

Шевців М.Б. Загальні аспекти юридичної відповідальності медичних працівників за законодавством України.

У науковій статті проаналізовано поняття, зміст та види юридичної відповідальності медичних працівників. Зокрема, встановлено, що медичні працівники можуть бути притягнені до дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної, чи навіть кримінальної відповідальності.

Крім того, виділено групи медичних працівників за відповідними категоріями та перелік посад, які до них відносяться.

В ході дослідження здійснено загальний аналіз чинного законодавства України щодо кожного із зазначених вище видів юридичної відповідальності медичних працівників, а також особливостей їх застосування.

З'ясовано, що дисциплінарна відповідальність медичних працівників настає при порушенні вимог трудового законодавства, а особливість правового статусу медичних працівників, щодо дисциплінарної відповідальності, полягає в їхньому подвійному статусі – як працівника медичного закладу та фізичної особи – лікаря, що безпосередньо надає медичні послуги.

В свою чергу, цивільно-правова відповідальність може бути застосованою в разі вчинення медичним працівником правопорушення що посягає на майнові та особисті не майнові блага пацієнта. Відповідно медичні працівники, вчинивши правопорушення передбачені цивільним законодавством будуть зобов'язані відшкодовувати як матеріальну так і моральну шкоду.

Адміністративній відповідальності підлягають медичні працівники в разі вчинення ними правопорушень, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення. Перелік таких правопорушень є доволі широким і стосується різних сфер медичної діяльності. Відповідальність за вчинення адміністративного правопорушення визначається відповідною санкцією статті, і в основному полягає у накладенні штрафу.

Щодо кримінальної відповідальності, то варто зазначити, що усі кримінальні правопорушення, суб'єктами яких є медичні працівники, можна поділити на декілька груп, в залежності від сфери охоронюваних інтересів, прав та свобод людини, а вид і міра кримінальної відповідальності медичного працівника теж випливає із санкції відповідної статті Кримінального кодексу України.

Ключові слова: юридична відповідальність, медичне законодавство, медична допомога, права та обов'язки медичних працівників, право на медичну допомогу, порушення права на медичну допомогу.

Shevtsiv M.B. General aspects of legal liability of medical professionals under the legislation of Ukraine.

The article analyzes the concept, content and types of legal liability of medical professionals. In particular, it is established that medical professionals can be brought to disciplinary, civil, administrative or even criminal liability.

In addition, the author distinguishes groups of healthcare professionals by the relevant categories and provides a list of positions that belong to them.

The study provides a general analysis of the current legislation of Ukraine regarding each of the above types of legal liability of healthcare professionals, as well as the specifics of their application.

It is established that disciplinary liability of medical professionals occurs in case of violation of labor legislation, and the peculiarity of the legal status of medical professionals with regard to disciplinary liability is their dual status - as an employee of a medical institution and an individual - a doctor who directly provides medical services.

In turn, civil liability may be imposed if a medical professional commits an offense that infringes on the property and personal non-property benefits of a patient. Accordingly, healthcare professionals who commit offenses under civil law will be obliged to compensate for both material and non-pecuniary damage.

Medical professionals are subject to administrative liability in case of committing offenses under the Code of Ukraine on Administrative Offenses. The list of such offenses is quite broad and covers various areas of medical activity. The liability for committing an administrative offense is determined by the relevant sanction of the article, and mainly consists in imposing a fine.

As for criminal liability, it is worth noting that all criminal offenses committed by healthcare professionals can be divided into several groups, depending on the scope of protected interests, human rights and freedoms, and the type and extent of criminal liability of a healthcare professional also follows from the sanction of the relevant article of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: legal liability, medical legislation, medical care, rights and obligations of medical professionals, right to medical care, violation of the right to medical care.

Постановка проблеми. Стаття 3 Конституції України зазначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Держава ж основним своїм завданням встановлює саме забезпечення та гарантування загальносуспільних, групових та індивідуальних інтересі людини та громадянина, охорону їх прав та свобод.

З поміж великого спектру прав та свобод людини і громадянина, міжнародне та національне законодавство пріоритетним визначає право людини на життя та захист свого здоров'я від протиправних посягань.

Правові відносини у сфері медицини, зважаючи на особливий статус суб'єкта – медичного працівника, є специфічним видом відносин. Адже, від його не якісної, недбалої, чи безпосередньо неправомірної діяльності залежить перш за все життя та здоров'я людини.

Відповідно, притягнення медичного працівника до юридичної відповідальності має особливий порядок, залежить від багатьох як об'єктивних так і суб'єктивних чинників, а особливо в сучасних умовах війни проти російського агресора.

Саме тому, вважаю актуальним дослідження правових передумов та видів юридичної відповідальності, які можуть бути застосованими до медичних працівників за вчинення ними протиправних дій під час виконання посадових обов'язків в сучасних умовах.

Мета дослідження. Метою дослідження є загальний аналіз юридичної відповідальності медичних працівників за законодавством України.

Стан опрацювання проблематики. Питаннями щодо поняття, змісту та різновидів юридичної відповідальності медичних працівників у своїх наукових дослідженнях займалося чималого науковців. Серед найбільш вагомих, варто згадати праці Т. Білоус, Р. Вереша, М. Карпушинової, С. Книша, Т. Кравченко, Н. Кризиної, П. Кузьмінського, О. Макаренка, К. Скриннікової та інших.

Виклад основного матеріалу. Юридична відповідальність, як відомо, поділяється на декілька видів, зокрема на конституційну, цивільну, адміністративну, кримінальну, дисциплінарну та інші.

Система законодавства про охорону здоров'я теж передбачає декілька видів юридичної відповідальності, що може бути застосованою до медичних працівників, які вчинили неправомірні дії.

Проте спершу, варто визначити, які категорії медичних працівників передбачені національним законодавством України, адже вид і міра юридичної відповідальності безпосередньо залежить від сфера їх повноважень.

Перелік медичних працівників включає в себе декілька категорій. Перше – це керівники з числа лікарів (генеральні директори, головні лікарі, завідувачі тощо). До другої категорії відносяться лікарі-спеціалісти, в залежності від роду медичних послуг. Третя категорія включає в себе фахів-

ців (акушерів, лаборантів, лікарів-інтернів та інших). До четвертої категорії ж відносять таких робітників, як молодша медична сестра з догляду за хворими, санітарка тощо.

Для визначення переліку видів юридичної відповідальності, що може бути застосованою до медичних працівників, варто звернутися до Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року.

Зокрема, стаття 80 цього нормативного акту визначає, що «особи, винні у порушенні законодавства про охорону здоров'я, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законодавством» [1].

Вважаю, що даний перелік варто доповнити ще одним видом юридичної відповідальності – дисциплінарною, яка може бути застосованою до медичного працівника паралельно із іншими видами юридичної відповідальності.

Розглянемо детальніше правові передумови, принципи та особливості кожного з наведених вище видів юридичної відповідальності за порушення медичними працівниками законодавства в сфері медицини.

Дисциплінарна відповідальність – форма впливу на порушника трудової та виробничої дисципліни у вигляді дисциплінарного стягнення: догана, переведення на менш оплачувану роботу, звільнення [2].

Дисциплінарна відповідальність медичних працівників настає при порушенні вимог трудового законодавства. Нормативно-правова база дисциплінарної відповідальності медичних працівників складається з Кодексу законів про працю України, Закону України «Про охорону праці» та ін. Дисциплінарна відповідальність медичного працівника це окремий вид юридичної відповідальності, яка настає у випадку порушення трудових обов'язків. Слід особливо підкреслити, що мова йде саме про порушення трудових обов'язків медичного працівника. Причому, якщо розглядати дані порушення, то дисциплінарна відповідальність є найменш суворим видом [3, с. 68].

Особливість правового статусу медичних працівників щодо дисциплінарної відповідальності полягає в їхньому подвійному статусі. По-перше, вони є працівниками певного медичного закладу, а відповідно мають з цією юридичною особою взаємні права та обов'язки. По-друге, вони є фахівцями, які за своєю кваліфікацією зобов'язані надавати невідкладну медичну допомогу незалежно від місця перебування.

Притягнення до дисциплінарної відповідальності зазвичай пов'язане із невиконанням медичним працівником обов'язків, які покладаються на нього трудовим законодавством. До таких порушень відносять: несумлінне ставлення до роботи, порушення трудового розпорядку, недбайливе ставлення до обладнання та устаткування, нехтування встановленими вимогами до зберігання деяких препаратів, невиконання розпоряджень керівництва, поява на робочому місці у нетверезому стані тощо [4, с. 99].

Таким чином, дисциплінарна відповідальність є найлегшим видом юридичної відповідальності, яка наступає у випадку порушення медичним працівником трудових обов'язків, та може бути застосованою до нього як додаткова, поряд із основною (кримінальною, адміністративною чи цивільною), і полягає як правило, у винесенні догани чи звільнення із займаної посади.

Наступним видом юридичної відповідальності медичного працівника є цивільно-правова відповідальність. Цей вид відповідальності може бути застосованим в разі вчинення медичним працівником правопорушення, що посягає на майнові та особисті не майнові блага пацієнта.

Цивільна відповідальність за заподіяння шкоди при наданні медичної допомоги регулюється нормами цивільного права і є найбільш адекватним засобом правового реагування на помилки, упущення та недбалість з боку лікарів (медичних працівників), які з необережності чи умисно припустилися їх під час здійснення професійної діяльності [5, с. 241].

Зміст та види цивільно-правової відповідальності передбачені Цивільним кодексом України. Зокрема, в разі вчинення медичним працівником порушення умов договору про надання медичних послуг, закон в даному випадку зобов'яже винну особу відшкодовувати матеріальну та моральну шкоду. Такий вид цивільно-правової відповідальності називається договірною відповідальністю.

Ще одним видом цивільно-правової відповідальності є деліктна відповідальність медичного працівника, яка наступає в разі заподіяння ним неправомірної шкоди під час виконання своїх професійних обов'язків.

Підставою для деліктної відповідальності є наявність у медичного працівника складу цивільного правопорушення – цивільно-правового делікту [6, с. 43].

Для притягнення медичного працівника до цивільно-правової відповідальності необхідно наявність декількох чинників. Перш за все, повинен бути доведений факт вчинення ним діяння (дій чи бездіяльності) протиправного характеру та доведено його вину. Наступне – встановлено, що саме його дії призвели до негативного впливу на здоров'я пацієнта. Третє – наявність причинно-наслідкового зв'язку між зазначеними вище фактами.

Природа медичної діяльності є досить специфічною. Тому дуже складно, розглядаючи питання притягнення до цивільно-правової відповідальності медичного працівника, користуватися універсальними правилами, які застосовуються до інших не медичних послуг. Потрібно зазначити, що медичні працівники здійснюють свою діяльність в медичних закладах, тобто вони перебувають у трудових відносинах з цими закладами, у випадку притягнення до цивільно-правової відповідальності медичного працівника відповідно до ч. 1 ст. 1172 Цивільного кодексу України, юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їхнім працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків. Тобто, встановлення такої умови відшкодування шкоди є дисциплінуючим як для медичних працівників, так і для самих закладів охорони здоров'я [7, с. 280].

Виходячи з цієї ж норми Цивільного кодексу України, суб'єктами цивільно-правової відповідальності є саме медичні установи, які відповідають за шкоду, завдану їхніми працівниками під час виконання своїх трудових обов'язків.

Проте, якщо шкода була завдана лікарем, який зареєстрований як суб'єкт підприємницької діяльності і, маючи ліцензію на медичну практику, надає медичні послуги такої якості, відповідає за завдану пацієнту шкоду особисто [6, с. 43].

Поруч із матеріальною відповідальністю медичного працівника, важливе місце в сфері цивільно-правової відповідальності відводиться відшкодуванню моральної шкоди.

Моральна шкода, відповідно до ч. 2 ст. 23 Цивільного кодексу України, полягає: у фізичному болю та стражданнях яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи, і підлягає відшкодуванню в грошовій або іншій матеріальній формі в розмірі, який визначається судом [8].

Відповідно ж до частини 1 статті 1167 Цивільного кодексу України, моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини. Крім цього, частина 2 цієї ж статті передбачає випадки, за яких моральна шкода відшкодовується незалежно від вини органу державної влади [8].

Таким чином, цивільно-правова відповідальність медичного працівника, передбачена цивільним законодавством України, є чи не найбільш поширеним видом юридичної відповідальності, в разі порушення ним майнових та особистих не майнових благ пацієнта.

Заклади охорони здоров'я можуть нести перед пацієнтом лише цивільно-правову відповідальність. Поруч з тим особа, яка постраждала в наслідок неправомірних дій медичного працівника може претендувати на відшкодування як матеріальної так і моральної шкоди.

Адміністративна відповідальність є наступним видом юридичної відповідальності, яка може застосовуватися до медичних працівників, в разі вчинення ними правопорушень, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення.

Перелік адміністративних правопорушень в сфері надання медичних послуг є доволі широким, і міститься у різних главах зазначеного вище Кодексу.

Відповідно до цього нормативно-правового акту, діяльності медичних працівників може супроводжуватись наступними правопорушеннями:

– порушення санітарних норм (стаття 42);

– порушення встановленого порядку реалізації (відпуску) лікарських засобів (стаття 42^4) ;

– порушення обмежень, встановлених для медичних і фармацевтичних працівників під час здійснення ними професійної діяльності (стаття 44^2);

– порушення встановленого порядку взяття, переробки, зберігання, реалізації і застосування донорської крові та (або) її компонентів і препаратів (стаття 45^1) [9].

Також у сфері охорони здоров'я можуть вчинятися й інші адміністративні правопорушення, наприклад, щодо якості виробництва медичних препаратів, які, у свою чергу, передбачені главою

13 КУпАП «Адміністративні правопорушення в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації»: введення в обіг або реалізація продукції, яка не відповідає вимогам стандартів (стаття 167); виконання робіт, надання послуг громадянам-споживачам, що не відповідають вимогам стандартів, норм і правил (стаття 168^1); випуск у продаж продукції з порушенням вимог щодо медичних попереджень споживачів тютюнових виробів (стаття 168^2) тощо [10, с. 46].

До осіб, що вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються адміністративні стягнення, передбачені санкціями статей, що встановлюють відповідальність за такі правопорушення. Варто відмітити, що здебільшого це штрафи у розмірі, який визначається від неоподатковуваного мінімуму доходів громадян. Слід додати, що в разі визначення суб'єктом адміністративного правопорушення спеціального суб'єкта медичного працівника, наявність встановленого юридичного факту винності особи у інкримінованому правопорушенні може спричинити й інші наслідки – як то, притягнення до дисциплінарної відповідальності, встановлення корупційного проступку тощо [11, с. 66].

Таким чином, адміністративна відповідальність медичного працівника як різновид юридичної відповідальності полягає в застосуванні до винного адміністративних стягнень, передбачених санкцією відповідної статті Кодексу України про адміністративні правопорушення, в основному, це накладення штрафу, проте може супроводжуватися й додатковою дисциплінарною відповідальністю.

І нарешті, розглянемо особливості кримінальної відповідальності медичних працівників, що наступає в разі вчинення ними кримінальних правопорушень.

Під професійним медичним кримінальним правопорушенням слід розуміти умисне або необережне діяння, вчинене медичним працівником при виконанні професійних обов'язків, заборонене кримінальним законом під загрозою покарання [3, с. 66].

Усі кримінальні правопорушення, за Кримінальним кодексом України, суб'єктами яких є медичні працівники, можна умовно поділити на дві основні групи.

Перша група – це кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи (пацієнта). До них слід віднести:

- неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (стаття 131);
- розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (стаття 132);
- незаконне проведення аборту або стерилізації (стаття 134);
- незаконна лікувальна діяльність (стаття 138);
- ненадання допомоги хворому медичним працівником (стаття 139);
- неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником (стаття 140);
- порушення прав пацієнта (стаття 141);
- незаконне проведення дослідів над людиною (стаття 142);
- порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини (стаття 143);
- насильницьке донорство (стаття 144);
- незаконне розголошення лікарської таємниці (стаття 145) [12].

Друга група включає в себе кримінальні правопорушення проти прав особи (пацієнта), зокрема, це порушення права на безоплатну медичну допомогу (стаття 184).

Окрім цього, медичними працівниками можливе вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності з медичної практики, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також інших кримінальних правопорушень, пов'язаних з їхньою професійною діяльністю.

Зважаючи на ступінь суспільної небезпеки кримінальних правопорушень, кримінальна відповідальність в цілому й медичного працівника зокрема є найсуворішим видом юридичної відповідальності.

Працівники закладів охорони здоров'я, окрім відповідальності за кримінальні правопорушення вчинених на загальних засадах, можуть бути притягнуті до відповідальності за наступне:

– злочини проти життя, здоров'я, прав пацієнта;

– злочинні діяння у сфері господарської діяльності з медичної практики;

– злочини, пов'язані із наркотичним та психотропними речовинами;

неналежне виконання своїх професійних обов'язків, у тому числі таке, що спричинило інфікування пацієнта невиліковними хворобами;

– розголошення лікарської таємниці та відомостей про проведення медичного огляду;

– незаконний аборт, примусове донорство, проведення дослідів над людиною;

– ненадання допомоги хворому тощо [4, с. 97].

Як бачимо, вид і міра кримінальної відповідальності медичного працівника теж випливає із санкції відповідної статті Кримінального кодексу України. Крім цього, слід вказати й на винятки, за яких діяння не матиме складу кримінального правопорушення. Зокрема, відповідно до статті 39 Кримінального кодексу України, не є кримінальним правопорушення заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто, для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в цій обстановці не можна було усунути іншими засобами і не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

При цьому діяння лікаря вважатиметься вчиненим в стані крайньої необхідності, за умови наявності певних критеріїв. Перш за все, небезпека повинна бути реальною. Тобто, стан пацієнта, який потребує надання невідкладної медичної допомоги, за якої можливе заподіяння шкоди його здоров'ю, є дійсно таким, а не гіпотетичним. Друге – наявність реальної загрози життю і здоров'ю людини, що може проявитися за певний період, в разі не реагування лікарем на травми чи стан пацієнта. І третє – в даній ситуації, без заподіяння лікарем відповідної шкоди людині, не можливе усунення захворювання або травм, що становитимуть небезпеку її життю чи здоров'ю.

Отже, кримінальна відповідальність, передбачена кримінальним законодавством України, є найсуворішим видом юридичної відповідальності, що може бути застосованою до медичного працівника за вчинення ним відповідних кримінальних правопорушень, за винятком, якщо його діяння будуть визнані такими, що вчинені в стані крайньої необхідності.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що юридична відповідальність медичних працівників за вчинення відповідних правопорушень поділяється на декілька видів (кримінальну, адміністративну, цивільну, дисциплінарну) та передбачає застосування до винної особи заходів державного примусу. До юридичної відповідальності за професійні правопорушення можуть притягуватися і юридичні особи – медичні заклади й безпосередньо фізичні особи, котрі займаються медичною практикою.

Настання кожного виду юридичної відповідальності медичних працівників має певні правові передумови та особливості. Поруч з тим, слід враховувати положення частини 3 статті 34 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», відповідно до якої, лікар не несе відповідальності за здоров'я особи в разі відмови останньої від медичних приписів або порушення пацієнтом встановленого для нього режиму.

Сучасні ж реалії функціонування медичних закладів, особливо під час війни проти рф, ще більше поглиблюють проблему відсутності ефективного механізму притягнення медичних працівників до юридичної відповідальності. Адже, якщо доведення вини медичного працівника в разі безпосереднього невиконання покладених на нього обов'язків, як правило, не складає проблеми, то доведення факту надання неякісної чи невчасної медичної допомоги або послуг, що призвело до протиправних діянь, є набагато важчим і потребує проведення численних експертиз.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Основи законодавства України про охорону здоров'я. Затверджений законом України від 19.11.1992. № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2801-12#Text.
2. Кузьмінський П.Й. Відповідальність у медичній діяльності (за матеріалами літературних джерел). *Державне управління: удосконалення та розвиток.* № 10, 2011. Інтернет ресурс: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=364.
3. Кравченко Т.І. Юридичні аспекти відповідальності медичних працівників за професійні правопорушення. *Офтальмологічний журнал*. № 5 (478). 2017. С. 66–68.
4. Макаренко О.М., Кризина Н.П. Суть правопорушення та відповідальності працівників закладів охорони здоров'я. *Інвестиції: практика та досвід*. № 19. 2021. С. 94–101.

5. Скриннікова К.О. Окремі аспекти цивільно-правової відповідальності лікарів (медичних працівників). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія Право. Випуск 79: частина 1. 2023. С. 237–248.
6. Білоус Т.Й. Цивільно-правова відповідальність медичних працівників. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4. 2019. С. 42–44.
7. Скриннікова К.О. Цивільно-правова відповідальність у сфері надання медичних послуг. Проблеми цивільного права та процесу. Харків. 2019. С. 278–281.
8. Цивільний кодекс України. Затверджений законом України від 16.01.2003. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення. від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.
10. Книш С.В. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері охорони здоров'я в Україні. *Право і безпека*. № 4 (71). 2018. С. 43–49.
11. Карпушина М.Г., Вереша Р.В. Види відповідальності медичного персоналу у професійній діяльності. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: юридичні науки. Том 34 (73) № 1, 2023. С. 62–70.
12. Кримінальний кодекс України. Затверджений законом України від 05.04.2001. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК: 342.5:342.6 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.20

ПОВНОВАЖЕННЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ, ЩО ПОРУШУЮТЬ КОНСТИТУЦІЙНУ МОДЕЛЬ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Берко С.Т.,
докторант Докторської школи ім. Родини Юхименків
Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
викладач права факультету бакалаврських студій
Приватної установи «Університет «Київська школа економіки»
ORCID: 0009-0008-1292-8654
e-mail: stepan.berko@gmail.com

Берко С.Т. Повноваження Президента України, що порушують конституційну модель виконавчої влади.

У статті розглядаються повноваження Президента України, які суперечать Конституції України. Зокрема увага приділяється аналізу чинних законів, які надають Президентові України додаткові повноваження, не передбачені Конституцією, що дозволяє йому втручатися в діяльність Кабінету Міністрів України і центральних органів виконавчої влади та порушує конституційну модель виконавчої влади.

Провівши аналіз всіх первинних законів, чинних станом на липень 2024 року, автор статті виявив близько сотні законів, які містять положення, що надають Президентові України неконституційні повноваження. Автор виокремлює кілька груп цих повноважень. Насамперед йдеться про такі, що стосуються формування та діяльності Кабінету Міністрів України і центральних органів виконавчої влади. Зокрема закон досі дозволяє Президенту призначати очільника Антимонопольного комітету України, визначати основи діяльності Фонду державного майна України, призначати очільника Державного бюро розслідувань, формувати склад Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку. Глава держави на рівні закону зберігає вирішальний вплив на призначення та звільнення керівників місцевих державних адміністрацій та може нівелювати роль Кабінету Міністрів України у цьому процесі. Закон наділяє Президента України значною кількістю повноважень щодо утворення та формування складу допоміжних органів інших органів державної влади, які не стосуються сфери компетенції Президента України. Автор також звертає увагу на те, що повноваження Президента України у сфері зовнішньої політики та національної безпеки й оборони, щодо яких у тексті Конституції України використані досить широкі формулювання, можуть використовуватися для розширення сфери компетенції Президента України, визначеної Конституцією, та втручання у сферу компетенції Кабінету Міністрів України. Крім того, самостійні повноваження Ради національної безпеки та оборони України, які надані законами, також використовуються для виходу Президента України за межі його компетенції, встановлені Конституцією України.

У статті підкреслюється необхідність приведення чинних законів у відповідність до Конституції України в частині повноважень Президента України для забезпечення конституційної моделі виконавчої влади та уникнення подальших втручань глави держави у сфери відповідальності інших органів державної влади.

Ключові слова: виконавча влада, президент, кабінет міністрів, конституція, дуалізм виконавчої влади.

Berko S.T. Powers of the President of Ukraine that undermine the constitutional model of executive power.

The article examines the powers of the President of Ukraine which contradict the Constitution of Ukraine. In particular, attention is paid to the analysis of current laws that grant the President of Ukraine additional powers not provided for in the Constitution of Ukraine, which allows him to interfere with the activities of the Cabinet of Ministers of Ukraine and central executive authorities and undermine the constitutional model of executive power.

After analyzing all primary laws that are in force as of July 2024, the author of the article identified about a hundred laws that contain provisions granting the President of Ukraine unconstitutional powers. The author identifies several groups of these powers. First of all, these are powers related to the formation and operation of the Cabinet of Ministers and central executive authorities. In particular, the law still allows the President of Ukraine to appoint the head of the Antimonopoly Committee of Ukraine, determine the basis for the activities of the State Property Fund of Ukraine, appoint the head of the State Bureau of Investigation, and form the composition of the National Securities and Stock Market Commission. The President of Ukraine retains a decisive influence on the appointment and dismissal of heads of local state administrations and can offset the role of the Cabinet of Ministers of Ukraine in this process. The law vests the President of Ukraine with a significant number of powers to create and form auxiliary bodies of other state authorities, which are not within the President's competence. The author also draws attention to the fact that the President's powers in the field of foreign policy and national security and defense, which are defined in the text of the Constitution of Ukraine in rather broad terms, can be used to expand the scope of the President's powers defined by the Constitution and to interfere with the sphere of competence of the Cabinet of Ministers of Ukraine. In addition, the independent powers of the National Security and Defense Council of Ukraine granted by the laws are also used to expand the competence of the President of Ukraine beyond the limits established by the Constitution.

The article emphasizes the need to bring the current laws in line with the Constitution of Ukraine in terms of the President's powers in order to ensure the constitutional model of executive power and to avoid further interference by the head of state in the areas of competence of other state authorities.

Key words: executive power, president, cabinet of ministers, constitution, dualism of the executive power.

Постановка проблеми. Виконавча влада в Україні характерна своїм дуалізмом, який полягає у тому, що вона розподілена між двома центрами – Президентом України (надалі – Президент) та Кабінетом Міністрів України (надалі – Кабінет Міністрів або Уряд). З прийняттям змін до Конституції України (надалі – Конституція) [1] у 2004 році суттєво змінився баланс повноважень між цими двома інститутами. До конституційних змін Президент був фактичним очільником виконавчої влади та мав ключовий вплив на формування Уряду й інших органів виконавчої влади. Однак після реформи Уряд набув більшої самостійності та отримав широкі повноваження у формуванні виконавчої влади й контролю за її органами.

Конституційний Суд України (надалі – Конституційний Суд) неодноразово наголошував на тому, що повноваження Президента є чітко визначені Конституцією та не можуть бути розширені законами, зокрема у своєму рішенні № 5-р/2019 (п. 3.5) [2]. Однак на практиці в законах часто зустрічаються положення, які надають Президентові повноваження, яких немає в Конституції. Це можна частково пояснити тим, що конституційна модель виконавчої влади неодноразово змінювалась (зокрема й через сумнівне з точки зору Конституції рішення Конституційного Суду 2010 року [3]), а тому після таких коливань закони не були вчасно приведені у відповідність із новою редакцією Конституції. Водночас, слід зауважити, що моменту останніх змін моделі виконавчої влади минуло вже більше десяти років, тому той факт, що багато законів досі не відповідають Конституції в частині повноважень Президента, свідчить радше про свідоме небажання повернути главу держави у встановлене Конституцією правове поле. Це підтверджується також і тим, що Президентові неодноразово надавали законами додаткові повноваження навіть після відповідних конституційних змін.

У випадку із Кабінетом Міністрів такої проблеми немає, оскільки Конституція дозволяє надавати йому додаткові повноваження на підставі законів. Наявність значної кількості законів, що надають Президенту повноваження, які не зазначені в Конституції, призводить до викривлення конституційної моделі виконавчої влади, дозволяє Президенту втручатися в компетенцію Кабінету Міністрів і тим самим підриває й без того хитний баланс у виконавчій владі.

Мета дослідження. Метою цього дослідження є системний аналіз чинного законодавства України на предмет виявлення у законах положень, які надають Президенту повноваження, що виходять за межі, встановлені Конституцією. Такий аналіз з одного боку дозволить визначити масштаби проблеми, а з іншого – може слугувати основою для законодавчих ініціатив, спрямованих на приведення таких законів у відповідність до Конституції, і тим самим забезпечити дотримання встановленої в Конституції моделі виконавчої влади.

Стан опрацювання проблематики. Проблема реальної сфери компетенції Президента стає предметом публічних обговорень під час чи не кожної виборчої кампанії. Експерти неодноразово підкреслювали, що передвиборчі обіцянки кандидатів на посаду Президента часто не відповідають конституційній сфері повноважень глави держави [4]. Це означає, що обраний Президент часто не може виконати низку обіцянок через обмеження, встановлені Конституцією. Таким чином, суспільні очікування щодо новообраного Президента з одного боку не можуть бути реалізовані через реальне коло його повноважень, а з іншого – можуть спонукати главу держави до ініціювання законодавчих змін, якими буде розширена сфера його компетенції в неконституційний спосіб, тим самим поглиблюючи досліджувану проблему.

Крім того, окремі дослідники звертають увагу на те, що деякі закони містять застарілі положення, які не були адаптовані до нової редакції Конституції. Зокрема експерти Центру політико-правових реформ звертають увагу на те, що порядок призначення певних посадових осіб, таких як голова Антимонопольного комітету України, залишається врегульованим у відповідних законах в спосіб, який не відповідає чинній Конституції [5]. О. Марусяк наводить перелік повноважень Президента, наданих законами, зокрема в частині утворення органів державної влади та призначення і звільнення окремих посадових осіб [6].

Не зважаючи на те, що окремі автори торкалися питання неконституційних повноважень Президента, наданих законами, комплексного і повного дослідження всього законодавства та системного виявлення неконституційних повноважень Президента ще не було здійснено, що обумовлює актуальність цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Методологія цього дослідження полягала у аналізі текстів первинних законів і виділенні тих положень, якими Президентові надані повноваження, які відсутні в Конституції. В результаті такого аналізу було сформовано перелік із 98 законів, які містять такі повноваження.[1] Обсяг цієї статті не дає змоги детально зупинитися на всіх неконституційних повноваженнях, які вдалося виявити, тому увагу буде приділено лише тим, які найбільш гостро впливають на викривлення моделі виконавчої влади.

Насамперед варто приділити увагу неконституційним повноваженням Президента, які стосуються формування Уряду та діяльності центральних органів виконавчої влади (надалі – ЦОВВ). До конституційних змін 2004 року Президент призначав членів Кабінету Міністрів за поданням Прем'єр-міністра, утворював, реорганізував і ліквідовував ЦОВВ, призначав і звільняв їхніх очільників за поданням Прем'єр-міністра. Після того, як модель виконавчої влади зазнала змін, Президент може лише номінувати кандидатуру Міністра оборони та Міністра закордонних справ, а призначення здійснює Верховна Рада України (п. 12 ч. 1 ст. 85 Конституції). Призначення інших міністрів парламент здійснює за поданням Прем'єр-міністра, утворює, реорганізовує і ліквідовує ЦОВВ Кабінет Міністрів самостійно, а також призначає і звільняє його очільників за поданням Прем'єр-міністра. Попри те, що після конституційних змін модель формування Уряду і ЦОВВ дещо ускладнилась, сфера відповідальності Президента в стосунку до Уряду і ЦОВВ є досить чіткою і не двозначною: він може лише номінувати двох міністрів і не має жодного стосунку до ЦОВВ. Однак в законах міститься багато положень, які дозволяють Президентові виходити далеко за встановлені Конституцією межі.

Перш за все, в Законі «Про Кабінет Міністрів України» [7] передбачено, що Президент погоджує подання Прем'єр-міністра про звільнення Міністра оборони та Міністра закордонних справ, або може подати таке подання сам (п. 2 ч. 1 ст. 18). Однак Конституція жодним чином не згадує роль Президента у процесі звільнення цих міністрів і не вимагає його погодження чи тим більше можливості ініціювання ним звільнення номінованих ним міністрів. Президент лише номінує

[1] Оскільки формат цієї статті не дозволяє опублікувати цю таблицю у повному обсязі, з її змістом можна ознайомитися за покликанням: https://drive.google.com/file/d/1ylvK4H-H-N6AK_uKQHYkJloY4iR8vFL4/view?usp=sharing

відповідних міністрів, а ініціювати може лише відставку всього Уряду. Тому норма закону без сумніву суперечить конституційній моделі формування і діяльності Уряду.

Наступним яскравим прикладом є повноваження Президента щодо призначення очільників ЦОВВ. Це стосується як і тих ЦОВВ зі спеціальним статусом, які згадані в Конституції, так і тих, які створені окремими рішеннями. Зокрема закон «Про Антимонопольний комітет України» [8] досі містить положення щодо призначення його голови, яке не відповідає чинній редакції Конституції. Вона передбачає, що Голова Антимонопольного комітету (надалі – АМКУ) призначається парламентом за поданням Прем'єр-міністра, натомість у відповідному законі (ч. 1 ст. 9) призначення досі здійснює Президент. Звісно, що оскільки норма Конституції має вищу юридичну силу, то застосовуватиметься саме вона, а не норма закону. Однак закон містить доволі багато інших положень, які наділяють Президента неконституційними повноваженнями щодо діяльності АМКУ. Зокрема закон визнає АМКУ підконтрольним Президенту (ч. 1 ст. 2), попри те, що останній не має жодного стосунку до його формування, Президент може вводити додатково посаду заступника голови АМКУ (ч. 2 ст. 6), призначати і звільняти державних уповноважених АМКУ (ч. 1 ст. 11), ухвалювати акти з питань конкурентної політики, розвитку і захисту конкуренції та демонополізації економіки (п. 9 ч. 3 ст. 7). Жодне з цих повноважень не відповідає конституційному статусу Президента і сфері його компетенції. Закон, який регулює діяльність іншого ЦОВВ, згаданого в Конституції, – Фонду державного майна України (надалі – ФДМУ), теж містить низку аналогічних положень. Зокрема відповідно до закону "Про Фонд державного майна України" [9] ФДМУ є відповідальний перед Президентом (абз. 2 ч. 1 ст. 1), Президент своїми актами визначає особливості правового статусу Фонду (абз. 4 ч. 1 ст. 1), дає йому доручення (ст. 3) і покладає на нього певні завдання (ч. 2 ст. 5). Аналогічно як і у ситуації із АМКУ, ці положення суперечать Конституції, оскільки Президент не має повноважень регулювати діяльність ЦОВВ або своїми актами визначати сферу їхньої компетенції.

Існує чимало законів, які регулюють діяльність окремих ЦОВВ, і у яких Президенту надані певні неконституційні повноваження. Зокрема відповідно до закону "Про Державну кримінально-виконавчу службу України" Президент утворює, реорганізовує та ліквідовує цю службу (ст. 7), призначає та звільняє її керівника (ст. 8) [10]. Аналогічно закон "Про Державну прикордонну службу України" встановлює, що Президент призначає та звільняє голову Державної прикордонної служби України, його заступників (ч. 2 ст. 8), а також здійснює контроль за діяльністю цього ЦОВВ (ст. 30) [11]. Так само закон, який регулює діяльність Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, визначає, що Президент може давати цьому ЦОВВ певні доручення, зокрема щодо розробки проєктів актів (п. 12 ч. 1 ст. 14 та ч. 2 ст. 15), а саму службу визнає підконтрольною Президентові з питань, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки та оборони України (ч. 3 ст. 23) [12]. Вочевидь, що як і у випадку із АМКУ та ФДМУ частина із названих положень не були приведені у відповідність до Конституції після конституційних змін 2004 року. Однак наявність положень про контроль Президента над діяльністю ЦОВВ, чи про подвійне підпорядкування такого ЦОВВ абсолютно суперечить місцю і ролі Президента в моделі виконавчої влади і є яскравим прикладом втручання у сферу компетенції Кабінету Міністрів.

Окремо слід згадати закони, які регулюють діяльність органів державної влади, які за своїми функціями і статусом є ЦОВВ, хоча законом такими не названі. Йдеться про Державне бюро розслідувань (надалі – ДБР) та Управління державної охорони (надалі – УДО). Обидві ці інституції законами визнані як "державні правоохоронні органи". Конституція не згадує такого юридичного статусу органів виконавчої влади, тому Конституційний Суду у своєму рішенні щодо призначення директора Національного антикорупційного бюро України (надалі – НАБУ), яке раніше теж законом визначалось як державний правоохоронний орган, чітко встановив, що такий орган за своєю природою і функціями є ЦОВВ [13]. А тому порядок діяльності та формування цих органів має відповідати вимогам, встановленим у Конституції для ЦОВВ. Таким чином повноваження Президента із призначення директора ДБР, призначення членів конкурсної комісії для відбору кандидатів у директора ДБР (ч. 1, п. 1 ч. 3 ст. 11), визначення організаційної структури ДБР (ч. 1 ст. 9), затвердження Положення про Раду громадського контролю ДБР та порядку її формування (ч. 2 ст. 28) визначені відповідним законом є неконституційними [14]. Так само неконституційними є аналогічні положення закону, який регулює діяльність УДО, зокрема ті, які визначають, що Президент призначає і звільняє начальника УДО та його заступ-

ників (ч. 4, 5 ст. 11), здійснює контроль за діяльністю УДО (ст. 26), визначає об'єкти, щодо яких здійснюється державна охорона (ч. 1 ст. 9, абз. 10 ч. 1 ст. 13), а також те, що УДО підпорядковане Президентові (ч. 1 ст. 11) [15].

Продовжуючи аналіз неконституційних повноважень Президента щодо діяльності центральних органів виконавчої влади, слід розглянути органи державної влади, які можна назвати незалежними регуляторами. Конституція не містить положень щодо діяльності незалежних регуляторів, хоча порядок формування складу таких органів як Національний банк України (надалі – НБУ) та АМКУ свідчить про певну незалежність. Вочевидь, що окрім цих органів, повинні існувати і інші, які мають регулювати певні сфери економіки, водночас будучи інституційно незалежними, щоб забезпечувати політичну нейтральність своїх рішень. Свого часу парламент ухвалив Закон «Про природні монополії», яким наділив Президента низкою повноважень, які прямо суперечать Конституції. Зокрема відповідно до цього закону, Президент утворює і ліквідовує національні комісії регулювання природних монополій, які є "державними колегіальними органами" – ще один статус, який виходить за межі того, що встановила Конституція, даючи можливість Президентові контролювати такий орган у неконституційний спосіб. Відповідно до закону національні комісії підпорядковуються Президенту, він затверджує положення, на основі якого ці комісії діють (ч. 1 ст. 11), призначає і звільняє голову і членів цих комісій (ч. 2 ст. 11) та затверджує граничну чисельність їх працівників (ч. 3 ст. 11) [16]. На основі закону «Про природні монополії» були утворені такі національні комісії. Попри те, що більшість законів, які регулювали діяльність таких комісій було змінено, а їхній юридичний статус був приведений у відповідність до Конституції, зокрема у зв'язку із окремими рішеннями Конституційного Суду, досі існує національна комісія, щодо якої Президент в неконституційний спосіб здійснює визначальний вплив. Відповідно до закону «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку є державним колегіальним органом, підпорядкованим Президенту (ч. 1 ст. 6), він затверджує положення про неї, визначає граничну чисельність працівників, призначає і звільняє голову і членів цієї комісії (ч. 7, 8, 10 ст. 6), а також порушує дисциплінарне провадження стосовно голови або членів комісії (ч. 1 ст. 16) [17]. У випадку із НБУ, який по суті є незалежним регулятором, Президент має самостійні повноваження щодо номінування голови НБУ та призначення половини складу Ради НБУ, які визначені Конституцією. Водночас закон «Про Національний банк України» всупереч Конституції закріплює за ним можливість визначати повноваження Ради з фінансової стабільності НБУ (ст. 7-1) [18].

Як видно за наведених положень, законами Президентові надано значну кількість повноважень, які дають йому можливість втручатися в діяльність незалежних регуляторів та ЦОВВ . Останні, судячи з порядку їх утворення і формування, належать до компетенції Кабінету Міністрів, тому будь-яка можливість Президента впливати на ЦОВВ є втручанням в сферу компетенції Уряду та викривленням моделі виконавчої влади, встановленої в Конституції. Однак такі неконституційні повноваження Президента не обмежуються виключно ЦОВВ. Слід звернути увагу на те, що багато законів наділяють Президента можливістю делегувати або призначати осіб у наглядові ради, конкурсні комісії чи інші допоміжні органи при органах виконавчої влади. Зокрема відповідно до окремих законів Президент призначає і звільняє половину складу Ради Накопичувального пенсійного фонду (ч. 2 ст. 81 відповідного закону) [19], призначає члена комісії із зовнішнього контролю діяльності Національного агентства з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (абз. 2 ч. 1 ст. 12 відповідного закону) [20], номінує одну особу до складу Комісії з питань вищого корпусу державної служби (ч. 2 ст. 14 відповідного закону) [21], визначає двох осіб у складі Наглядової ради Українського культурного фонду (ч. 1 ст. 6 відповідного закону) [22] тощо. Всього таких повноважень у законах є кілька десятків. Окрім того, у багатьох законах є положення, які всупереч Конституції уповноважують Президента утворювати певні органи та інституції з юридично невизначеним статусом. Зокрема Президент утворює Національну службу посередництва і примирення і затверджує положення про неї (ч. 1, 5 ст. 15 відповідного закону) [23], Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю (пп. «а» п. 2 ст. 5 відповідного закону) [24], Національну тристоронню соціально-економічну раду та її секретаріат, призначає Голову ради, її секретаря (ч. 1. ст. 11, ч. 1. ст. 13, ст. 14 відповідного закону) [25] тощо.

Усі наведені вище повноваження Президента щодо утворення певних органів та призначення осіб є неконституційними. На це увагу звертав Конституційний Суд в контексті участі Прези-

дента у формуванні комісії, яка відбирає кандидатів на посаду директора НАБУ [13]. Такі повноваження жодним чином не можуть бути обґрунтовані і тим, що Конституція у п. 28 ч. 1 ст. 106 дозволила Президентові утворювати допоміжні органи та служби. Адже Президент може утворювати допоміжні органи та служби лише для здійснення своїх повноважень, а серед повноважень Президента немає жодного, яке стосується діяльності зазначених інституцій.

Крім того, є немало законів, які містять рамкові норми про те, що Президент своїми актами може покладати на ЦОВВ певні повноваження. Це стосується абсолютно різних сфер, які не мають жодного стосунку до сфери компетенції Президента. Наприклад, йдеться про діяльність театрів (ст. 18 відповідного закону) [26], реабілітацію осіб з інвалідністю (ст. 9, 9-1 відповідного закону) [27], міський електричний транспорт (ст. 9 відповідного закону) [28], мисливство і полювання (ст. 6, 6-1 відповідного закону) [29], меліорацію (ст. 16 відповідного закону) [30], народні художні промисли (ст. 5 відповідного закону) [31], племінну справу у тваринництві (ст. 16, 18 відповідного закону) [32] тощо. Всього таких законів близько двох десятків. Вочевидь йдеться про типове положення, адже формулювання фактично є ідентичним у всіх із цих законодавчих актів. Більше того, воно присутнє у цих законах незалежно від дати їх ухвалення, тобто зміна моделі виконавчої влади не сильно вплинула на появу і чинність таких норм. Звісно, що сама наявність таких норм не надає Президентові повноважень втручатись в компетенцію ЦОВВ, адже суперечить нормам закону, який в загальних рисах регулює їхню діяльність. Однак сам факт того, що такі норми існують вже протягом такого довгого часу з моменту, коли Президент втратив визначальний вплив на діяльність ЦОВВ, свідчить радше про брак системності або ж ще гірше – відсутність політики Уряду, і зокрема Міністерства юстиції, яке відповідає за державну правову політику, щодо приведення законів у відповідність до Конституції.

Перелік конституційних повноважень Президента не обмежується лише тими, які стосуються діяльності Уряду чи ЦОВВ. Закони наділяють Президента також певними повноваженнями щодо діяльності місцевих органів виконавчої влади. Конституційні зміни 2004 року не зачепили цю частину виконавчої влади, роль Президента та Уряду в стосунку до місцевих державних адміністрацій (надалі – МДА) не змінилася. Президент призначає та звільняє голів МДА за поданням Кабінету Міністрів, може відправити їх у відставку у разі висловлення їм недовіри обласною чи районною радою відповідно. Сторонній спостерігач може стверджувати, що участь Уряду в процесі призначення очільників МДА є допоміжною, адже Кабінет Міністрів лише номінує кандидатури Президенту, а рішення ухвалює вже він сам. Однак, в світлі того, що саме Кабінет Міністрів визначений Конституцією як вищий орган у системі органів виконавчої влади (ч. 1 ст. 113 Конституції), а також те, що Уряд отримав самостійність щодо формування ЦОВВ, то дивним було би вважати, що роль Уряду в контексті формування і контролю за діяльністю нижчого рівня виконавчої влади має бути суто декларативною. Адже якщо виконавча влада центрального рівня формується Урядом, то він не може бути позбавлений контролю над нижньою ланкою виконавчої влади, яка і реалізує урядову політику в регіонах. Саме тому без рішення Кабінету Міністрів Президент не може самостійно ні призначити, ні звільнити очільника ОДА, окрім випадку, коли йдеться про його відставку з ініціативи місцевих рад. З цього можна зробити висновок, що власне роль Президента, а не Уряду, в контексті формування і діяльності МДА є радше символічною в контексті чинної моделі виконавчої влади. Саме тому деякі положення закону "Про місцеві державні адміністрації" щодо ролі Президента стосовно МДА є сумнівними з точки зору їхньої конституційності. Зокрема закон визначає, що Президент може порушити перед Кабінетом Міністрів України питання про призначення головою місцевої державної адміністрації іншої кандидатури, ніж та, яка була номінована Урядом (ч. 4 ст. 8), а також припинити повноваження голови МДА з власної ініціативи (п. 5 ч. 2 ст. 9), тобто без подання Уряду [33]. Зміст цих положень в системному їх аналізі може свідчити про те, що з точки зору закону, Президент може відмовити у призначенні кандидатур, запропонованих Урядом, і звільняти голів МДА без його ініціативи. Однак ані буквальний аналіз ч. 4 ст. 118 Конституції, ані аналіз ролі Кабінету Міністрів у формуванні і функціонуванні виконавчої влади не дозволяють говорити про конституційність таких повноважень Президента. Фактично закон пропонує нівелювати конституційно визначену роль Уряду як вищого органу у системі органів виконавчої влади, та дозволяє Президенту втручатися у сферу його компетенції. Положення закону про те, що голови МДА призначаються на строк повноважень Президента (ч. 2 ст. 8) [33], яке є теж абсолютно неконституційним, є додатковим і яскравим свідченням такого підходу.

Слід окремо наголосити на тому, що переважна більшість із виявлених в законах норм є очевидно неконституційними, оскільки або напряму суперечать нормам Конституції, або ж очевидно виходять за ті межі, які нею встановлені. Водночас невелика частина є сумнівними з точки зору їхньої конституційності. Зокрема йдеться про повноваження Президента у сфері зовнішньої політики і національної безпеки та оборони. Справа в тім, що відповідно до Конституції Президент здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави і здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави (п. 3 та 17 ч. 1 ст. 106 Конституції). Обидва формулювання є досить широкими, що дозволяє стверджувати, мовляв Президент може бути наділений законом будь-якими повноваженнями у цих сферах. Більше того, поняття "національна безпека та оборона" може трактуватися так широко, що, посилаючись на це положення Конституції, деякі науковці навіть стверджують, що Президент відіграє ключову роль у забезпеченні економічної безпеки держави [34]. Автор вважає, що широке тлумачення повноважень Президента, визначених у п. 3 та 17 ч. 1 ст. 106 Конституції, суперечить загальній логіці вичерпності повноважень Президента, закладеній п. 31 ч. 1 статті 106 Конституції, а також визначеній нею моделі системи виконавчої влади. Тому повноваження Президента щодо здійснення керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави та керівництва у сферах національної безпеки та оборони держави повинні тлумачитися виключно крізь призму інших, більш конкретно визначених Конституцією повноважень Президента. Ще одним способом розширення повноважень Президента поза конституційно встановленими межами є наданням законами самостійних повноважень Раді національної безпеки та оборони України (надалі – РНБО). Закон наділив РНБО повноваженнями щодо застосування санкцій (ч. 2, 3 ст. 5 відповідного закону) [35], визначення осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів) (п. 9 ч. 1 ст. 4 відповідного закону) [36] та розробки проєкту державного бюджету в частині, пов'язаній із забезпеченням національної безпеки і оборони (абз. 5 ч. 1 ст. 4 відповідного закону) [36]. Оскільки рішення РНБО не мають самостійної юридичної сили і набувають такої тільки після введення їх у дію указом Президента, можна сміливо стверджувати, що такі рішення ухвалює Президент. Конституція не наділила Президента компетенцією у цих питаннях, тому конституційність ухвалення таких рішень є сумнівною. Разом із повноваженнями Президента щодо керівництва зовнішньополітичною діяльністю та керівництва у сферах національної безпеки та оборони держави окрема самостійна сфера компетенції РНБО може розцінюватися як втручанням у сферу відповідальності Кабінету Міністрів і потребує окремого детального дослідження.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, можна ствердити, що законами Президента наділено значною кількістю повноважень, які виходять за межі, встановлені Конституцією. Вдалося виявити 98 законів, що містять повноваження Президента, які є неконституційними або ж конституційність яких є сумнівною. Системний аналіз положень цих законів дозволяє виокремити кілька груп повноважень Президента.

По-перше, Президент наділений низкою повноважень, які дозволяють йому втручатися в діяльність Кабінету Міністрів та ЦОВВ. Це стосується як формування і діяльності самого Уряду, так і впливу на формування та діяльність ЦОВВ та інших органів державної влади. Президент в неконституційний спосіб зберігає можливість призначати і звільняти керівників деяких ЦОВВ, а також органів, які за своїми функціями є ЦОВВ, хоча відповідно до законів мають інший юридичний статус. Значна кількість законів дозволяють Президенту надавати ЦОВВ доручення, визначати їхні повноваження тощо.

По-друге, закон, який регулює діяльність місцевих органів виконавчої влади в значній мірі ставить під сумнів роль Уряду у процесі формування МДА. Зокрема всупереч Конституції закон дозволяє Президентові не враховувати позицію Кабінету Міністрів щодо призначення очільників МДА, а також самостійно ухвалювати рішення про їх звільнення.

По-третє, існує більше двох десятків законів, які наділяють Президента повноваженнями щодо визначення функцій ЦОВВ у сферах, які жодним чином не входять до конституційно встановленої компетенції глави держави.

Насамкінець, повноваження Президента у сфері зовнішньої політики та національної безпеки й оборони, а також самостійні повноваження РНБО використовуються для того, аби розширювати сферу компетенції Президента далеко поза встановлені Конституцією межі. Компетенція Президента у цих галузях потребує чіткого визначення та обмеження, аби уникнути втручання у сферу відповідальності Кабінету Міністрів.

Підсумовуючи, слід визнати, що після більш як десяти років з моменту останніх конституційних змін моделі виконавчої влади, існує значна кількість законодавчих норм, які наділяють Президента повноваженнями, що далеко виходять за межі його конституційно встановленої компетенції. Це дозволяє главі держави досить суттєво втручатися у сферу відповідальності Кабінету Міністрів та значною мірою викривлює модель виконавчої влади. Результати цього дослідження можуть стати основою для системної роботи щодо приведення відповідних норм законів у відповідність до Конституції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) […]. Рішення Конституційного Суду України від 13.06.2019 № 5-р/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-19#Text (дата звернення: 26.09.2024).
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України). Рішення Конституційного Суду України від 30.09.2010 № 20-рп/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10#Text (дата звернення: 26.09.2024).
4. Президент – не чарівник: конституційні повноваження проти обіцянок кандидатів. *Центр політико правових реформ:* веб-сайт. URL: https://pravo.org.ua/prezydent-ne-charivnyk-konstytutsijni-povnovazhennya-proty-obitsyanok-kandydativ (дата звернення: 30.09.2024).
5. Проблеми конституційно-правового статусу Президента України. *Центр політико-правових реформ:* веб-сайт. URL: https://pravo.org.ua/problemy-konstytutsijno-pravovogo-statusu-prezydenta-ukrayiny/ (дата звернення: 20.09.2024).
6. Які кадрові повноваження має Президент України? *Асоціація правників України*: веб-сайт. URL: https://uba.ua/ukr/news/7613 (дата звернення: 26.09.2024).
7. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 21 грудня 2006 р. № 514-V / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-16#Text (дата звернення: 26.09.2024).
8. Про Антимонопольний комітет України: Закон України від 26 листопада 1993 р. № 3659-XII / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-12#Text (дата звернення: 26.09.2024).
9. Про Фонд державного майна України: Закон України від 9 грудня 2011 р. № 4107-VI / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/4107-17#Text (дата звернення: 26.09.2024).
10. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23 червня 2005 р. № 2713-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2713-15#n56 (дата звернення: 26.09.2024).
11. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/661-15#Text (дата звернення: 26.09.2024).
12. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3475-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3475-15#Text (дата звернення: 26.09.2024).
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України „Про призначення А. Ситника Директором Національного антикорупційного бюро України". Рішення Конституційного Суду України від 28.08.2020 № 9-р/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-20#Text (дата звернення: 26.09.2024).
14. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листопада 2015 р. № 794-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text (дата звернення: 26.09.2024).

15. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб: Закон України від 4 березня 1998 р. № 160/98-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 26.09.2024).
16. Про природні монополії : Закон України від 20 квітня 2000 р. № 1682–III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-14#Text (дата звернення: 26.09.2024).
17. Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків : Закон України від 30 жовтня 1996 р. № 448/96-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80#top (дата звернення: 26.09.2024).
18. Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 р. № 679-XIV / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text (дата звернення: 26.09.2024).
19. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/1058-15#top (дата звернення: 26.09.2024).
20. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів: Закон України від 10 листопада 2015 р. № 772-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19#top (дата звернення: 26.09.2024).
21. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text (дата звернення: 26.09.2024).
22. Про Український культурний фонд: Закон України від 23 березня 2017 р. № 1976-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1976-19#top (дата звернення: 26.09.2024).
23. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 3 березня 1998 р. № 137/98-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 26.09.2024).
24. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30 червня 1993 р. № 3341–XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#top (дата звернення: 26.09.2024).
25. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23 грудня 2010 р. № 2862-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text (дата звернення: 26.09.2024).
26. Про театри і театральну справу: Закон України від 31 травня 2005 р. № 2605-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2605-15#top (дата звернення: 26.09.2024).
27. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 06 жовтня 2005 р. № 2961-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text (дата звернення: 26.09.2024).
28. Про міський електричний транспорт: Закон України від 29 червня 2004 р. № 1914-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/1914-15#Text (дата звернення: 26.09.2024).
29. Про мисливське господарство та полювання: Закон України від 22 лютого 2000 р. № 1478-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1478-14#Text (дата звернення: 26.09.2024).
30. Про меліорацію земель: Закон України від 14 січня 2000 р. № 1389-XIV/ Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1389-14#top (дата звернення: 26.09.2024).
31. Про народні художні промисли: Закон України від 21 червня 2001 р. № 2547-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2547-14#top (дата звернення: 26.09.2024).
32. Про племінну справу у тваринництві: Закон України від 15 грудня 1993 р. № 3691-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/3691-12#top (дата звернення: 26.09.2024).
33. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text (дата звернення: 26.09.2024).

34. Варналій З.С. Інститут Президента України в системі забезпечення економічної безпеки держави. Інститут Президента України в системі державної влади України: матеріали наук. конф., 17 січня 2014 р. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. С. 273–278.
35. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 5 березня 1998 р. № 183/98-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 26.09.2024).
36. Про санкції: Закон України від 14 серпня 2014 р. №1644–VII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#top (дата звернення: 26.09.2024).

УДК 340.15:342.4(37)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.21

КОНСТИТУЦІЯ ЯК КАТЕГОРІЯ РИМСЬКОГО ПРАВА

Бєлова М.В.,
доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342

Переш І.Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Бєлова М.В., Переш І.Є. Конституція як категорія Римського права.

Вказується, що Римське право як фундаментальна основа сучасної юриспруденції продовжує викликати значний інтерес серед науковців та практиків. Особливу увагу привертає концепція конституції в контексті римського права, яка відіграла важливу роль у Стародавньому Римі. Дослідження конституції як категорії римського права дозволяє не лише глибше зрозуміти правову думку античності, але й простежити еволюцію цього поняття до його сучасного розуміння.

Дослідження розглядає концепцію конституції в контексті римського права, простежуючи її еволюцію від античності до сучасності. Аналізується специфіка розуміння терміну «constitutio» в Стародавньому Римі, яке відрізнялося від сучасного трактування конституції як основного закону держави. Розкривається роль римських «конституцій» як різноманітних правових актів, виданих імператором, та їх вплив на формування сучасної конституційної теорії.

Особлива увага приділяється дослідженню правової системи Римської Республіки, яка базувалася на поєднанні неписаного звичаєвого права (mos maiorum) та писаних законів (leges). Аналізується значення Законів XII таблиць як «основного закону» римської республіки та їх роль у встановленні принципу громадянської рівності.

Розглядаються погляди античних філософів, зокрема Аристотеля, на роль держави та її конституційний устрій. Детально висвітлюється внесок Цицерона у розвиток теорії державності, його концепція змішаного правління та ідеї, які вплинули на формування сучасного конституціоналізму.

Дослідження простежує трансформацію римської правової та конституційної традиції у фундамент сучасного конституціоналізму, аналізуючи процес адаптації римських концепцій до нових політичних та соціальних реалій. Підкреслюється важливість балансу між стабільністю конституційного ладу та його здатністю адаптуватися до змінних умов, що залишається актуальним для сучасних конституційних систем.

Робота демонструє, як римське право, не створивши безпосередньо сучасну модель конституціоналізму, заклало важливі принципи та концепції, які стали основою для розвитку сучасної правової та політичної думки, що призвело до формування демократичних інститутів та правових систем.

Ключові слова: римське право, конституція, конституціоналізм, Закони XII таблиць, Цицерон.

Bielova M.V., Peresh I.E. Constitution as a category of Roman law.

It is indicated that Roman law, as the fundamental basis of modern jurisprudence, continues to arouse considerable interest among scientists and practitioners. Special attention is drawn to the concept of the constitution in the context of Roman law, which played an important role in ancient Rome. The study of the constitution as a category of Roman law allows not only a deeper understanding of the legal thought of antiquity, but also to trace the evolution of this concept to its modern understanding.

This study examines the concept of constitution in the context of Roman law, tracing its evolution from antiquity to the present day. It analyzes the specific understanding of the term «constitutio» in Ancient Rome, which differed from the modern interpretation of constitution as the fundamental law of the state. The role of Roman «constitutions» as various legal acts issued by the emperor and their influence on the formation of modern constitutional theory is explored.

Special attention is paid to the legal system of the Roman Republic, which was based on a combination of unwritten customary law (mos maiorum) and written laws (leges). The significance of the Laws of the Twelve Tables as the «fundamental law» of the Roman republic and their role in establishing the principle of civic equality is analyzed.

The views of ancient philosophers, particularly Aristotle, on the role of the state and its constitutional structure are considered. Cicero's contribution to the development of state theory, his concept of mixed governance, and ideas that influenced the formation of modern constitutionalism are detailed.

The study traces the transformation of Roman legal and constitutional tradition into the foundation of modern constitutionalism, analyzing the process of adapting Roman concepts to new political and social realities. The importance of balance between the stability of the constitutional order and its ability to adapt to changing conditions, which remains relevant for modern constitutional systems, is emphasized.

The work demonstrates how Roman law, without directly creating the modern model of constitutionalism, laid important principles and concepts that became the basis for the development of modern legal and political thought, leading to the formation of democratic institutions *and legal systems.*

Key words: Roman law, constitution, constitutionalism, Laws of XII Tables, Cicero.

Постановка проблеми. Римське право, як фундаментальна основа сучасної юриспруденції, продовжує викликати значний інтерес серед науковців та практиків. Особливу увагу привертає концепція конституції в контексті римського права, яка відіграла важливу роль у Стародавньому Римі. Дослідження конституції як категорії римського права дозволяє не лише глибше зрозуміти правову думку античності, але й простежити еволюцію цього поняття до його сучасного розуміння. В римському праві термін «конституція» (constitutio) мав специфічне значення, відмінне від сучасного трактування, і охоплював широкий спектр правових актів, виданих імператором.

Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю переосмислення історичних коренів конституціоналізму та їх впливу на формування сучасних правових систем. Аналіз конституції в контексті римського права дозволяє виявити ключові аспекти розвитку правової думки та державного устрою, які залишаються релевантними і в наш час.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз поняття конституції в системі римського права, визначення її особливостей, функцій та значення для розвитку правової науки. Дослідження спрямоване на розкриття сутності конституції як правової категорії в контексті римської юриспруденції, виявлення її відмінностей від сучасного розуміння та встановлення історичних зв'язків між римською правовою традицією та сучасним конституціоналізмом.

Аналіз наукових джерел з тематики дослідження. Дослідження конституції як категорії римського права базується на широкому спектрі наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Фундаментальні роботи з римського права, такі як праці І. Новицького, І. Перетерського, Д. Дождєва, надають ґрунтовну базу для розуміння загальних принципів та інститутів римського права. Спеціалізовані дослідження, присвячені безпосередньо конституції в римському праві, включають роботи Т. Моммзена, П. Гренді, А. Уотсона, які детально аналізують правову природу та функції імператорських конституцій.

Сучасні дослідження, такі як праці О. Підопригори, Є. Харитонова, В.Макарчука, поглиблюють розуміння впливу римського права на формування сучасних правових систем та дозволяють провести паралелі між античним та сучасним розумінням конституції. Особливу цінність представляють компаративістські дослідження, які дозволяють прослідкувати еволюцію поняття конституції від римського права до сучасності та виявити ключові трансформації в його розумінні та застосуванні.

Виклад основного матеріалу. Виникнення та становлення конституціоналізму як політико-правового феномену та теоретичної концепції тісно пов'язане з появою та утвердженням конституції держави в її сучасному трактуванні. Конституціоналізм невіддільний від конституції та бере свій початок безпосередньо від неї. Проте варто зазначити, що сам факт існування конституції не завжди автоматично призводить до формування певної моделі конституціоналізму. Водно-

час, без наявності конституції (в широкому розумінні цього терміну) неможливо вести мову про конституціоналізм як такий. В. Шаповал влучно визначає сутнісну основу конституціоналізму формулою: «конституційно-правова норма + практика її реалізації». Ця формула підкреслює, що конституціоналізм - це не лише наявність формальних правових норм, але й їх практичне втілення в життя суспільства та держави. Таким чином, конституціоналізм постає як складне явище, що охоплює не тільки наявність конституції, але й ефективне функціонування конституційних норм у реальному житті, формування відповідної правової культури та політичної практики. Це динамічний процес взаємодії між конституційними принципами та їх практичною реалізацією в державно-правовому житті суспільства [1, с. 135].

Конституція займає центральне місце в національній правовій системі, виступаючи її фундаментом та ключовим елементом. Вона відіграє роль своєрідного «координатора системи законодавства», забезпечуючи єдність та узгодженість усього правового поля держави. Незважаючи на те, що Конституція формально знаходиться всередині правового масиву, її вплив виходить далеко за межі простих зв'язків між нормативно-правовими актами. Вона встановлює базові принципи, які пронизують усю правову систему, визначаючи напрямки розвитку законодавства та правозастосовної практики.

Водночас, важливо розуміти, що взаємодія між Конституцією та іншими елементами правової системи має двосторонній характер. Хоча Конституція і впливає на формування та функціонування всіх складових правової системи, ці елементи у свою чергу також здійснюють вплив на саму Конституцію. Це проявляється через: 1. законодавчу діяльність, яка конкретизує та розвиває конституційні положення; 2. судову практику, особливо рішення Конституційного Суду, які тлумачать та уточнюють зміст конституційних норм; 3. правову доктрину, яка формує теоретичне підґрунтя для розуміння та застосування Конституції; 4. правову культуру суспільства, яка впливає на сприйняття та реалізацію конституційних цінностей. Таким чином, зокрема Конституція України, будучи ядром правової системи, перебуває у постійній динамічній взаємодії з іншими її елементами, що забезпечує розвиток та адаптацію конституційних норм до потреб суспільства, яке постійно змінюється.

Разом з тим, поняття конституції неможливо розкрити повною мірою без з'ясування питання про її не тільки юридичну, а й соціально-політичну природу. Багато сучасних понять, термінів та юридичних конструкцій бере своє походження від положень римського права, термін «конституція» не є виключенням. Існує багато поглядів вчених на співвідношення розуміння терміну «конституція» у Стародавньому Римі та те, що вкладають в цей термін сучасні нормотворці.

Етимологія терміну «конституціоналізм» сягає латинського слова «constitutio» (конституція), яке, в свою чергу, походить від латинського дієслова «constituere». В українському перекладі це слово означає «встановлювати» або «засновувати». Цікаво зазначити, що хоча термін «конституціоналізм» є відносно новим і почав активно використовуватися лише наприкінці XVIII – на початку XIX століття, саме слово «конституція» має набагато довшу історію. Його вживання можна простежити ще в працях античних філософів та мислителів. Більше того, цей термін зустрічається в текстах та навіть назвах офіційних документів політичного та нормативно-правового характеру Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Це свідчить про те, що поняття «конституція» існувало в правовій та політичній думці понад два тисячоліття тому.

У давні часи термін «конституція» використовувався в дещо іншому значенні, ніж сьогодні. Його здебільшого розглядали як синонім державного устрою або форми правління. Тобто, коли античні автори говорили про «конституцію» певної держави, вони мали на увазі її фундаментальну структуру влади, принципи організації суспільства та механізми управління.

Варто зазначити, що розуміння «конституції» в античному світі відрізнялося від сучасного трактування цього терміну. Сьогодні ми розуміємо конституцію як основний закон держави, який має найвищу юридичну силу та встановлює основи державного та суспільного ладу. В античності ж це поняття було більш описовим і менш формалізованим. Трансформація розуміння терміну «конституція» від античних часів до сучасності є важливим аспектом розвитку правової та політичної думки. Ця еволюція відображає зміни в уявленнях про державу, владу та права громадян, які відбувалися протягом століть [6].

Дійсно, використання терміну «римська конституція» часто викликає неоднозначні реакції серед науковців та правознавців. Цей скептицизм має під собою вагомі підстави, які ґрунтуються на розбіжностях між сучасним розумінням конституції та реаліями правової системи Стародав-

нього Риму. Сучасне трактування конституції передбачає її статус як основного закону держави – lex fundamentalis. Це єдиний, цілісний правовий документ, що має найвищу юридичну силу та визначає засади суспільного та державного устрою, права і свободи громадян, принципи організації влади. Однак, у контексті римського права, поняття «конституція» (constitutio) мало інше значення:

1. Форма правових актів: У римському праві constitutio відносилося до імператорських указів різного характеру, а не до єдиного основного закону.

2. Множинність, а не єдність: Існували різні види constitutiones (едикти, рескрипти, декрети, мандати), а не єдиний документ.

3. Відсутність вищої юридичної сили: Римські constitutiones не мали автоматичного пріоритету над іншими джерелами права.

4. Динамічність змісту: Зміст constitutiones міг стосуватися різноманітних питань, від загальнодержавних до приватних справ [7].

Враховуючи ці відмінності, використання терміну «римська конституція» в сучасному розумінні дійсно може вважатися анахронізмом або навіть помилковим з історико-правової точки зору.

Проте, важливо зазначити, що вивчення римських constitutiones має велике значення для розуміння еволюції конституційної думки. Вони представляють собою важливий етап у розвитку концепції основного закону та державного устрою, який згодом трансформувався у сучасне розуміння конституції.

Отже, при використанні терміну «римська конституція» важливо чітко визначати контекст та розуміти обмеження цього поняття в рамках римського права, уникаючи прямих паралелей із сучасним конституціоналізмом.

Витоки юридичного значення латинського слова «constitutio» можна простежити до офіційних документів Стародавнього Риму періодів Принципату та Домінату. Ключову роль у цьому процесі відіграло використання фрази «Rem Publicum Constituera ...» у заголовках цих документів, що перекладається як «Римський народ встановлює ...». Ця формула мала глибоке значення, підкреслюючи легітимність та авторитет правових актів, що видавалися від імені римського народу. З часом відбулася лінгвістична та концептуальна еволюція: дієслово «constituere» (встановлювати) трансформувалося в іменник «constitutio» (встановлення, устрій). Така трансформація стала підґрунтям для появи численних «конституцій» у римському праві.

Ця еволюція терміну відображає важливий етап у розвитку правової думки та державного управління. Вона демонструє перехід від концепції «встановлення» як процесу до «устрою» як результату цього процесу, що згодом вплинуло на формування сучасних уявлень про конституцію як основний закон держави. Таким чином, хоча римські «конституції» і не були ідентичними сучасним конституціям, вони заклали важливе концептуальне підґрунтя для розвитку конституційної теорії та практики в наступні епохи [8].

У Римській Республіці не існувало єдиного письмового документа, який би виконував роль конституції в сучасному розумінні. Натомість, політико-правові відносини регулювалися складною системою, що поєднувала неписані традиції та писані закони. Центральне місце в цій системі займав mos maiorum – «звичай предків». Це неписане звичаєве право відігравало ключову роль у регулюванні суспільних відносин та державного устрою. Mos maiorum був не просто набором застарілих традицій, а живим, динамічним елементом римської правової системи, який постійно адаптувався до нових реалій, зберігаючи при цьому фундаментальні цінності римського суспільства.

Паралельно з mos maiorum існували писані закони (leges), які регулювали окремі аспекти суспільного та державного життя. Ці закони доповнювали звичаєве право, часто конкретизуючи його положення або адаптуючи їх до нових обставин.

О. Берендс влучно характеризує роль звичаєвого права в римській системі. На його думку, це було не просто пасивне дотримання традицій, а «свідоме правове життя». Іншими словами, mos maiorum створював правову культуру, в якій римляни не лише дотримувалися норм, але й активно осмислювали та інтерпретували їх у контексті поточних потреб суспільства. Така система, де неписане звичаєве право співіснувало з писаними законами, забезпечувала римському суспільству необхідну гнучкість та стабільність одночасно. Вона дозволяла адаптуватися до змін, зберігаючи при цьому фундаментальні принципи та цінності, що лежали в основі римської державності.

Відзначимо, цей підхід суттєво відрізняється від сучасного розуміння конституції як єдиного письмового документа, але він демонструє, як складні суспільства можуть ефективно регулювати свої політико-правові відносини за допомогою комбінації різних правових джерел та традицій [9].

У ранній римській правовій системі концепція народного закону (lex publica) мала особливе значення та специфічний механізм прийняття. Цей процес був тісно пов'язаний з ідеєю конституційної взаємодії, відомої як agere, між магістратами та народом, розділеним на курії. Ключовим елементом цього процесу було comitiare - проведення народних зборів. Ці збори не були простою формальністю, а являли собою важливий конституційний акт, через який реалізовувалася народна воля. Особливу роль у цьому процесі відігравало місце проведення зборів. Вони мали відбуватися на comitium – центральній площі міста. Це місце було не просто фізичним простором, а мало глибоке сакральне та політичне значення. Comitium символізував серце громадського життя та центр прийняття важливих рішень.

Більше того, проведення зборів всередині pomerium – сакральної межі міста – надавало додаткової легітимності та священності прийнятим рішенням. Pomerium окреслював не лише фізичні кордони міста, але й позначав межі сакрального простору, де діяли особливі правила та ритуали.

Таким чином, прийняття народного закону в ранньому Римі було не просто юридичною процедурою, а складним ритуалом, що поєднував політичні, релігійні та соціальні аспекти. Це підкреслювало глибокий зв'язок між правом, релігією та громадським життям у римському суспільстві, де кожен елемент цієї системи мав своє особливе місце та значення. Ця практика демонструє, як у ранньому римському праві формальні юридичні процедури були нерозривно пов'язані з просторовими та сакральними концепціями, формуючи унікальну правову культуру, яка значно вплинула на подальший розвиток європейського права [10].

Закони XII таблиць, які часто називають «основним законом» римської республіки, були створені переважно для регулювання життя міського населення. Їхнє значення виходило далеко за межі простого зводу правил. Ці закони відіграли ключову роль у стабілізації ранньореспубліканського суспільства, сприяючи зменшенню напруги між патриціями та плебеями. Особливість Законів XII таблиць полягала в тому, що вони встановлювали єдині норми цивільного та кримінального права для всіх громадян, незалежно від їхнього соціального статусу. Це було важливим кроком до реалізації принципу громадянської рівності у найважливіших сферах життя, що стало фундаментом для подальшого розвитку римського права та державності.

Варто зазначити, що римська республіка суттєво відрізнялася від афінської демократії. Поняття eleutheria (свобода), isonomia (рівність перед законом) і parrhesia (свобода слова), які були ключовими для афінської демократії, у римському контексті сприймалися інакше. Для римлян ці концепції були ближчими до поняття licentia (свавілля), ніж до libertas (свобода в римському розумінні). Римська юриспруденція не зосереджувалася безпосередньо на розробці концепції політичної свободи в сучасному розумінні. Натомість, її головним внеском стало розвиток ідеї законності. Ця концепція згодом еволюціонувала в англо-саксонську модель правової держави, яка є одним з наріжних каменів сучасного конституціоналізму.

Трансформація римської правової та конституційної традиції у фундамент сучасного конституціоналізму та представницької демократії була тривалим і складним процесом. Протягом століть відбувалося «експериментування» з давньоримськими практиками, під час якого поступово відбиралися та адаптувалися їхні найбільш суттєві та життєздатні елементи. Цей процес включав переосмислення римських концепцій у контексті нових політичних та соціальних реалій, їх адаптацію до потреб нових держав та суспільств, що формувалися в Європі після падіння Римської імперії. Важливу роль у цьому процесі відіграли середньовічні юристи, гуманісти епохи Відродження, а пізніше - мислителі епохи Просвітництва, які переосмислювали римську спадщину в контексті нових ідей про права людини та організацію держави.

Таким чином, хоча римська правова система і не створила безпосередньо сучасну модель конституціоналізму, вона заклала важливі принципи та концепції, які стали основою для подальшого розвитку правової та політичної думки, що привело до формування сучасних демократичних інститутів та правових систем.

Аристотель, один з найвпливовіших філософів античності, стверджував, що призначення держави виходить за межі простого забезпечення умов для виживання. На його думку, держава має створювати середовище для досягнення «доброго» або «гідного» життя. Ця концепція відображає глибоке розуміння ролі держави у формуванні не лише матеріального, але й морального та духовного добробуту громадян.

У період розквіту полісної культури Стародавньої Греції більшість філософів дотримувалися погляду, що індивід та держава нерозривно пов'язані. Ця ідея суттєво відрізняється від сучасного індивідуалістичного підходу. Для греків держава була не просто політичною структурою, а необхідним середовищем для реалізації найвищих прагнень особистості. В цьому контексті, поняття «нормальної» людини було нерозривно пов'язане з концепцією «доброго громадянина». Політичні мислителі того часу вважали, що найкращим проявом громадянської поведінки є підпорядкування законам, які розглядалися як втілення конституції держави. Це відображає глибоке розуміння важливості правового порядку для функціонування полісу.

В той же час, римський конституціоналізм мав свої обмеження. Йому бракувало гнучкості та здатності адаптуватися до мінливих політичних обставин. Ця ригідність стала однією з причин, що призвела до кризи республіканської форми правління в Римі.

Контраст між грецькими полісами та Римом особливо помітний у їхній історичній долі. На рубежі IV-III століть до нашої ери незалежні грецькі поліси були поглинуті більшими державними утвореннями, зокрема імперією Александра Македонського. Це відображало нездатність полісної системи адаптуватися до нових геополітичних реалій. Рим, навпаки, трансформувався з республіки у світову імперію. Ця трансформація, хоча і призвела до втрати республіканських інститутів, дозволила Риму зберегти свою політичну та культурну ідентичність на значно більшій території та протягом тривалішого часу.

Ця історична динаміка демонструє важливість балансу між стабільністю конституційного ладу та його здатністю адаптуватися до змінних умов. Досвід античних держав показує, що надмірна ригідність політичної системи може призвести до її краху, тоді як здатність до трансформації, навіть якщо вона супроводжується значними змінами в державному устрої, може забезпечити виживання та розвиток держави в довгостроковій перспективі.

Відзначимо, ці уроки античності залишаються актуальними і для сучасних конституційних систем, які повинні знаходити баланс між збереженням фундаментальних принципів та адаптацією до нових викликів глобалізованого світу.

Марк Туллій Цицерон, один з найвидатніших мислителів періоду занепаду Римської республіки, зробив значний внесок у розвиток теорії державності. Його погляди формувалися під сильним впливом ідей Аристотеля та Полібія, що призвело до розробки концепції змішаного правління. Цицерон вбачав у змішаній моделі правління єдиний шлях до збереження республіканського ладу в Римі. Він стверджував: «...при розумно змішаному державному устрої... немає причин для змін... становище кожного міцне». Ця ідея відображала його переконання, що баланс різних елементів влади може забезпечити стабільність та довговічність державного устрою. Важливим аспектом теорії Цицерона було наголошення на значенні рівності в змішаному правлінні. Він вважав, що «такому устрою завжди властиво велике рівність, без якої вільні люди навряд чи можуть довго обходитися». Ця думка підкреслює зв'язок між політичною стабільністю та соціальною справедливістю.

Цицерон розглядав змішаний устрій як найкращий спосіб втілення ідеї справедливості в державному управлінні. Він вірив, що тільки такий устрій може забезпечити вічність держави, що відображає його прагнення до створення стабільної та довговічної політичної системи. Внесок Цицерона в політико-правову думку виходить за рамки теорії змішаного правління. Він ввів у науковий обіг низку ключових концепцій:

1. «Держава - справа народу» – ця ідея підкреслює роль громадян у формуванні та функціонуванні держави.

2. Визначення держави як загального «правопорядку» – концепція, що підкреслює важливість верховенства права.

3. Розробка теорії «природного права» як вищої форми права, незалежної від волі людей – ідея, яка суттєво вплинула на подальший розвиток правової філософії.

Примітно, що ідеї Цицерона були найближчими до сучасного розуміння конституціоналізму та конституції серед усіх мислителів античності. Він розглядав конституцію не просто як набір законів, а як фундаментальний принцип організації суспільства та держави. Однак, незважаючи на свою прогресивність та глибину, ідеї Цицерона не знайшли безпосереднього продовження в наступні епохи. Це можна пояснити як політичними змінами в Римі (перехід від республіки до імперії), так і загальним занепадом античної політичної думки в наступні століття. Тим не менш, концепції Цицерона не були втрачені повністю. Вони були перевідкриті та переосмислені в епоху

Відродження та Просвітництва, ставши важливим джерелом натхнення для розробників сучасних конституційних теорій. Його ідеї про змішане правління, природне право та роль громадян у державі знайшли відображення в багатьох сучасних конституційних системах [11].

Таким чином, хоча ідеї Цицерона не мали прямого продовження в античності та середньовіччі, вони стали важливим елементом інтелектуальної спадщини, яка вплинула на формування сучасного конституціоналізму.

Висновки. Дослідження конституції як категорії римського права демонструє складну еволюцію цього поняття від античності до сучасності. У Стародавньому Римі термін «constitutio» мав специфічне значення, відмінне від сучасного розуміння конституції як єдиного основного закону держави. Римські «конституції» були різноманітними правовими актами, виданими імператором, і не мали автоматичного пріоритету над іншими джерелами права. Незважаючи на ці відмінності, римська правова система заклала важливе концептуальне підґрунтя для розвитку конституційної теорії та практики. Особливу роль у цьому процесі відіграли Закони XII таблиць, концепція народного закону (lex publica), а також ідеї видатних мислителів, зокрема Цицерона, який розробив теорію змішаного правління та ввів у науковий обіг ключові концепції, близькі до сучасного розуміння конституціоналізму.

Трансформація римської правової та конституційної традиції у фундамент сучасного конституціоналізму була тривалим і складним процесом, який включав переосмислення римських концепцій у контексті нових політичних та соціальних реалій. Хоча римська система не створила безпосередньо сучасну модель конституціоналізму, вона заклала важливі принципи та концепції, які стали основою для подальшого розвитку правової та політичної думки. Досвід античних держав, зокрема контраст між грецькими полісами та Римом, демонструє важливість балансу між стабільністю конституційного ладу та його здатністю адаптуватися до змінних умов. Ці уроки залишаються актуальними і для сучасних конституційних систем, які повинні знаходити баланс між збереженням фундаментальних принципів та адаптацією до нових викликів глобалізованого світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: *Підручник*. К.: АртЕк, Вища шк., 1997. 511 с.
2. Стецюк П.Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша: *Посібник для студентів*. Львів: Астролябія, 2004. 232 с.
3. Оніщенко, Ольга Вікторівна. Конституція України як основне джерело конституційного права України. *Дис… на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук спец.: 12.00.02 – «конституційне право»*. Київ, 2005. 216 с.
4. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції: *Навч. посіб*. Х.: Консум, 2002. 394 с.
5. Опришко В.Ф. Конституція України – основа системи національного законодавства. Правова держава. *Щорічник наукових праць. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. Вип. 14. К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2000. С. 118–125.
6. Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри. / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, О.М. Лисенко, А.А. Мелешевич. К.: ВАІТЕ, 2021. 528 с.
7. Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Переш І.Є. Розуміння терміну «конституція» в період Стародавнього Риму. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 4. 2023. С. 66–70.
8. Watson, A. Roman Law and Comparative Law. Athens: University of Georgia Press. 1991. 221 p.
9. Behrends O. Die Gewohnheit des Rechtes und das Gewohnheitsrecht. Die Begründung des Rechts als Historiches Problem. München, 2002. S. 21.
10. Hülsen Ch. Comitium. Paulys Realencyclop ädie der classischen Altertumswissenschaft. Bd. IV,1. Stuttgart, 1935. S. 717-718.
11. Цицерон Марк Туллий. Диалоги о государстве, о законах. 1966. С. 33.
12. Бєлов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. В. Березний: РК «Євростандарт», 2011. 400 с.
13. Бєлов Д.М. Основний закон як основа формування та реалізації політики держави. *Ученые записки Таврийского национального университета им. В.И.Вернадского. Серия «Юридические науки».* 2011. Том 24 (63). № 2. С. 136–144.
14. Бєлов Д.М. Удосконалення Конституції як спосіб реалізації парадигми конституціоналізму. *Форум права*. 2012. № 3. С. 62–67.

УДК 342.4:004.738.5:339.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.22

ПОГЛЯД НА ЕЛЕКТРОННУ КОМЕРЦІЮ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ НОРМ

Бисага Ю.М.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Директор Інституту держави і права країн Європи,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-8797-566

Бисага Ю.М. Погляд на електронну комерцію крізь призму конституційно-правових норм.

В межах даної наукової статті досліджено правові аспекти електронної комерції крізь призму конституційно-правових норм в умовах стрімкої цифровізації економіки. Зазначено, що розвиток інформаційних технологій суттєво змінює умови ведення бізнесу, розширюючи можливості для підприємців та спрощуючи доступ до ринків. Електронна комерція вимагає не тільки нових підходів до ведення господарської діяльності, але й правового забезпечення для захисту конституційних прав учасників ринку, зокрема права на підприємницьку діяльність, захисту прав споживачів, приватності та безпеки даних.

У статті розглянуто ключові аспекти правового регулювання електронної комерції, серед яких особлива увага приділена гарантіям захисту персональних даних і цифрової безпеки, які стають критично важливими для ведення бізнесу в умовах кіберзагроз. Стаття 32 Конституції України, яка гарантує право на захист приватного життя, також застосовується до електронної комерції, де обробка та зберігання даних є невід'ємною частиною бізнес-процесів. Відповідно, держава повинна забезпечувати механізми правового захисту від несанкціонованого доступу до інформації та від витоку даних, що є критичним для підприємців і споживачів у цифровому середовищі.

Також розглянуто питання регуляторної передбачуваності для підприємців, що працюють у цифровому секторі. Відповідно до статті 42 Конституції, підприємці мають право на свободу ведення бізнесу без надмірного державного втручання, що вимагає стабільних і чітких правил для використання новітніх технологій, таких як блокчейн та штучний інтелект. Держава повинна сприяти створенню правових умов для розвитку цифрового бізнесу, забезпечуючи правову стабільність та передбачуваність, що є важливим аспектом для розвитку інноваційної економіки.

Окремо в статті підкреслюється важливість захисту інтелектуальної власності в цифровому середовищі. Стаття 41 Конституції України гарантує право власності, що поширюється також на цифрові активи та інтелектуальну власність. У контексті електронної комерції це питання набуває особливої актуальності, оскільки підприємці створюють та використовують інноваційні продукти, які потребують надійного захисту від порушень у цифровому просторі. Впровадження ефективних механізмів захисту прав інтелектуальної власності стає вирішальним фактором для розвитку стартапів та інноваційних компаній, що використовують цифрові технології.

Резюмовано, що конституційні норми, зокрема право на підприємницьку діяльність, є основою для регулювання електронної комерції. Адаптація правових механізмів до сучасних викликів цифрової економіки є ключовим завданням для забезпечення ефективного функціонування цифрового бізнесу. Впровадження нових правових гарантій, таких як цифрова безпека та регуляторна передбачуваність, сприятиме розвитку електронної комерції та підвищенню рівня захисту прав підприємців та споживачів у цифровому світі.

Тож у статті акцентується на необхідності оновлення підходів до правового регулювання електронної комерції з метою забезпечення справедливих умов для всіх учасників ринку, а також гарантування стабільності, передбачуваності та безпеки підприємницької діяльності в умовах цифровізації.

Ключові слова: електронна комерція, цифрові технології, правове регулювання, конституційне право на підприємницьку діяльність, економічна свобода, інформаційно-комунікаційні технології, глобалізація, цифровізація, національні стандарти, міжнародні стандарти, економічний розвиток, цифрова економіка.

Bysaha Yu.M. A look at e-commerce through the prism of constitutional and legal norms.

Within the scope of this scientific article, the legal aspects of electronic commerce are investigated through the prism of constitutional and legal norms in the conditions of rapid digitalization of the economy. It is noted that the development of information technologies significantly changes the conditions of doing business, expanding opportunities for entrepreneurs and simplifying access to markets. Electronic commerce requires not only new approaches to conducting business, but also legal support to protect the constitutional rights of market participants, in particular, the right to do business, protect consumer rights, privacy and data security.

The article examines the key aspects of legal regulation of e-commerce, among which special attention is paid to guarantees of personal data protection and digital security, which are becoming critical for conducting business in the conditions of cyber threats. Article 32 of the Constitution of Ukraine, which guarantees the right to privacy, also applies to e-commerce, where data processing and storage are an integral part of business processes. Accordingly, the state must provide legal protection mechanisms against unauthorized access to information and data leakage, which is critical for entrepreneurs and consumers in the digital environment.

The issue of regulatory predictability for entrepreneurs working in the digital sector is also considered. According to Article 42 of the Constitution, entrepreneurs have the right to freedom of business without excessive government interference, which requires stable and clear rules for the use of the latest technologies such as blockchain and artificial intelligence. The state should promote the creation of legal conditions for the development of digital business, ensuring legal stability and predictability, which is an important aspect for the development of an innovative economy.

Separately, the article emphasizes the importance of intellectual property protection in the digital environment. Article 41 of the Constitution of Ukraine guarantees ownership, which also applies to digital assets and intellectual property. In the context of e-commerce, this issue becomes especially relevant, as entrepreneurs create and use innovative products that require reliable protection against violations in the digital space. The implementation of effective mechanisms for the protection of intellectual property rights becomes a decisive factor for the development of startups and innovative companies using digital technologies.

It is summarized that constitutional norms, in particular the right to entrepreneurial activity, are the basis for the regulation of electronic commerce. Adaptation of legal mechanisms to the modern challenges of the digital economy is a key task for ensuring the effective functioning of digital business. The introduction of new legal guarantees, such as digital security and regulatory predictability, will contribute to the development of e-commerce and increase the level of protection of the rights of entrepreneurs and consumers in the digital world.

Therefore, the article emphasizes the need to update approaches to the legal regulation of e-commerce in order to ensure fair conditions for all market participants, as well as guarantee the stability, predictability and security of business activities in the conditions of digitalization.

Keywords: e-commerce, digital technologies, legal regulation, constitutional right to entrepreneurship, economic freedom, information and communication technologies, globalization, digitalization, national standards, international standards, economic development, digital economy.

Постановка проблеми. У сучасних умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій та цифровізації економіки електронна комерція стає важливою складовою господарської діяльності в Україні та світі. Вона відкриває нові можливості для ведення бізнесу, спрощує доступ до ринків, підвищує ефективність підприємницької діяльності та сприяє економічному розвитку. Однак, такий розвиток ставить перед правовими системами нові виклики щодо забезпечення дотримання

конституційних прав і свобод, зокрема права на підприємницьку діяльність, захисту прав споживачів, приватності та безпеки даних.

Конституційно-правові норми відіграють ключову роль у формуванні правової основи для регулювання електронної комерції, встановлюючи фундаментальні принципи, на яких має базуватися її правове регулювання. Водночас, постійні трансформації електронної комерції та технологічного середовища вимагають оновлення підходів до правового регулювання, адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів та захисту прав учасників електронних правовідносин. Все вищенаведене робить тему дослідження надзвичайно актуальною, адже аналіз впливу конституційних норм на регулювання електронної комерції дозволить не лише глибше зрозуміти правові виклики сучасності, а й запропонувати можливі шляхи вдосконалення правового забезпечення в досліджуваній сфері.

Стан опрацювання. Проблематика конституційного права на підприємницьку діяльність та його гарантії була предметом досліджень багатьох науковців, серед яких М.В. Вітрук, М.І. Козюбра, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, С.В. Різник, Ю.М. Тодика, В.М. Шаповал, В.С. Щербина та інші. Водночас, правові аспекти регулювання електронної комерції в Україні були предметом досліджень таких вчених, як О.М. Вінник, Д.Д. Євтушенко, Л.В. Товкун, О.В. Шаповалова та багато інших фахівців.

Метою статті є здійснення комплексного аналізу правових аспектів електронної комерції крізь призму конституційно-правових норм, а також визначення ролі конституційних гарантій у регулюванні електронної комерції в умовах цифрової економіки.

Виклад основного матеріалу. Розвиток електронної комерції в умовах цифровізації економіки стає важливим елементом сучасної господарської діяльності, що викликає необхідність її правового регулювання на основі конституційних принципів і гарантій. Впровадження нових технологій та зростання обсягів електронних транзакцій вимагають чіткого правового забезпечення для гарантування прав учасників ринку, таких як підприємці та споживачі. Таким чином, одним із основних аспектів правового регулювання електронної комерції є забезпечення конституційного права на підприємницьку діяльність.

Підкреслимо, що конституційне право на підприємницьку діяльність є одним із ключових елементів економічної свободи, закріплених у Конституції України. Згідно зі статтею 42 Конституції України, кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Це право охоплює можливість здійснення будь-яких видів економічної діяльності, пов'язаної з виробництвом, реалізацією товарів, виконанням робіт та наданням послуг за умови дотримання вимог законодавства [1].

Так, аналізуючи монографічне дослідження «Конституційні засади економічної системи України» можна простежити глибинні аспекти конституційно-правових основ підприємницької діяльності, особливо в контексті ринкової економіки та економічних свобод. Авторами монографії аналізується право на підприємницьку діяльність як ключовий компонент економічної свободи у тісному взаємозв'язку із правом на власність, свободу економічної конкуренції та юридичним захистом підприємців. Як наголошується науковцями, свобода підприємницької діяльності безпосередньо пов'язана з конкретною економічною системою, що характеризується відповідною структурою, правилами та процедурами. Відповідно, структура досліджуваного права може бути поділена на три ключові аспекти: *інституціональний*, який охоплює економічні та правові інститути; *індивідуально-правовий*, що стосується особистих прав підприємців; і *публічно-правовий*, який відображає роль держави у регулюванні та забезпеченні справедливих умов для ведення бізнесу [2].

Як справедливо зауважує А.Ю. Олійник, конституційна свобода підприємницької діяльності охоплює низку правових можливостей, зокрема: ініціювати й здійснювати господарську діяльність на власний ризик, за умови, що вона не заборонена законом; вимагати від інших суб'єктів дій, які забезпечують реалізацію цього права; отримувати економічні та соціальні вигоди, включно з прибутком; а також звертатися до адміністративних або судових органів для захисту та відновлення порушеного права на підприємницьку діяльність [3].

Як випливає з аналізу науково-практичного коментаря до Конституції України, свобода підприємницької діяльності, як основоположний принцип господарської та цивільно-правової систем України, закріплена у статтях 6 Господарського кодексу та 3 Цивільного кодексу. Ці нормативні акти включають спеціальні розділи (глава 4 ГК та глава 5 ЦК), які безпосередньо пов'язані

з конституційним правом громадян на підприємництво. Господарський кодекс визначає зміст підприємництва та основні принципи його реалізації, тоді як Цивільний кодекс конкретизує права фізичних осіб на ведення бізнесу та передбачає відповідальність підприємців. Сукупність цих норм дозволяє розкрити зміст права на підприємницьку діяльність згідно зі ст. 42 Конституції України [4].

Розглядаючи гарантії конституційного права на підприємницьку діяльність, слід розуміти під ними систему правових, організаційних та процедурних механізмів, спрямованих на забезпечення ефективної реалізації цього права. Наведене включає такі елементи, як захист від надмірного втручання держави, забезпечення рівних можливостей для ведення бізнесу, юридичний захист власності, доступ до судового та адміністративного захисту у разі порушень тощо. Гарантії також повинні забезпечити правову визначеність та стабільність економічних відносин, необхідних для ефективного функціонування підприємництва.

Цілком обґрунтовано, на нашу думку висловлюється А. Ковач, підкреслюючи, що зміст правових гарантій конституційного права на підприємницьку діяльність полягає у створенні механізмів, які забезпечують свободу підприємництва, а також захист цього права від неправомірних дій органів державної влади, інших організацій та фізичних осіб. Одним із найбільш поширених порушень є надмірне втручання державних органів у діяльність підприємців, що призводить до конфліктів між суб'єктами господарювання та представниками влади, негативно впливаючи на розвиток підприємницької ініціативи [5].

Разом із вищезазначеним, доповнюючи положення згаданого вище науковця, ми б хотіли додати, що в умовах цифровізації економіки конституційні гарантії підприємницької діяльності набувають нового значення, оскільки технологічний розвиток вимагає адаптації наявних правових механізмів до цифрових реалій. Одним із ключових елементів цього процесу є *цифрова безпека*, яка підпадає під захист приватного життя, гарантованого статтею 32 Конституції України. У сучасних умовах електронної комерції, де обробка і зберігання даних є невід'ємною частиною бізнесу, захист персональних даних стає критично важливим. Держава зобов'язана впроваджувати ефективні механізми для протидії кіберзагрозам, захисту від витоку даних та несанкціонованого доступу до інформації, що особливо актуально для підприємців, які працюють у цифровому середовищі [1].

Крім того, *регуляторна передбачуваність*, як продовження права на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції України), потребує чітких і стабільних правил для ведення бізнесу в умовах електронної комерції та використання новітніх технологій, таких як блокчейн та штучний інтелект. Сутність наведеного вбачаємо тому що, державна політика повинна сприяти створенню прозорої правової бази для впровадження та функціонування таких інноваційних рішень, забезпечуючи правову стабільність і передбачуваність для підприємців. Підприємницька свобода вимагає не лише можливості започаткування бізнесу, але й гарантії захисту від надмірних регуляторних змін, які можуть негативно вплинути на цифровий бізнес [1].

Також, не менш важливим аспектом є *захист інтелектуальної власності* в цифровому середовищі, що підпадає під положення статті 41 Конституції України, яка гарантує право власності. В умовах зростаючої ролі цифрових активів, особливо в електронній комерції та технологічних стартапах, держава повинна забезпечити надійний захист прав на інтелектуальну власність у цифровій сфері. Наведене стосується як прав на патенти, товарні знаки, так і цифрових продуктів, які створюють підприємці та інноваційні компанії. Ефективні механізми захисту інтелектуальної власності в інтернеті стають вирішальними для розвитку інноваційної діяльності [1].

Отже, трактуючи нові принципи захисту підприємницької діяльності через призму Конституції України, можна стверджувати, що цифрова безпека, регуляторна стабільність та захист інтелектуальної власності стають фундаментальними гарантіями для розвитку електронної комерції. Дані гарантії створюють умови для забезпечення правової визначеності та стабільності, необхідної для функціонування бізнесу у цифровому середовищі, що відповідає викликам сучасної епохи.

Як справедливо зауважує І.А. Коваленко, однією з важливих економічних передумов для реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність є підтримка технологічної модернізації, інноваційної активності та освоєння нових видів продукції і послуг. Модернізація технологій тісно пов'язана з інноваціями, які включають підготовку до впровадження нових продуктів на основі розвитку інтелектуальної власності та нових виробничих процесів. У свою чергу, комерціалізація інновацій відбувається через інвестиційну діяльність, що забезпечує розвиток

інноваційних продуктів, послуг та виробничих процесів, з можливістю фінансової підтримки підприємців [6].

Висновки. Отже, варто зазначити, що конституційне право на підприємницьку діяльність трансформується в електронну комерцію крізь призму застосування основоположних прав та принципів у цифровому просторі, що вимагає нових підходів до правового регулювання. У сучасних умовах електронна комерція дозволяє реалізовувати підприємницьку діяльність у глобальному масштабі, використовуючи цифрові платформи, що створює нові виклики для захисту конституційних прав підприємців. Відповідно, право на підприємницьку діяльність в електронній комерції охоплює не лише традиційні елементи, такі як свобода вибору та недоторканність власності, але й такі нові аспекти, як захист персональних даних, кібербезпека та доступ до електронної інфраструктури.

Зокрема, перехід підприємницької діяльності в електронний формат вимагає адаптації правового регулювання задля забезпечення справедливих умов на цифрових ринках, захисту від кіберзагроз та забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності в онлайн-середовищі. Держава, відповідно до статті 42 Конституції України, зобов'язана створювати сприятливі умови для ведення бізнесу, що наразі включає забезпечення прав на використання електронних технологій та цифрових платформ, рівний доступ до цифрових ринків та підтримку підприємців у питаннях регуляторної стабільності для ведення бізнесу в електронному форматі.

Водночас, електронна комерція відкриває нові можливості для реалізації права на підприємницьку діяльність, але також ставить на порядок денний питання про необхідність адаптації конституційних гарантій до нових реалій цифрового світу. Вказане, таким чином означає, що регуляторні механізми повинні забезпечувати не лише захист прав підприємців від надмірного державного втручання, але й відповідати вимогам цифрової епохи, включаючи питання про захист даних, правовий статус криптовалют та інших інноваційних технологій, які стають важливими інструментами в електронній комерції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
2. Конституційні засади економічної системи України: монографія / В.А. Устименко, Р.А. Джабраілов, В.М. Кампо, Р.О. Коваленко, М.В. Савчин / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток», 2011. 258 с.
3. Олійник А.Ю. Конституційне право особи на підприємницьку діяльність в Україні. *Актуальні проблеми інноваційного розвитку кластерного підприємництва в Україні*: Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Київ, 30 березня 2017 р.). Київ: КНУТД, 2017.
4. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с.
5. Ковач А. Охорона й захист державою конституційного права людини на підприємництво. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 5/1. С. 88–92.
6. Коваленко І.А. Загальносоціальні гарантії реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні. *Юридичний бюлетень*. Вип. 26. 2022. С. 45–51.
7. Лазур Я.В. Забезпечення прав і свобод громадян України у сфері публічного управління: адміністративно-правовий механізм: монографія. К.: Четверта хвиля. 2010. 240 с.
8. Лазур Я.В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні. *Форум права*. 2009. № 3. С. 392–398.
9. Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Палапа Б.Б. Соціальне підприємництво: поняття та ознаки. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 75(1). Ч. 1. 2023. С. 149–155.
10. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Заборовський В.В. Штучний інтелект та авторські і суміжні права. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 76(2). Ч. 2. 2023. С. 299–304.

УДК 342.25
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.23

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ: ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Бойко С.Ю.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування
НАПрН України,
ORCID: 0009-0003-2816-4752

Маринів А.В.,
кандидат юридичних наук,
науковий співробітник
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування
НАПрН України,
ORCID: 0000-0002-0127-7234

Бойко С.Ю., Маринів А.В. Особливості здійснення місцевого самоврядування на деокупованих територіях: перспективи правового регулювання.

У статті з'ясовано перспективи правового регулювання здійснення місцевого самоврядування на деокупованих територіях; з'ясовано стан існуючих пропозицій щодо зміни правового регулювання в період до 24 лютого 2022 р. і після цієї дати; надані власні пропозиції щодо правового регулювання. Зроблено висновок, що корисним і перспективним було би вчинити ряд кроків із правового забезпечення здійснення місцевого самоврядування на декопупованих теоріях. По-перше, ухвалити окремий рамковий закон про державну політику перехідного періоду, в якому було би визначено особливості відповідної державної політики. По-друге, внести зміни до виборчого законодавства щодо особливостей проведення місцевих виборів на декупованих територіях, а також відповідні обмеження пасивного виборчого права. По-третє, внести зміни до законодавства щодо функціонування військових адміністрацій на перехідний період (до проведення виборів і формування відповідних органів), визначити особливості такого формування, питання фінансів на тощо. По-четверте, звернути увагу на питання кадрового резерву, а також зміни до законодавства про службу в органах місцевого самоврядування на деокупованих територіях. По-п'яте, відповідного реагування потребує трансформація самих функцій і повноважень органів місцевого самоврядування, оскільки виникатиме ряд питань публічного і приватного права, яке не може бути охоплене звичайним правовим регулюванням і чинними повноваженнями, які визначені в Законі «Про місцеве самоврядування» (питання правочинів, інформаційної політики, відновлення зруйнованого майна тощо). По-шосте, окреме питання стосується активного виборчого права. Як відомо, критерії його здійснення визначені вичерпно у розділі ІІІ Конституції України і на законодавчому рівні обмеження не допускаються. Проте в даному випадку, мабуть, варто створити механізм, нехай навіть на самому конституційному рівні, щодо таких тимчасових обмежень з урахуванням доктрини войовничої демократії. Світовий досвід схожих обмежень наявний (до прикладу, кейс Італії після ІІ Світової війни).

Ключові слова: деокупація, військові адміністрації, виборчі права, зміни до Конституції, децентралізація, місцеве самоврядування, поствоєнне відновлення.

Boyko S.U., Maryniv A.V. Features of implementation of local self-government in deoccupied territories: perspectives of legal regulation.

The article clarifies the prospects of legal regulation of local self-government in the de-occupied territories; the status of existing proposals for changes to legal regulation in the period up to February 24,

2022 and after that date has been clarified; provided own proposals for legal regulation. It was concluded that it would be useful and promising to take a number of steps to legally ensure the implementation of local self-government based on decoupled theories. First, adopt a separate framework law on the state policy of the transition period, which would define the specifics of the relevant state policy. Secondly, to make changes to the electoral legislation regarding the specifics of holding local elections in the decapitated territories, as well as the corresponding restrictions on the passive right to vote. Thirdly, to make changes to the legislation on the functioning of military administrations for the transitional period (before elections are held and the formation of relevant bodies), to determine the specifics of such formation, issues of finances, etc. Fourth, to pay attention to the issue of personnel reserves, as well as changes to the legislation on service in local self-government bodies in the de-occupied territories. Fifth, the transformation of the very functions and powers of local self-government bodies requires an appropriate response, since a number of issues of public and private law will arise, which cannot be covered by ordinary legal regulation and current powers, which are defined in the Law «On Local Self-Government» (issue transactions, information policy, restoration of destroyed property, etc.). Sixth, a separate issue concerns active suffrage. As you know, the criteria for its implementation are exhaustively defined in Chapter III of the Constitution of Ukraine, and limitations are not allowed at the legislative level. However, in this case, it is probably worth creating a mechanism, even at the constitutional level, for such temporary restrictions, taking into account the doctrine of militant democracy. The world experience of such restrictions is available (for example, the case of Italy after World War II).

Key words: de-occupation, military administrations, electoral rights, changes to the Constitution, decentralization, local self-government, post-war reconstruction.

Постановка проблеми. Російська збройна агресія, починаючи з 24 лютого 2022 року створила ряд викликів для здійснення місцевого самоврядування. Йдеться як про окуповані території (нагадаємо, що окупація ряду територій триває ще з лютого 2014 р.), так і інші, на яких можуть діяти військові адміністрації. Деякі території, захоплені у 2022 р., згодом були деокуповані, проте значна частина продовжує перебувати під окупацією. В нинішніх умовах, прагнучи створити обґрунтовану теоретичну базу для майбутніх зрушень у розвитку місцевого самоврядування, ми вважаємо за доцільне обговорити питання про подальші кроки у правовому регулюванні особливостей здійснення місцевого самоврядування після деокупації українських територій.

Відповідні ідеї, які досить активно обговорювалися до повномасштабного вторгнення, зараз, із зрозумілих причин, не отримали широкого теоретичного і практичного розвитку. Водночас, як на нас, настав час надати їм друге дихання і активізувати відповідний дискурс серед вчених і практиків.

Стан опрацювання цієї проблематики. До наукових досліджень, присвячених делегуванню законодавчих повноважень уряду можна віднести праці А.В. Баско [1], Ю.П. Битяка [2], Ю.Г. Барабаша [3], І.І. Бодрової [4], В. Ковальчука [5], О.Ю. Лялюка [6], М.О. Петришиної [2], С.Г. Серьогіної [2; 7; 8; 9] та багатьох інших.

Метою статті є з'ясування перспектив правового регулювання здійснення місцевого самоврядування на деокупованих територіях; з'ясувати стану існуючих пропозицій щодо зміни правового регулювання в період до 24 лютого 2022 р. і після цієї дати; надати власні пропозиції щодо правового регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як вже було зазначено, українськими вченими досить активно обговорюється проблематика здійснення місцевого самоврядування в умовах правового режиму воєнного стану, аналізується діяльність військових адміністрацій і їх взаємодія із органами місцевого самоврядування [1; 2; 4; 6; 7; 8; 9; 10]. В історичному контексті військово-цивільних адміністрацій (до 2015 р.) відповідне питання підіймає Ю.Г. Барабаш. Ним же поставлене ще одне важливе питання, яке не є предметом нинішнього дослідження, але потребує окремої уваги науковців: «Найбільш складним питанням виявилось органам місцевого самоврядування на територіях, що залишились в окупації, оскільки будь-яка співпраця із представниками російських ворожих сил означатиме кримінально каране діяння – колабораціонізм. Таким чином вони могли долучатись до виконання своїх завдань лише у винятково критичних випадках, що загрожують життєдіяльності місцевих громадян.» [3, с. 80].

Як справедливо відзначає С.Г. Серьогіна, «якщо в перші місяці війни відбувалася адаптація до умов, що динамічно змінювалися, тривало узгодження діяльності різних органів влади задля

досягнення спільних цілей, то сьогодні місцеве самоврядування вже відновило свій управлінський потенціал і активно готується до повоєнного періоду відновлення та розбудови України» [10, с. 205 вип. 46].

Питання повоєнного відновлення піднімається в Аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу» [11].

Останнім часом все більше з'являється досліджень, присвячених повоєнним перспективам місцевого самоврядування (С.Г. Серьогіна [12], О.Ю. Лялюк [13], Т.В. Стешенко, Л.С. Говоруха [14]). С.Г. Серогіна до питань пост воєнного відновлення справедливо відносить досить широке коло завдань, які є до сих пір не вирішеними. На думку вченої, «крім здійснення заходів із відновлення місцевого управління, слід продовжувати реформу з децентралізації влади, провести ефективний розподіл функцій та повноважень між рівнями органів місцевого самоврядування та органами виконавчої влади на засадах субсидіарності, забезпечити оновлення конституційної і законодавчої основи місцевого самоврядування шляхом імплементації положень Європейської хартії місцевого самоврядування та Додаткового протоколу до неї, сприяти підвищенню ролі місцевого самоврядування в механізмі здійснення демократії та забезпечення сталого розвитку регіонів, завершити територіальну реформу; забезпечити прозорість діяльності самоврядних органів та їх посадових осіб, послідовно впроваджувати заходи щодо запобігання та протидії корупції на місцевому рівні; проводити просвітницьку роботу щодо важливості муніципальної реформи і громадського впливу на прийняття рішень органами місцевого самоврядування» [12, с. 18]. О.Ю. Лялюк цілком вдало вказує на необхідність подальшого розвитку децентралізації і внесення змін до Конституції у зв'язку із цим [13].

Звернемося до проєктів, які активно розвивалися і обговорювалися до 24 лютого 2022 р. Особливим був підхід щодо Криму. Так, Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 117/2021 введено в дію рішення РНБОУ про Стратегію деокупації та реінтеграції Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. А розпорядженням КМУ від 29.09.2021 № 1171-р затверджено План заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя [15].

Крім того, ми мали активну розробку законопроєктів. Можна згадати проект Закону про засади державної політики перехідного періоду № 5844 від 09.08.2021 (суб'єкт законодавчої ініціативи – КМУ), який згодом (25.01.2022) все ж було відкликано з різних причин (у тому числі через його критику). До нього було подано ряд альтернативних законопроектів: № 5844-1 і № 5844-2 [16]. Із цього приводу в пресі також з'явилися різні аналітичні звіти, коментарі тощо [17; 18].

Спробуємо проаналізувати цей законопроєкт в частині місцевого самоврядування. Перш за все, привертає увагу ст. 10 законопроєку, яка має назву «Обмеження права бути обраним на місцевих виборах та на зайняття посад». Передбачалося, що обмеженню права бути обраним на місцевих виборах та на зайняття посад підлягають особи, які були у складі: 1) окупаційних сил Російської Федерації та внаслідок своєї діяльності в них не завдали шкоди життю та здоров'ю громадян; 2) окупаційних адміністрацій Російської Федерації та внаслідок своєї діяльності в них не завдали шкоди життю чи здоров'ю громадян; 3) окупаційних сил або окупаційних адміністрацій Російської Федерації та внаслідок своєї діяльності в них завдали шкоди життю чи здоров'ю громадян; 4) вищого керівництва окупаційних сил та окупаційних адміністрацій Російської Федерації. При цьому дуже важливе застереження про те, що «підстави та порядок застосування обмежень права бути обраним на місцевих виборах та на зайняття посад визначаються законом». Тобто на виконання відповідного положення мав би бути прийнятий окремий закон, а обсяг обмежень мав би встановлюватися «відповідно до категорії та з урахуванням індивідуалізації», причому гарантувався судовий порядок оскарження. Це дуже важливе застереження, яке відсилає до захисту відповідних прав в практиці ЄСПЛ, а обмеження мають бути пропорційними і індивідуальними. Із цього приводу, зокрема, інтерес становить рішення у справі «Жданока проти Латвії». До речі, вартими уваги є зауваження Головного науково-експертного управління про не зовсім вдалу характеристику поняття «окупаційні сили», яка має бути чітко встановлена.

Такі обмеження цілком могли би бути виправдані із застосування підходу доктрини войовничої демократії [19]. Тому (із застосуванням доктрини войовничої демократії), вочевидь, вирішується питання про легітимність і обґрунтованість запровадження відповідних обмежень на обіймання виборних і невиборних посад, які обов'язково мають існувати (в рамках окремого закону про люстрацію чи спеціальних перехідних норм).

Ст. 16 проєкту передбачала засади проведення виборів, референдумів на деокупованих територіях, зокрема лише в разі лише в разі можливості забезпечити: 1) недопущення протиправного втручання у виборчий процес, у тому числі з боку Російської Федерації; 2) дотримання принципів політичного плюралізму і багатопартійності, рівності прав і можливостей участі у виборчому процесі; 3) дотримання виборчих прав внутрішньо переміщених осіб; 4) свободу передвиборної агітації, рівні можливості доступу до засобів масової інформації та відновлення українського теле- та радіомовлення, вільного обігу українських друкованих засобів масової інформації на деокупованих територіях; 5) безпечні умови діяльності та безперешкодну участь у виборчому процесі офіційних спостерігачів, зокрема від Бюро з демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки і співробітництва в Європі, інших міжнародних організацій та іноземних держав. При цьому ст. 16 передбачала порядок формування органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування на деокупованих територіях. Дуже важливою є згадка про фінансовий аспект, передбачалася можливість протягом одного року з дня відкриття першої сесії новообраної місцевої ради повне або часткове фінансування її діяльності, зокрема, фінансування діяльності виконавчих органів місцевої ради, за рахунок коштів відповідного обласного бюджету, Державного бюджету України.

Причому відповідно до ст. 31 проєкту протягом шести місяців з дати деокупації населеного пункту на його території здійснюються заходи з утворення перехідних державних, міжнародних перехідних або військово-цивільних адміністрацій. Більше того, ст. 32 передбачала, що для тимчасового виконання повноважень органів місцевого самоврядування у випадках, встановлених законом, можуть бути утворені перехідні державні, міжнародні перехідні або військово-цивільні адміністрації, які функціонують до формування в установленому законом порядку органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування. Порядок утворення та функціонування перехідних державних адміністрацій мав визначатися законом. Для тимчасового виконання повноважень органів місцевого самоврядування відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, було передбачено утворення такого унікального інституту, як міжнародні перехідні адміністрації.

Важливим є врегулювання питання кадрового резерву (ст. 29 проєкту) який судячи з усього носив широкий характер, тобто міг охоплювати і питання місцевого самоврядування (хоч про це прямо не було в казано). До речі, на сьогоднішній день йдеться про кадровий резерв для державної служби [20], а питання органів місцевого самоврядування чомусь є, по суті, другорядним.

І це при тому, що ухвалений новий Закон «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 2 травня 2023 року № 3077-IX [21], який за загальним правилом, набирає чинності «не раніше ніж через шість місяців з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні». Проте він, все одно, не враховує, на жаль, специфіку питань деокупації (хоч і формально прив'язується до завершення воєнного стану). Тобто законодавець ще не готовий до таких деокупаційних перспектив (принаймні щодо визначення відповідних правових засад).

Не можна оминути питання строків – яким має бути перехідний період за тривалістю загалом, тобто тоді коли будуть діятися спеціальні норми, а також конкретних строків настання тих чи інших подій. Зокрема, проведення тих же місцевих виборів. Автори Аналітичного звіту Політики реінтеграції тимчасово окупованих територій наголошують на двох пропонованих термінах проведення виборів 2 або 5 років. В будь-якому разі варто погодитися із тим, що «питання виборів на окупованих територіях після їх повернення потребує актуалізації та розробки окремих нормативно-правових актів для врегулювання» [17, с. 27].

Ще одне із найважливіших завдань, яке постає, – відновлення комунальної та іншої інфраструктури, питання будівництва, які, вочевидь, потребуватимуть додаткового регулювання, уточнення повноважень місцевого самоврядування, виділення ресурсів, створення відповідних програм тощо (див. про це [22]).

Висновки. Із вказаного, можемо побачити, що корисним і перспективним було би вчинити ряд кроків із правового забезпечення здійснення місцевого самоврядування на декопупованих теоріях. По-перше, ухвалити окремий рамковий закон про державну політику перехідного періоду, в якому було би визначено особливості відповідної державної політики. По-друге, внести зміни до виборчого законодавства щодо особливостей проведення місцевих виборів на декупованих територіях, а також відповідні обмеження пасивного виборчого права. По-третє, внести зміни до законодавства щодо функціонування військових адміністрацій на перехідний період (до прове-

дення виборів і формування відповідних органів), визначити особливості такого формування, питання фінансів на тощо. По-четверте, звернути увагу на питання кадрового резерву, а також зміни до законодавства про службу в органах місцевого самоврядування на деокупованих територіях. По-п'яте, відповідного реагування потребує трансформація самих функцій і повноважень органів місцевого самоврядування, оскільки виникатиме ряд питань публічного і приватного права, яке не може бути охоплене звичайним правовим регулюванням і чинними повноваженнями, які визначені в Закону «Про місцеве самоврядування» (питання правочинів, інформаційної політики, відновлення зруйнованого майна тощо). По-шосте, окреме питання стосується активного виборчого права. Як відомо, критерії його здійснення визначені вичерпно у розділі III Конституції України і на законодавчому рівні обмеження не допускаються. Проте в даному випадку, мабуть, варто створити механізм, нехай навіть на самому конституційному рівні, щодо таких тимчасових обмежень з урахуванням доктрини войовничої демократії. Світовий досвід схожих обмежень наявний (до прикладу, кейс Італії після II Світової війни).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баско А.В. Особливості діяльності органів місцевого самоврядування в об'єднаних територіальних громадах в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 383–390.
2. Битяк Ю.П., Серьогіна С. Г., Петришина М. О. Особливості взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. *Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану: монографія;* редкол.: В.А. Журавель (співголова), Н.С. Кузнецова (співголова), О.М. Бандурка та ін.; Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2023. 902 с.
3. Барабаш Ю.Г. Система демократичного управління в Україні в умовах російської агресії. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2022. Вип. 45. С. 71–85.
4. Бодрова І.І. Муніципально-правова політика в умовах воєнного стану *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2022. Вип. 45. С. 123–136.
5. Ковальчук В. Особливості правового регулювання функціонування органів місцевого самоврядування в період воєнного стану в Україні. *Український часопис конституційного права*. 2023. № 4. С. 37–46.
6. Лялюк О.Ю. Військові та військово-цивільні адміністрації в системі територіальної організації влади в Україні: компаративний аналіз. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 157. С. 6–19.
7. Серьогіна С.Г. Взаємодія військових адміністрацій з органами місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. Місцеве самоврядування в умовах воєнного стану: правовий, інституційний та функціональний аспекти: *Матеріали «круглого столу», м. Харків, 10 черв. 2022 р.* / редкол.: С.Г. Серьогіна, Д.В. Лученко та ін. Харків, 2022. С. 59–64.
8. Серьогіна С. Державний контроль місцевого самоврядування в Україні в умовах воєнного стану. Місцеве самоврядування у контексті національної безпеки та територіальної цілісності України: *зб. наук. статей наук.-практ. конф. «Місцеве самоврядування у контексті національної безпеки та територіальної цілісності України» (23 жовтня 2023 р., м. Харків).* Харків: Право, 2023. С. 188–196.
9. Серьогіна С.Г. Місцеве самоврядування в умовах воєнного стану та відбудови України. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2022. Вип. 45. С. 106–122.
10. Серьогіна С.Г. Особливості організації та здійснення місцевого самоврядування в Україні в умовах воєнного стану *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2023. Вип. 46. С. 196–207.
11. Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу: аналіт. доп. / [В.Г. Потапенко, В.О. Баранник, Н.В. Бахур та ін.]; за ред. В.Г. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 54 с. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.02.
12. Серьогіна С.Г. Напрямки реформування місцевого самоврядування в умовах відбудови України *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2024. Вип. 47. С. 11–21.
13. Лялюк О.Ю. Моделі та механізми реформування муніципальної системи України в аспекті посилення її ролі у післявоєнному відновленні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2024. Вип. 47. С. 52–63.

14. Стешенко Т.В., Говоруха Л.С. Соціальна згуртованість територіальної громади в період війни та в механізмі післявоєнного відновлення України *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2024. Вип. 47. С. 75–87.
15. Реалізація політики щодо реінтеграції Автономної Республіки Крим та міста Севастополя URL: https://minre.gov.ua/diyalnist/napryamky-proektiv-minreintegracziyi/realizacziya-polityky-shhodo-reintegracziyi-atonomnoyi-respubliky-krym-ta-mista-sevastopolya.
16. Проект Закону про засади державної політики перехідного періоду № 5844 від 09.08.2021 URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/ webproc4_1?pf3511=72625.
17. Аналітичний Звіт Політики реінтеграції тимчасово окупованих територій: моделі, сценарії, дискусії, досвід. https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/10/Reintegration-Policies-UA.pdf.
18. Аналіз Проєкту ЗУ «Про засади державної політики перехідного періоду» URL: https://r2p.org.ua/page/analiz-proyektu-zu-pro-derzhavnu-polityku-perehidnogo.
19. Барабаш Ю.Г., Берченко Г.В. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (на досвіді державного будівництва під час російської агресії). *Право України*. 2023. № 1. С. 54–75.
20. Уряд схвалив механізм формування резерву працівників для роботи на деокупованих територіях. https://minre.gov.ua/2023/05/23/uryad-shvalyv-mehanizm-formuvannya-rezervu-praczivnykiv-dlya-roboty-na-deokupovanyh-terytoriyah.
21. «Про службу в органах місцевого самоврядування»: Закон України від 2 травня 2023 року № 3077-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3077-20#Text.
22. Бондаренко Л. Ревіталізація і розвиток територіальних громад у повоєнний період. Місцеве самоврядування в умовах відновлення України: виклики та перспективи: *матеріали Міжнар. круглого столу до Дня місцевого самоврядування в Україні (Київ, 9 груд. 2022 р.)*: / за заг. ред. Л.Г. Комахи, В.С. Колтун, Ю.Ф. Дехтяренка. Київ: Навч.-наук. ін-т публ. упр. та держ. служби Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2022. С. 12–14.

УДК 342.1 + 342.5 + 342.8 +324
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.24

СПІВВІДНОШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Васильченко О.П.,
доктор юридичних наук, професор,
директор Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Дешко Л.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Лотюк О.С.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Васильченко О.П., Дешко Л.М., Лотюк О.С. Співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу.

В статті аргументовано теоретико-методологічну та практичну значущість дослідження питання співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу з огляду на правотворення та конституційні процеси, які його супроводжують. Встановлено, що в доктрині конституційного права відсутня одностайність вчених з питання кола суб'єктів, об'єкта, підстав застосування, санкцій конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу. Акцентується увага на інституті люстрації, який динамічно розвивається в Україні з 2014 року, та тому факті, що хоча Законом України «Про очищення влади» і передбачено, що ним або рішенням суду може бути встановлено заборону окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, тим не менш це положення не застосовується до виборних посад.

Виокремлено та проаналізовано основні ознаки конституційно-правової та політичної відповідальності в цілому та суб'єктів виборчого процесу зокрема. Проаналізовано рішення Конституційного Суду України в справі щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб від 7 травня 2002 року, в якому він вжив термін конституційно-політична відповідальність. Зазначається, що цей термін був застосований не на позначення явища, коли застосовується одночасно і конституційно-правова, і політична відповідальність, а на позначення явища, коли певний вид політичної відповідальності передбачений нормами Конституції України.

Встановлено співвідношення конституційної відповідальності та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу. Конституційно-правова та політична відповідальність є видовими поняттями щодо соціальної відповідальності, яка є для них родовим поняттям.

Додатково аргументовано, що ще одним чинником, від якого залежить ступінь суб'єктивізму при застосуванні політичної відповідальності до суб'єктів виборчого процесу, є розвиток громадянського суспільства.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, санкції, конституційні санкції, політична відповідальність, вибори, суб'єкти виборчого процесу, влада, виборець.

Vasylchenko O.P., Deshko L.M., Lotyuk O.S. Correlation of constitutional-legal and political responsibility of subjects of the election process.

The article argues the theoretical-methodological and practical significance of the study of the relationship between the constitutional-legal and political responsibility of the subjects of the election process in view of law-making and the constitutional processes that accompany it. It has been established that in the doctrine of constitutional law, there is no unanimity among scientists on the issue of the circle of subjects, the object, the grounds of application, constitutional-legal sanctions, and political responsibility of the subjects of the election process. Attention is focused on the institution of lustration, which has been dynamically developing in Ukraine since 2014, and the fact that although the Law of Ukraine «On the Purification of Power» provides that it or a court decision may prohibit certain natural persons from holding certain positions in state authorities and local self-government bodies, however, this provision does not apply to elected positions. The main features of constitutional, legal and political responsibility in general and of the subjects of the election process in particular are highlighted and analyzed. The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case regarding the subordination of acts on the appointment or dismissal of officials from May 7, 2002, in which it used the term constitutional and political responsibility, was analyzed. It is noted that this term was used not to denote the phenomenon when both constitutional and legal responsibility and political responsibility are applied simultaneously, but to denote the phenomenon when a certain type of political responsibility is provided for by the norms of the Constitution of Ukraine. The ratio of constitutional responsibility and political responsibility of the subjects of the election process has been established. Constitutional-legal and political responsibility are specific concepts in relation to social responsibility, which is a generic concept for them. At the same time, these concepts are independent, not derived from each other or components of each other.

Key words: constitutional responsibility, sanctions, constitutional sanctions, political responsibility, elections, subjects of the electoral process, power, voter.

Постановка проблеми. Дослідження питання співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу є актуальним і з теоретичної, і з практичної точки зору.

Так, по-перше, в доктрині конституційного права відсутня одностайність вчених з питання суб'єктів, об'єктів конституційно-правової та політичної відповідальності, юридичних фактів, конституційного делікту, конституційних санкцій, засобів політичної відповідальності тощо вцілому і конституційно-правової та політичної відповідальності зокрема.

По-друге, в результаті розвитку суспільних відносин в Україні з'явився і розвивається інститут люстрації. 16 вересня 2014 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про очищення влади», відповідно до якого цим законом або рішенням суду може бути встановлено заборону окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування [1], але це положення не застосовується до виборних посад. Активізувалися дискусії серед вчених та практиків з питань: як захистити суспільство від осіб, які через свою поведінку в минулому можуть заподіяти шкоду демократичному режиму, зокрема, в умовах деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя; чи є люстрація самостійним видом конституційно-правової відповідальності чи це різновид політичної відповідальності для тих посадових осіб, які становили фундамент недемократичного режиму чи які були причетні до вчинення тяжких порушень прав людини; які запобіжні заходи мають бути запроваджені державою, щоб конституційно-правова відповідальність не застосовувалась для переслідування суб'єктів виборчого процесу через політичні та ідеологічні причини.

Вище зазначені питання є одними з ключових при внесенні змін до виборчого законодавства України в умовах війни та повоєнного відновлення та при формуванні і розвитку практики його застосування, щоб не відбулось порушень прав суб'єктів виборчого процесу та норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і інших міжнародних актів, стороною яких є Україна. Парламентська Асамблея Ради Європи в своїх резолюціях, серед іншого, неодноразово зазначає «… не допускається політичне або соціальне зловживання результатами люстраційного процесу. Мета люстрації полягає … в захисті новоствореної демократії» та застерігає держави від «прагнення помститися, замість того, щоб домогтися правосуддя» і порушення прав «навіть на тих людей, які, коли вони були

при владі, самі їх не дотримувалися» [2]. «Партійна приналежність, політичні та ідеологічні причини не повинні використовуватися як підстави для застосування люстраційних заходів, оскільки стигматизація та дискримінація політичних опонентів не є прийнятними засобами політичної боротьби в державі, заснованій на принципі верховенства права», зазначає Венеціанська Комісія [3].

Стан наукової розробки проблеми. В науці конституційного права питанням конституційної відповідальності, політичної відповідальності, конституційної відповідальності суб'єктів виборчого процесу присвячували свої наукові дослідження Н. Батанова, І. Кресіна, П. Любченко, О. Майданик, О. Мельник, Л. Наливайко, В. Погорілко, О. Скрипнюк, Ю. Тодика, В. Федоренко та інші. Розвиток суспільних відносин, реалізація Україною зовнішньополітичного курсу на набуття повноправного членства в ЕС, реалізація Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя [4] та ін., еволюція наукових підходів щодо конституційної та політичної відповідальності актуалізували дослідження співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу. Правотворення та конституційні процеси, які його супроводжують, переконливо свідчать, що питання конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу набули сьогодні не лише теоретико-методологічної, а й практичної значущості.

Мета цієї статті – встановити співвідношення конституційної відповідальності та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 1 ст. 1 Виборчого кодексу України вибори в Україні є основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення влади Українським народом [5]. Суб'єктами виборчого процесу відповідних виборів є: 1) виборець, який має право голосу на відповідних виборах; 2) виборча комісія, уповноважена здійснювати підготовку і проведення відповідних виборів; 3) партія (організація партії), яка висунула кандидатів на відповідних виборах; 4) кандидат, зареєстрований для участі у відповідних виборах у порядку, встановленому Виборчим кодексом України; 5) офіційний спостерігач від кандидата чи партії (організації партії) – суб'єкта відповідного виборчого процесу або від громадської організації, зареєстрований у порядку, встановленому Виборчим кодексом України [5].

І конституційно-правова, і політична відповідальність суб'єктів виборчого процесу є видами соціальної відповідальності. Вчений В. Федоренко вірно зазначає, що конституційна відповідальність є насамперед особливим видом конституційних правовідносин, пов'язаних із деліктною поведінкою учасників конституційно-правових відносин [6, с. 138]. Конституційна відповідальність суб'єктів виборчого процесу настає за не дотримання або порушення конституційно-правових норм.

Політична відповідальність інститут скоріше звичаєвого права, що регулює відносини набуття, утримання й передачі влади [7]. Вчені-конституціоналісти наголошують, що своєрідність політичної відповідальності полягає в тому, що вона настає не тільки за протиправні дії, а й за недотепність, пристосовництво, кон'юнктурність, необачність у питаннях здійснення політики [8, с. 37]. Її сутність – негативна публічна оцінка вчинку суб'єкта виборчого процесу, який бореться за владу, певним інститутом, соціальною групою або суспільством в цілому.

Хоча науковці й зазначають, що політична відповідальність застосовується за порушення суб'єктами норм політики, а також, як зазначають в своїх дослідженнях Л. Балуцька, В. Торяник, Ю. Мельник та інші вчені, – взятих на себе політичних зобов'язань, загальноприйнятих етичних норм поведінки [9–11], тим не менш одна з її особливостей полягає в тому, що вона може бути застосована і без таких порушень. Наприклад: вразі розбіжності поглядів суб'єктів виборчого процесу щодо розташування політичних сил, суб'єктів політичної боротьби – щодо державної політики в певній сфері; громадянське суспільство може усувати від влади правлячі політичні сили, якщо вони не задовольняють його запити, потреби. Досвід України свідчить, що оскільки відповідно до ст. 5 Конституції України єдиним джерелом влади в Україні є народ, то під час виборів виборці неодноразово не голосували за певні політичні партії чи кандидатів, зареєстрованих для участі у відповідних виборах, і ці суб'єкти відповідно були усунені від влади.

Тобто наявність порушення норм політики, моралі, етики, права не є обов'язковою умовою застосування політичної відповідальності. Вона може бути застосована і за відсутності будь-якого порушення.

Політична відповідальність суб'єктів виборчого процесу не має об'єктивних та універсальних підстав застосування і залежить від низки факторів (політична ситуація в країні, політичні симпатії виборців тощо) [12].

На відміну від конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу характерною рисою політичної відповідальності є суб'єктивізм. До передумов суб'єктивного характеру політичної відповідальності науковці відносять відсутність чітких критеріїв оцінювання в цій сфері, зокрема в тому, що стосується оцінки стану державного управління [9; 11; 12]. Вчені Ю. Мельник, В. Мельниченко одностайні в думці, що такий характер пояснюється залежністю цього виду відповідальності від політичної, правової культури населення, розвитку практики оцінювання діяльності органів публічної влади, рівня розвитку політичної системи, зокрема політичних інститутів» [12; 14, с. 181]. Бачиться, що ще одним чинником, від якого залежить ступінь суб'єктивізму, є розвиток громадянського суспільства. Саме громадянське суспільство здійснює цілеспрямований вплив серед іншого і на політичні процеси в державі. Серед функцій громадянського суспільства – установча функція щодо визначення цілей і пріоритетів розвитку суспільства і держави, функція громадського контролю за діяльністю органів державної влади і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та ін.

Об'єктом конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу є цінності, які унормовуються і захищаються Конституцією України, і на які посягають своїми діями чи поведінкою суб'єкти виборчого процесу. Об'єктом політичної відповідальності на думку Л. Балуцької є відносини у сфері реалізації прав і свобод громадян, визначених Конституцією України, що спрямовані на забезпечення повновладдя народу в Україні [7]. Дійсно, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави та держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України) [15]. Вони (права і свободи людини і громадянина) є і цінністю, і основним об'єктом, на який спрямовано політичну діяльність суб'єкта політики.

Мельник Ю. звертає увагу, що на відміну від конституційної відповідальності політична відповідальність не лежить у системі відносин «людина та норма», а знаходиться в системі відносин «людина та виборець» (за умов отримання мандата на основі виборів), «людина та людина» (за умов отримання мандата шляхом призначення) [12]. Твердження, що конституційна відповідальність лежить в системі відносин «людини та норма» бачиться дискусійним.

По-перше, суб'єктами виборчого процесу є політичні партії, які є юридичними особами. Застосування такої конституційної санкції, як заборона реєстрації політичної партії (ст. 11 Закону України «Про політичні партії в Україні» [16]), свідчить про наявність системи відносин «юридична особа та норма», зокрема, «політична партія (юридична особа) та норма».

По-друге, в науці конституційного права хоча деякими вченими і висловлювались пропозиції відносити до суб'єктів конституційної відповідальності людину і громадянина, тим не менш в цьому разі йдеться про людину як суб'єкта кримінальної, цивільної, адміністративної відповідальності в конституційному праві, а не конституційно-правової відповідальності як такої. Суб'єктом конституційно-правової відповідальності є не всі фізичні особи, а наділені публічно-владними повноваженнями (Президент України, голова місцевої державної адміністрації тощо).

Суб'єктами виборчого процесу, до яких може застосовуватись політична відповідальність, є: особи, які балотуються на виборні (політичні) посади у органах державної влади, органах місцевого самоврядування; особи, які балотуються до представницьких органів місцевого самоврядування; особи, які кандидують на отримання мандатів у представницьких органах державної влади, у представницьких органах місцевого самоврядування; політичні партії; виборча комісія; офіційний спостерігач від кандидата чи партії (організації партії).

Конституційно-правова відповідальність суб'єктів виборчого процесу має позитивне (проспективне) і негативне (ретроспективне) значення. Через них прослідковується така її особливість, як підстави настання: ретроспективна відповідальність – юридичний факт конституційного делікту суб'єкта конституційно-правової відповідальності, проспективна – юридичний факт набуття статусу суб'єкта конституційно-правової відповідальності.

Однією з основних ознак політичної відповідальності є настання під час її реалізації негативних наслідків та покарання для суб'єкта, які знаходять свій прояв у втраті довіри шляхом відмови громадян України у висуванні певного претендента на кандидата для участі у виборах (Президента України та ін.), у втраті влади шляхом втрати мандату, припинення повноважень, відкликання, висловлення недовіри, розпуску, не обрання на виборну посаду тощо відповідного суб'єкта. При цьому, політична відповідальність може супроводжуватись як подальшим застосуванням конституційно-правової відповідальності чи всієї системи публічно-правової відповідальності (консти-

туційної, кримінальної, адміністативної, дисциплінарної), так і не спричиняти настання іншої відповідальності. Конституційно-правова відповідальність також не завжди супроводжується подальшим застосуванням політичної відповідальності. На позначення явища, коли застосовується політична відповідальність, передбачена нормами Конституції України Конституційний Суд України в рішенні у справі щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб від 7 травня 2002 року [17] вжив термін конституційно-політична відповідальність.

Так, Конституційний Суд України зазначив, що «Вирішення Конституційним Судом України питань щодо відповідності Конституції України (конституційності) актів Президента України та правових актів Верховної Ради України не виключає можливості оскарження до судів загальної юрисдикції актів Президента України або постанов Верховної Ради України індивідуального характеру з питань призначення на посади чи звільнення з посад стосовно їх законності, за винятком положень тих актів, які є наслідком конституційно-політичної відповідальності (статті 115, 122 та інші Конституції України) посадових осіб».

Правова позиція Конституційного Суду України щодо того, чи є порушення юридичної норми обов'язковою ознакою політичної відповідальності, полягає в тому, що така ознака є обов'язковою лише для юридичної відповідальності адже без такого порушення не можлива реалізація санкції правової норми [17].

Родовою ознакою конституційно-правової відповідальності є примус, який походить від держави. Негативними є її наслідки для правопорушника, визначені в санкції, наприклад, відмова в реєстрації політичної партії. Балан С., Совгиря О., Шукліна Н. в своїх працях підкреслюють, що основні засоби політичної відповідальності у демократичній державі – це парламентські та президентські вибори, а її особливість – відсутність конкретної інстанції, через яку здійснюється притягнення до політичної відповідальності: це може бути як орган державної влади, так і народ як колегія виборців, партія тощо [7, с. 7; 8, с. 37].

Отже, порушення юридичної норми не є обов'язковою ознакою політичної відповідальності, а інстанція, через яку здійснюється притягнення до політичної відповідальності – відсутня.

В рішенні у справі щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб від 7 травня 2002 року Конституційний Суд України зазначив, що «Згідно з частинами другою, третьою статті 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Це означає, що до юрисдикції Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції належить, відповідно до їх повноважень, також вирішення питань, які мають правовий (а не політичний) характер» [17]. З огляду на те, що конституційно-правова відповідальність має дуалістичний характер, бачиться, що йдеться про юридичну відповідальність в конституційному праві, яка має позитивний характер і є системою публічно-правової відповідальності (конституційної, дисциплінарної, адміністративної, кримінальної) та настає за порушення чинного конституційного законодавства.

Отже, особливість конституційно-правової відповідальності полягає в тому, що її підстави можуть бути предметом розгляду в суді, а підстави політичної відповідальності, навіть якщо вони закріплені в Конституції України, – ні.

Висновки.

1. Додатково аргументовано, що конституційно-правова та політична відповідальність є видовими поняттями щодо соціальної відповідальності, яка є для них родовим поняттям. Термін конституційно-політична відповідальність, який було вжито в рішенні Конституційного Суду України, не позначає явище, коли застосовується і конституційно-правова, і політична відповідальність у сукупності, а позначає те, що політична відповідальність і відповідні санкції як її міра передбачені нормами Конституції України.

2. Конституційна відповідальність суб'єктів виборчого процесу настає за не дотримання або порушення конституційно-правових норм, політична – є інститутом звичаєвого права, що регулює відносини набуття, утримання, передачі влади. Особливостями політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу на відміну від конституційно-правової є такі: наявність порушення не є обов'язковою умовою її застосування – вона може бути застосована за відсутності будь-якого порушення; відсутні об'єктивні та універсальні підстави застосування; характерною рисою є суб'єктивізм; політична відповідальність може супроводжуватись як подальшим застосуванням конституційно-правової відповідальності чи всієї системи публічно-правової відповідальності

(конституційної, кримінальної, адміністративної, дисциплінарної), так і не спричиняти настання іншої відповідальності; відсутній примус, який походить від держави; основні засоби політичної відповідальності у демократичній державі – це парламентські та президентські вибори; відсутність конкретної інстанції, через яку здійснюється притягнення до політичної відповідальності; підстави політичної відповідальності, навіть якщо вони закріплені в Конституції України, не можуть бути предметом розгляду в суді.

Права і свободи людини і громадянина є і цінністю, і основним об'єктом, на який спрямовано політичну діяльність суб'єкта політики. Вони ж є і об'єктом конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу. Суб'єктами виборчого процесу, до яких може застосовуватись політична відповідальність та конституційно-правова відповідальність, є: особи, які балотуються на виборні (політичні) посади у органах державної влади, органах місцевого самоврядування; особи, які балотуються до представницьких органів місцевого самоврядування; особи, які кандидують на отримання мандатів у представницьких органах державної влади, у представницьких органах місцевого самоврядування; політичні партії; виборча комісія; офіційний спостерігач від кандидата чи партії (організації партії).

3. Аргументовано, що ще одним чинником, від якого залежить ступінь суб'єктивізму при застосуванні політичної відповідальності до суб'єктів виборчого процесу, є розвиток громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про очищення влади: Закон України від 16 вересня 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18.
2. Резолюція № 1096 (1996) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про заходи, спрямовані на ліквідацію спадщини колишніх комуністичних тоталітарних режимів» від 27 червня 1996 р. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/documents.
3. Остаточний висновок щодо Закону України «Про очищення влади» (Закону «Про люстрацію») з урахуванням змін, внесених до Верховної Ради України 21 квітня 2015 року. Схвалено Венеціанською комісією на її 103-му пленарному засіданні (м. Венеція, 19–20 червня 2015 року). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2015_012_ 2015_06_19.pdf.
4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя»: Указ Президента України від 24 березня 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 117/2021#Text.
5. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/396-20#Text.
6. Федоренко В.Л. Конституційне право України : підруч. / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. К.: Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
7. Балан С. Політична відповідальність у процесі здійснення державної влади. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/balan_politychna.pdf.
8. Совгиря, О.В., Шукліна, Н.Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб.. 5-те вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2022. 556 с.
9. Балуцька Л. Сутність політичної відповідальності: часова тривимірність та суб'єктно-об'єктні особливості. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки.* 2011. URL: http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/ filos/article/viewFile/843/871.
10. Торяник В.М Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2006. 17 с.
11. Мельник Ю. Політична відповідальність Збройних Сил України. *Політикус*. 2022. Випуск 2. URL: http://politicus.od.ua/2_2022/8.pdf.
12. Мельник Ю. Визначення поняття «політична відповідальність»: наукові погляди та підходи до його тлумачення. Південноукраїнський правничий часопис. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2020/2/4.pdf.
13. Малиновський В.Я. Словник термінів і понять з державного управління. Київ: Атіка, 2005. 240 с.

14. Мельниченко В.І. Політична відповідальність публічно-владних інституцій у системі соціальної відповідальності. *Вісник Нац. академії держ. упр. при Президентові України.* 2011. Вип. 1. С. 175–183.
15. Конституція України. Відомості Верховної Ради України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/ show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
16. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text.
17. Рішення Конституційного Суду України в справі щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб від 7 травня 2002 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text.
18. Рогач О.Я., Бєлов Д.М. Зміна сучасної парадигми українського права в умовах військової агресії з боку РФ. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 70(2). 2022. С. 136–141.

УДК 342.2.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.25

МІЖНАРОДНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ПРАВА ЛЮДИНИ НА АЛЬТЕРНАТИВНУ (НЕВІЙСЬКОВУ) СЛУЖБУ

Голуб В.К.,
аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
адвокат,
ORCID: 0009-0001-0327-992X
e-mail: Golubvk@ukr.net

Голуб В.К. Міжнародні та конституційні засади права людини на альтернативну (невійськову) службу.

У статті здійснюється аналіз засад права людини і громадянина за міжнародним та конституційним правом. Розглядаються міжнародно-правові норми та принципи які дають змогу виокремити юридично значущі обставини, що характеризують правове поняття «альтернативна (невійськова) цивільна служба» у конституційному праві.

Відзначається, що основу в забезпеченні на національному рівні права людини на заміну військової служби альтернативною цивільною службою лягли саме норми міжнародного права. За результатами аналізу діючих міжнародних угод і договорів, що застосовуються для регулювання відносин, пов'язаних з альтернативною (невійськовою) цивільною службою, виокремлено дві групи міжнародних договорів у цій сфері. До першої групи належать міжнародно-правові договори, що мають універсальний характер і визначають відносини у сфері захисту прав і свобод людини, реалізації свободи совісті та свободи віросповідання. Ці нормативні акти закріплюють обов'язок держави забезпечити дотримання прав людей на свободу совісті та свободу віросповідання. Другу групу міжнародно-правових актів, що діють у цій сфері, складають міжнародно-правові акти спеціального характеру, які визначають питання альтернативної цивільної служби.

Встановлено, що право на альтернативну (невійськову) службу розглядається джерелами міжнародного права в контексті гарантій свободи думки, совісті та релігії, які за допомогою імплементації втілюються в національному законодавстві. Реалізуючи міжнародні зобов'язання, щодо необхідності виконувати на внутрішньодержавному рівні відповідні положення міжнародно-правових актів, які безпосередньо стосуються права на альтернативну (невійськову) службу, тобто визнання, легалізації, гарантування реалізації, а також охорони і захисту такого права людини з боку держави та її інституцій, ряд держав, серед яких є також Україна, розширили відповідний «каталог» прав і свобод людини та громадянина, закріпивши таке право на конституційному рівні.

За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, що, право на відмову від військової служби за переконаннями є найважливішим складовим елементом права на свободу думки, совісті та віросповідання, сформульованого у Загальній декларації прав людини, у Міжнародному Пакті про громадянські та політичні права та у Європейській конвенції про захист прав і основоположних свобод людини. Це стверджується також у резолюціях і рекомендаціях, ухвалених Комісією ООН з прав людини, Комітетом ООН з прав людини, Радою Європи та Європейським Парламентом.

Ключові слова: альтернативна (невійськова) служба, право на заміну від виконання військової служби на альтернативну цивільну службу, міжнародні стандарти у сфері забезпечення права на альтернативну (невійськову) службу.

Holub V.K. International and constitutional principles of the human right to alternative (non-military) service.

The article analyzes the principles of human and civil rights under international and constitutional law. The author examines the international legal norms and principles which make it possible to identify legally significant circumstances characterizing the legal concept of "alternative (non-military) civilian service".

The author notes that the basis for ensuring the human right to replace military service with alternative civilian service at the national level is provided by international law. Based on the analysis of existing international agreements and treaties used to regulate relations related to alternative (non-military) civilian service, the author distinguishes two groups of international treaties in this area. The first group includes international legal treaties of a universal nature that define relations in the field of protection of human rights and freedoms, and the realization of freedom of conscience and freedom of religion. These normative acts enshrine the obligation of the state to ensure the observance of the rights of people to freedom of conscience and freedom of religion. The second group of international legal acts in force in this area consists of international legal acts of a special nature that define the issue of alternative civilian service.

The author establishes that the right to alternative (non-military) service is considered by the sources of international law in the context of guarantees of freedom of thought, conscience and religion, which are implemented in national legislation. Implementing international obligations regarding the need to implement at the domestic level the relevant provisions of international legal acts directly related to the right to alternative (non-military) service, i.e., recognition, legalization, guaranteeing of implementation, as well as protection and defense of such a human right by the State and its institutions, a number of States, including Ukraine, have expanded the relevant "catalog" of human and civil rights and freedoms by enshrining such a right at the constitutional level.

The study concludes that the right to conscientious objection to military service is the most important component of the right to freedom of thought, conscience and religion, as formulated in the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights and the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. This is also affirmed in resolutions and recommendations adopted by the UN Commission on Human Rights, the UN Human Rights Committee, the Council of Europe and the European Parliament.

Key words: alternative (non-military) service, the right to be replaced by alternative civilian service, international standards in the field of ensuring the right to alternative (non-military) service.

Постановка проблеми. За останнє десятиліття значно розширився обсяг прав людини, який постійно наповнюється новим змістом і набуває більш вагомих механізмів захисту цих прав, зокрема й на міжнародному рівні. Незважаючи на зміни, що відбулися, окремі права людини послідовно не отримують належної гарантії їх реалізації. Це стосується і права людини на заміну військової служби альтернативною, цивільною, у разі, якщо її переконанням чи віросповіданню суперечить несення військової служби.

Мета дослідження. Здійснити аналіз норм міжнародного права, що мають універсальний та спеціальний характер та конституційне законодавство країн Європи щодо регулювання відносин, пов'язаних з альтернативною (невійськовою) цивільною службою.

Стан опрацювання проблематики. Нині в українському конституційному праві взагалі відсутні дисертаційні, та надто мало спеціальних досліджень присвячених праву людини, громадянина на альтернативну (невійськову) службу. Проте з окремими аспектами цієї проблематики можна ознайомитися у працях таких дослідників, як В. Бедя, Ю. Битяк, В. Братковського, Є. Григоренка, І. Митрофанова, Я. Фокіна, Є. Ярмола та ін.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні право людини на альтернативну (невійськову) службу є одним із міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини.

В міжнародному праві існує ціла низка діючих угод і договорів, що застосовуються для регулювання відносин, пов'язаних з альтернативною (невійськовою) цивільною службою.

Так, початок закріпленню цих норм у міжнародному праві поклало в 1945 р. у Сан-Франциско ухвалення Статуту Організації Об'єднаних націй, норми якого мають імперативний характер, що не допускає ніяких відступів від їхніх вимог [1]

Статут ООН є основоположним міжнародно-правовим актом, що визначає діяльність держав у сфері захисту прав людини. Відповідно до Статуту одним із напрямів діяльності ООН є здійс-

нення міжнародного співробітництва у розв'язанні міжнародних проблем, в тому числі у сфері розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії.

Міжнародне співробітництво в галузі розвитку громадянських, політичних, економічних і соціально-культурних прав і свобод людини в рамках ООН та її спеціалізованих установ здійснюється, головним чином, шляхом розроблення міжнародних угод і конвенцій, а також ухвалення Генеральною Асамблеєю резолюцій і декларацій, які проголошують та юридично закріплюють основні права і свободи людини.

Особливе місце серед джерел міжнародного права посідає Загальна декларація прав і свобод людини, ухвалена 10 грудня 1948 р. У ній закріплено основні принципи взаємовідносин у суспільстві – свобода, рівність, братерство і проголошено основні громадянські, політичні, економічні, соціально-культурні права особистості. До їх числа належить і свобода совісті, закріплена у статті 18 Загальної декларації, яка визначає, що кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії.

Декларацією також було визначено, що кожна людина має право на свободу переконань і на вільне вираження їх; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів [2].

У пункті (і і ч. 3 ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (надалі Пакт) [3] йдеться про те, що заборонено змушувати кого-небудь проти його волі проходити будь-яку службу військового чи невійськового характеру. Водночас також вказується на те, що визнається право особи на відмову від військової служби чи будь-якої служби військового характеру з політичних і релігійно-етичних мотивів, та заміну такої на іншу, але невійськову службу.

У своїй Резолюції 1995/83 від 8 березня 1995 р. Комісія з прав людини наголосила, що альтернативні форми служби, що замінює військову, повинні носити невійськовий або цивільний характер [4]. У доповіді Генерального Секретаря, підготовленій на виконання названої резолюції Комісії з прав людини ООН, від 16 січня 1997 року, також констатовано, що форми альтернативної цивільної служби, яка замінює військову службу, мають невійськовий або цивільний характер. При цьому під невійськовою розуміють альтернативну службу, пов'язану з роботою у військових формуваннях, тоді як альтернативна цивільна служба має суспільний характер і не пов'язана з діяльністю збройних сил та інших силових структур [5].

У доповіді Генерального Секретаря, підготовленій відповідно до резолюції 1998/77 Комісії з прав людини ООН 17 грудня 1999 року йдеться про те, що існують різні види альтернативної служби, яка замінює військову службу, зокрема небойова альтернативна служба, яка пов'язана з роботою у військових формуваннях, тобто альтернативна служба військового характеру, та альтернативна служба цивільного характеру, не пов'язана з діяльністю військових формувань [6]. У Доповіді Комісії з прав людини від 26 квітня 1993 р. та резолюції 1995/83 від 8 березня 1995 р. [4] також ідеться про два види альтернативної служби, які замінюють військову. По-перше, у них сказано про можливість заміни військової служби альтернативною службою військового характеру, яка пов'язана з роботою у військових формуваннях. По-друге, у названих доповідях передбачено можливість заміни військової служби альтернативною цивільною службою, не пов'язаною з діяльністю військових формувань. При цьому, критерії відмінності альтернативної служби військового характеру від альтернативної цивільної служби закріплені в резолюції 1995/83 від 8 березня 1995 р. Комісії з прав людини [4].

Привертає увагу також те, що у своїх рішеннях, ухвалених після отримання зауваження загального порядку № 22 (1993 рік), Комітет із прав людини в низці міркувань за індивідуальними повідомленнями, дійшов висновку про наявність права на відмову від несення військової служби з міркувань совісті [7].

Так, Комітет з прав людини Організації Об'єднаних Націй (надалі ООН), який стежить за здійсненням Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, наголосив, що право на відмову від військової служби з міркувань совісті ґрунтується на статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (надалі - Пакт), що гарантує право на свободу думки, совісті та релігії або переконання. Це право охоплює свободу мати або приймати релігію чи переконання за своїм вибором і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноособово, так і спільно з іншими, публічним або приватним порядком, у відправленні культу, виконанні релігійних і

ритуальних обрядів та навчанні. Хоча в Пакті конкретно не говориться про право на відмову від військової служби з міркувань совісті, у 1993 році Комітет заявив, що таке право випливає зі статті 18, оскільки обов'язки щодо застосування зброї можуть перебувати в серйозному протиріччі зі свободою совісті та правом сповідувати релігію або переконання [8].

Велику роль у забезпеченні права на заміну військової служби альтернативною службою має і Європейська Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини (Рим, 4 листопада 1950 р.), ратифікована Україною в 1997 році. Конвенція не допускає дискримінації в користуванні правами і свободами на підставі раси, кольору шкіри, національності, походження, належності до національних меншин [9].

У документі Копенгагенської наради конференції з людського виміру ОБСЄ (1990 р.) також ідеться про різні форми альтернативної служби, що замінює військову службу. Зокрема, у ньому йдеться про можливість проходження альтернативної служби, не пов'язаної з роботою в бойових частинах, але такої, що має військовий характер через те, що особи, які проходять альтернативну службу, працюють у небойових військових формуваннях. У цьому ж документі йдеться і про альтернативну службу цивільного характеру, пов'язану із суспільно корисною діяльністю, яка не має стосунку до роботи у військових формуваннях [10].

Першою міжнародною організацією, яка заявила про проблему альтернативної служби, стала Рада Європи, а саме її Парламентська Асамблея. Рада Європи у своїх документах також наголошує на тому, в резолюції 337 (1967) і рекомендації 816 (1977) відповідно про право на відмову за переконанням і на відмову від військової служби за переконанням, а також в рекомендації № R(87) 8 Комітету Міністрів, визнається право на відмову від військової служби за переконанням, яке є основоположною складовою права на свободу думки, совісті та віросповідання, закріплених у Загальній декларації прав людини та в Європейській конвенції про права людини. Більше того, у своїй резолюції 1967 року № 337 «Про відмову через переконання совісті», Рада Європи – визначила сферу питання в принципі: «Громадяни, які підлягають призову на військову службу і які через причини совісті або глибокого переконання, що походить із релігійних, етичних, моральних, гуманітарних, філософських або аналогічних мотивів, відмовляються від виконання збройної служби, користуються особистим правом бути звільненим від обов'язку виконання подібної служби» [11].

Також необхідно відзначити, що Європейський Парламент ухвалив чотири важливі резолюції, що стосуються відмови за переконаннями совісті: резолюція 7 лютого 1983 року «Про відмову за переконаннями сумління»; резолюція 13 жовтня 1989 року «Про відмову від військової служби, мотивовану переконаннями сумління, та про альтернативну службу», відома як «Резолюція Шмідтбауер»; резолюція 11 березня 1993 року «Про повагу до прав людини в європейському Співтоваристві», відома як «Резолюція Де Гучі», що містить параграф щодо відмови через переконання сумління; резолюція 19 січня 1994 року «Про відмову через переконання сумління в країнах, членах Співтовариства» [12].

У доповіді Комітету з правових питань і прав людини Парламентської асамблеї Ради Європи від 13 липня 2000 року йдеться про те, що альтернативна цивільна служба не повинна перебувати під управлінням міністерств оборони. Також вказується на те, що управління цивільною службою не повинно мати нічого спільного з військовими установами, які не оснащені для того, щоб здійснювати соціальну діяльність. Ці документи також закріплюють загальні міжнародні принципи проходження альтернативної цивільної служби, вони відповідають названим нормам міжнародного права, прийнятим Комісією з прав людини ООН. Із цих актів можна виокремити такі юридично значущі обставини, що визначають поняття альтернативної цивільної служби. По-перше, такою обставиною є відсутність управління альтернативною цивільною службою з боку військових відомств. По-друге, до числа зазначених обставин належить відсутність зв'язку з будь-якими військовими установами, не оснащеними для здійснення соціальної діяльності [13].

В своїх ухвалених у 2013 і 2014 роках заключних зауваженнях Комітет з прав людини знову повторив, що внутрішнє законодавство має передбачати відмову від військової служби з міркувань совісті відповідно до статей 18 і 26 Пакту, пам'ятаючи, що стаття 18 також захищає свободу совісті невіруючих [14]. Комітет також наголосив, що можливість проходження альтернативної служби має бути доступною для всіх осіб, які відмовляються від військової служби, без дискримінації за ознакою характеру переконань (релігійних або нерелігійних переконань, що ґрунтуються на міркуваннях совісті), які є підставою для відмови [15]. Водночас акцентується увага на тому,

що поняття «переконання» і «релігія» слід тлумачити широко, оскільки стаття 18 Пакту захищає теїстичні, нетеїстичні та атеїстичні переконання, а також право не сповідувати жодної релігії або переконань, а застосування її положень не обмежується традиційними релігіями або релігіями та переконаннями, що за своїми організаційними формами чи практикою є аналогічними традиційним релігіям [16]. Отже, держава порушить статтю 18 Пакту, якщо вона визнає право на відмову від військової служби з міркувань совісті лише за членами зареєстрованих релігійних організацій, вчення яких забороняють їхнім послідовникам застосовувати зброю [14].

Разом з тим, необхідно також наголосити на тому, що деякі держави, які ще не ратифікували Пакт, не визнають універсальну застосовність права на відмову від військової служби з міркувань совісті. Так, наприклад, Сінгапур підтверджує у своїх матеріалах до цієї доповіді, що резолюція 20/2 Ради з прав людини виходить за рамки того, що передбачено міжнародним правом і діючими договорами з прав людини. Він зазначив також, що в статті 29 Загальної декларації прав людини визнається, що здійснення прав і свобод особистості обмежується потребами забезпечення громадського порядку і загального благополуччя суспільства. Сінгапур далі заявив, що національна оборона належить до основоположних суверенних прав, передбачених міжнародним правом; у тих випадках, коли переконання або дії окремих осіб суперечать такому праву, пріоритет віддається праву держави на забезпечення безпеки нації [17]. Куба підписала, але не ратифікувала Пакт; у своїх матеріалах для доповіді вона зазначила, що не існує жодних міжнародних договорів з прав людини, що встановлюють право на відмову від військової служби з міркувань совісті, яке слід розуміти як концепцію, що ґрунтується на тлумаченнях і зауваженнях загального порядку Комітету з прав людини [18].

Посилаючись на зарубіжний досвід правового регулювання заміни військової служби альтернативною цивільною службою, необхідно зазначити, що альтернативна цивільна служба передбачена законодавством низки держав: ФРН – з 1961 року, Нідерландів – з 1962 року, Бельгії – з 1964 року, Фінляндії – з 1969 року, Італії – з 1972 року, Австрії – з 1975 року, Португалії, Іспанії – з 1976 року, Швеції – з 1978 року, Данії – з 1980 року, Польщі – з 1988 року, Угорщини – з 1989 року, Латвії, Литви та Естонії – з 1990 року, а також низки інших [19].

Згідно проведеними у 2021 році дослідженнями Бюром демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ (надалі БДІПЛ) та Демократичного контролю за з збройними силами (надалі ДКЗС), більшість держав-учасниць ОБСЄ, які відповіли на анкету БДІПЛ-ДКЗС, визнають право на відмову від військової служби з мотивів сумління. Відтак, національне визнання відмови від військової служби з мотивів сумління може ґрунтуватися як на конституційних положеннях, законодавстві чи адміністративних процедурах, так і на їх комбінації. Проте, кілька держав-учасниць ОБСЄ визнають право на відмову від військової служби з мотивів сумління безпосередньо у своїх конституціях [20, с. 132-133].

Надалі згадаємо держави, які закріпили в тексті Основного Закону право щодо відмови від військової служби з мотивів сумління.

Зокрема, у статті 124 Конституції Естонії зазначається: **о**соби, які відмовляються від служби в Силах оборони з релігійних або етичних мотивів, зобов'язані проходити альтернативну службу в порядку, встановленому законом [21].

У статті 15(3) Хартії основних прав і свобод, що є частиною конституційного законодавства Чеської Республіки відзначено, що ніхто не може бути примушений до військової служби, якщо це суперечить його совісті або його релігійним переконанням. Деталі передбачені законом [22].

Право на альтернативну (невійськову) службу передбачено також Конституцією Німеччини. Так, у статті 12(a)(2) закріплено, що особа, яка з мотивів сумління відмовляється від військової служби із застосуванням зброї, може бути зобов'язана проходити альтернативну службу. Тривалість такої альтернативної служби не може перевищувати строку військової служби. Деталі регулюються статутом, який не може перешкоджати свободі прийняття рішень з мотивів сумління, а також повинен передбачати можливість заміни служби, не пов'язаної з підрозділами Збройних сил чи Федеральної прикордонної служби [23].

При прийнятті нової Конституції 1976 року в Португалії також було закріплено положення про те, що особи, які відмовляються від військової служби за релігійними переконаннями, які за законом підлягають проходженню військової служби, проходять цивільну службу з такою ж тривалістю і ступенем тяжкості, як і військова служба (стаття 276(4) [24].

Разом з Португалією, Іспанія також запроваджує право на альтернативну службу. Так, у статті 30(2) Основного Закону цієї країни закріплено, що закон визначає військові обов'язки іспанців і

регулює, з усіма належними гарантіями, відмову від військової служби з мотивів сумління, а також інші підстави для звільнення від обов'язкової військової служби; він також передбачає, у разі необхідності, можливість призначати громадські роботи замість військової служби. Тобто зафіксовано, що надається право на звільнення від обов'язкового несення військової служби за переконаннями або віросповіданням, а також з інших причин, у зв'язку з чим заміна такого обов'язку альтернативною цивільною службою [25].

До прикладу в Конституція Румунії не міститься прямого закріплення прав на альтернативну військову службу, але таке право випливає з положення статті 42 Конституції, де говориться про те, що примусова праця заборонена. Проте не є примусовою працею діяльність, яка здійснюється замість виконання обов'язків військової служби, іншою діяльністю відповідно до закону з релігійних мотивів чи переконань[26].

Заслуговує на увагу підхід Словенії у статті 123(2) Конституції якої, громадянам, які через свої релігійні, філософські чи гуманістичні переконання не бажають виконувати військовий обов'язок, повинна бути надана можливість іншим способом брати участь у захисті країни [27].

Схожий підхід прослідковується у Конституції Словакії, де також право на альтернативну службу випливає з положення статті 25. У цій нормі йдеться про те, що ніхто не може бути змушений виконувати військову службу, якщо це суперечить його совісті чи релігії. Також вказується на те, що подробиці з цього приводу встановлюються законом [28].

Слід також зауважити, що у низці держав-учасниць ОБСЄ право на відмову від несення військової служби через релігійні або інші переконання визнають не тільки за призовниками, а й за діючими військовослужбовцями (наприклад, у Білорусі, Німеччині, Іспанії, Румунії, Словаччині, Словенії, Об'єднаному Королівстві, Чеській Республіці, Швейцарії, Іспанії, Німеччині, Сполученому Королівстві). Ці держави визнають, що переконання людини можуть змінюватися з плином часу і що у військовослужбовців можуть виникнути переконання, які не допускають використання зброї [29].

Водночас варто наголосити, що Конституція України закріпила якісно нову систему прав і свобод людини та громадянина, до якої включено відповідні положення міжнародно-правових актів, які безпосередньо стосуються прав і свобод громадянина та містять відповідні зобов'язання держав-учасниць щодо визнання, легалізації, гарантування реалізації, а також охорони і захисту таких прав і свобод з боку держави та її інституцій. Необхідно зазначити, що Конституція України розширила відповідний «каталог» прав і свобод людини та громадянина [30, с. 11]. Серед яких також міститься право на альтернативну (невійськову) службу.

Висновки. Закріплення в Основному Законі вказаного права свідчить про його юридичне визнання з боку держави, що має досить конкретну соціальну цінність для його реалізації та правового захисту особи яка має відношення до альтернативної (невійськової) служби. Визнаючи право на альтернативну (невійськову) службу як одне з основоположних прав людини, держава виконує свій обов'язок щодо утвердження та забезпечення права людини і громадянина, який виступає як головна телеологічна домінанта Конституції, що є констатуючою засадою правової демократичної держави.

Аналіз діючих міжнародних угод і договорів, що застосовуються для регулювання відносин, пов'язаних з альтернативною (невійськовою) цивільною службою, дає змогу виокремити дві групи міжнародних договорів у цій сфері.

До першої групи належать міжнародно-правові договори, що мають універсальний характер і визначають відносини у сфері захисту прав і свобод людини, реалізації свободи совісті та свободи віросповідання. Ці нормативні акти закріплюють обов'язок держави забезпечити дотримання прав людей на свободу совісті та свободу віросповідання. Другу групу міжнародно-правових актів, що діють у цій сфері, складають міжнародно-правові акти спеціального характеру, які визначають питання альтернативної цивільної служби. Таким чином, право на альтернативну (невійськову) службу розглядається джерелами міжнародного права в контексті гарантій свободи думки, совісті та релігії, які за допомогою імплементації втілюються в національному законодавстві.

Отже, право на відмову від військової служби за переконаннями є найважливішим складовим елементом права на свободу думки, совісті та віросповідання, сформульованого у Загальній декларації прав людини, у Міжнародному Пакті про громадянські та політичні права та у Європейській конвенції про захист прав і основоположних свобод людини. Це стверджується також у резолюціях і рекомендаціях, ухвалених Комісією ООН з прав людини, Комітетом ООН з прав людини, Радою Європи та Європейським Парламентом.

У зв'язку з вищевикладеним перераховані міжнародно-правові акти зобов'язують включити в поняття альтернативної цивільної служби відсутність зв'язку з військовими формуваннями в осіб, які проходитимуть таку службу замість військової.

Як бачимо, закріплюючи прямо, а інколи опосередковано в Основному Законі право на альтернативну (невійськову) службу, встановлюється обов'язок для всіх гілок влади здійснювати реалізацію цього права. Тим самим закладається механізм для можливої реалізації цього права та запобігання від його порушення.

Таким чином, чинне законодавство багатьох країн Європи, а також міжнародно-правові норми та принципи дають змогу виокремити такі юридично значущі обставини, що характеризують правове поняття «альтернативна (невійськова) цивільна служба»: по-перше, несення альтернативної цивільної служби замість військової; по-друге, здійснення трудової діяльності на альтернативній цивільній службі в інтересах суспільства та держави; по-третє, відсутність зв'язку особи, яка проходить дану службу з військовими формуваннями; по-четверте, відсутність управління альтернативною цивільною службою в інтересах суспільства і держави; по-п'яте, відсутність зв'язку альтернативної цивільної служби з будь-якими військовими установами, не оснащеними для здійснення соціальної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945 року. URL: https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text.
2. Загальна декларація прав і свобод людини від 10.12.1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
4. Резолюція Комісії ООН з прав людини від 22 квітня 1998 р. № 1998/77 «Відмова від несення військової служби з міркувань совісті». URL: https://online.zakon.kz/ Document/?doc_id=1048621&pos=3;-87#pos=3;-87.
5. Доповідь Генерального секретаря, підготовлена на виконання резолюції 1995/83 Комісії з прав людини «Питання про відмову від несення військової служби з міркувань совісті.» URL: russian/commission/Rmilitaryservicerefusalreport 1997.html.
6. Conscientious objection to military service United Nations, Geneva GE.12-18467 – March 2014. 94 p.
7. Human Rights Committee, General Comment 22, Article 18, 48th Sess. (July 30, 1993), *in* Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies, U.N. Doc. HRI/GEN/1/Rev.1, at 35 (1994).
8. A/H/35/4. 1 May 2017. Аналітична доповідь Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини «Відмова від військової служби з міркувань совісті». URL: https://www.ohchr.org/en/documents/tools-and-resources/conscientious-objection-military-service.
9. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_004.
10. Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру ОБСЄ від 29.06. 1990 року. URL: https://www.osce.org/ru/odihr/elections/14304.
11. Документи Ради Європи, прийняті постійною Комісією з юридичних питань та прав людини 22-23 травня 2001 року. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnnibpcajpcglglclefindmkaj/https://rm.coe.int/16806416.
12. The internationale Centre for the legal protection of human rights. –London, Lemited Kingdom, 1996.
13. Commission on Human Rights: report on the 56th session, 20 March-28 April 2000. Geneva. Part 1 URL:https://digitallibrary.un.org/record/419540.
14. CCPR/C/KGZ/CO/R.2. Concluding observations on the 2nd periodic report of Kyrgyzstan: Human Rights Committee, 110th session, 10-28 March 2014: draft / prepared by the Committee. UN. Human Rights Committee (110th sess.: 2014: Geneva). URL: https://digitallibrary.un.org/record/769949?ln=ru.

15. CCPR/C/UKR/CO/7. Concluding observations on the 7th periodic report of Ukraine : Human Rights Committee, 108th session, 8-26 July 2013: draft / prepared by the Committee. UN. Human Rights Committee (108th sess.: 2013: Geneva). URL: https://www.refworld.org/policy/polrec/hrc/2013/en/98712.
16. CCPR General Comment No. 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience or Religion). Adopted at the Forty-eighth Session of the Human Rights Committee, on 30 July 1993 CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, General Comment No. 22. URL: https://www.refworld.org/ legal/general/hrc/1993/en/13375.
17. A/HRC/23/6. 12/03/2013. Report of the Working Group on the Universal Periodic Review – Mali. URL: https://ap.ohchr.org/documents/ dpage_e.aspx?si=A/HRC/23/6.
18. A/H/35/4. 1 May 2017. Analytical report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights . Conscientious objection to military service. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/tools-and-resources/ conscientious-objection-military-service.
19. Беблер А. Восточная Европа: проблема отказа от военной службы // Армия и общество. – М., 1990. С. 205–212.
20. Human Rights of Armed Forces Personnel: Compendium of standards, good practices and recommendations. OSCE 2021. 362 p. URL: https://www.osce.org/ru/odihr/507794.
21. Constitution of the Republic of Estonia of 1992. URL: https://www.eesti.ee/en/republic-of-estonia/constitution-of-the-republic-of-estonia/chapter-ii-fundamental-rights-freedoms-and-duties.
22. Constitution of the Czech Republic of 1992. URL: http://www.psp.cz/ en/docs/laws/constitution.html.
23. Constitution of Germany of 1990. URL: http://hrlibrary.umn.edu/research/germany-constitution.html.
24. Constitution of the Portuguese Republic 1976. URL: https://dre.pt/constitution-of-the-portuguese-republic.
25. The Spanish Constitution of 1978. URL: https://www.congreso.es/constitucion/ficheros/c78/cons_ingl.pdf.
26. The Constitution of Romania 1991. URL: https://www.constitutia.ro/const.htm.
27. The Constitution of the Republic of Slovenia 1990. URL: https://www.varuh-rs.si/en/about-us/legal-framework/the-constitution-of-the-republic-of-slovenia.
28. The Constitution of Slovakia 1992. https://www.slov-lex.sk/documents/10184/493489/460_1992_1.pdf/716c7f51-7b5b-416f-9fbe-f09b4dcb2127.
29. Права человека в вооруженных силах. Свод стандартов, хорошей практики и рекомендаций. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/6/2/ 507179.pdf.
30. Прієшкіна О.В. Забезпечення прав людини в Україні: стан та перспективи. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2017. № 2. С. 109–114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2017_200_23.
31. Пирога І.С., Бєлов Д.М. Конституційне право у системі міжнародного права. *Науковий вісник УжНУ.* Серія «Право». Випуск 75(1). Ч. 3. 2023. С. 45–49.

УДК УДК 342.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.26

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЯК КАТОГОРІЯ НАУКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Деяк І.М.,
здобувач юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Деяк І.М. Конституціоналізація як катогорія науки конституційного права

Вказується, конституціоналізація є однією з ключових категорій сучасної науки конституційного права, що відображає процес проникнення конституційних норм і принципів у різні галузі права та сфери суспільного життя. В умовах розбудови демократичної правової держави та утвердження верховенства права, дослідження цього феномену набуває особливої актуальності. Конституціоналізація виступає не лише як теоретична концепція, але й як практичний інструмент забезпечення єдності та узгодженості правової системи, гарантування конституційних прав і свобод людини та громадянина

У статті досліджується конституціоналізація як важлива категорія науки конституційного права. Автор розглядає різні підходи до розуміння цього поняття, його історичний розвиток та сучасні інтерпретації. Аналізуються погляди вітчизняних та зарубіжних вчених на сутність, ознаки та форми прояву конституціоналізації. Особлива увага приділяється співвідношенню понять «конституційний лад», «конституціоналізм» та «конституціоналізація». Автор підкреслює, що конституціоналізація є динамічним процесом, який відображає практичний аспект конституціоналізму та має глобальний характер. У статті розглядаються різні аспекти конституціоналізації, включаючи її вплив на правову систему, розширення сфери конституційного регулювання та підпорядкування діяльності органів влади конституційним принципам. Автор аналізує роль конституціоналізації у забезпеченні єдності правової системи та гарантуванні конституційних прав і свобод. Окрема увага приділяється процесу конституціоналізації в контексті розвитку демократичної правової держави та утвердження верховенства права. На основі аналізу наукових джерел автор формулює власне визначення конституціоналізації як багатогранного процесу, що включає формальне закріплення прав у конституції, підпорядкування діяльності органів влади конституційним принципам, розширення конституційного регулювання різних сфер суспільного життя та вплив конституційних норм на розвиток правової системи. У висновках підкреслюється важливість подальшого дослідження конституціоналізації для вдосконалення конституційно-правового регулювання та забезпечення ефективної дії конституційних норм у сучасному суспільстві.

Ключові слова: конституціоналізація, конституціоналізм, конституційне право, правова система, верховенство права.

Deiak I.M. Constitutionalization as a category of constitutional law science.

It is indicated that constitutionalization is one of the key categories of modern science of constitutional law, which reflects the process of penetration of constitutional norms and principles into various fields of law and spheres of public life. In the conditions of the development of a democratic legal state and the establishment of the rule of law, the study of this phenomenon becomes especially relevant. Constitutionalization acts not only as a theoretical concept, but also as a practical tool for ensuring the unity and coherence of the legal system, guaranteeing the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen

The article examines constitutionalization as a crucial category in constitutional law. The author explores various approaches to understanding this concept, its historical development, and contemporary interpretations. The views of domestic and foreign scholars on the essence, characteristics, and manifestations of constitutionalization are analyzed. Special attention is paid to the relationship

between the concepts of «constitutional order,» «constitutionalism,» and «constitutionalization.» The author emphasizes that constitutionalization is a dynamic process that reflects the practical aspect of constitutionalism and has a global character. The article discusses various aspects of constitutionalization, including its impact on the legal system, the expansion of constitutional regulation, and the subordination of government activities to constitutional principles. The author analyzes the role of constitutionalization in ensuring the unity of the legal system and guaranteeing constitutional rights and freedoms. Particular attention is given to the process of constitutionalization in the context of developing a democratic state governed by the rule of law. Based on the analysis of scientific sources, the author formulates his own definition of constitutionalization as a multifaceted process that includes the formal enshrinement of rights in the constitution, the subordination of government activities to constitutional principles, the expansion of constitutional regulation in various spheres of public life, and the influence of constitutional norms on the development of the legal system. The conclusions emphasize the importance of further research on constitutionalization for improving constitutional and legal regulation and ensuring the effective implementation of constitutional norms in modern society.

Key words: constitutionalization, constitutionalism, constitutional law, legal system, rule of law.

Постановка питання. Конституціоналізація є однією з ключових категорій сучасної науки конституційного права, що відображає процес проникнення конституційних норм і принципів у різні галузі права та сфери суспільного життя. В умовах розбудови демократичної правової держави та утвердження верховенства права, дослідження цього феномену набуває особливої актуальності. Конституціоналізація виступає не лише як теоретична концепція, але й як практичний інструмент забезпечення єдності та узгодженості правової системи, гарантування конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Вивчення конституціоналізації як категорії науки конституційного права дозволяє глибше зрозуміти механізми впливу Основного Закону на всі сфери правового регулювання, процеси державотворення та розвитку громадянського суспільства. Це дослідження є важливим для визначення напрямків удосконалення конституційно-правового регулювання, підвищення ефективності конституційного контролю та забезпечення реальної дії конституційних норм у повсякденному житті суспільства.

Мета дослідження та аналіз джерельної бази. Метою цього дослідження є комплексний аналіз конституціоналізації як категорії науки конституційного права, визначення її сутності, ознак та форм прояву в сучасних умовах розвитку українського конституціоналізму. Джерельну базу дослідження складають праці вітчизняних та зарубіжних вчених-конституціоналістів, зокрема роботи Д. Бєлова, М. Савчина, А. Крусян, О. Бориславської, В. Шаповала, а також зарубіжних дослідників, таких як Л. Фаворо, А. Шайо, М. Розенфельд. Важливим джерелом є також рішення Конституційного Суду України, які відображають практичні аспекти конституціоналізації різних галузей права. Аналіз цих джерел дозволяє сформувати цілісне уявлення про теоретичні засади та практичні прояви конституціоналізації в сучасному правовому дискурсі.

Виклад матеріалу дослідження. Сучасну конституцію, відзначає Д. Грім справедливо вважають одним із великих досягнень цивілізації нашого часу. Двісті років після появи на периферії Західного світу вона стала загальноприйнятою схемою встановлення та легітимації політичного правління. Практично всі держави світу зараз мають конституції. Але від початку конституція була досягненням, яке перебувало під загрозою зникнення. Переважна більшість конституцій, прийнятих з великою надією на краще майбутнє, рано чи пізно зазнають невдачі. Більшість країн мають більше однієї конституції. Сполучені Штати є рідкісним винятком. Їхня конституція, якій передувала низка конституцій колишніх колоній, була не тільки першою, але й найстарішою, що досі діє. В той же час, сучасна конституція опинилася під загрозою через обставини, які значно змінилися. Об'єктом конституціоналізації була публічна влада, а публічна влада донедавна була тотожною державній владі. Державу, у свою чергу, можна було чітко відмежувати від громадянського суспільства. Сьогодні, вказує вчений, ми стикаємося з ерозією цих передумов сучасного конституціоналізму. Внутрішньо межа між приватним та публічним розмивається. Приватні актори діляться публічною владою, не підкоряючись вимогам конституції. Зовні тотожність публічної влади і державної влади ліквідована. Зараз існують установи, які здійснюють публічну владу навіть на міжнародному рівні з прямою дією в державах. Питання, чи можна їх конституціоналізувати, залишається відкритим [1, p. 49].

У країнах і наднаціональних утвореннях по всьому світу конституційна реформа передала безпрецедентну кількість повноважень від представницьких установ до судових органів. Поширена думка, що конституціоналізація прав і встановлення судового контролю мають прогресивне походження та значні наслідки перерозподілу державної влади. В той же час, Р. Гіршль відзначає з цього приводу, що тенденція до конституціоналізації навряд чи зумовлена справжньою прихильністю політиків до демократії, соціальної справедливості або універсальних прав. Швидше, її найкраще розуміти як продукт стратегічної взаємодії між політичними елітами, впливовими економічними зацікавленими сторонами та керівниками судових органів. Ця власне зацікавлена коаліція правових новаторів визначає час, обсяг і характер конституційних реформ. В той час як розширення судових повноважень через конституціоналізацію має обмежений вплив на просування прогресивних уявлень про розподільчу справедливість, воно має трансформаційний вплив на політичний дискурс. Глобальна тенденція до юристократії, стверджує Р. Гіршль, є частиною більш широкого процесу, у якому політичні та економічні еліти, заявляючи про підтримку демократії та сталого розвитку, намагаються ізолювати формування політики від мінливостей демократичної політики [2, p. 38].

Поняття «конституційний лад», «конституціоналізм» та «конституціоналізація» мають тісний зв'язок та подібний зміст, але не є ідентичними. Науковці часто розглядають «конституціоналізм» як комплексну категорію, що включає як ціннісні, так і практичні аспекти. Так, Д. Бєлов, аналізуючи фундаментальні цінності конституціоналізму, трактує сучасний конституціоналізм як суспільно-політичний рух, теорію, доктрину та практику [3, с. 45].

Можна припустити, що «конституціоналізація» є категорією, яка найбільше відповідає практичному аспекту конституціоналізму, відображаючи динамічну сторону його змісту. Г. Тойбнер стверджує, що конституціоналізм, будучи основою сучасних процесів правової глобалізації, проявляється, зокрема, через конституціоналізацію правових систем, національних галузей права та всього правопорядку на міжнародному (глобальному) рівні [4, p. 81].

Відзначимо, термін «конституціоналізація» набуває все більшої актуальності та попиту на сучасному етапі конституційного розвитку держави. Про це свідчить зростання частоти його використання в наукових працях, що може бути зумовлено пошуком нових підходів у дослідженнях та прагненням запропонувати альтернативу традиційному поняттю «конституційно-правове регулювання»[1].

Так, зокрема, категорія «конституціоналізм», відзначає Д. Бєлов, стає однією з найбільш часто вживаних у науці конституційного права понять, що використовуються у вигляді статусних та оціночних характеристик держави, способів організації державної влади як української, так і зарубіжної конституційній практики [3, с. 48].

На думку М. Савчина, ідея конституціоналізму заснована на конституційній традиції, суверенітету народу, поділу влади, правонаступності (континуїтету) та судового контролю за правовим змістом актів органів влади. Правонаступність означає збереження національних традицій конституціоналізму, їх примноження на основі мінливої конкретної історичної реальності, реальних конституційних правовідносин. Сутнісним змістом правонаступності служить критерій примноження «каталогу» основних прав і свобод, а також розширення процедурно-процесуальних можливостей їх захисту з метою забезпечення гідного життя індивіда. Етимологічно поняття конституціоналізму можна визначити як тривалість, тяглість у часі певних конституційних явищ і процесів, зокрема тривале сприйняття та відтворення окремих правових рішень, а також підпорядкування політичних рішень соціальним цінностям, які забезпечуються конституційним захистом [6, с. 17].

При цьому правонаступність (континуїтет), стверджує вчений, означає те, що національна правова система має свою історію і її історична спадщина примножується новими елементами із збереженням старих; розвиток конституційного права відповідно до «старого» права. Тому природні права людини необхідно закріплювати у конституції, оскільки йде мова про забезпечення правової визначеності статусу особи та обмеження можливості свавільного їх тлумачення. Суверенітет народу як структурний елемент конституціоналізму визначає джерела публічної влади,

[1] Так, серед вітчизняних вчених це праці зокрема Ю. Барабаша, О. Безрукової, Д. Бєлова, А. Крусян, Т. Подорожньої, М. Савчина, серед зарубіжних вчених це праці С. Світа (Stone Sweet), Д. Грімма (Grimm, D), М. Тушнета (Tushnet, M.), Р. Гіршля (Hirschl, R.), А. Петерса (Peters, A.) [5].

її легітимності, установчий характер конституції. Цей механізм забезпечує обмеження сваволі публічної влади, що є ідеологічною цінністю конституціоналізму. Змістом діяльності держави стає не лише забезпечення громадянських і політичних прав, а також соціальних прав та прав на розвиток (колективні права), що вимагає від конституційної юстиції динамічно тлумачити основні права. Основним юридичним механізмом обмеження владної сваволі є поділ влади та судовий контроль за актами публічної влади [6, с. 18].

В той же час, відзначимо, власне концепція «конституціоналізації» була запроваджена до наукового обігу зарубіжними дослідниками і походить від слова «конституція». Так, зокрема, згідно з північноамериканським тлумачним словником англійської мови, перше відоме використання терміну «конституціоналізація» датується ще 1831 роком і означало: забезпечення конституцією або організацію чогось відповідно до конституційних принципів [7].

Інтенсивне дослідження поняття «конституціоналізації» зарубіжними вченими розпочалося наприкінці XX - на початку XXI століття і триває донині. Цей термін набув особливої популярності в конституційно-правовому дискурсі, іноді навіть надмірно використовуючись[1].

Видатний Л. Фаворью був одним з перших, хто звернув увагу на явище «конституціоналізації» і у своїй праці він обґрунтував необхідність виділення нового етапу постконституційного розвитку країн колишнього СРСР, наголошуючи на важливості забезпечення суворої відповідності між конституцією та законодавством. Вчений, зокрема виділяв такі ключові аспекти:

– потреба пояснення конституціоналізації правового порядку;

– розуміння процесу конституціоналізації та його вплив на політичне життя;

– роль законодавчої влади та конституційної юстиції;

– взаємозв'язок між конституціоналізацією джерел права та вдосконаленням демократичних процедур;

– вплив конституціоналізації на різні галузі права та модернізацію правового порядку [8].

Поставлені вченим питання стимулювали подальші дослідження різних аспектів поняття «конституціоналізація», дискусії щодо його юридичної природи тривають як у зарубіжній, так і у вітчизняній науковій літературі. На сьогодні цей термін не має однозначного тлумачення і характеризується різними конотаціями в працях вчених.

Так, зокрема, професор публічного права М. Лохлін виділяє два види конституціоналізації: міжнародну та внутрішньодержавну, пов'язуючи останню з ідеєю розширення конституційного регулювання прав людини. Він визначає конституціоналізацію як процес правотворчості на всіх рівнях публічної влади, що передбачає підпорядкування діяльності органів громадської влади конституційним структурам, процесам, принципам та цінностям [9, p. 49].

Науковиця Т. Подорожна, з цього приводу пише: «Кожна стаття, кожне положення Конституції України повинні втілюватись у живу практику повсякденної діяльності всіх державних органів, усіх посадових осіб, усіх громадян України. З огляду на це конституціоналізація – це державно-правове явище, що виникає суто з волі органів державної влади. Учасниками цього процесу є всі суб'єкти правотворчого, правозастосовного й правореалізаційного процесу. Саме на ці органи покладено обов'язок із розробки й прийняття Конституції України, конституційних законів та інших нормативно-правових актів і джерел права; вони здійснюють заходи щодо реалізації чинного законодавства, його тлумачення, охорони та захисту норм права. При цьому не варто віддавати перевагу одному з них» [10, с. 28].

Г. Браун висвітлює багатозначність терміну «конституціоналізація» в сучасному дискурсі. Він зауважує, що цей термін використовується в різноманітних контекстах, що призводить до необхідності його постійного уточнення авторами. Вчений підкреслює, що в науковій літературі часто зустрічається невизначеність щодо точного значення цього терміну та механізмів його практичної реалізації. Він ставить питання про те, що саме підлягає конституціоналізації та як цей процес відбувається на практиці. За спостереженнями автора, «конституціоналізація» найчастіше використовується для опису емпіричних явищ у міжнародному праві. Це включає розвиток глобальних правових режимів, зростання впливу міжнародних організацій та загальну еволюцію міжнародного права. В той же час Г. Браун зазначає, що при глибшому аналізі літератури виникають

[1] Варто зазначити, що в деяких наукових працях слово «конституціоналізація» з'являється лише в назві статті та зрідка в тексті. У таких роботах зазвичай розглядаються окремі аспекти взаємозв'язку цього явища з конституцією, без глибокого аналізу самого поняття.

труднощі з чітким розумінням суті цього терміну. Він вказує на різноманітність його застосувань, які охоплюють як описові, так і нормативні аспекти, що ускладнює формування єдиного визначення та розуміння процесу конституціоналізації [11, с. 209].

За визначенням Ю. Шемшученка та Ю. Барабаша, конституціоналізація це, з одного боку, формально визначені послідовні етапи, а з другого – динамічний вплив на систему законодавства та суспільні відносини у цілому [12, с. 35]. Такий процес, на думку Т. Подорожньої, передбачає три етапи: а) розробку та ухвалення основоположного акта, що має назву «конституція»; б) втілення закріплених у ній положень в усі структури правової системи; в) забезпечення пріоритету конституційних положень над усіма іншими правовими явищами та суворе дотримання їх у повсякденній діяльності державними органами та громадянами [13, с. 88].

Аналізуючи термін «конституціоналізація» з емпіричної точки зору, вчений вважає, що він належить до інтерпретаційних концепцій юридичного процесу, охоплюючи його суб'єктивні та об'єктивні аспекти. При цьому, Г. Браун виділяє три ключові характеристики цього поняття. Перша і найпоширеніша інтерпретація пов'язана з описом формальних правових та політичних процесів, що формують глобальний правовий порядок. Об'єктивація цього порядку може виражатися через ієрархічну структуру. У цьому контексті «конституціоналізувати» означає створення формальних юридичних процесів, де права та обов'язки чітко кодифіковані, а судові процедури мають визначені авторитетні механізми. Другий аспект розглядає «конституціоналізацію» як процес підпорядкування організації правової юрисдикції встановленому конституційному ладу. Третя характеристика стосується неформальних та позаправових процесів формування норм. Ці норми можуть виникати внаслідок різноманітних правових та політичних взаємодій, які поступово набувають статусу більш авторитетного конституційного правового порядку. Таким чином, Г. Браун представляє «конституціоналізацію» як багатогранне поняття, що охоплює як формальні, так і неформальні аспекти правового та політичного розвитку [11, с. 210-211].

За твердженням Н. Пархоменко, процес конституціоналізації передбачає, що конституція встановлює нормативні рамки та юридичні засади ключових суспільних взаємин. Таким чином вона окреслює системні, структурні, функціональні та інші взаємозв'язки між різноманітними суспільними інститутами, що сприяє гармонійному розвитку всього соціуму. З одного боку, еволюція суспільних відносин, а з іншого - зміст і сутність галузевого законодавства мають узгоджуватися з цілями, цінностями та принципами, закріпленими в конституції. Це означає, що ці аспекти суспільного життя та правової системи безпосередньо залежать від конституційних норм і принципів, формуючись та розвиваючись у відповідності до них [14, с. 161].

Конституціоналізація, вірно відзначає, вже цитована нами науковиця Т. Подорожна, разом з відповідною діяльністю органів і посадових осіб публічної влади охоплює й конституційну практику – системну єдність суспільних відносин вищого порядку, що послідовно розвиваються та вимагають формальноюридичної визначеності й адекватного рівня нормативізації їх об'єктивної природи. У цьому сенсі конституціоналізація виявляється як процес перманентного й послідовного об'єктивування в конституційній практиці ціннісно-нормативних правоустановок, конституційно-правових ідей та ідеалів конкретного суспільства на конкретному етапі розвитку його політико-правової культури [10, с. 29].

Слід також відзначити, досліджуючи історичний аспект конституційного закріплення особистих прав, деякі науковці виявляють відмінності між процесами в англійській правовій системі XVII-XVIII століть та американській системі XVIII століття. При цьому, перший процес вони називають «фундаменталізацією» прав особистості, а другий - «конституціоналізацією» індивідуальних прав.

Так, зокрема, австрійський професор історії Дж. Стурж у своїй праці «Розвиток конституційного верховенства та конституціоналізація прав особистості» пропонує визначення конституціоналізації. За його трактуванням, це процес, що розпочався наприкінці XVIII століття і характеризується трьома основними аспектами:

1. Внесення прав особистості до конституційних документів.

2. Розмежування конституційної та законодавчої влади.

3. Встановлення ієрархії, де звичайне законодавство підпорядковується конституції як вищому правовому акту [15].

Такий підхід, на наш погляд, підкреслює важливість формального закріплення прав у конституції та створення правової структури, яка забезпечує їх пріоритет над звичайними законами.

Висновки. Отже, на наш погляд, конституціоналізація – це багатогранний процес, який відображає динамічну сторону конституціоналізму та має глобальний характер. Цей процес включає в себе формальне закріплення прав у конституції, підпорядкування діяльності органів влади конституційним принципам (закріплення положень у тексті конституції, надання їм конституційної сили), розширення конституційного регулювання різних сфер суспільного життя, а також вплив конституційних норм на розвиток правової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Grimm, D. (2016). Constitutionalism: Past, Present, and Future. Oxford University Press. 401 p.
2. Hirschl, R. (2004). Towards Juristocracy: The Origins and Consequences of the New Constitutionalism. Harvard University Press. 296 p.
3. Бєлов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. В. Березний: РК «Євростандарт», 2011. 400 с.
4. Teubner, G. (2012). «Constitutional Fragments: Societal Constitutionalism and Globalization». Oxford University Press. 331 p.
5. Савчин М.В. Конституціоналізація міжнародного правопорядку: теоретичні проблеми. *Право України*. 2015. № 10. С. 178–185. Подорожна Т.С. Теоретико-прикладні засади конституціоналізації правової системи та модернізації Конституції України. (монографія). Львів: ПАІС, 2014. 308 с. Барабаш Ю.Г. Конституціоналізація політичного процесу: виклик чи об'єктивна реальність? *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 4. С. 104-112. Безрукова О.А. Конституціоналізація як тенденція розвитку системи права України. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2013. № 7. С. 27–34. Крусян А.Р. Конституціоналізація правового порядку: сутність та зміст. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* 2013. Т. 13. С. 98–109. Stone Sweet, A. «The Constitutionalization of the EU» / Oxford University Press, 2012. Grimm, D. «The Achievement of Constitutionalism and its Prospects in a Changed World». The Twilight of Constitutionalism? Oxford University Press, 2010. Tushnet, M. «The Inevitable Globalization of Constitutional Law». *Harvard Law Review*. 2009. Vol. 49. P. 985–1006. Hirschl, R. «The Political Origins of the New Constitutionalism». *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 2004. Vol. 11, No. 1. P. 71–108. Peters, A. «The Merits of Global Constitutionalism». *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 2009. Vol. 16, No. 2. P. 397–411.
6. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: Монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 372 с.
7. Merriam-Webster Dictionary. URL: https://www.merriam-webster.com/dictionary/ constitutionalize.
8. Favoreu, L. (1990). «La constitutionnalisation du droit». In: Mélanges en l'honneur de Roland Drago. Paris: Economica. 341 p.
9. Loughlin M. What is constitutionalisation? / The twilight of constitutionalism? / Ed. Petra Dobner and Martin Loughlin. Oxford: Oxford univ. press, 2010. P. 48–73.
10. Подорожна Т.С. Конституціоналізація правової системи в контексті діяльності Конституційного Суду України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2014. Вип. 72. С. 28–33.
11. Brown G. The constitutionalization of what? *Global Constitutionalism*. 2012. Vol. 1, № 2. P. 201–228.
12. Шемшученко Ю., Барабаш Ю. Теорія і практика конституціоналізації національних систем права та законодавства: український досвід. Аналітична доповідь. К., 2013. 41 с.
13. Подорожна Т.С. Конституціоналізація системи законодавства України: основні вимоги до принципу конституційності та забезпечення правового порядку. *Вісник БДУ*. Серія Право. 2015. № 1. С. 86–89.
14. Пархоменко Н.М. Конституційність та конституціоналізація законодавства України: теоретичні аспекти. *Вісник БДУ*. Випуск 31. 2012. № 1. С. 160–165.
15. Stourzh G. The Development of Constitutional Precedence and the Constitutionalization of Individual Rights. Reconsidering Constitutional Formation II Decisive Constitutional Normativity. *Studies in the History of Law and Justice*, vol. 12. 2018. URL: https://link.springer.com/ chapter/10.1007/978-3-319-73037-0_2.
16. Бєлов Д.М. Конституційна реформа як наслідок формування нової парадигми конституціоналізму. *Віче*. 2012. № 18. С. 17–20.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.27

РЕАЛІЗАЦІЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ РОМСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ

Кондур В.А.,
заступник директора департаменту –
начальник відділу прав національних меншин,
корінних народів та релігійних поглядів
Департаменту моніторингу додержання рівних
прав і свобод, прав національних меншин,
політичних та релігійних поглядів
ORCID: 0009-0000-8988-2748

Кондур В.А. Реалізація та захист прав ромської національної меншини в Україні.

Стаття присвячена дослідженню сучасного стану реалізації та правового захисту прав ромської етнічної меншини в Україні. Зазначається, що роми набагато відстають від основної частини населення щодо освіти, працевлаштування, забезпечення житлом і рівня медичного обслуговування, і майже повністю не представлені в політичних інститутах. У зв'язку з цим велика кількість ромів мають обмежені можливості для покращення якості свого життя та інтеграції з більшою частиною українського суспільства.

Зроблено висновок про те, що причинами упереджень щодо ромів і наявних обмежень в реалізації громадянських прав є: сегрегація; традиційні особливості внутрішнього соціального устрою ромських громад; відсутність конструктивного діалогу між ромськими громадами та місцевими громадами, місцевою владою та органами державної влади. Важлива роль у вирішенні зазначених проблем належить міжнародному фонду «Відродження», який є однією з найбільших українських благодійних фундацій, неурядовою організацією.

З метою створення умов для реалізації та захисту прав ромів в Україні у різних сферах суспільного життя, у 2018 році розпочато проєкт Ради Європи «Посилення захисту національних меншин, включаючи ромів, та мов меншин в Україні», який базується на рекомендаціях двох органів моніторингу Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

Наводяться результати соціологічних досліджень щодо актуальних проблем правового захисту прав ромського населення.

Підкреслено, що проблемами реалізації та захисту прав ромів займаються Державна служба України з етнополітики та свободи совісті та Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Робиться висновок про те, що основними напрямами покращення правового захисту прав ромського населення є: проведення просвітницької роботи; надання ромам безкоштовної правової допомоги; посилення правових можливостей ромів; розвиток органів самоорганізації ромського населення; налагодження комунікації ромів з жителями міст та селищ; інтеграція ромів в українське суспільство.

Ключові слова: права людини, реалізація прав, захист прав людини, національні меншини, вразливі групи населення, ромська етнічна меншина.

Kondur V.A. Implementation and protection of the rights of the Roma national minority in Ukraine.

The purpose of the article is to study the current state of implementation and legal protection of the rights of the Roma ethnic minority in Ukraine.

It is noted that the Roma lag far behind the main part of the population in terms of education, employment, housing and health care, and are almost completely unrepresented in political institutions.

In this regard, a large number of Roma have limited opportunities to improve their quality of life and integrate with the majority of Ukrainian society.

It was concluded that the causes of prejudice against Roma and existing restrictions on the realization of their civil rights include: segregation, traditional features of the internal social structure of Roma communities, and the lack of constructive dialogue between Roma communities, local communities, local authorities, and state authorities. An important role in solving these problems belongs to the international foundation «Renaissance», which is one of the largest Ukrainian charitable foundations and non-governmental organization.

In order to create conditions for the realization and protection of Roma rights in Ukraine in various spheres of public life, the Council of Europe project «Strengthening the protection of national minorities, including Roma, and minority languages in Ukraine» was launched in 2018, based on the recommendations of two monitoring bodies of the Framework Convention Council of Europe on the Protection of National Minorities and the European Charter of Regional or Minority Languages.

The results of sociological research on the current problems of legal protection of the rights of the Roma population are presented.

It is emphasized that the State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience and the Secretariat of the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights deal with the issues of implementation and protection of Roma rights.

It is concluded that the main directions for improving the legal protection of the rights of the Roma population are: carrying out educational work; provision of free legal aid to Roma; strengthening the legal opportunities of Roma; development of bodies of self-organization of the Roma population; establishment of communication between Roma and residents of cities and towns; integration of Roma into Ukrainian society.

Key words: human rights, realization of rights, protection of human rights, national minorities, vulnerable population groups, Roma ethnic minority.

Постановка проблеми. Роми вважаються однією з найбільш вразливих національних меншин, що історично зазнавали дискримінації та соціального виключення у багатьох країнах світу, включаючи Україну. Незважаючи на численні міжнародні та національні ініціативи, спрямовані на забезпечення їхніх прав, ромське населення продовжує стикатися з істотними бар'єрами у доступі до освіти, охорони здоров'я, працевлаштування та соціальних послуг. У цьому контексті важливо розглянути поточний стан реалізації та захисту прав ромського населення, а також виклики, з якими стикаються ці громади в Україні. Права ромів в Україні залишаються складною та багатогранною темою. Роми часто стикаються з дискримінацією та упередженнями, що ускладнює їх інтеграцію у суспільство. В України, як і в інших країнах, роми часто зазнають расизму та стереотипів.

Метою статті є дослідження реалізації та захисту прав ромської етнічної меншини в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Ромська проблематика загалом та проблеми реалізації та захисту прав ромського населення є предметом сучасних наукових досліджень і практичного вивчення в країнах світу де живуть роми. Таки дослідження проводять міжнародні урядові та неурядові організації, зацікавлені державні установи, ромські об'єднання. Зазначеної проблематиці присвячено праці О. Горчинської, Т. Марценюк, Л. Матвєєвої, А. Черноусова, С. Щербань та інших.

Виклад основного матеріалу. Через свої національні і культурні особливості, кочівний спосіб життя, роми часто стають ізольованими від суспільства. Ромське питання є непростим не лише в Україні. Аналогічні проблеми є і у постсоціалістичних державах, незважаючи на те, чи увійшли вони до ЄС чи ні. Основні проблеми ромського населення приблизно однакові в усіх державах: це соціальна ізоляція від місцевого населення, низький освітній рівень, погані умови життя, тотальна бідність, жахливі житлові умови, погане здоров'я, відсутність представників в органах влади, побутовий расизм, відсутність захисту з боку правоохоронних органів. Слід зауважити, що національне законодавство захищає етнічні групи, включаючи ромське населення, від злочинів на ґрунті ненависті, а представники цих груп все частіше почали звертатися до поліції та судових інстанцій, щоб домогтися справедливості.

Викликом євроінтеграційних процесів для українського суспільства залишається забезпечення толерантності, рівних прав і можливостей національних меншин. Роми України – приклад

національної меншини, яка стикається із дискримінацією. Проживати на території України роми можуть дисперстно (осіло) або компактно (наприклад, у таборі). Не дивлячись на спосіб проживання, роми вважаються однією з найбільш уразливих категорій стигматизації, оскільки більшість з них стикаються з порушенням прав і не в змозі себе захистити (наприклад, часто не маючи документів) [4, с. 55.]. Причинами упереджень щодо ромів і наявних обмежень в реалізації ними громадянських прав часто є їхня сегрегація – проживання в компактних і стихійних поселеннях у різних регіонах України, а також традиційні особливості внутрішнього соціального устрою ромських громад. Серед причин такого стану можна зазначити відсутність стійкого діалогу між ромськими громадами та іншими членами громади, місцевою владою та органами правопорядку. Це стає особливо відчутно в умовах реформи децентралізації (наприклад, у сфері освіти та медицини). Через недостатній рівень інклюзії ромів у соціально-економічне життя громад їхні потреби не є пріоритетними для органів місцевого самоврядування, що призводить до продовження ізоляції ромів у місцевій громаді. Одним з соціально небезпечних наслідків цього для цілого українського суспільства є прояви насильства по відношенню до них.

Труднощі процесу соціальної інтеграції ромів пов'язані з соціальною та територіальною ізольованістю ромів, що суттєво обмежує їх доступ до інформації та ресурсів, які б сприяли їх включенню в розвиток суспільства. Без доступу до інформації про свої права, роми залишаються малограмотним та пасивним населенням нашої держави, що, у свою чергу, призводить до стабільного збереження звичайного права всередині громади та зберігає стійку ізоляцію від зовнішнього світу. Відсутність інформації про свої права та можливості унеможливлює розвиток ромських громад: звичайне право, гендерна нерівність, низький освітній рівень, обмежений доступ до медичних послуг. Відчуження та закритість ромської громади, їх не представленість на громадській арені, стереотипізація та стигматизація є причинами існування таких ганебних явищ для демократичної країни, як ромофобія, дискримінація, мова ворожнечі.

Наприкінці XX ст. проблема дискримінації ромів привернула увагу правозахисних організацій. Ромські активісти і захисники отримали підтримку від Інституту Відкрите суспільство» (Нью-Йорк). У Раді Європи «ромська тема» стала одним зі спеціальних напрямків роботи: ведеться постійне спостереження за ситуацією з правами людини, проводяться семінари та тренінги для молодих ромів і юристів, що займаються захистом прав ромів, організовуються відкриті обговорення проблем ромського населення [5, с. 53.].

Важлива роль у вирішенні зазначених проблем належить української благодійної фундацій, неурядової організації міжнародному фонду «Відродження», який активно втілює проєкти, важливі для соціального та політичного розвитку України. Фонд засновано у квітні 1990 року, він входить до створеної Джорджем Соросом мережі Фундацій Відкритого Суспільства, що працюють у 130 країнах. Зазначений фонд спільно з ромськими активістами, громадськими активістами та представниками органів місцевого самоврядування шукає підходи до вирішення проблем які виникають у ромських громадах.

З 2012 року Фонд надає підтримку Центрам правової інформації у ромських громадах. Такі Центри були створені у Закарпатті, в Черкаській області, в Одеській області, а також у Чернігові, Харкові, Житомирі та Дніпрі. Завдяки роботі ромської освіченої молоді Центри правової інформації отримали довіру місцевих жителів. Тисячам ромам-клієнтам центрів, а також місцевим жителям інших національностей, надано допомогу в оформленні ідентифікаційних документів та соціальних виплат, налагоджено взаємодію з місцевою владою щодо вирішення питань покращення інфраструктури компактних поселень, покращено комунікацію жителів з правоохоронними органами тощо. Сервісні функції таких Центрів відкривають нові можливості для посилення правової роботи в громадах. Це – виявлення та мобілізація активних членів ромських громад, їх навчання взаємодіяти з органами влади задля попередження конфліктів на міжетнічному ґрунті, оцінки нагальних потреб громади у вирішенні правових питань, забезпечення взаємодії ромської громади з органами місцевої влади тощо.

В квітні 2013 року Президент України схвалив «Стратегію захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року» У Стратегії зазначалось, що роми в Україні мають ті ж проблеми, що і представники цієї національної меншини в інших державах Європи, зокрема: низький освітній рівень, високий рівень безробіття, незадовільний стан здоров'я, відсутність у більшості ромів документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство, свідоцтв про державну реєстрацію актів цивільного

стану, низький рівень житлово-побутових умов, наявність фактів упередженого ставлення до ромів [12] .

Згідно звіту за результатами соціологічного дослідження, яке було проведено в період з листопада 2016 року по травень 2017 року, щодо рівня безпеки ромського населення в Закарпатській та Одеській областях, ромські переселенці, які живуть в Одеській та Запорізькій областях, а також на Закарпатті, відчувають до себе або до своїх дітей упереджене ставлення за етнічною належністю. Це відбувається в органах державної влади та соціальних службах, медичних та освітніх закладах, громадських місцях, під час працевлаштування та на роботі, а також у центрах гуманітарної допомоги [14].

Рада Європи підтримує держави-члени у імплементації європейських стандартів прав людини на національному рівні шляхом перегляду законодавства, розвитку потенціалу та обміну найкращими практиками.

З метою створення належних умов для захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини, забезпечення рівних можливостей для її участі у соціально-економічному та культурному житті держави у 2018 році розпочато проєкт Ради Європи «Посилення захисту національних меншин, включаючи ромів, та мов меншин в Україні», який базується на конкретних рекомендаціях двох органів моніторингу Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Проєкт втілюється в життя в рамках Плану дій Ради Європи для України на 2018-2022 роки. Головна мета проекту – підтримка політики щодо захисту прав національних меншин, їхніх мов та культур, посилення потенціалу та компетенції органів державної влади, що займаються питаннями національних меншин в Україні. Крім того, в рамках проєкту розроблено онлайн-курс «Комунікація щодо національних спільнот для пресслужб поліції та прокуратури» [3].

У ліпні 2021 року Кабінетом Міністрів України схвалено «Стратегію сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року». Метою Стратегії є створення умов для реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, з урахуванням викликів, пов'язаних із складними життєвими обставинами, і прагнень до повноцінної самореалізації в культурному, соціальному, економічному та політичному житті суспільства. Основними цілями є: актуалізація та деталізація статистичної інформації та даних стосовно ромської національної меншини; забезпечення правового захисту і протидія дискримінації осіб, які належать до ромської національної меншини; розширення можливостей доступу осіб, які належать до ромської національної меншини, до якісної освіти; розширення можливостей доступу осіб, які належать до ромської національної меншини, до послуг у сфері охорони здоров'я; підвищення якості житлово-побутових умов осіб, які належать до ромської національної меншини; забезпечення працевлаштування і підвищення рівня зайнятості осіб, які належать до ромської національної меншини; забезпечення соціального захисту осіб, які належать до ромської національної меншини; підтримка і вивчення ромської культури, мистецтва, історії, мови [13].

За інформацією Моніторингової Місії ООН з прав людини в Україні, відсутність ідентифікаційних документів у деяких ромів стало одним із факторів, що суттєво обмежив їх доступ до медицини з початку пандемії COVID-19. Багато ромів також залишились без роботи через закриття кордонів та залученість у сезонних та неформальних секторах [1]. Багато ромів втратили роботу через закриття кордонів з країнами ЄС, де вони традиційно працювали на сезонних роботах. Крім того, зросла проблема доступу до засобів особистої гігієни та медичних послуг, особливо під час пандемії COVID-19.

Сьогодні найбільшим викликом як для всієї України, так і для національних спільнот є війна. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну внесло корективи в реалізацію програм підтримки ромського населення. Через погіршення економічної ситуації та зростання соціальної напруги ромські громади опинилися під ще більшим тиском.

Воєнні дій на території України обернулася втратами тисяч життів військових і мирних людей, десятками тисяч поранених, сотнями тисяч біженців. Багато хто з представників національних спільнот вимушені були покинути місця свого компактного проживання, дехто не зміг вирватися з окупації і очікує на повернення України. Зазнали великих руйнувань і культурні організації національних спільнот, культові споруди, пам'ятники тощо.

Багато ромських родин залишилися на тимчасово окупованих територіях або в зоні бойових дій через відсутність грошей та можливості евакуюватися. Через відсутність документів ромам

складно працевлаштуватися, отримати медичну допомогу чи отримати статус внутрішньо переміщених осіб та гуманітарну допомогу. Точна кількість недокументованих осіб в Україні невідома. За неофіційними даними громадських організацій, ця кількість сягає від 20 до 40 тисяч осіб, більшість з них – представники ромської національної спільноти [11].

Важливим кроком на шляху до вирішення проблем документування ромів є пілотні ініціативи, спрямовані на спрощення процедури паспортизації та оформлення інших документів. У 2023 році в Мукачеві, за підтримки Ради Європи та інших міжнародних організацій, було запущено проект, метою якого є документування ромського населення, що залишилося без офіційних паперів. У рамках цієї ініціативи вже видано сотні свідоцтв про народження та паспортів, що є значним досягненням у справі інтеграції ромів у суспільство [11].

Під час повномасштабної війни українці ромського походження здійснюють міжнародну адвокацію на підтримку України, служать у лавах Збройних сил України, працюють на інформаційному фронті та надають гуманітарну допомогу. Разом з тім слід підкреслити, що внутрішньо переміщені роми та ті, хто залишився на тимчасово окупованих територіях чи в зоні бойових дій, часто стикаються з дискримінацією. Їм відмовляють в евакуації, тимчасовому поселенні, наданні соціальної допомоги тощо. Так у щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році» зафіксовано факт звернення до Уповноваженого від Коаліції Ромських неурядових громадських організацій України щодо використання етнічного профайлінгу правоохоронними органами до представників ромської національної меншини (спільноти). У доповіді Уповноваженого наведено факт того, що протягом серпня–вересня 2022 року у м. Запоріжжя та м. Торецьк Донецької області на контрольно-пропускних пунктах без офіційних пояснень озброєна охорона зупиняла представників ромської національності та передавала їх до відділень поліції. У відділеннях поліції до представників ромської національної меншини (спільноти) застосовувався етнічний профайлінг, що є грубим порушенням прав людини. У результаті реагування на дії працівників відділу, поліція провела службове розслідування у зазначених областях та надала інформацію щодо недопущення порушення прав громадян за етнічною або будь-якою ознакою. Після цього переслідування осіб ромської національності на контрольно-пропускних пунктах припинилися [8, с. 147-148]. Таким чином, дискримінаційне ставлення з боку державних органів, стереотипні уявлення і низький рівень толерантності населення, етнічний профайлінг щодо ромів, у тому числі і з боку правоохоронних органів, все ще мають місце в нашій країні.

За оцінками ромських організацій, близько 100 тисяч ромів покинули свої домівки. Половина з них виїхала до країн Європейського Союзу, відповідно, інша частина залишилася на території України. За результатами дослідження проведене соціологічною агенцією Vox Populi Agency із залученням аналітиків та ромських посередників Міжнародної благодійної організації «Ромський жіночий фонд «Чіріклі» найбільш актуальними проблемами ромів є проблеми із житлом (66% респондентів), проблеми з працевлаштуванням (60% респондентів), проблеми через брак грошей/доходу, високі ціни загалом (51% респондентів). Менше респондентів зазначали про освіту дітей (26% респондентів) і проблеми з документами (24% респондентів). Інші проблеми називали рідше здоров'я членів родини (17% респондентів), безпека (11% респондентів), потреба в гуманітарній допомозі (6% респондентів), дискримінація (5% респондентів) [2, с. 16-17].

Слід зазначити, що за сучасних умов, проблемами реалізації та захисту прав ромської етнічної меншини займаються Державна служба України з етнополітики та свободи совісті та Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України і який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні. Основними завданнями Державної служби України з етнополітики та свободи совісті є: реалізація державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні; внесення на розгляд Кабінету Міністрів України пропозицій щодо формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні [9].

Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини складається з департаментів, управлінь та відділів. З метою посилення захисту прав національних спільнот та корінних

народів у серпні 2022 року в структурі Секретаріату створено відділ прав національних меншин, корінних народів та релігійних поглядів при Департаменті моніторингу додержання рівних прав і свобод, прав національних меншин, політичних та релігійних поглядів.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що роми залишаються дискримінованою національною меншиною в Україні за етнічною та соціальною ознаками. Незважаючи на певні успіхи у сфері документування та соціального захисту ромського населення, перед Україною стоять значні виклики, які потребують комплексного підходу та координації зусиль різних державних і міжнародних організацій. Шляхами правового захисту прав ромського населення є: проведення відповідної просвітницької роботи з ромами; надання ромам безкоштовної правової допомоги; посилення правових можливостей ромів; розвиток органів самоорганізації ромського населення; налагодження комунікації ромів з жителями міст та селищ; інтеграція ромів в українське суспільство. Представники центральних та регіональних органів державної влади, Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, представники громадських організацій та ромської спільноти мають здійснювати організацію та пошук шляхів ефективного вирішення правових проблем з якими стикаються представники ромської національної меншини в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горчинська О. Близько 30 тис. ромів в Україні не мають документів. Розповідь ромського активіста. *New Voice.* 02. 12. 2020. URL: https://nv.ua/ukr/ukraine/events/romi-v-ukrajini-yak-zhivut-lyudi-bez-dokumentiv-ta-chi-zahishcheni-jihni-prava-lyudini-50127709.html
2. Жмурко Ольга. Соціологічне дослідження оцінки потреб ромів-ВПО. Аналітичний звіт за результатами кількісного дослідження. травень 2023 року. 25 с. URL: https://chirikli.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B8%CC%86-%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82.pdf.
3. Комунікація щодо національних спільнот для пресслужб поліції та прокуратури. Prometheus. URL: https://prometheus.org.ua/course/course-v1:Prometheus+CNC101+2022_T2.
4. Марценюк Т. Проблеми ромів в Україні: гендерні аспекти. *Український соціологічний журнал.* 2013. № 1-2. С. 54–60.
5. Матвєєва Л. Г. Міжнародні та європейські стандарти захисту прав вразливих груп населення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 3(13). 2020. С. 48–59.
6. План заходів на 2024-2025 роки з реалізації Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року: затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 грудня 2023 р. № 1197-р URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-na-20242025-roky-z-realizatsii-stratehii-spryiannia-realizatsii-prav-i-mozhlyvostei-osib-iaki-nalezhat-do-romskoi-natsionalnoi-menshyny-v-ukrainskomu-suspils.
7. Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 року № 812 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-% D0%BF#Text.
8. Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році: щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/images/ documents/annual-report-2022.pdf.
9. Про утворення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 2019 року № 503 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503-2019-%D0%BF#Text.
10. Радченко Яна. Минуле і теперішнє: що сталося з ромами під час Другої світової війни та що відбувається зараз. Zmina. 09 серпня 2022 р. URL: https://zmina.info/articles/mynule-ta-teperishnye-pereplitayetsya-shho-stalosya-z-romamy-pid-chas-drugoyi-svitovoyi-vijny-i-shho-vidbuvayetsya-zaraz.
11. Стартував пілотний проєкт по документуванню ромів на 2023 рік. URL: https://dess.gov.ua/startuvav-pilotnyy-proiekt-po-dokumentuvanniu-romiv-na-2023-rik.

12. Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року: Указ Президента України 8 квітня 2013 року № 201/2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201/2013#Text.
13. Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 липня 2021 року № 866-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#Text.
14. Черноусов А., Щербань С. Безпека ромського населення: результати дослідження в Одеській та Закарпатській областях. Харківський інститут соціальних досліджень. 2018. 74 с.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.28

ТРЕТЕЙСЬКІ СУДИ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОСУДДЯ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Литвинчук О.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінальної юстиції
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3884-8595
e-mail: litvinchuke@gmail.com

Литвинчук О.І. Третейські суди в контексті реформування правосуддя: конституційно-правовий аспект.

У статті розглядається питання третейських судів у контексті реформування правосуддя в Україні, зокрема в умовах євроінтеграційних вимог. Зазначається, що Україна подала заявку на членство в Європейському Союзі, що зумовлює необхідність проведення реформ у сфері правосуддя. Відзначено, що конституційно-правовий аспект регулювання діяльності третейських судів є ключовим, оскільки саме через призму конституційних принципів справедливості, верховенства права та забезпечення прав людини повинні розглядатися механізми альтернативного правосуддя.

З'ясовано, що основними напрямками реформ є підвищення незалежності судової системи, забезпечення права на справедливий судовий розгляд, зміцнення інститутів альтернативного вирішення спорів, а також боротьба з корупцією.

Вказано, що третейські суди, як альтернативний механізм вирішення спорів, можуть знизити навантаження на державну судову систему і забезпечити більш швидке та ефективне вирішення конфліктів. Однак їхня діяльність повинна відповідати конституційним принципам незалежності та неупередженості.

У статті наголошено на необхідності вдосконалення законодавчої бази третейського розгляду спорів для забезпечення їх ефективності Відзначається, що інтеграція третейських судів у правову систему України є важливою для підвищення довіри громадян до правосуддя. Запропоновано розробити ефективні механізми взаємодії між державними та третейськими судами для забезпечення правової визначеності. Потенціал третейського судочинства як альтернативного механізму вирішення спорів може значно сприяти розвантаженню державних судів та підвищенню доступності правосуддя для громадян. Проте для повноцінного функціонування третейських судів необхідно вдосконалити законодавче регулювання, забезпечити належний контроль за їх діяльністю та впровадити механізми виконання їх рішень.

Наголошено, що для приведення законодавства про третейські суди у відповідність до сучасних викликів та стандартів, необхідна його комплексна ревізія. Новий законопроект має бути розроблений з урахуванням положень конституційної реформи та спрямований на підвищення ефективності третейського судочинства.

Ключові слова: арбітраж, правосуддя, судова реформа, судочинство, третейський суд.

Lytvynchuk O. Arbitration courts in the justice reform context: constitutional and legal aspect.

The article deals with the issue of arbitration courts in the context of justice reform in Ukraine, particularly in the context of European integration requirements. It is noted that Ukraine has applied for membership in the European Union, which necessitates reforms in the sphere of justice. It is noted that the constitutional and legal aspect of arbitration courts' activity's regulating is the key one, since it is through the prism of the constitutional principles of justice, the rule of law and ensuring human rights that alternative justice mechanisms should be considered.

It is found out that the judicial system independence increasing, the right to a fair trial ensuring, the institutions of alternative dispute resolution strengthening, as well as the fight against corruption are the main directions of the reforms.

It is indicated that arbitration courts, as an alternative dispute resolution mechanism, can reduce the burden on the state judicial system and ensure a faster and more effective resolution of conflicts. However, their activities must comply with the constitutional principles of independence and impartiality.

The article emphasizes the necessity to improve the legal framework for arbitration of disputes to ensure their effectiveness. It is noted that the integration of arbitration courts into the legal system of Ukraine is crucial for increasing citizens' trust in justice. It is proposed to develop effective mechanisms of interaction between state and arbitration courts to ensure legal certainty. The potential of arbitration as an alternative dispute resolution mechanism can significantly contribute to the relief of state courts and increase access to justice for citizens. However, for the full functioning of arbitration courts, it is necessary to improve legislative regulation, ensure proper control over their activities, and implement mechanisms for their decisions' execution.

It is emphasized that in order to bring the legislation on arbitration courts in line with modern challenges and standards, its comprehensive revision is necessary. The new draft law should be developed taking into account the provisions of the constitutional reform and aimed at the arbitration proceedings' efficiency improving.

Key words: mediation, justice, judicial reform, judiciary, arbitration court.

Постановка проблеми. Актуальність наукового пізнання обраної теми обумовлена сучасними викликами, що стоять перед системою правосуддя в Україні. У процесі реформування судової системи особливого значення набувають питання оптимізації судового навантаження, забезпечення доступності правосуддя та скорочення строків розгляду справ, у цьому контексті виникає необхідність дослідження альтернативних механізмів вирішення спорів, зокрема, третейських судів. Третейські суди, як форма альтернативного вирішення спорів, відіграють важливу роль у цьому контексті, оскільки дозволяють сторонам вирішувати конфлікти швидко, ефективно та з меншими витратами.

Додатковим фактором, що визначає доцільність вивчення вказаної проблематики є інтеграція України до європейського правового простору, яка передбачає запровадження стандартів функціонування альтернативних механізмів вирішення спорів.

Конституційно-правовий аспект регулювання діяльності третейських судів є ключовим, оскільки саме через призму конституційних принципів справедливості, верховенства права та забезпечення прав людини повинні розглядатися механізми альтернативного правосуддя. Дослідження правових основ функціонування третейських судів, а також їхньої ролі у загальній системі правосуддя сприятиме створенню більш збалансованої та справедливої системи вирішення спорів в Україні.

Окрім цього, зростання кількості економічних спорів та складність сучасних суспільних відносин вимагають ефективних та швидких механізмів їх вирішення. Третейські суди, як правило, забезпечують більшу гнучкість та оперативність вирішення спорів у порівнянні з державною системою судоустрою.

Реформування правосуддя також вимагає аналізу міжнародного досвіду, де третейські суди стали невід'ємною частиною правової системи. Вивчення цих питань дозволить вдосконалити національне законодавство та практику, що підвищить ефективність правосуддя в Україні і зміцнить довіру до нього з боку громадян і бізнесу.

Мета дослідження. Метою дослідження є висвітлення конституційно-правових аспектів третейських судів в контексті реформування правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. На сьогодні дослідження третейських судів як інституту альтернативного вирішення спорів в контексті реформування правосуддя залишається актуальним завданням правової науки. У науковій літературі висвітлюються як теоретичні аспекти діяльності третейських судів, так і практичні питання їх функціонування в Україні та за кордоном.

Одним із ключових напрямів досліджень є аналіз правової природи третейських судів та їхньої відповідності конституційним принципам правосуддя, що включає вивчення гарантій захисту прав людини в процесі вирішення спорів у цих судах. Вітчизняні та зарубіжні науковці звертають увагу на необхідність чіткого законодавчого регулювання діяльності третейських судів, а також

їхньої інтеграції у загальну систему альтернативного вирішення спорів. Аналізуються питання доступності третейського правосуддя, його незалежності та неупередженості, а також роль третейських судів у зниженні судового навантаження.

Міжнародний досвід також відіграє значну роль у розвитку теоретичних і практичних підходів до діяльності третейських судів. Зокрема, аналізуються моделі альтернативного вирішення спорів у країнах Європи, США та інших юрисдикціях, де третейські суди вже тривалий час ефективно функціонують як частина правової системи.

Окремі аспекти вказаної проблематики досліджували такі вітчизняні науковці як: Н. Бондаренко-Зелінська, І. Бут, О. Козакевич, М. Купцова, І. Переверзєв, Н. Петренко, С. Рабенко, І. Сенюта, А. Собакарь та ін.

Так, окремо згадаємо дисертаційне дослідження І. Бут, у якому автор правильно наголошує, що «конституційне право кожного захищати свої права, свободи та законні інтереси будь-яким незабороненим законом способом дозволяє суспільству формувати інститути захисту права, відмінні від судового розгляду - способи альтернативного вирішення приватноправових спорів, до яких і відноситься третейський розгляд» [1, с. 1].

Однак, попри значну кількість досліджень, все ще залишається низка невирішених питань. Серед них можна виокремити недостатню правову визначеність статусу третейських рішень, механізми їх оскарження та примусового виконання, а також виклики, пов'язані із забезпеченням незалежності третейських суддів. У свою чергу основою для відповіді на ці питання є чітке розуміння конституційно-правового статусу третейських судів.

Виклад основного матеріалу. У лютому 2022 року Україна офіційно подала заявку на членство у Європейському Союзі [2], що стало важливим кроком на шляху євроінтеграції. Однією з ключових вимог, які висуває ЄС до країн-кандидатів, є проведення широкомасштабних реформ у різних сферах, включно з удосконаленням системи правосуддя. Це завдання є особливо актуальним для України, оскільки правова система та судова гілка влади відіграють вирішальну роль у зміцненні демократичних інститутів, захисті прав людини та забезпеченні верховенства права – основоположних цінностей Європейського Союзу.

Серед напрямків реформування української системи правосуддя особливого значення набувають:

1. Підвищення незалежності судової системи. Судді повинні мати повну незалежність від політичного впливу [3], що є ключовою вимогою ЄС. Це передбачає реформу судової влади, включно з процесами призначення, атестації та звільнення суддів, а також посилення відповідальності за корупцію та зловживання посадовими повноваженнями.

2. Гарантії справедливого судового розгляду. Забезпечення права на справедливий суд є основоположним принципом, що закріплений як у Конституції України, так і в міжнародних правових документах, таких як Європейська конвенція з прав людини [4, с. 52–59]. Реформа правосуддя повинна сприяти доступу громадян до неупередженого та оперативного судового розгляду.

3. Зміцнення інститутів альтернативного вирішення спорів. Третейські суди та інші механізми альтернативного правосуддя, зокрема, медіація, можуть допомогти знизити навантаження на судову систему та забезпечити ефективніше вирішення спорів. Ця вимога також є важливим елементом інтеграції з європейськими стандартами правосуддя.

4. Боротьба з корупцією в судовій системі. Проблема корупції залишається однією з найбільших перешкод на шляху до ефективної судової реформи. ЄС постійно акцентує на необхідності створення дієвих механізмів запобігання корупції та підзвітності суддів і правоохоронців.

У 2016 році сфера правосуддя зазнає значних змін, що пов'язано з прийняттям змін до Конституції України [5]. Прийняті тоді конституційні зміни ініціювали масштабну судову реформу, спрямовану на перезавантаження системи правосуддя. Її головна мета – створити ефективні, незалежні суди, що відповідають європейським стандартам верховенства права.

При цьому одним з важливих конституційних приписів є наступний: «Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору» [6]. Ця норма відіграє важливу роль у розвитку альтернативних засобів вирішення спорів, оскільки відкриває можливості для законодавчого закріплення та впровадження обов'язкових процедур досудового врегулювання в окремих категоріях справ. Вона передбачає можливість законодавчого врегулювання способів вирішення конфліктів поза межами традиційної судової системи, що відповідає сучасним тенденціям у міжнародному праві.

Впровадження обов'язкового досудового порядку сприяє зменшенню навантаження на суди, оскільки частина спорів може бути вирішена на стадії медіації, переговорів або через третейські суди. Це дозволяє вирішувати спори швидше, дешевше і менш формалізовано, що особливо важливо в умовах перевантаженості судової системи України [7].

Альтернативні засоби вирішення спорів, такі як медіація, третейські суди, арбітраж або переговори, стали невід'ємною частиною правової системи багатьох країн Європейського Союзу. Їхнє широке використання підтримує не лише зниження навантаження на судову систему, але й підвищує доступність правосуддя для громадян. Закріплення обов'язкових досудових процедур в окремих випадках також дозволяє покращити захист прав і інтересів сторін, які можуть обрати більш гнучкі й ефективні шляхи вирішення своїх суперечок.

Відтак, цей конституційний припис відкриває шлях до подальшого розвитку та вдосконалення правового інституту альтернативних способів вирішення спорів, сприяючи його інтеграції у правову систему України та наближенню до європейських стандартів правосуддя.

Заданими аналізу стану функціонування третейських судів, що проводився у 2018 (відзначимо, що нині цей стан не став кращим, ураховуючи ще й фактор повномасштабного вторгнення та окупації частини території України), «з 515 зареєстрованих третейських судів здійснювали діяльність, – під чим розуміється укладення потенційними сторонами спорів третейських договорів, розгляд справ та винесення рішень, – 248 третейських судів» [8].

О. Козакевич відзначає з цього приводу, що «слід зазначити, що й досі третейське судочинство розвивається дуже повільно, неоднозначно сприймається як юристами, так і громадянами та залишається недостатньо дослідженим» [9, с. 18].

Законодавча база третейського розгляду спорів в Україні базується на Законі України «Про третейські суди». Цей закон містить норми, що регулюють основні аспекти діяльності третейських судів, від укладення третейської угоди до виконання третейського рішення [10].

Відповідно до цього Закону «третейський суд – недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому цим Законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин» [10].

Третейські суди, як один із ключових інститутів альтернативного вирішення спорів, займають важливе місце в контексті реформування правосуддя. Конституційно-правовий аспект функціонування третейських судів визначає їхню роль у системі правосуддя та їхнє місце у правовому полі України. Це питання є особливо важливим в умовах реформування судової системи, метою якого є забезпечення верховенства права, доступності правосуддя та підвищення довіри громадян до судової системи.

Одним із ключових аспектів конституційно-правового регулювання третейських судів є питання їхньої правосуб'єктності та відповідності принципам правосуддя, закріпленим у Конституції України. Зокрема, принцип незалежності судової влади та право кожного на справедливий судовий розгляд повинні бути враховані при функціонуванні третейських судів. Оскільки третейські суди є альтернативним механізмом вирішення спорів, їх діяльність не повинна порушувати ці конституційні принципи, а також повинна гарантувати об'єктивність та неупередженість під час вирішення спорів.

Важливим аспектом у функціонуванні третейських судів є питання обов'язковості та виконуваності їхніх рішень. У цьому контексті конституційно-правові положення про забезпечення права на апеляцію та перегляд судових рішень стають актуальними. Законодавство України передбачає можливість оскарження рішень третейських судів у державних судах, що дозволяє забезпечити відповідність цих рішень основоположним принципам правосуддя. Однак цей механізм повинен бути вдосконалений для запобігання зловживанням та забезпечення ефективності третейських судів.

Крім того, діяльність третейських судів повинна бути спрямована на зниження навантаження на державну судову систему. Це відповідає вимогам сучасних судових реформ, що мають на меті підвищення ефективності правосуддя. Третейські суди можуть стати дієвим механізмом вирішення спорів у комерційній, фінансовій та інших сферах, де сторони готові добровільно звертатися до них для швидкого та професійного вирішення конфліктів.

Конституційно-правовий аспект діяльності третейських судів також включає питання їхньої відповідності міжнародним зобов'язанням України, зокрема стандартам Європейського Союзу

щодо правосуддя. У процесі інтеграції України до ЄС важливим стає аналіз відповідності національного законодавства, що регулює діяльність третейських судів, європейським стандартам правосуддя. Це включає не лише забезпечення незалежності та неупередженості суддів, але й розробку механізмів, які гарантуватимуть виконання рішень третейських судів у правовому полі України.

Також важливим є питання інтеграції третейських судів у загальну правову систему України. Незважаючи на їх альтернативний характер, діяльність третейських судів повинна бути чітко врегульована законодавством та контролюватися в межах загальної судової системи для запобігання порушенням прав сторін. Необхідно розробити ефективні механізми взаємодії між державними та третейськими судами, що забезпечить правову визначеність і довіру до третейського правосуддя.

Загалом, реформування правосуддя в Україні вимагає не лише удосконалення діяльності державних судів, але й розвитку альтернативних механізмів, таких як третейські суди. Вдосконалення їх конституційно-правового регулювання сприятиме підвищенню ефективності судової системи, зниженню навантаження на суди та забезпеченню доступу громадян до справедливого й неупередженого вирішення спорів.

Відтак, на нашу думку, існує необхідність перепрацювання чинного законодавства про третейські суди та підготовку і прийняття проєкту, що буде ґрунтуватися на положеннях конституційної реформи правосуддя та буде здатним актуалізувати функціонування третейського судочинства.

Висновки. Отже, третейські суди відіграють важливу роль у процесі реформування правосуддя в Україні, особливо в контексті євроінтеграційних вимог щодо удосконалення судової системи. Їхній потенціал як альтернативного механізму вирішення спорів може значно сприяти розвантаженню державних судів та підвищенню доступності правосуддя для громадян. Проте для повноцінного функціонування третейських судів необхідно вдосконалити законодавче регулювання, забезпечити належний контроль за їх діяльністю та впровадити механізми виконання їх рішень. Це сприятиме більшій правовій визначеності та довірі до системи альтернативного правосуддя, відповідатиме конституційним принципам і європейським стандартам, та допоможе підвищити ефективність системи правосуддя загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бут І.О. Розгляд цивільно-правових спорів третейськими судами в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2016. 20 с.
2. Переговори про вступ України до ЄС: повний гід у 12 питаннях. URL https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/peregovory-pro-vstup-ukrayiny-do-yes-povnyj-gid-u-12-pytannyah-i-10-mifah-2.
3. Висновок № 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a52#Text.
4. Завальнюк І.В. Право на справедливий суд та право на судовий захист: аспекти співвідношення. *Київський часопис права.* 2022. № 1. С. 52–59.
5. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя). Закон України від 2 червня 2016 року. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 28. Ст. 532.
6. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
7. Тіньовий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році. URL https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2024/09/ali_shadowreport_ chapter23.pdf.
8. Третейські суди в Україні: стан розвитку, статистика, практика та перспективи. URL https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/New_ Justice_Analytical_Report_Arbitration_Courts_in_Ukraine_UKR.pdf.
9. Козакевич О.М. Третейські суди та доступ до правосуддя. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2020. № 4. С. 14–21.
10. Про третейські суди. Закон України від 11 травня 2004 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 35. Ст. 412.

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.29

КОНТРАСИГНАЦІЯ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН І В УКРАЇНІ

Омелько І.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державного будівництва
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-2493-7044

Омелько І.І. Контрасигнація в конституційному праві зарубіжних країн і в Україні

У статті з'ясований досвід конституціоналізації інституту контрасигнації в порівняльному аспекті. Контрасигнація є неодмінним елементом конституційного дизайну в сучасному світі, а також проявом системи стримувань і противаг. Цей інститут дозволяє взаємодіяти главі держави і уряду таким чином, щоб здійснення державних функцій відбувалося узгоджено і уряд брав відповідальність за реалізацію рішень і актів глави держави. Водночас, на жаль, цей інститут для українського права виявився terra incognita, більше того, був період, коли він породжував державно-правові конфлікти в моделі, яка стала функціонувати після змін до Конституції 2004 року.

Констатується наявність інституту контрасигнатури у монархічних і республіканських країнах. В рамках республік частіше йдеться про парламентські і змішані (напівпрезидентські) форми правління. Контрасигнація стосується актів гляди держави, які підлягають скріпленню, як правило, головою уряду та міністром, до сфери відповідальності якого належить цей акт. Причому ключовим критерієм розмежування адміністративної і політичної моделі такої контрасигнації є обов'язковість і так би мовити формальність відповідного підпису. В рамках адміністративної моделі такий підпис є обов'язковим, в рамках політичної – дискреційним правом відповідного голови уряду та/або профільного міністра. Останнім часом, як демонструє аналіз зарубіжного досвіду, все ж формується в рамках демократичних країн Європи політична модель. Ключову роль грає саме відповідальність голови уряду та/або профільного міністра, яку вони беруть на себе за виконання (реалізацію) відповідного акта в певній сфері.

В контексті України робиться висновок про невиправдане звуження переліку актів Президента, що підлягають контрасигнації, в умовах формування парламентсько-президентської республіки у 2004 році. Крім того, навіть у тих випадках, коли така контрасигнація відбувається, вона носить скоріше «адміністративний» характер, або тяжіє саме до такої моделі. Тобто скріплення носить технічний характер обов'язку відповідного Прем'єр-міністра чи міністра, і його «відповідальність» в даному випадку ніяк не залежить від дійсного бажання брати таку відповідальність, тобто вона носить імперативно-зобов'язувальний характер. Враховуючи євроінтеграційні прагнення України, стверджується що формування політичної моделі контрасигнації, а також в перспективі – розумне розширення випадків, коли вона є обов'язковою, було би цілком доречним.

Ключові слова: скріплення підписом, Президент, Уряд, міністр, монарх, відповідальність, система стримувань і противаг, поділ влади

Omelko I. Countersignature in the constitutional law foreign countries and in Ukraine

The article clarifies the experience of the constitutionalization of the institution of countersignature in a comparative aspect. Countersignature is an indispensable element of constitutional design in the modern world, as well as a manifestation of the system of checks and balances. This institute allows the head of state and the government to interact in such a way that the implementation of state functions is coordinated and the government takes responsibility for the implementation of decisions and acts of the head of state. At the same time, unfortunately, this institution turned out to be terra incognita for

Ukrainian law, moreover, there was a period when it generated state-legal conflicts in the model that began to function after the changes to the Constitution in 2004.

The existence of the institution of countersignature in monarchical and republican countries is established. Within the framework of the republics, parliamentary and mixed (semi-presidential) forms of government are more common. Countersignature refers to acts of the state, which are subject to sealing, as a rule, by the head of the government and the minister to whose sphere of responsibility this act belongs. Moreover, the key criterion for distinguishing the administrative and political model of such a countersignature is the obligation and, so to speak, the formality of the corresponding signature. In the framework of the administrative model, such a signature is mandatory, in the framework of the political model, it is a discretionary right of the relevant head of government and/or relevant minister. Recently, as the analysis of foreign experience shows, a political model is being formed within the democratic countries of Europe. The key role is played by the responsibility of the head of the government and/or relevant minister, which they take for the implementation (implementation) of the relevant act in a certain area.

In the context of Ukraine, a conclusion is made about the unjustified narrowing of the list of acts of the President subject to countersignature in the conditions of the formation of the parliamentary-presidential republic in 2004. In addition, even in those cases when such countersignature occurs, it is rather «administrative» in nature, or gravitates to such a model. That is, binding is a technical obligation of the respective Prime Minister or Minister, and his «responsibility» in this case does not depend in any way on the actual desire to take such responsibility, i.e. it has an imperative-binding nature. Taking into account the European integration aspirations of Ukraine, it is argued that the formation of a political model of countersignature, as well as in the future – a reasonable expansion of the cases when it is mandatory, would be quite appropriate.

Key words: signature, President, Government, minister, monarch, responsibility, system of checks and balances, separation of powers.

Постановка проблеми. Контрасигнація є досить поширеним елементом конституційного дизайну в сучасному світі, а також проявом системи стримувань і противаг. Цей інститут дозволяє взаємодіяти главі держави і уряду таким чином, щоб здійснення державних функцій відбувалося узгоджено і уряд брав відповідальність за реалізацію рішень і актів глави держави. Водночас, на жаль, цей інститут для українського права виявився terra incognita, більше того, був період, коли він породжував державно-правові конфлікти в моделі, яка стала функціонувати після змін до Конституції 2004 року.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження інституту контрасигнації здійснювали такі вчені, як: О.Т. Волощук [1], А.З. Георгіца [1], Х.Ю. Забавська [2], Я.М. Куцин [3; 4], В.С. Кобрин [5], І.В. Процюк [6], С.Г. Серьогіна [7, с. 747-748], О.О. Сушко [8], П.П. Шляхтун [9, с. 222] та інші. Водночас ми прагнемо здійснити саме порівняльне дослідження, а також встановити відповідні тенденції конституційного регулювання і пропозиції для вдосконалення відповідного регулювання в Україні.

Метою статті є з'ясування досвіду конституціоналізації інституту контрасигнації в порівняльному аспекті. Завданнями статті є: 1) розкриття різних підходів до контрасигнації; 2) з'ясування конкретних випадків застосування інституту контрасигнації в зарубіжних (насамперед, європейських) країнах; 3) порівняння зарубіжного досвіду із українським конституційним регулюванням і вироблення відповідних пропозицій.

Виклад основного матеріалу дослідження. П.П. Шляхтун визначає контра сигнатуру (контрасигнацію) (з лат. Contrasignatura – міністерський підпис, від contra – проти і signo – підписую) як скріплення акта глави держави підписом прем'єр-міністра та/або відповідного міністра, без якого акт не набирає юридичної сили. Вчений зазначає, що інститут контра сигнатури застосовується у країнах з парламентарними і змішаною республіканською формами правління, а призначення констрасигнатури насамперед у тому, щоб зняти з глави держави політичну відповідальність за виданий акт і покласти її на уряд та окремих його членів [9, с. 222].

В наведеному вище визначенні дискусійне питання стосується виключно республіканської природи такої контрасигнації. Так, Х.Ю. Забавська зазначає про існування що т.з. «міністерської скріпи», яка є аналогом контрасигнатури у монархіях. Водночас також важливо звернути увагу на те, що «за часів абсолютних монархій міністерська скріпа була формальністю і лише з розвитком демократій набула широкого поширення серед сучасних демократичних республік.» [2, с. 81].

Тому, можливо, більш точним і трохи ширшим є визначення О.О. Сушко, за яким контрасигнація – це підписання акта глави держави (парламенту, уряду або органу місцевого самоврядування) уповноваженим суб'єктом, що покладає на нього юридичну та/або політичну відповідальність за виконання акта та наділяє такий акт юридичною силою [8, с. 170].

Для ілюстрації ідеї можливого використання контрасигнації в монархії можна навести приклад Іспанії. Так, відповідно до ст. 64 Конституції Іспанії рішення Короля скріплюються підписом голови Уряду і, за необхідності, відповідних міністрів. За рішення Короля несуть відповідальність усі особи, що скріпили їх своїм підписом [10, с. 110].

І.В. Процюк, до речі, теж звертає увагу на інститут контрасигнатури в монархіях і парламентських республіках (для актів президента) [6, с. 288]. Погоджуючись із розглядом контрасигнації в обмежених монархіях, наголос саме на парламентських республіках видається таким, що звужує науковий пошук і змішані республіки також мають свої приклади застосування контрасигнації.

Так, О.Т. Волощук і А.З. Георгіца аналізують інститут контрасигнації на прикладі Французької республіки (яка, як відомо, є змішаною республікою), оскільки Президент здійснює свої повноваження зі згоди Уряду. З 1958 р. рішення повинні одночасно отримати схвалення як глави держави, так і уряду. Поділ повноважень здійснюється в різних галузях і всюди вимагається контрасигнація [1, с. 166].

І дійсно, ст. 19 Конституції Франції передбачає перелік документів та договорів Президента Республіки, які підписуються Прем'єр-міністром, а за необхідності – профільними міністрами [11, с. 50].

С.Г. Серьогіна вірно вказує, що процедура контрасигнації є характерною для парламентарних і напівпрезидентських республік, а також парламентарних монархій [7, с. 747]. Х.Ю. Забавська вказує на те, що «в сучасних конституційно-правових системах контрасигнатура існує в умовах функціонального дуалізму виконавчої влади, тобто в парламентських та змішаних типах республік, де глава держави зберігає за собою окремі функції та повноваження виконавчої влади» [2, с. 82].

Наведемо інші приклади. Відповідно до ч. 2 ст. 144 Конституції Польщі офіційні акти Президента Республіки вимагають для своєї чинності підпису Голови Ради Міністрів, який внаслідок підписання акту несе відповідальність перед сеймом [12, с. 194]. Як зазначає із цього приводу І.С. Яценко, ст. 144 Конституції передбачає тридцять винятків з загального правила контрасигнування нормативних актів Президента Республіки Польща. Цей перелік є вичерпним і не може бути розширений без зміни Конституції [13, с. 309].

У ст. 140 Конституції Португалії перераховані акти Президента, а також відповідні повноваження, які стали підставою для х прийняття, що потребують контрасигнації Уряду. Зазначається, що відсутність контрасигнації спричиняє юридичну нікчемність акту [14, с. 240]. Відповідно до ст. 89 Конституції Італії жоден акт Президента Республіки не є дійсним, якщо він не контрасигнований міністрами, що запропонували його і які є відповідальними за цей акт. Акти, що мають силу закону, й інші зазначені в законі акти контрасигнуються також Головою Ради Міністрів [15, с. 46-47].

Ч. 3 і 4 ст. 63 Конституції Чехії також передбачають інститут контрасигнації. Рішення Президента Республіки, прийняті згідно ч. 1 і 2 ст. 63 Конституції, набирають чинності після їх підписання головою уряду або уповноваженим ним членом Уряду. За рішення Президента Республіки, які потребують підпису голови Уряду або уповноваженого ним члена Уряду несе відповідальність Уряд [16, с. 118]. Відповідно до ст. 58 Основного Закону ФРН для набрання чинності наказом та розпорядженням Президента Федерації вимагається наявність підпису (контрасигнації) Федерального канцлера або профільного Федерального міністра [17, с. 148-149].

Х.Ю. Забавська виокремлює ряд ознак контрасигнації та її особливості, а також характеризує елементи адміністративного і політичного типів контрасигнації. Основний критерій для розмежування цих двох типів контрасигнації – характер відповідальності посадової особи, яка контрасигнує той чи той акт [2, с. 82-83].

Звернемося тут до українського досвіду контрасигнації, оскільки конституційне регулювання із цього питання має свою еволюцію (із урахуванням конституційних трансформації 2004–2014 рр., а також зміною законодавчого регулювання). В оригінальному тексті Конституції України 1996 року контрасигнація (скріплення підписом Прем'єр-міністра і міністра, відповідального за акт та його виконання) стосувалася актів Президента, виданих в межах повноважень передбачених

пунктами 3, 4, 5, 8, 10, 14, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24 статті 106 Конституції. Проте за відсутності детального законодавчого регулювання механізму реалізації такої контрасигнації (законів про Кабінет Міністрів України, Президента тощо не існувало), були належно неврегульовані деталі здійснення відповідної процедури.

Як вказують автори Коментаря до Конституції України, цей механізм забезпечував «врахування Президентом реальних можливостей виконавчих структур для втілення в життя прийнятих ним указів» [18, с. 242].

В чинному ж тексті Конституції, після змін у 2004 році, з цього переліку залишилися лише пункти 5, 18, 21. Відповідні повноваження стосуються тих сфер, де Президент здійснює керівництво – зовнішня політика, національна безпека. Так, ідеться про очолювання Ради національної безпеки і оборони, про призначення та звільнення глав дипломатичних представництв України, приймання вірчих і відкличних грамот дипломатичних представників, введення надзвичайного стану, а також оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації. Таке скорочення сфери контрасигнації виглядає дивним, адже зміщуючи акценти у форматі змішаної республіки з президентсько-парламентської форми на парламентсько-президентську, ми отримуємо, натомість, більшу свободу Президента при реалізації ними своїх повноважень і, відповідно, відсутність відповідальності за їх реалізацію у Уряду і профільних міністрів в ряді випадків (при тому, що міністра закордонних справ і міністра оборони парламент призначає за реформою 2004 року саме за поданням Президента, тобто вони і могли би бути такими профільними міністрами, що здійснюють контрасигнацію у більш широкому колі випадків, що корелюють із повноваженнями Президента).

Одночасно із конституційною реформою 2004 року постало питання, яке давно назріло, і яке стосувалося детального нормативного врегулювання процедур власне здійснення самих повноважень вищих органів влади. Нам це питання цікаве в контексті інституту контрасигнації. Окремого закону про Президента ухвалено не було. Натомість був прийнятий Закон України «Про Кабінет Міністрів України», який якраз і врегулював особливості контрасигнації.

Станом на 2011 рік С.Г. Серьогіна вказувала, що «разом з правом контрасигнувати акти Президента Кабінет Міністрів України та особисто Прем'єр-міністр України отримали можливість реально впливати на їх зміст і спрямованість, адже без підпису зазначених посадових осіб акт глави держави не може набрати чинності… Скріплюючи своїм підписом президентський акт, Прем'єр-міністр та відповідальний міністр перебирають на себе всю повноту відповідальності за його конституційність, обґрунтованість і результативність» [7, с. 747-748].

Що ж передбачало законодавство в сфері контрасигнації та яка його еволюція? Першим був Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 21 грудня 2006 року № 514-V [19] . В його ст. 27 детально регулювалося питання такої контрасигнації. Ключовим була проблема відмови у контрасигнації. Ч. 9 ст. 27 вказувала: «У разі якщо Прем'єр-міністр України, міністр, відповідальний за акт та його виконання, вважають неможливим скріплення підписами акта Президента України, вони повертають такий акт із викладенням у супровідному листі мотивів своїх рішень у строки, встановлені цією статтею для скріплення акта Президента України».

Наступним був Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 16 травня 2008 року № 279-VI [20], який був значно лаконічнішим в питанні контрасигнації (ст. 26), а питання незгоди з актом Президента взагалі ігнорував, оперував досить нейтральним терміном «скріплюються» щодо актів Президента, що підлягли контрасигнації.

Що стосується Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 7 жовтня 2010 року № 2591-VI [21], то нагадаємо, що цей Закон був ухвалений в ситуації повернення до редакції Конституції 1996 року. У ньому (ч. 3 ст. 25), і ньому вже прямо містився обов'язок контрасигнації: «Прем'єр-міністр України і міністр, відповідальний за акт Президента України ... та за виконання такого акта, зобов'язані скріпити його своїми підписами у п'ятиденний строк з дня надходження акта для скріплення».

І, нарешті, чинний Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року № 794-VII [22], зафіксувавши повернення до конституційної реформи 2004 року, у ч. 3 ст. 25, по великому рахунку, залишив попередню модель: «Прем'єр-міністр України і міністр, відповідальний за акт Президента України ... та за виконання такого акта, зобов'язані скріпити його своїми підписами у п'ятиденний строк з дня надходження акта для скріплення», відкоригувавши лише перелік актів Президента що підлягають контрасигнації.

Висновки. Що стосується зарубіжного досвіду, то можна констатувати наявність інституту контрасигнатури у монархічних і республіканських країнах. В рамках республік частіше йдеться про парламентські і змішані (напівпрезидентські) форми правління. Контрасигнація стосується актів гляди держави, які підлягають скріпленню, як правило, головою уряду та міністром, до сфери відповідальності якого належить цей акт. Причому ключовим критерієм розмежування адміністративної і політичної моделі такої контрасигнації є обов'язковість і так би мовити формальність відповідного підпису. В рамках адміністративної моделі такий підпис є обов'язковим, в рамках політичної – дискреційним правом відповідного голови уряду та/або профільного міністра. Останнім часом, як демонструє аналіз зарубіжного досвіду, все ж формується в рамках демократичних країн Європи політична модель. Ключову роль грає саме відповідальність голови уряду та/або профільного міністра, яку вони беруть на себе за виконання (реалізацію) відповідного акта в певній сфері.

У контексті України ми отримали невиправдане звуження переліку актів Президента, що підлягають контрасигнації, в умовах формування парламентсько-президентської республіки у 2004 році. Крім того, навіть у тих випадках, коли така контрасигнація відбувається, вона носить скоріше «адміністративний» характер, або тяжіє саме до такої моделі. Тобто скріплення носить технічний характер обов'язку відповідного Прем'єр-міністра чи міністра, і його «відповідальність» в даному випадку ніяк не залежить від дійсного бажання брати таку відповідальність, тобто вона носить імперативно-зобов'язувальний характер. Враховуючи євроінтеграційні прагнення України, на наше глибоке переконання, формування політичної моделі контрасигнації, а також в перспективі – розумне розширення випадків, коли вона є обов'язковою, було би цілком доречним. Інша справа, що в умовах збройної агресії Росії проти України і введеного правового режиму воєнного стану, такі зміни, які мали би зачіпати внесення змін до Конституції України, є тимчасово неможливими.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Георгіца А.З., Волощук Т.О. Концепція розподілу влад: становлення, розвиток, застосування. Чернівці: Технодрук, 2013. 312 с.
2. Забавська Х.Ю. Особливості становлення та функціонування системи стримувань і противаг між гілками влади в умовах демократизації політичної системи України. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю «052 – політологія». Львів, 2020. 217 с.
3. Куцин Я.М. Інститут контрасигнатури як складова парламентського контролю: порівняльно-правовий аналіз. *Web of scholar. Multidisciplinary Scientific Journal.* 2018. Вип. 3 (21). С. 39–45.
4. Куцин Я.М. Праксеологія парламентського контролю: порівняльно-аналітичне дослідження. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» (081 – Право). Ужгород, 2018. 262 с.
5. Кобрин В.С. Проблеми практичного функціонування інституту контрасигнування актів глави держави в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки*. 2016. № 845. С. 200–205.
6. Процюк І.В. Поділ державної влади в умовах різних форм державного правління. Харків: Право, 2012. 584 с.
7. Конституція України: науково-практ. коментар / редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с.
8. Сушко О.О. Інститут контрасигнації: питання конституційно-правової теорії та практики: дис. … доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Вінниця, 2021. 212 с.
9. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. Київ: Либідь, 2005. 568 с.
10. Конституція Королівства Іспанії. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. Київ: ОВК, 2021, С. 86–163.
11. Конституція Французької Республіки. *Конституції країн світу: Королівство Данія, Французька Республіка, Чеська Республіка, Республіка Польща.* Київ : ОВК, 2021. С. 41–99.

12. Конституція Республіки Польща. *Конституції країн світу: Королівство Данія, Французька Республіка, Республіка Польща.* К: ОВК, 2021. С. 151–231.
13. Яценко І.С. Принцип поділу влади: ідейно-теоретичні засади та практика реалізації на прикладі республіки Польща (історико-правовий аналіз). Київ: Юрінком Інтер, 2020. 436 с
14. Конституція Португальської Республіки. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка.* К.: ОВК, 2021. С. 165–319.
15. Конституція Італійської Республіки. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. Київ: ОВК, 2021. С. 19–73.
16. Конституція Чеської Республіки. *Конституції країн світу: Королівство Данія, Французька Республіка, Республіка Польща.* Київ: ОВК, 2021. С. 100–150.
17. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина. *Конституції країн світу: Королівство Бельгія, Федеративна Республіка Німеччина, Королівство Швеція*. Київ: ОВК 2021. С. 109–245
18. Коментар до Конституції України. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. 376 с.
19. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 21 грудня 2006 року № 514-V. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-16#Text.
20. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 16 травня 2008 року № 279-VI. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279-17#Text.
21. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 7 жовтня 2010 року № 2591-VI. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2591-17#Text.
22. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року № 794-VII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.30

СУДОВІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В КОНСТИТУЦІЙНИХ АКТАХ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Паталаха І.О.,
аспірант кафедри теорії та історії держави та права,
конституційного права та прав людини
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0007-0934-2030

Паталаха І.О. Судові гарантії прав людини в конституційних актах Великобританії.

Автор на основі аналізу змісту конкретних положень конституційних актів, що мають безпосереднє відношення до діяльності суду (Великої Хартії Вольностей (Magna Carta), Habeas Corpus Act, Біллю про права) дійшов висновку про їх винятково важливу роль у процесі утвердження та практичної реалізації ідеї справедливого суду спочатку в Англії, а згодом і в інших державах, орієнтованих на демократичні цінності.

Обґрунтовано, що Велика Хартія Вольностей, як конституційний акт договірної правотворчості, закріпила юридичні гарантії прав переважно представників англійської аристократії, що слугували виявом обмеження королівської влади, а саме: обов'язкові вимоги до кандидатів на посаду судді (знання закону королівства і бажання сумлінно виконувати його); виключне право королівських судів здійснювати судочинство у справах, підсудних короні; забезпечення реалізації принципу недоторканності суддів; імперативну вимогу дотримання строків судочинства, що необхідні для процесуального оформлення судових рішень; недопущення свавільного звинувачення людей у вчиненні правопорушень та заборону ордалій як елементу інквізиційного процесу, що набув поширення в епоху Середньовіччя.

Доведено, що ухвалення Парламентом Англії в 1679 р. Habeas Corpus Act ознаменувало новий етап у захисті прав підданих англійського монарха від необґрунтованого кримінального переслідування. На відміну від Великої Хартії Вольностей, що гарантувала окремі привілеї для аристократії, процедура Habeas Corpus виявилася дієвою юридичною гарантією захисту прав усіх підданих короля, в межах якої кожному надавалась можливість ініціювати перевірку судом законності й обґрунтованості підстав ув'язнення. Аргументовано, що ефективність цієї процедури забезпечувалась штрафними санкціями для суддів у разі їх необґрунтованої відмови ухвалити наказ Habeas Corpus, а також чиновників, які нехтували таким наказом.

Обґрунтовано, що згодом ця процедура була імплементована в законодавство багатьох держав світу, чим довела свою життєздатність та ефективність як важлива юридична гарантія судового захисту прав людини.

Аргументовано, що Білль про права 1689 р. встановив межі влади англійського короля, визначив права Парламенту, а також закріпив юридичні гарантії, покликані запобігти порушенню прав людини з боку суду та створив необхідні умови для здійснення кримінального правосуддя.

Ключові слова: конституційні акти, Велика Хартія Вольностей (Magna Carta), Habeas Corpus Act (Акт про краще забезпечення свободи підданого та про запобігання ув'язненням за морями), процедура Habeas Corpus Act, судовий наказ Habeas Corpus, Білль про права, юридичні (судові) гарантії прав людини, справедливий суд.

Patalakha I.O. Judicial guarantees of human rights in the constitutional acts of Great Britain.

Based on the analysis of the content of specific provisions of constitutional acts that are directly related to the activity of the court (Magna Carta, Habeas Corpus Act, Bill of Rights), the author came to the conclusion about their exceptionally important role in the process of establishing and practical implementation of the idea of a fair court first in England, and later in other states focused on democratic values.

The author has proven that the Magna Carta, as a constitutional act of contractual law-making, established legal guarantees of the rights mainly for representatives of the English aristocracy, which served as a limitation of royal power, namely: mandatory requirements for candidates for the position of judge (awareness of the law of the kingdom and the desire to faithfully fulfill it); the exclusive right of the royal courts to administer justice in cases which are subject to the crown; ensuring the implementation of the principle of judicial immunity; the imperative requirement to comply with the terms of judicial proceedings, which are necessary for procedural registration of judgements; prevention of arbitrary accusation of people for committing crimes and the prohibition of ordeals as an element of the in quisition process, which became widespread in the Middle Ages.

The author states that the adoption of the Habeas Corpus Act by the Parliament of England in 1679 marked a new stage in the protection of the rights for the subjects of the English monarch from unjustified criminal prosecution. Unlike the Magna Carta, which guaranteed certain privileges for the aristocracy, the Habeas Corpus procedure proved to be an effective legal guarantee for the protection of the rights of all the king's subjects, within which everyone was given the opportunity to initiate a judicial review of the legality and reasonableness of the grounds for imprisonment. The author argues that the effectiveness of this procedure was ensured by penal sanctions for judges in the event of their unjustified refusal to issue a Habeas Corpus warrant, as well as officials who neglected such a writ.

The author substantiates that later this procedure was implemented in the legislation of many countries of the world, thus proving its viability and effectiveness as an important legal guarantee of judicial protection of human rights.

He argues that the Bill of Rights of 1689 set the limits to the English king's power, defining the rights of the Parliament, as well as established legal guarantees designed to prevent the violation of human rights by the court and makes the necessary conditions for criminal justice.

Key words: constitutional acts, Magna Carta, Habeas Corpus Act, the procedure of the Habeas Corpus Act, writ of Habeas Corpus, Bill of Rights, legal (judicial) guarantees of human rights, fair trial.

Постановка проблеми. Після проголошення незалежності України та ухвалення Основного Закону держави, українське суспільство стало на шлях розбудови України як демократичної, соціальної і правової держави. Трансформація української державності в правову вимагає реформування не лише різних сфер суспільного життя, але й окремих принципово важливих сфер державної діяльності. Йдеться, зокрема, про сферу правосуддя. У зв'язку з цим, особливої актуальності набуває питання вдосконалення юридичних (судових) гарантій захисту прав людини, як однієї з важливих задач судової реформи в Україні. Переконаний, що така реформа має проводитись на основі позитивного історичного досвіду провідних демократій світу, зокрема, Великої Британії.

Метою цієї статті є визначення юридичних (зокрема, судових) гарантій прав людини, закріплених в конституційних актах Великої Британії – Великій Хартії Вольностей (Magna Carta), Habeas Corpus Act та Біллі про права.

Досягнення визначеної мети зумовило необхідність використання таких елементів методології права: 1) принципу історизму, що вимагає розгляду вищезгаданих конституційних актів Великобританії у контексті відповідної історичної епохи та з урахуванням тієї ролі, яку вони відіграли у розвитку судочинства (а згодом, і правосуддя) в Англії, а також інших державах світу, для яких людина та її права розглядаються як найвищі соціальні цінності; 2) діалектичного методологічного підходу, що ґрунтується на ідеях взаємозв'язку та розвитку явищ державно-правової дійсності. В межах цього дослідження принципи взаємозв'язку та розвитку були використані в процесі пізнання змісту конституційних актів Великобританії у їх діалектичному взаємозв'язку з системою англійського судочинства; 3) герменевтичний методологічний підхід та спеціально-юридичний метод пізнання уможливили розкриття змісту конкретних положень Великої Хартії Вольностей (Magna Carta), Habeas Corpus Act та Білля про права, що торкаються організації та діяльності англійських судів; 4) логічний метод, за допомогою якого сформульовано узагальнюючі висновки, що відображають результати проведеного дослідження.

Стан опрацювання проблематики. Правові акти, як складова частина неписаної конституції Великобританії, зокрема, Велика Хартія Вольностей (Magna Carta), Habeas Corpus Act, 1679 р. та Білль про права 1689 р. постійно перебувають у фокусі уваги представників різних правничих наук: історії держави і права, теорії держави і права, конституційного права й ін. Традиційно вчені звертаються до цих юридичних документів у зв'язку з висвітленням питань обмеження

влади англійського монарха, становленням та розвитком теорії прав людини, класифікацією поняття конституція та визначенням видової приналежності конституції Великобританії й ін. Водночас, недостатньо дослідженим у працях вітчизняних і зарубіжних учених (якщо не брати до уваги процедуру Habeas Corpus Act) є питання конституювання юридичних (зокрема, судових) гарантій прав людини, як відображення прогресивних змін в системі англійського судочинства XIII–XVII ст.ст., спрямованих на практичне втілення в життя ідеї справедливого суду не лише для привілейованого класу аристократів, але й для усіх підданих монарха.

Виклад основного матеріалу. Першим конституційним актом уважається Велика Хартія Вольностей (Magna Carta), ухвалена в Англії в 1215 році. Цим юридичним документом було обмежено права монарха, а також гарантовано права феодальної знаті. Принагідно відзначити, що частина норм Magna Carta присвячена питанням призначення суддів на посади, а також здійснення ними судочинства. Зокрема, статтею 45 Великої Хартії Вольностей гарантовано, що судді мають призначатися лише з числа тих, хто знає закон королівства і має бажання сумлінно виконувати його [1].

Стаття 24 Magna Carta фактично забороняла розбирати справи, підсудні короні, шерифам, констеблям, коронерам та іншим королівським урядникам. Аналізована норма права закріпила за королівськими судами виключне право здійснювати судочинство у справах, підсудних короні [1].

Зміст статті 18 Великої Хартії Вольностей мав сприяти забезпеченню реалізації принципу неупередженості суддів. Підтвердженням цьому слугує такий її припис: «Розслідування про нове захоплення, про смерть попередника і про останнє представлення на парафію повинні проводитися тільки у своїх графствах і в такий спосіб: ми або, якщо ми перебуватимемо за межами королівства, наш верховний юстиціарій, будемо досилати двох суддів у кожне графство чотири рази на рік, котрі вкупі з чотирма лицарями кожного графства, обраними графством, повинні будуть розбирати в графстві у певний день і в певному місці графства вищеназвані асизи» [1].

Стаття 19 аналізованого нами юридичного документу мала слугувати важливою гарантією не стільки розумних, скільки необхідних у сучасному розумінні строків здійснення судочинства. Про це свідчить такий її припис: «Якщо в день, визначений для зібрання графства, вищеназвані асизи не можуть бути розглянуті, то повинно залишитися стільки лицарів і вільних державців із тих, котрі були присутні цього дня на зборах графства, аби з їхньою допомогою могли бути складені належним чином судові вироки, відповідно до того, більш важлива чи менш важлива буде кожна зі справ (котрі підлягають їх вирішенню)».

На особливу увагу в контексті дослідження розвитку ідеї справедливого суду заслуговує стаття 38 Великої Хартії Вольностей, що мала на меті позбутися ордалій – несправедливого середньовічного способу встановлення винуватості людини *за так званим судом божим*, що передбачав випробуванням вогнем, водою, розжареним залізом і т. ін. [2].

Свідченням цьому слугує відповідна норма Magna Karta, а саме: «жоден урядник не повинен притягати кого-небудь до відповіді (на суді, із застосуванням ордалій) лише на підставі своєї власної усної заяви, не залучаючи для цього свідків, які заслуговують довіри» [3].

Другою важливою складовою неписаної конституції Великої Британії вважається Habeas Corpus Act, 1679 р. (його повна україномовна назва «Акт про краще забезпечення свободи підданого та про запобігання ув'язненням за морями»). Даючи оцінку цьому юридичному документу, О. Мироненко обґрунтовано зазначає: «Змістовний стрижень Хабеас корпус акт 1679 р. – визначення процедури і строків перевірки судом законності та обґрунтованості арешту (затримання) і подальшого перебування особи під вартою» [4, с. 318].

Аналіз змісту «Акту про краще забезпечення свободи підданого та про запобігання ув'язненням за морями» дозволяє виокремити коло суб'єктів, задіяних у цій процедурі, визначити їх роль (включно з правами й обов'язками), строки вчинення визначених Хабеас корпус актом дій, а також юридичні гарантії, покликані забезпечити дієвість цієї процедури.

Зміст ст. 2 аналізованого акта свідчить про те, що право ініціювати процедуру та вимагати від суду наказ Хабес корпус належить заарештованому, його довіреній особі або будь-кому з громадян [5, с. 403].

Обов'язок присудити й дарувати наказ Хабес корпус покладається на лорда-канцлера, суддю або баронів (ст.ст. 2, 3). Ці накази мають бути помічені «per statum tricesmo primo Caroii secundi regis» і підписані вищезгаданими особами.

Шерифи чи тюремники, визначені як адресати наказу, разом з доставкою до суду заарештованого, мають докладно викласти причини арешту [6]. Актом про краще забезпечення свободи підданого та про запобігання ув'язненням за морями передбачено такі види процедурних строків:

1) строк, протягом якого чиновники (шерифи чи тюремники) повинні виконати наказ Хабеас корпус і приставити особу заарештованого або затриманого до лорда-канцлера або до суддів, або до тієї особи, перед якою зазначений наказ має бути виконаний і одночасно засвідчити справжні причини затримання або ув'язнення. Цей строк складає від трьох до двадцяти днів і залежить від відстані між місцем знаходження ув'язненої особи та місцем перебування суб'єкта, уповноваженого на ухвалення такого наказу (ст. 2) [6].

2) дводенний строк, протягом якого лорд-канцлер, або суддя, або барон

мають звільнити заінтересовану особу, приставлену до них (тобто, ув'язненого) з ув'язнення, взявши з нього зобов'язання з однією або більше поруками з'явитися до суду в наступну сесію в тому графстві, місті або містечку, де було вчинено арешт або де було вчинено злочин, або з'явитися до такого іншого суду, якому підсудний зазначений злочин (ст. 3) [5, с. 404].

Крім регламентації процедури і строків перевірки судом законності й обґрунтованості арешту (затримання), Хабеас корпус акт містить штрафні санкції (що одночасно є юридичними гарантіями), покликані забезпечити результативність цієї процедури. Зокрема, стаття 5 аналізованого правового акта закріплює такий припис: «Якщо які-небудь чиновники знехтують зазначений вище наказ або відмовляться його виконати, або приставити особу ув'язненого або ж протягом 6 годин після вимоги про те, не видадуть заявникові вимоги копію наказу про арешт і затримання такого-то ув'язненого, якого вони цим зобов'язуються видати на вимогу, – то в такому випадку особа, під охороною якої перебуває ув'язнений, підлягає після першої провини штрафові на користь ув'язненої або потерпілої особи в сумі сто фунтів, а після другої провини – штрафові в сумі 200 фунтів, причому буде визнана нездатною займати свою посаду» [6].

Принагідно відзначити, що суб'єктом штрафної відповідальності в розумінні Акта про краще забезпечення свободи підданого та про запобігання ув'язненням за морями можуть виступати не лише виконавці наказу Habeas Corpus Act – шериф чи тюремник, але й судді чи навіть лорд-канцлер. Такий умовивід випливає зі змісту ст. 10 Хабеас корпус акт, що гарантує всякому ув'язненому право робити заяви й одержувати свій Habeas Corpus із суддів і якщо лорд-канцлер або судді відмовлять хоча б у вакаційний час, в якому-небудь наказі Habeas Corpus, який повинен бути виданий згідно з цим актом, то вони будуть кожний окремо підлягати штрафові в сумі 500 фунтів на користь потерпілої особи [6].

Вагомим запобіжним засобом від застосування необґрунтованого арешту за той самий вчинок слугує ст. 6 Habeas Corpus Act. Відповідно до цієї статті «ніяка особа або особи, звільнені по якому-небудь Habeas Corpus не можуть бути коли-небудь надалі ув'язнені або заарештовані за той самий злочин, якою б то не було особою, інакше як за законним ходом судової справи або з наказу суду. Якщо інші особи завідомо всупереч цьому актові знову заарештують або спонукають знову заарештувати або ув'язнити за той же злочин або уявний злочин всяку особу, звільнену або випущену, то вони заплатять ув'язненій або потерпілій особі штраф у сумі 500 фунтів» [6].

Третьою важливою складовою неписаної конституції Великобританії є Білль про права 1689 р. Цей юридичний документ англійського Парламенту не лише встановлює межі влади монарха та визначає права Парламенту, але й містить юридичні гарантії, що покликані запобігти порушенню прав людини з боку суду, а також створити необхідні умови для здійснення кримінального правосуддя. Така загальна оцінка цього юридичного документа підтверджується конкретними його положеннями:

1) заснування Суду комісарів у церковних справах і всілякі інші заснування та суди подібного роду визнаються незаконними й згубними;

2) стягування зборів на користь і в розпорядження Корони під приводом прерогативи, без згоди Парламенту або за довший час, або в іншому порядку, ніж установив Парламент, визнається незаконним;

3) незаконними визнані всілякі затримання і переслідування підданих за звернення з клопотаннями до короля;

4) не повинна бути утискувана або оспорювана в будь-якому суді або місці, окрім Парламенту, свобода слова, дебатів і актів у Парламенті;

5) не повинно бути вимоги надмірних застав, ані накладання надмірних штрафів або жорстких і незвичайних покарань;

до засудження незаконними й недійсними визнавалися всі надання й обіцянки з сум, очікуваних від штрафів і конфіскацій [6].

На окрему увагу заслуговує те положення аналізованого нами юридичного документа, що має на меті упорядкувати списки присяжних, а також визначає коло осіб, які можуть бути присяжними у справах про зраду.

Підтвердженням цього умовиводу слугує таке положення Білля про права: «присяжні повинні бути належним чином внесені у списки і прикликані до черги; присяжні, які вирішують долю людини у справах про зраду, повинні бути вільними землевласниками» [6].

Висновки. Аналіз усього вищевикладеного дає підстави для таких узагальнюючих положень:

І. Велика Хартія Вольностей, як конституційний акт договірної правотворчості, закріпила такі юридичні гарантії прав переважно представників англійської аристократії, що слугували виявом обмеження королівської влади:

1) знання закону королівства і бажання сумлінно виконувати його як обов'язкові вимоги до кандидатів на посаду судді;

2) виключне право королівських судів здійснювати судочинство у справах, підсудних короні;

3) забезпечення реалізації принципу недоторканності суддів;

4) імперативна вимога дотримання строків судочинства, необхідних для процесуального оформлення судових рішень;

5) недопущення свавільного звинувачення людей у вчиненні правопорушень та заборона ордалій як елементу інквізиційного процесу, що набув поширення в епоху Середньовіччя.

ІІ. Ухвалення в 1679 р. Парламентом Англії Habeas Corpus Act (Акта про краще забезпечення свободи підданого та про запобігання ув'язненням за морями) без перебільшення стало доленосною подією, що ознаменувала новий етап у захисті прав підданих англійського монарха від необґрунтованого кримінального переслідування. На відміну від Великої Хартії Вольностей, що гарантувала окремі привілеї для аристократії, процедура Habeas Corpus виявилася дієвою юридичною гарантією захисту прав усіх підданих короля, в межах якої кожному надавалась можливість ініціювати перевірку судом законності й обґрунтованості підстав ув'язнення. Ефективність цієї процедури забезпечувалась штрафними санкціями для суддів у разі їх відмови ухвалити наказ Habeas Corpus, а також чиновників, які нехтували таким наказом. Згодом ця процедура була імплементована в законодавство багатьох держав світу, чим довела свою життєздатність та ефективність як важлива юридична гарантія судового захисту прав людини.

ІІІ. Білль про права 1689 р не лише встановив межі влади монарха та визначив права Парламенту, але й закріпив юридичні гарантії, покликані запобігти порушенню прав людини з боку суду, а також створив необхідні умови для здійснення кримінального правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Велика Хартія Вольностей (Magna Carta). URL: https://maysterni.com/publication.php?id=107962.
2. Тлумачний словник української мови. URL: https://slovnyk.ua/ index.php?swrd=%D0%9E%D0%A0%D0%94%D0%90%D0%9B%D0%86% D0%87.
3. Magna Carta, 1215. URL: https://www.nationalarchives.gov.uk/ education/resources/ magna-carta/british-library-magna-carta-1215-runnymede.
4. Мироненко О.М. Хабеас корпус акт 1679. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. Київ. «Укр. енцикл». Т. 6, 2004. С. 318-319.
5. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум: навч. посіб. / авт. кол.: І.А. Логвиненко, Ю.О. Загуменна, О.А. Гавриленко та ін.; за заг. ред.. О.М. Бандурки; МВС України, Харків. Нац. ун-т внутр. справ. Харків: Майдан, 2023. 904 с.
6. Habeas Corpus Act 31 Car. 2, c. 2, 27 May 1679. URL: https://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/a1_9_2s2.html.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.31

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОСУДДЯ: СУЧАСНИЙ СТАН

Пекарчук А.В.,
аспірантка Пенітенціарної академії України
ORCID: 0009-0004-1100-8240
e-mail: pekarchykalyona@ukr.net

Пекарчук А.В. Конституційно-правове регулювання правосуддя: сучасний стан.

У статті висвітлюється сучасний стан конституційно-правового регулювання правосуддя в Україні. Наголошено, що такий стан пов'язується з внесенням змін до Конституції України у 2016 році. Ці зміни були спрямовані на узгодження національного законодавства з міжнародними стандартами та рекомендаціями, зокрема щодо незалежності судової влади та деполітизації процесів призначення суддів. Важливою реформою стало передання ключових повноважень у сфері призначення суддів Вищій раді правосуддя, що виключило вплив політичних сил на цей процес, обмеживши роль Президента лише церемоніальними функціями затвердження кандидатур.

Значну увагу в дослідженні приділено новій ролі Вищої ради правосуддя, яка замінила Вищу раду юстиції і отримала додаткові функції з контролю за дотриманням професійної етики суддями та прокурорами. Наголошено на необхідності перегляду кількісного складу представників прокуратури в Вищій раді правосуддя, щоб забезпечити більш справедливий розгляд дисциплінарних справ прокурорів.

Висвітлено нову конституційну концепцію правосуддя, яка об'єднує прокуратуру та адвокатуру в рамках одного розділу Конституції, що вказує на системний підхід до реформування правосуддя, за якого всі елементи правової системи розглядаються як взаємопов'язані частини єдиного механізму захисту прав і свобод людини. Таке об'єднання сприяє гармонізації діяльності прокуратури та адвокатури, підвищенню ефективності їхньої взаємодії у процесі здійснення правосуддя.

Окрім позитивних аспектів, в статті акцентовано увагу на існуючих недоліках законодавчого регулювання прокуратури. Зокрема, вказано на ризики політичного впливу на процедуру призначення Генерального прокурора через значну роль Президента. Запропоновано переглянути механізм призначення Генерального прокурора, надавши ключову роль у цьому процесі Вищій раді правосуддя та органам самоврядування прокуратури.

Резюмовано, що існує необхідність у внесенні змін до чинного законодавства у контексті деполітизації системи правосуддя, чіткого визначення принципів діяльності прокуратури.

Ключові слова: верховенство права, правосуддя, прокуратура, суд, судова реформа.

Pekarchuk A.V. Constitutional and legal regulation of justice: current state.

The article deals with the current state of constitutional and legal regulation of justice in Ukraine. It is emphasized that this situation is connected with the amendments to the Constitution of Ukraine that were made in 2016. These changes were aimed at harmonizing national legislation with international standards and recommendations, in particular regarding the independence of the judiciary and the depoliticization of the judges' appointing process. An important reform was the transfer of key powers in the field of appointing judges to the High Council of Justice, which excluded the influence of political forces on this process, limiting the role of the President to only ceremonial functions of approving candidacies.

Considerable attention is paid in the study to the new role of the Supreme Council of Justice, which replaced the Supreme Council of Justice and received additional functions of monitoring compliance with professional ethics by judges and prosecutors. The need to revise the quantitative composition of the representatives of the prosecutor's office in the High Council of Justice was emphasized in order to ensure a fairer consideration of prosecutors' disciplinary cases.

The new constitutional concept of justice uniting the prosecutor's office and advocacy within the framework of one section of the Constitution, which indicates a systemic approach to justice reform, in which all elements of the legal system are considered as interconnected parts of a single mechanism for the protection of human rights and freedoms, is covered. Such an association contributes to the harmonization of the prosecutor's office activities and the bar, increasing the effectiveness of their interaction in the process of administering justice.

In addition to positive aspects, the article focuses on the existing shortcomings of the prosecutor's office legislative regulation. In particular, the risks of political influence on the procedure for appointing the Prosecutor General due to the significant role of the President are indicated. It is proposed to review the mechanism of appointing the Prosecutor General, giving a key role in this process to the High Council of Justice and self-governing bodies of the prosecutor's office.

It is summarized that there is an urgency to make changes to the current legislation in the context of depoliticization of the justice system, a clear determination of the prosecutor's office principles.

Key words: rule of law, justice, prosecutor's office, court, judicial reform.

Постановка проблеми. Правосуддя є одним із ключових інститутів забезпечення верховенства права, гарантування прав і свобод людини, тому питання його нормативного врегулювання має важливе значення для підтримання стабільності та розвитку держави. До того ж, актуальність дослідження цієї теми зумовлена необхідністю забезпечення ефективного функціонування судової системи в умовах правової держави.

Узагальнюючи положення, викладені у науковій правничій літературі, зазначимо, що необхідність комплексного дослідження конституційно-правового регулювання правосуддя визначається такими факторами.

По-перше, сучасні виклики, пов'язані зі змінами в законодавстві, реформами судової системи та глобальними тенденціями демократизації суспільства, вимагають перегляду та осучаснення існуючих підходів до організації правосуддя. Це особливо актуально для України, яка проходить етап реформування правової системи та судової влади.

По-друге, зростаюча роль міжнародних стандартів правосуддя та їх інтеграція в національне законодавство потребують детального аналізу і відповідного удосконалення конституційно-правового регулювання судової системи.

По-третє, питання ефективного та справедливого судочинства є вимогою для кандидатів на вступ до Європейського Союзу. Для України, яка активно рухається в напрямку євроінтеграції, приведення судової системи у відповідність до стандартів Європейського Союзу є не тільки внутрішньою необхідністю, але й міжнародним зобов'язанням. Відповідність судової системи критеріям верховенства права, незалежності суддів, прозорості процесу та захисту людських прав є однією з ключових умов на шляху до отримання повноправного членства в Європейському Союзі.

Реформування судової системи України, особливо в контексті конституційно-правового регулювання, має на меті не лише покращити якість правосуддя, але й підвищити довіру громадян до судової влади.

Таким чином, актуальність дослідження конституційно-правового регулювання правосуддя у сучасних умовах є невід'ємною складовою забезпечення прогресу у процесі реформування судової системи, наближення України до стандартів Європейського Союзу та створення ефективного механізму захисту прав людини.

Метою дослідження є характеристика сучасного стану конституційно-правового регулювання правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика конституційно-правового регулювання правосуддя є предметом численних наукових досліджень в українській правовій науці. Особливу увагу дослідники приділяють таким ключовим аспектам, як принципи незалежності судової влади, доступ до правосуддя, а також відповідність національних правових систем міжнародним стандартам у сфері правосуддя. Так, згадаємо таких вчених, що висвітлили окремі питання вказаної проблематики у своїх працях, як: Т. Богданевич, М. Козюбра, А. Кучук, Л. Матвєєва, Б. Моніч, І. Омелько, В. Скомороха, М. Ставнійчук, В. Тацій, Д. Терлецький, Ю. Тодика, О. Турченко, С. Шевчук та ін.

В українському контексті проблема реформування судової системи активно вивчається в рамках наукових робіт, присвячених реалізації судової реформи, яка була розпочата в 2016 році. Бага-

то вчених акцентують увагу на необхідності вдосконалення законодавства щодо судоустрою для забезпечення його відповідності Конституції України, міжнародним договорам і європейським стандартам. Наприклад, дослідження зосереджуються на підвищенні прозорості судових процедур, посиленні незалежності суддів, що відображено у працях таких українських науковців, як О. Крижова [1], С. Пушкар [2], С. Чорна [3] та ін.

Крім того, аналізуються питання забезпечення конституційного контролю за діяльністю судової системи, включаючи роль Конституційного Суду України у формуванні правових позицій щодо судової реформи. У цьому контексті важливими є праці, присвячені ролі судової влади в умовах правовладдя, зокрема в умовах політичних та соціальних викликів, що постають перед державою [4-5].

Незважаючи на значні досягнення у вивченні цієї проблематики, залишається низка невирішених питань, пов'язаних із концептуальним розумінням конституційно-правових норм у сфері правосуддя. Це зумовлює необхідність подальшого наукового дослідження та пошуку ефективних шляхів імплементації конституційно-правового регулювання правосуддя, що дозволить забезпечити стабільність і ефективність судової влади на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Аби зрозуміти, як функціонує сучасна система правосуддя в Україні, необхідно повернутися до 2016 року, коли були внесені зміни до Конституції, які безпосередньо стосувалися правосуддя [6]. Саме ці зміни стали визначальними для подальшого розвитку судової системи і послужили основою для її сучасного стану.

Прийнятий закон значно змінив розподіл повноважень між Верховною Радою та Президентом у сфері правосуддя, узгодивши їх з міжнародними стандартами. Зокрема, Вища рада правосуддя отримала повноваження обирати суддів на безстрокові посади, а роль Президента зводиться до формального затвердження їхніх кандидатур. Ці зміни отримали позитивну оцінку Венеційської комісії [7].

Новий закон розширив повноваження органу, який займається питаннями призначення та звільнення суддів. Вища рада правосуддя, створена замість Вищої ради юстиції, стала більш незалежним органом і отримала додаткові функції, зокрема, контроль за дотриманням професійної етики суддями та прокурорами [8].

Склад Вищої ради правосуддя формується з представників різних гілок влади (законодавчої, судової), а також експертів у сфері права (адвокатів, прокурорів, вчених). Члени Ради мають бути незалежними від політичних сил [9].

На нашу думку, незважаючи на важливу роль Вищої ради юстиції у кар'єрних питаннях суддів та прокурорів, її склад створює дисбаланс. Недостатня кількість представників прокуратури у Раді може обмежувати їхню участь у прийнятті рішень, що стосуються їхньої професійної відповідальності. Це підриває принцип автономії прокурорської спільноти і вимагає перегляду механізмів формування складу Ради або створення окремого органу для розгляду дисциплінарних справ прокурорів.

Більш доцільно, на нашу думку, для забезпечення більш справедливого розгляду дисциплінарних питань щодо прокурорів необхідно законодавчо визначити оптимальний склад дисциплінарної палати.

Закон про Вищу раду правосуддя не дає однозначної відповіді на питання про припинення повноважень її членів. Незрозумілість виникає в контексті незастосування підстав припинення повноважень члена Ради, якщо Рада може стати неповноважною. Маємо на увазі те, яка кількість членів має бути врахована при вирішенні цього питання. Так, для проведення пленарного засідання потрібна більшість членів, а для питань призначення суддів – ще більший склад.

Наступне, на чому ми наголосимо, це те, що відбувся значний відхід від попередньої практики окремого регулювання прокуратури та адвокатури, що відображає трансформацію конституційного підходу до цих інститутів. Нова редакція Конституції України об'єднує прокуратуру та адвокатуру в рамках розділу про правосуддя, що свідчить про новий системний підхід до конституційного регулювання. Ця зміна відображає прагнення до більш гармонійного й інтегрованого бачення судової системи, де всі елементи правосуддя розглядаються як єдина структурована система для забезпечення справедливості.

Раніше прокуратура та адвокатура мали окреме регулювання, що акцентувало увагу на їхній незалежній ролі в правовій системі. Прокуратура здійснювала державне обвинувачення і нагляд за додержанням законів, тоді як адвокатура виконувала функцію захисту та представництва інте-

ресів громадян. Об'єднання цих інститутів в рамках одного конституційного розділу про правосуддя демонструє рух у бік більш комплексного підходу, в якому судова система розглядається не тільки як набір окремих гілок чи органів, але як єдина функціональна система, що спрямована на захист прав і свобод людини.

Такий підхід також вказує на зміну погляду щодо місця прокуратури та адвокатури в судовій системі. Відтепер ці інститути не тільки виконують свої індивідуальні функції, але і вважаються елементами єдиного механізму правосуддя. Це може сприяти більшій взаємодії між ними, забезпечуючи ефективніше виконання судових рішень, кращу координацію у справах, де захист і обвинувачення повинні взаємодіяти в межах єдиного правового процесу.

Таким чином, конституційні зміни, що об'єднують прокуратуру та адвокатуру в контексті правосуддя, демонструють новий, більш цілісний і системний підхід до організації судової влади, спрямований на підвищення її ефективності та узгодженість із сучасними вимогами правової держави.

Важливим аспектом реформи є законодавче закріплення принципу верховенства права в діяльності прокуратури. Це сталося ще до внесення змін до Конституції, що свідчить про системний підхід до реформування правосуддя. Такий підхід підкреслюється також включенням до тексту присяги прокурора зобов'язання сприяти утвердженню верховенства права [10].

Незважаючи на загальну позитивну оцінку, слід відзначити окремі неточності в законодавстві про прокуратуру. Законодавець у статті 3 Закону про прокуратуру застосував різні підходи до формулювання принципів діяльності прокуратури. Деякі принципи мають чіткі визначення, що сприяє їх розумінню та контролю, в той час як інші залишаються не до кінця конкретизованими, що може призводити до неоднозначного тлумачення.

Принципи діяльності прокуратури, закріплені в законі, містять певні дублювання. Так, принцип верховенства права фактично включає в себе визнання людини як найвищої соціальної цінності, оскільки верховенство права неможливе без поваги до прав людини. Це свідчить про недостатню чіткість та системність у формулюванні принципів.

Виокремлення принципу законності як окремого від правовладдя може розглядатися як певне дублювання, оскільки законність є невід'ємною складовою правовладдя. Тим не менш, у період переходу до європейських стандартів окреме закріплення принципу законності може бути корисним для акцентування уваги на необхідності забезпечення стабільного та передбачуваного правового середовища. Однак у довгостроковій перспективі слід розглянути питання про оптимізацію переліку принципів, з метою уникнення дублювання.

Виокремлення принципів неупередженості та об'єктивності як окремих категорій є також не зовсім правильним. Поняття неупередженості та об'єктивності тісно пов'язані між собою. Неупередженість неможлива без об'єктивності, оскільки неупереджений підхід передбачає спирання на факти, а не на суб'єктивні судження.

Положення про повагу до незалежності суддів є радше нормою професійної етики, ніж самостійним принципом діяльності прокурора, оскільки воно регулює конкретні аспекти поведінки. Принцип – це загальне правило, а етична норма – конкретна вимога до поведінки. Відтак, положення про повагу до незалежності суддів, хоча і є важливим для забезпечення взаємодії між судовою та прокурорською гілками влади, не є фундаментальним принципом правосуддя. Це радше норма професійної етики, яка регулює поведінку прокурора в конкретних ситуаціях. Система професійної етики є достатньо розвиненою для того, щоб регулювати всі аспекти діяльності прокурора. Тому немає необхідності дублювати її положення у вигляді окремих принципів.

Акцентуємо увагу ще на одному аспекті. Діяльність Європейського суду з прав людини значною мірою вплинула на розуміння принципу верховенства права в українському законодавстві. Тому доцільно закріпити детальне тлумачення цього принципу в Законі про прокуратуру.

Не можна не відзначити і положення щодо організаційно-правових аспектів функціонування інституту прокуратури. Порядок призначення Генерального прокурора містить потенційні ризики для його незалежності. Існуюча процедура передбачає значний вплив глави держави на вибір кандидатури, що може обмежити свободу дій Генерального прокурора.

Генеральний прокурор як ключова фігура в системі правосуддя повинен бути абсолютно незалежним. Будь-який політичний вплив на його рішення може підірвати довіру до правоохоронної системи [10, с. 214].

М. Руденко справедливо зазначає, що ефективність роботи Генерального прокурора безпосередньо залежить від гарантій його незалежності. Особливо гострою є проблема політичного

впливу, яка не була повністю вирішена останніми реформами. Для усунення цієї проблеми автор пропонує переосмислити роль прокуратури, надавши Генеральному прокурору суто процесуальні функції, подібні до функцій Голови Верховного Суду [11, с. 51].

На нашу думку, ключову роль у процедурі призначення Генерального прокурора має відігравати Вища рада правосуддя, оскільки це орган, покликаний забезпечувати незалежність судової влади та контроль за дотриманням принципів правосуддя. Включення Вищої ради правосуддя в процес призначення Генерального прокурора сприятиме об'єктивному відбору кандидатів на цю посаду, оскільки ця Рада є незалежним органом, що представляє інтереси юридичної спільноти та має досвід у питаннях призначень і дисциплінарної відповідальності в судовій системі.

Залучення органів самоврядування прокуратури також відіграватиме важливу роль у цьому процесі. Ці органи краще розуміють специфіку функціонування прокуратури, їх члени безпосередньо пов'язані з професійною діяльністю прокурорів, тому можуть забезпечити кваліфікований відбір і оцінку кандидатів. Такий підхід дозволить зробити процедуру призначення більш прозорою та професійною, а також уникнути втручання політичних сил у роботу прокуратури.

Обмеження ролі Президента до церемоніальних функцій під час призначення Генерального прокурора має на меті зменшити ризик політизації цього процесу.

Таким чином, включення Вищої ради правосуддя до процедури призначення Генерального прокурора та обмеження впливу Президента сприятиме посиленню інституційної незалежності прокуратури, що, в свою чергу, підвищить рівень довіри до судової системи.

Висновки. Таким чином, дослідження конституційно-правового регулювання правосуддя на сучасному етапі є необхідним для розуміння подальших напрямків розвитку правосуддя, удосконалення його функціонування та адаптації до вимог суспільства і міжнародних правових стандартів.

Завдяки конституційним змінам 2016 року було закладено фундамент для сучасної системи правосуддя в Україні. Ключовими досягненнями стали: деполітизація правосуддя, розширення його сфери, зміцнення принципу верховенства права. Об'єднання норм про адвокатуру, прокуратуру та правосуддя в одному розділі покращує розуміння взаємодії цих інститутів, що сприяє ефективному здійсненню правосуддя та забезпечує надійний захист прав громадян.

Водночас, існує необхідність у внесенні змін до чинного законодавства у контексті деполітизації системи правосуддя, чіткого визначення принципів діяльності прокуратури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Крижова О.Г. Незалежність судової влади та суддів у контексті реалізації принципу верховенства права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 45. Т. 1. С. 15–18.
2. Пушкар С.І. Забезпечення незалежності суддів як гарантія їх діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 78. Ч. 2. С. 336–341.
3. Чорна С. Роль судової влади в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 8. С. 186–190.
4. Моніч Б. Про особливості відправлення правосуддя в Україні під час війни. URL: http://rsu.gov.ua/ua/news/bogdan-monic-pro-zdijsnenna-pravosudda-v-ukraini-pid-cas-vijni.
5. Смокович М.І. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану: до питання законодавчих змін. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Вип. 70. С. 450–455.
6. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя). Закон України від 2 червня 2016 року. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 28. Ст. 532.
7. Opinion on the Proposed Amendments to the Constitution of Ukraine Regarding the Judiciary as Approved by the Constitutional Commission On 4 September 2015 Adopted by the Venice Commission at its 104th Plenary Session (Venice, 23-24 October 2015). URL https://www.venice.coe.int/ webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2015)027-e.
8. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
9. Про Вищу раду правосуддя. Закон України від 21 грудня 2016 року. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 7-8. Ст. 50.

10. Макосій Ю. До питання функціонального призначення прокуратури у механізмі захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Т. 2. № 74. С. 214–219.
11. Руденко М.В. Генпрокурори незалежної України: 30 років політико-правового досвіду з передумов призначення на посаду, строку повноважень та підстав звільнення. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2021. № 41. С. 47–53.

УДК 342.25:352:004.9]:340.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.32

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНСТИТУТУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Пирога І. С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
e-mail: maksa7@meta.ua

Щербатюк І.О.,
заступник директора з навчально-виховної роботи
Волинського інституту МАУП
імені В'ячеслава Липинського
e-mail: vilchek1312@gmail.com

Пирога М. І.,
студент 1-го курсу
другого (магістерського) рівня вищої освіти,
юридичного факультету
Ужгородського національного університету
e-mail: maksa7@meta.ua

Пирога І.С., Щербатюк І.О., Пирога М.І. Правове регулювання цифрової трансформації інституту місцевого самоврядування: зарубіжний досвід.

Конституційні основи місцевого самоврядування в Україні становлять норми-принципи, які відображені у понад 20 статтях Конституції України. Норми, що закріплюють правові, організаційні, матеріальні та фінансові основи місцевого самоврядування, передбачають встановлення демократичної децентралізованої системи управління, в основі якої – самостійні територіальні громади, органи місцевого самоврядування, на які покладається вирішення всіх питань місцевого значення. Реальне ефективне місцеве самоврядування можливе лише за наявності певних умов, які об'єктивно склалися в суспільстві, і які в своїй сукупності формують основи місцевого самоврядування. Основи місцевого самоврядування створюють підґрунтя, тобто фундамент, на якому вибудовується вся система місцевого самоврядування. Однією з фундаментальних основ місцевого самоврядування є участь громадян у суспільному і політичному житті держави.

Вплив цифрової трансформації на органи місцевого самоврядування відбивається у зміні способу дій і спілкування з жителями громад з метою досягнення інтеграції інститутів громадянського суспільства і влади. В Україні, як і всьому світі, робляться важливі кроки в цьому напрямку. Водночас, очевидно, що попереду ще належить пройти довгий шлях упровадження цифрових технологій, оскільки багато органів управління територіальних громад (ТГ) використовують успадковані застарілі системи і технології, які потребують заміни.

У статті проаналізовано нормативно-правове регулювання цифрової трансформації місцевих органів влади в Україні та зарубіжних державах. Виділено позитивні та негативні характеристики процесу цифровізації. Пропонується встановити загальні для всіх муніципалітетів принципи стратегічного планування цифрової трансформації: облік існуючого рівня, реалізованість, змінність, деталізація, прозорість та ясність, систематичний моніторинг. Також сформульовані пропозиції щодо визначення психологічної готовності до цифровізації співробітників органів місцевого самоврядування та розвитку партнерства між муніципальними органами влади та освітніми установами.

Ключові слова: цифровізація, місцеві органи влади, інформаційні технології, платформний підхід, стратегічне планування, муніципальні органи влади, освітні установи.

Pyroha I.S., Shcherbatyuk I.O., Pyroha M.I. Legal regulation of digital transformation of the institute local self-government: foreign experience.

The constitutional foundations of local self-government in Ukraine are norms-principles reflected in more than 20 articles of the Constitution of Ukraine. Norms establishing the legal, organizational, material and financial foundations of local self-government provide for the establishment of a democratic decentralized management system, based on independent territorial communities, local self-government bodies, which are entrusted with the decision of all issues local importance. Real effective local self-government is possible only in the presence of certain conditions that have objectively developed in society, and which collectively form the basis of local self-government. The local self-government create the foundation, on which the entire system is built. One of the fundamental foundations of local self-government is the participation of citizens in the social and political life of the state.

The impact of digital transformation, through digitization mechanisms, on local self-government bodies is reflected in a change in the way of acting and communicating with community residents in order to achieve the integration of civil society institutions and authorities. In Ukraine, as in the whole world, important steps are being taken in this direction. However, it is clear that there is still a long way to go in the implementation of digital technologies, as many governing bodies of territorial communities (TG) use a wide range of inherited outdated systems and technologies that need to be replaced.

The article analyzes the regulatory and legal regulation of digital transformation of local authorities in Ukraine and in foreign states. Positive and negative characteristics of the digitization process are highlighted. It is proposed to establish principles of strategic planning of digital transformation common to all municipalities: accounting of the existing level, realizability, variability, detail, transparency and clarity, systematic monitoring. Proposals have also been formulated to determine the psychological readiness for digitalization of employees of local self-government bodies and the development of partnerships between municipal authorities and educational institutions.

Key words: digitalization, local authorities, information technologies, platform approach, strategic planning, municipal authorities, educational institutions.

Постановка проблеми. Швидке поширення цифрових технологій істотно впливає на життя громадян і рівень їх вимог, у тому числі до державних та муніципальних послуг. Ефективність і якість надання муніципальних послуг багато в чому залежать від можливості місцевих органів влади адаптуватися до умов життєдіяльності суспільства, що швидко змінюються, і зростаючих вимог громадян. У зв'язку з цим питання цифрової трансформації органів місцевого самоврядування є одними з найбільш актуальних для вчених і практиків України та зарубіжних країн.

Слід погодитися з думкою науковців, які виходять з того, що надання державних та муніципальних послуг з використанням цифрових технологій «робить повсякденне життя громадян простішим, повноціннішим та безпечнішим» [1]. У зв'язку з цим не дивно, що більшість держав прагне здійснити цифрову трансформацію діяльності державних та муніципальних органів влади, орієнтуючись при цьому на споживачів послуг – громадян. Однак, темпи цифрової трансформації органів місцевого самоврядування у різних країнах істотно різняться, що пов'язано з безліччю чинників, серед яких можна виокремити: цифрова і економічна нерівність розвитку; відмінності у способах регулювання процесу впровадження цифрових технологій у державний та муніципальний сектори; особливості обраної на державному рівні схеми фінансування процесів цифрової трансформації; рівень готовності населення та співробітників до використання цифрових технологій тощо.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проведення порівняльно-правових досліджень. Аналіз закордонного досвіду правового регулювання цифровізації місцевого самоврядування дозволяє виявити позитивні та негативні характеристики цього процесу, а також сформулювати пропозиції щодо використання позитивних практик у правовому регулюванні цифрової трансформації органів місцевого самоврядування України.

Стан опрацювання проблеми. Серед актуальних на сьогодні питань конституційно-правових основ місцевого самоврядування та правового регулювання цифрової трансформації інституту місцевого самоврядування доцільно виокремити дослідження таких вчених, як: О. Карпенко,

С. Квітка, С. Серьогіна, С. Чукут, О. Батанов, І.В. Дробуш, В. Журавський, Є. Бородін, Н. Піскоха, Г. Демошенко та інші.

Метою статті є аналіз закордонного досвіду правового регулювання цифровізації місцевого самоврядування, що дозволить виявити позитивні та негативні характеристики цього процесу, а також сформулювати пропозиції щодо використання позитивних практик у правовому регулюванні цифрової трансформації органів місцевого самоврядування України.

Виклад основного матеріалу. Нормативне регулювання процесів цифровізації у більшості країн Європи, Америки та Азії будується на стратегічному плануванні. Наприклад, у Великій Британії затверджені «Стратегія трансформації Уряду» [2], «Федеральна стратегія хмарних обчислень» [3] та «Програма цифрової трансформації» [4]. У США також затверджено «Стратегію цифрового Уряду США» [5]. У Швейцарії – «Стратегію електронного уряду Швейцарії на 2020-2023 рр.» [6] та план її впровадження [7] тощо.

Таким чином, концепція стратегічного планування цифрової трансформації державного та муніципального управління активно використовується в багатьох зарубіжних країнах, що підтверджує обґрунтованість і цілеспрямованість її застосування.

Дослідження зарубіжного законодавства у сфері електронного урядування та електронної демократії показує, що розвиток законодавства електронного урядування та демократичних механізмів є загальною тенденцією до збереження рис, які залежать від політичної та правової культури. Таким чином, у деяких країнах закони про електронний уряд є складними. Ці закони закріплюють функції органів виконавчої влади у сфері надання публічних послуг в електронному вигляді, визначають порядок взаємодії між ними при наданні публічних послуг, встановлюють правові механізми забезпечення інформаційної відкритості органів виконавчої влади. В інших країнах електронний уряд розглядається лише як можливість контролю через систему електронного кодування інформації та обмін інформацією та документацією через Інтернет. Крім того, ці закони встановлюють права громадян на доступ до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також право на доступ до інформаційно-комунікаційних технологій [8].

Слід зазначити, що в Україні, як і в більшості зарубіжних країн, стратегічне планування здійснюється в першу чергу на вищому державному рівні і відноситься до цифрової трансформації центрального уряду [9]. У законах про місцеве самоврядування, зазвичай, відсутні приписи, які зобов'язують місцеві органи влади здійснювати планування цифровізації своєї діяльності.

В умовах обмеженості фінансових, матеріальних і людських ресурсів, з якими стикаються органи місцевого самоврядування України, виникає необхідність планувати свою діяльність з розрахунком на перспективу, враховуючи особливості конкретної місцевості, особливо це важливо при розробці плану впровадження цифрових технологій. Сьогодні в Україні вже не викликає сумнівів необхідність планування діяльності на місцевому рівні. В нашій державі, як і в інших країнах світу, активно розвивається і запроваджується стратегічний підхід до планування сталого територіального розвитку. Це пов'язано з перевагами такого методу для всіх основних учасників цього процесу (влади, підприємницьких структур, територіальної громади). На сьогодні більшість територіальних громад (переважно це міські територіальні громади) вже розробили стратегії розвитку своїх територій.

Позитивним прикладом регулювання питання стратегічного планування місцевими органами влади є досвід Словаччини. У цій країні на муніципальному рівні затверджуються стратегії розвитку місцевого співтовариства (далі – програма СРМС). Така програма дає комплексне уявлення про розвиток населеного пункту в середньостроковій перспективі (переважно на період 5-6 років). СРМС згідно із Законом Словаччини 539/2008 «Про підтримку регіонального розвитку» є базовим середньостроковим програмним документом для підтримки регіонального розвитку на місцевому рівні [10]. Цей документ є базовим щодо визначення напрямів розвитку муніципалітету. Якщо муніципалітет не розробив цей документ, він не може претендувати на грантову допомогу від Європейського Союзу.

Стратегічне планування процесів цифрової трансформації необхідно проводити як на регіональному, так і на муніципальному рівнях, оскільки це дозволяє ставити конкретні цілі й завдання. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне розробку місцевими органами влади стратегій (планів) цифрової трансформації. Однак, як показує практика стратегічного планування в галузі впровадження цифрових технологій, ключовим ризиком виступає розробка формальної стратегії, що не реалізується. З огляду на цей фактор, з метою наблизити систему муніципального управління до

найкращих світових практик і стандартів Європейського Союзу, пропонуємо встановити загальні для всіх муніципалітетів принципи стратегічного планування цифрової трансформації:

1. *Принцип обліку* існуючого рівня розвитку та особливостей муніципалітетів. При плануванні цифрової трансформації важливо враховувати фінансові та технічні умови, за яких ця трансформація реалізовуватиметься.

2. *Принцип реалізованості*. Місцеві органи влади не повинні закладати в перелік технологій, що впроваджуються в період планування, всі можливі технології разом. Потрібний детальний аналіз можливостей реалізації тих чи інших технологічних рішень.

3. *Принцип змінності (гнучкості)*. Технологічний розвиток не завжди можна спрогнозувати. За період реалізації певної стратегії можуть з'явитися нові або набути широкого поширення тільки зароджувані (наприклад, пов'язані зі штучним інтелектом) рішення. У зв'язку з цим у стратегії має бути передбачений механізм її оперативної зміни.

4. *Принцип деталізації та конкретності*. Необхідно закладати певні вимірні показники, які можна досягти у встановлені терміни, при цьому варто уникати оціночних, «розмитих» показників, результати реалізації яких перевірити неможливо. Наприклад, закладаючи як показник збільшення рівня задоволеності населення наданням муніципальних послуг, варто провести діагностику існуючого рівня задоволеності (це можна зробити шляхом соціологічного дослідження), а потім у плані вже закладати певний відсоток підвищення вихідного рівня задоволеності.

5. *Принцип прозорості та ясності*. Важливо, щоб стратегія, що затверджується, була зрозуміла як особам, які її реалізовуватимуть, так і населенню.

6. *Принцип систематичного моніторингу реалізації стратегії*. Без реалізації цього принципу неможливо буде реалізувати гнучкість стратегії та ефективне управління процесами цифрової трансформації [11].

При проведенні цифрової трансформації інституту місцевого самоврядування не менш важливим є встановлення цілей і завдань.

Аналіз нормативно-правової документації зарубіжних країн у частині формулювання цілей та завдань цифрової трансформації дозволяє розділити підходи до регулювання у цьому напрямку на дві основні групи:

– країни, в яких встановлюються конкретні цілі та завдання, що виражаються у числовому еквіваленті (наприклад, у програмному документі «Цифрова Ірландія» зазначено, що до 2030 року 90% послуг надаватиметься в режимі онлайн, при цьому 80% громадян мають право на отримання послуг, які будуть використовувати MyGovID [12]);

– країни, в яких цілі та завдання формулюються за принципом зазначення загальних напрямів цифрової трансформації (наприклад, у Великій Британії перед органами місцевого самоврядування поставлені такі завдання: оцифрування паперових документів, створення комплексної цифрової платформи, організація ефективної внутрішньої та міжвідомчої цифрової взаємодії, розширення можливостей оптимізації процесів за рахунок автоматизації, хмарне керування документами і т. д.

У нормативно-правових актах практично всіх країн як мета цифрової трансформації, до якої мають прагнути державні та муніципальні органи влади, позначається підвищення рівня задоволеності населення державними та муніципальними послугами. За даними емпіричних досліджень зарубіжних авторів успіх цифрової трансформації позитивно впливає на рівень задоволеності громадян [13, с. 59-60]. Однак, упровадження нових технологій призводить до дуже неоднозначного впливу на співробітників органів місцевої влади, при цьому неприйняття цифрових перетворень співробітниками негативно позначається на процесі цифрової трансформації [14].

Вважаємо, що неприйняття співробітниками місцевих органів влади перетворень, спрямованих на цифровізацію їхньої діяльності, є ключовим ризиком провалу цифрової трансформації інституту місцевого самоврядування. У зв'язку з цим, вважаємо за необхідне розробити та поширити систему підготовки співробітників муніципальних органів влади до цифрової трансформації. При цьому варто здійснювати моніторинг рівня психологічної готовності до цифровізації та враховувати його під час проведення реформ.

Загалом, аналізуючи та систематизуючи положення закордонного законодавства, в яких врегульовано процес цифровізації місцевих органів влади, можна зробити такі основні висновки:

– в абсолютній більшості держав цей процес людиноорієнтований, тобто спрямований на підвищення ефективності та якості послуг, що надаються населенню;

– ключовим напрямком розвитку стає реалізація платформних рішень, тобто створення єдиних платформ електронної взаємодії населення та держави, у тому числі і на муніципальному рівні, що дозволяє покращити зворотний зв'язок із жителями, у тому числі забезпечити їхню участь у місцевому самоврядуванні;

– більшість держав прагне закріплення лідерських позицій у «цифрових перегонах», у зв'язку з чим розробляє програми підтримки як досліджень у галузі цифрової трансформації, так і самого процесу впровадження цифрових технологій у державне та місцеве управління.

В Україні також гостро стоїть проблема з використанням на муніципальному рівні передових розробок. Це пов'язано з цілим комплексом факторів:

1. Цифрова та фінансова нерівність на території України [15]. Істотно відрізняється рівень фінансування цифрової трансформації органів місцевого самоврядування у регіонах: в одних регіонах органи місцевого самоврядування можуть дозволити собі впроваджувати передові технології, а в інших – навіть оновлення необхідних для рутинної роботи пристроїв (комп'ютерів, принтерів тощо) не відбувається багато років.

2. Відсутність, у більшості випадків, готових технічних рішень, які відповідають запитам місцевих органів влади і, як наслідок, необхідність розробки цих рішень з нуля чи початкової бази. Це багато в чому зумовлено необхідністю пошуку саме нетипових рішень.

3. Нестача кваліфікованих кадрів, які б розуміли специфіку роботи у муніципальних органах влади й водночас розбиралися в цифрових технологіях [15].

Розвиток державно-приватного партнерства насправді міг би вирішити частину проблем. Також, з урахуванням обмеженості фінансування на муніципальному рівні, можна запропонувати розвивати співробітництво між муніципальними органами влади та освітніми установами. Студентам потрібно закріпити свої знання на практиці, що загалом може забезпечити муніципалітет, у той же час молоді фахівці та студенти здатні по-новому поглянути на наявні проблеми та запропонувати нові, можливо, нестандартні шляхи їх вирішення.

Висновки. Аналіз закордонного досвіду дозволив виділити та розглянути позитивні практики та ключові ризики цифрової трансформації інституту місцевого самоврядування. Запропоновані у статті рішення щодо встановлення загальних для всіх муніципалітетів принципів стратегічного планування цифрової трансформації, проведення моніторингу рівня психологічної готовності до цифровізації співробітників органів місцевого самоврядування, а також розвитку партнерства не лише з приватним сектором, а й освітніми установами дозволять удосконалювати як нормативне регулювання, так і практичну діяльність у сфері цифрової трансформації місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Pittaway J.J., Montazemi A.R. Know-how to lead digital transformation: The case of local governments. *Government information quarterly*. 2020. Т. 37. № 4.
2. Government Transformation Strategy. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/ government/ uploads/system/uploads/attachment_data/file/590199/Government_Transformation_Strategy.pdf.
3. The Federal Cloud Computing Strategy. URL: https://www.doi.gov/cloud/strategy#:~:text= The%20Cloud%20First%20Policy%20was,before%20making%20any%20new%20investments.
4. Digital Transformation programme. URL: https://www.local.gov.uk/digital-transformation-programme.
5. Digital Government. URL: https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/ omb/egov/ digital-government/digital-government.html.
6. E-Government-Strategie Schweiz 2020–2023. URL: https://www.amministrazione digitalesvizzera.ch/ application/files/3016/3636/7600/E-Government-Strategie-Schweiz-2020-2023_D_def.pdf.
7. Der Umsetzungsplan E-Government. URL: https://www.amministrazione digitalesvizzera.ch/ application/files/4316/4554/6943/Umsetzungsplan_2022_DE.pdf.
8. Pyroha, I., Tokarchuk, L., Perezhniak, B., Nikitenko, L., & Berch, V. (2022). E-democracy: an urgent need or a tribute to fashion? Legal analysis. *Amazonia Investiga*, 11(51), 240–249. https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.24.
9. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо порядку розроблення, затвердження, реалізації, проведення моніторингу та оцінювання реалізації стратегій розвитку територіальних громад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0265914-22#Text.

10. Zákon č. 539/2008 Z. z. Zákon o podpore regionálneho rozvoja. URL: https://www.zakonypreludi.sk/zz/2008-539.
11. Стратегія здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1467-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1467-2021-%D1%80#Text.
12. Harnessing Digital – The Digital Ireland Framework. From Department of the Taoiseach. Published on 1 February 2022, Last updated on 22 August 2023. URL: https://www.gov.ie/en/publication/adf42-harnessing-digital-the-digital-ireland-framework/.
13. King S.F. Citizens as customers: Exploring the future of CRM in UK local government. *Government Information Quarterly*. 2007. Т. 24. № 1. С. 47–63.
14. Mu R., Haershan M., Wu P. What organizational conditions, in combination, drive technology enactment in government-led smart city projects? *Technological Forecasting and Social Change.* 2022. Т. 174.
15. Гасимов Р. Цифрова нерівність в Україні як проблема державного управління. *Публічне урядування.* 2017. № 1 (6). С. 43–52.
16. Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Палапа Б.Б. Соціальне підприємництво: поняття та ознаки. *Науковий вісник УжНУ*. Серія «Право». Випуск 75(1). Ч. 1. 2023. С. 33–39.
17. Бєлов Д.М., Легеза Є.О. Форми та методи правового регулювання захисту прав споживачів щодо поводження з відходами на державному рівні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2024. С. 105–109.
18. Лазур Я.В. Забезпечення прав і свобод громадян України у сфері публічного управління: адміністративно-правовий механізм: монографія. К.: Четверта хвиля. 2010. 240 с.
19. Лазур Я.В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні. *Форум права*. 2009. № 3. С. 392–398.

УДК 342.731
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.33

РЕЛІГІЙНА СВОБОДА: СУЧАСНИЙ ЗМІСТ І МІСЦЕ В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Полешко А.В.,
аспірант відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
НАН України
ORCID: 0000-0001-5998-2924

Полешко А.В. Релігійна свобода: сучасний зміст і місце в системі прав людини.

Стаття стосується аналізу сучасних концепцій і перспективної візії змісту релігійної свободи та має на меті сформувати узагальнений сучасний виклад змісту релігійної свободи, а також визначити її місце в системі прав людини. У цій статті продовжується дослідження, розпочате щодо історичної динаміки релігійної свободи.

Актуальність дослідження обґрунтовується нагальністю питань віровизнання та віросповідання в контексті зростання числа прихильників тієї чи іншої релігії, а також використання релігійних наративів у політичних цілях. Крім цього, новітні чинники формування постсекулярного суспільства (урізноманітнення відношення до релігії й типів релігійності) зумовлюють ерозію класичного визначення предмету релігійної свободи, що зумовлює потребу в аналізі новітньої візії досліджуваної свободи; визначення й уточнення її предмету й меж застосування.

У статті аналізуються і співставляються модерна (панівна) й новітня (що перебуває у становленні) концепції релігійної свободи. Перша загалом розвивається у площині «сформована релігія – атеїзм»; передбачає можливість вибору та здійснення відношення (позитивного чи негативного) до релігії. Такий підхід закріплюють основні міжнародно-правові акти.

Новітня концепція релігійної свободи сформована, передусім, практикою ЄСПЛ і є адекватною до викликів постсекулярного суспільства. У рамках цієї концепції предмет досліджуваної свободи сформовано як комплекс переконань, які становлять основу світогляду; не підлягають сумніву або перевірці та покладаються аксіоматично (вірою), незалежно від спрямування таких переконань на певний предмет (тобто можуть охоплювати як релігійну, так і нерелігійну проблематику). При цьому практика ЄСПЛ визначає ознаки переконань, що підлягають захисту (серед яких метафізична спрямованість, серйозність і важливість для людини, достатній рівень визначеності та сталості), і створює передумови для необмеженої варіативності віровизнання (зокрема, відсутні вимоги стосовно їхньої відомості загалу або простежуваності).

Автором надано узагальнення практики ЄСПЛ за статтею 9 Євроконвенції; обґрунтовано основні ознаки й підходи новітньої концепції релігійної свободи.

Ключові слова: віра, права людини, практика ЄСПЛ, постсекулярне суспільство, переконання, релігійна свобода, свобода віросповідання, свобода совісті.

Poleshko A. Religious Freedom: Modern Content and Place within the System of Human Rights.

The article deals with the analysis of modern concepts and a perspective vision of the content of religious freedom and aims to form a generalized modern statement on the content of religious freedom, as well as to determine its place within the system of human rights. This article continues the research begun in regard of the historical dynamics of religious freedom.

The relevance of the study is justified by the urgency of the issues of religion and confession in the context of the growing number of adherents of one or another religion and the use of religious narratives for political purposes. In addition, the latest factors in the formation of the post-secular society (diversification of the relationship to religion and types of religiosity) lead to the erosion of the classical definition of the subject of religious freedom, which causes the need to analyze the latest vision

of the studied freedom; definition and specification of its subject and limits of application.

The article analyzes and compares the modern (dominant) and the newest (emerging) concepts of religious freedom. The first generally develops in the plane of «formed religion – atheism» and provides for the possibility of choosing and implementing a relationship to religion. This approach is enshrined in the main international legal acts.

The latest concept of religious freedom is shaped, first of all, by the practice of the ECtHR and is adequate to the challenges of a post-secular society. Within the framework of this concept, the subject of researched freedom is formed as a set of beliefs that form the basis of the worldview and are axiomatically (faith-based), regardless of the orientation of such beliefs to a specific subject (that may deal with religious or non-religious issues). At the same time, the practice of the ECtHR defines the features of beliefs that are subject to protection (including their metaphysical nature, seriousness for a person, a sufficient level of stability and development) and creates prerequisites for unlimited variability of confession (choice of belief).

The author provided a summary of the ECtHR's practice under Article 9 of the European Convention; outlined the main features and approaches of the latest concept of religious freedom.

Key words: belief, ECtHR practice, faith, freedom of religion, freedom of conscience, human rights, religious freedom, post-secular society.

Постановка проблеми. Питання здійснення права на релігійну свободу (зокрема, у частині визначення меж її застосування; характерних ознак; розрізнення з іншими правами людини) залишаються вкрай актуальними.

Раніше нами було досліджено основні тенденції історичної динаміки змісту релігійної свободи й виділено її основні концепції, що розвиваються наразі – модерну й новітню (постсекулярну) [1]. Водночас, залишається потреба в детальнішій розробці новітнього стану релігійної свободи; уточненні її предмету; визначенні її місця в системі прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання здійснення релігійної свободи (свободи совісті, свободи віросповідання) підлягало дослідженню з боку низки науковців: О.М. Бикова, М.М. Колиби, О.А. Лаврика, В. Лубського, Г.П. Лупарєва, В.В. Новікової, Ю.О. Пайди, А.В. Пчелінцева, Ф.М. Рудницького, В.М. Савельєва, О.Н. Сагана, О.К. Соколенко, С.С. Хмельова, Л.В. Ярмол та ін.

Водночас, наразі бракує дослідження новітньої візії релігійної свободи, найбільш ґрунтовне осмислення котрої знаходить вияв у практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Мета дослідження. Ця стаття має на меті сформувати узагальнений сучасний виклад змісту релігійної свободи, а також визначити її місце в системі прав людини.

Подальший аналіз, загалом, є найбільш актуальним для європейського права, а правові системи держав мусульманської правової сім'ї, законодавство яких цілком відкидають релігійну свободу (Саудівська Аравія, Іран), або соціалістичної правової сім'ї, що лише декларують її без забезпечення реального механізму реалізації (Куба, КНДР), виключено з нього як такі, що не становлять інтересу для мети дослідження.

Виклад основного матеріалу.

Модерна концепція релігійної свободи. Сучасна епоха становлення релігійної свободи представлена модерною (панівною) й новітньою (що перебуває у становленні) концепціями.

Раніше ми детальніше дослідили становлення модерної концепції релігійної свободи [1], яка розвивається переважно в дуальній площині «сформована релігія – атеїзм» і передбачає, зокрема, необмежений вибір й обмежене лише законом здійснення будь-якого позитивного (вибір будь-якої релігії) або негативного (вибір жодної з них) відношення особи до релігії; секулярну державу; захист організованого віросповідання; осмислення релігії як елемента світогляду. Серед правових норм, у яких вона знаходить своє відображення, – зокрема, стаття 18 Декларації прав людини 1948 року [2] (надалі – «*Декларація*»), статті 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року [3] (надалі – «*Пакт*»), положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [4] (надалі – «*Закон*»).

Викладена модерна концепція зустрічає критику як з боку сучасної доктрини, так і з боку новітньої концепції релігійної свободи, що формується передусім, ЄСПЛ при застосуванні та тлумаченні Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [5] (надалі – «*Євроконвенція*»).

Вербальні позначення релігійної свободи. Для подальшого аналізу важливо дослідити й уточнити співвідношення використовуваних вербальних позначень (найменувань) досліджуваної свободи.

Серед основних позначень релігійної свободи зустрічаються «свобода віросповідання», «свобода світогляду», «свобода совісті» (*conscience*), «свобода релігії» (*religion*). Так, наприклад, за Декларацією (стаття 18) і Пактом (стаття 18) захисту підлягають «свобода совісті, релігії» (*freedom of conscience and religion*); у Підсумковому документі Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 15.01.1989, Паризької хартії для нової Європи від 21.11.1990 використовується термін «свобода думки, совісті, релігії і переконань»; у Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини від 26.05.1995 йдеться про «свободу думки, совісті і віросповідання»; у Конституції України [6, стаття 35] йдеться про «свободу світогляду і віросповідання»; у Конституції Республіки Польща [7, стаття 48] – про «свободу совісті та релігії» (*sumienia i wyznania*).

Таким чином, ключовими словами при позначенні релігійної свободи наразі залишаються «світогляд», «совість», «віросповідання», «релігія», які почергово комбінуються та/або охоплюють одне одне.

З огляду на застосовні визначення наведених термінів [8, 9, 10, 11, 12, 13] можна дійти висновку, що «світогляд» і «совість» можуть розглядатися як синоніми; водночас, «релігія», а також її умоглядний вибір («віровизнання») і її практика («віросповідання»), є специфічною складовою світогляду / совісті. При цьому змістом світогляду (совісті) є переконання; натомість, змістом релігії виступають специфічні переконання, характерні риси яких буде виокремлено нижче. Відтак, релігія (і релігійна свобода) виступають окремим (частиною) стосовно загального (цілого) – світогляду (і свободи совісті або переконань). Таку позицію поділяють, серед іншого, науковці С.С. Хмельов [14] і Ю.Ю. Пайда [15].

Тісний зв'язок світогляду (совісті) та релігії, що проявляється у становленні комбінованого предмету досліджуваної свободи, може бути пов'язаний із тривалим пануванням релігійного світогляду. Згодом релігійні переконання постали як окремий предмет і специфічний елемент світогляду. Таку позицію поділяє низка дослідників [16, 17, 18].

Новітня концепція релігійної свободи за практикою ЄСПЛ. Передбачена модерною концепцією площина досліджуваної свободи («атеїзм – сформована релігія») зустрічає критику в сучасній доктрині, починаючи з 1990-х рр. [19, 20] і не є цілком адекватною до постсекулярних викликів (урізноманітнення ставлення до релігії; виникнення нових форм релігійності, які не набули достатньої інституціоналізації; поширення переконань квазірелігійного або нерелігійного характеру), які вимагають «переходу від дуалістичного до плюралістичного розуміння світоглядної свободи» [21] і, відтак, уточнення змісту релігійної свободи. У цьому контексті важливим є внесок ЄСПЛ, який розробив низку ознак переконань, на котрі може поширюватися захист за статтею 9 Євроконвенції (яка передбачає комплексний захист «релігії або переконання», не надаючи їх точного визначення або розмежування).

По-перше, ЄСПЛ експліцитно зазначає, що положення статті 9 Євроконвенції стосуються не тільки релігійних, а й інших переконань. Зокрема, таке твердження наводиться в рішенні ЄСПЛ у справі *Bayatyan v. Armenia* [68].

По-друге, релігія / переконання для захисту за статтею 9 Євроконвенції має досягти *високого рівня сили, серйозності, сталості і важливості.* Такі критерії ЄСПЛ висуває, зокрема, при оцінці скарг у справі *Eweida et al. v. the United Kingdom*. При цьому зазначено, що «*за умови дотримання згаданих вимог, обов'язок нейтральності і безсторонності держави є несумісним з будь-якою можливістю розсуду щодо законності таких переконань або способу їхнього вияву»* [22].

По-третє, релігія (переконання) має набути об'єктивного визначення, зокрема, адепт певної релігії (переконання) повинен бути здатним пояснити їхній зміст. Так, наприклад, ЄСПЛ відмовив у задоволенні скарги заявника у справі *X. v. the United Kingdom (1982)*, що заявляв вимоги, пов'язані з його релігією (заявник називав себе «світлопоклонником»), проте не зміг пояснити, у чому вона полягає [23].

По-четверте, заявлена релігія (переконання) не мати бути удаваною, тобто покликання на релігію (переконання) не має використовуватися для здійснення діяльності, що не підлягає захисту за статтею 9 Євроконвенції. Так, наприклад, ЄСПЛ у справі *X. and Church of Scientology v. Sweden* відмовився застосовувати положення статті 9 Євроконвенції у випадку здійснення заявником посилання на релігію як аргумент для комерційного продажу [24].

Важливо відзначити, що ЄСПЛ визнав такими, що підлягають захисту за статтею 9 Євроконвенції, не тільки різні релігійні течії, як традиційні (християнство, іслам, буддизм, індуїзм тощо), так і новітні, такі як неоязичництво [25] або рух Ошо [26], а також низку послідовних нерелігійних світоглядних течій, зокрема, пацифізм [27], саєнтологію [28]. Подібним чином, на підставі визнання переконання «*висловленням метафізичної концепції людини, що визначає її світобачення та рухає її вчинками, а тому не може бути відокремлена від релігійного культу*» ЄСПЛ поширив дію статті 9 Євроконвенції на атеїзм [29]. Окрім того, ЄСПЛ опосередковано відносить положення статті 9 Євроконвенції також до переконань агностиків, скептиків і індиферентних осіб [30].

Відтак, ЄСПЛ поширює захист за правом на релігійну свободу на необмежене коло специфічних переконань, які:

- людина здатна визначити самостійно на власний розсуд,
- стосуються основ світогляду людини й мають метафізичну природу,
- переважно є принципово аксіоматичними (основи таких переконань не підлягають перевірці або сумніву) і ґрунтуються на вірі,
- становлять самоцінність / самоціль (тобто не спрямовані на досягнення певного статусу, а навпаки визначають із себе подальшу поведінку людини),
- є дійсними й важливими для людини; визначають її поведінку; мають достатній ступінь визначеності та сталості (що не виключає модифікацій і зміни вибору).

Оскільки такі переконання не обов'язково стосуються проблематики Абсолюту (Бога), тобто можуть ґрунтуватися на вірі *загалом* (аксіоматичному покладенні принципу), що включає й нерелігійну віру (і, відтак, нерелігійні переконання й діяльність). Також ЄСПЛ не визначає як критерій інституціоналізацію (наявність спільноти або інших адептів) або впізнаваність (простежуваність, представленість) системи переконань, що відкриває поле для необмеженого обсягу варіацій вибору (віровизнання).

Оновлений зміст вербальних позначень. Наведена практика ЄСПЛ визначає новітній комплексний режим захисту релігії й переконань, не розмежовуючи їх і визначаючи досить широкі та специфічні границі застосування. Це зумовлює значну трансформацію у візії релігійної свободи та її зв'язку зі свободою переконань (совісті, світогляду).

Викладені вище ознаки предмету захисту за статтею 9 Євроконвенції визначають спільне поле переконань, як релігійних і нерелігійних, що мають аксіоматичну й метафізичну природу – тобто здатні виступати основою світогляду. Серед іншого, так окреслюється у правовій площині спільне поле релігій та ідеологій (що важливо для сучасного популізму й політичних маніпуляцій). Зауважте: переконання, що не задовольняють визначеним вище критеріям, підлягають захисту в рамках предметів інших прав і свобод (зокрема, свободи висловлювань, зборів, участі в публічному управлінні тощо).

Відтак, по-перше, підтверджується тісний зв'язок специфічних переконань світогляду й релігійних переконань, а по-друге, релігійні й нерелігійні переконання, розділені за модерної концепції, об'єднуються за утворюючим чинником – вірою. Отже, визначальною ознакою при новітньому підході ЄСПЛ до релігійної свободи (визначення її змісту та меж застосування) є не спрямованість переконання (відношення до релігії), а особливість такої спрямованості (аксіоматична, метафізична природа незалежно від предмету).

Висновки. Спостерігається становлення новітньої концепції релігійної свободи, яка здатна подолати недоліки модерної концепції в умовах постсекулярного суспільства та значний внесок у формування котрої робить Європейський суд з прав людини.

Така новітня концепція ґрунтується на комплексному захисті релігії й переконань (як релігійних, так і нерелігійних), об'єднаних за утворюючим чинником (вірою), особливостями природи (аксіоматичне покладення принципів; метафізична тематика) і значенню для людини (визначення її поведінки, важливість). При цьому допускається необмежена варіативність віровизнання за умови забезпечення достатньої визначеності та сталості переконань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Полешко А.В. Право на релігійну свободу: динаміка змісту поняття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Випуск 82: частина 1. С. 235-241. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/82-ch-1 (Дата звернення: 24.09.2024).
2. Universal Declaration of Human Rights. URL: https://www.un.org/sites/ un2.un.org/files/udhr.pdf (Дата звернення: 24.09.2024).

3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (Дата звернення: 24.09.2024).
4. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» № 987-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text (Дата звернення: 24.09.2024).
5. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://www.coe.int/uk/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols (Дата звернення: 24.09.2024).
6. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 254к/96-вр#Text (Дата звернення: 24.04.2022).
7. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. URL: https://www.sejm.gov.pl/prawo/ konst/polski/kon1.htm (Дата звернення: 24.09.2024).
8. Великий тлумачний словник української мови. URL: https://slovnyk.me/ dict/vts/світогляд (Дата звернення: 24.09.2024).
9. Філософський енциклопедичний словник. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/ Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf (Дата звернення: 24.09.2024).
10. Тлумачний словник Даля. URL: https://jak.koshachek.com/articles/ shho-take-sovist-tlumachnij-slovnik-dalja.html (Дата звернення: 24.09.2024).
11. Словник української мови. URL: http://sum.in.ua/s/sovistj (Дата звернення: 24.09.2024).
12. Українська релігієзнавча енциклопеція. URL: https://ure-online.info/ encyclopedia/virospovidannya/ (Дата звернення: 24.09.2024).
13. Український тлумачний словник. URL: https://ukrainian_explanatory.academic.ru/ 25073/віросповідання (Дата звернення: 24.09.2024).
14. Хмелев С.С. О трактовке понятия свободы совести. *Известия вузов*. 2010. № 2. С. 118–122.
15. Пайда Ю.Ю. Права людини і релігійна свобода в умовах діалогового характеру правової культури: монографія. Харків, ХНУВС. 2018. 364 с.
16. Domingo R. Restoring Freedom of Conscience. *Journal of Law and Religion*. 2015. No. 2. P. 176–179. URL: https://www.jstor.org/stable/24739203 (Дата звернення: 24.09.2024).
17. J.E.W. Jr. Liberty of Conscience. *Journal of Church and State*. Volume 5. Issue 2. November 1963. P. 157–164. URL: https://academic.oup.com/jcs/ article/5/2/157/787082 (Дата звернення: 24.09.2024).
18. Пчелинцев А.В. Свобода совести и вероисповедания как правовой институт. URL: http://www.rlinfo.ru/projects/conf0302/pchelintsev.html (Дата звернення: 24.09.2024).
19. Савельев В.Н. Свобода совести: история и теория. М., Мысль. 1991.
20. Ловинюков А.С. Закон СССР 1990 г. о свободе совести и религиозных организациях. *Советское государство и право*. 1991. № 4. С. 26–32.
21. Лупарев Г.П. Свобода совести: «священная корова» или конституционно-правовой анахронизм? *Религия и право*. 2002. № 2. С. 6.
22. Рішення ЄСПЛ у справі Eweida et al. v. the United Kingdom. URL: http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-116097 (Дата звернення: 24.09.2024).
23. Рішення ЄСПЛ у справі X v. the United Kingdom (1982). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-74335%22]} (Дата звернення: 24.09.2024).
24. Рішення ЄСПЛ у справі X. and Church of Scientology v. Sweden. URL: http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-74185 (Дата звернення: 24.09.2024).
25. Рішення ЄСПЛ у справі Ásatrúarfélagið v. Iceland. URL: http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-113920 (Дата звернення: 24.09.2024).
26. Рішення ЄСПЛ у справі Leela Förderkreis e.V. et al. v. Germany. URL: http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-89423 (Дата звернення: 24.09.2024).
27. Рішення ЄСПЛ у справі Arrowsmith v. the United Kingdom. URL: http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-104189 (Дата звернення: 24.09.2024).
28. Рішення ЄСПЛ у справі Scientology Kirche Deutschland e.V. v. Germany. URL: http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-3658 (Дата звернення: 24.09.2024).
29. Рішення ЄСПЛ у справі Union des Athées v. France. URL: http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-47477 (Дата звернення: 24.09.2024).
30. Рішення ЄСПЛ у справі Kokkinakis v. Greece. URL: http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-62384 (Дата звернення: 24.09.2024).

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 34.042.1: 351.74:343.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.34

ПОВНОВАЖЕННЯ ДЕРЖАВИ ЩОДО ВТРУЧАННЯ У РЕАЛІЗАЦІЮ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ (НА ПРИКЛАДІ НІМЕЧЧИНИ)

Бесага І.В.,
доктор філософії у галузі права,
доцент кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
факультету № 3 ІПФПНП,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-2736-4985
e-mail: animespirit12@ukr.net

Бесага І.В. Повноваження держави щодо втручання у реалізацію батьківських прав (на прикладі Німеччини).

У статті розглянуто правові механізми встановлення державного опікунства, зокрема повне піклування над дитиною, яке передбачене § 33 Книги VIII Кодексу соціального забезпечення щодо передачі опікунських прав Югентамту. Окрема увага приділяється питанню територіальної юрисдикції служби у справах дітей відповідно до § 86 КСЗ VIII, що залежить від тривалості перебування дитини у прийомній сім'ї. Аналізуються правові наслідки для біологічних батьків у випадку позбавлення їх батьківських прав та їх право на участь у житті дитини згідно з § 1666 Цивільного кодексу Німеччини.

Положення німецького законодавства, а саме Книги VIII КСЗ і ЦК Німеччини, надають державним органам, таким як Югентамт, широкі повноваження щодо вирішення питань, пов'язаних із місцем проживання дітей, їх освітою та медичним забезпеченням. Німецькі служби мають право втручатися у виховання дітей та навіть вилучати дітей з сім'ї без судового рішення, якщо існує загроза для дитини, що суттєво відрізняється від українського законодавства. В Україні втручання органів опіки є крайнім заходом, а захист прав батьків є сильнішим. У Німеччині ж пріоритет надається захисту дитини, навіть якщо це суперечить правам батьків.

Основною метою дослідження було вивчення обсягу повноважень німецької служби у справах дітей у питаннях встановлення опікунства над дитиною, батьки якої позбавлені батьківських прав, та вивчення можливості участі таких батьків у вихованні дітей. Результати аналізу показали, що Югентамт має законне право представляти дитину в усіх аспектах її життя. Німецьке законодавство дозволяє органам опіки ефективно реагувати на потреби дитини, що зокрема включає постійний нагляд за умовами виховання в прийомній сім'ї.

Німецьке законодавство також передбачає можливість збереження контактів між біологічними батьками, навіть якщо їх було позбавлено батьківських прав (якщо це не суперечить інтересам дитини). Судові рішення щодо цього приймаються з урахуванням конкретних обставин кожної справи, що забезпечує баланс між правами батьків та інтересами дитини. Дослідження демонструє, що у Німеччині пріоритет надається захисту добробуту дитини, а не правам батьків, що відображається у широких повноваженнях служб опіки та швидкому втручанні у випадках загрози дитині.

Ключові слова: захист прав дітей, батьківські права, опікунство, державне втручання, система прийомної сім'ї.

Besaha I.V. The authority of the state to intervene in the exercise of parental rights (based on the example of Germany).

The article examines the legal mechanisms for establishing state guardianship, specifically full custody of a child, as provided by § 33 of Book VIII of the Social Code regarding the transfer of guardianship rights to the Jugendamt. Particular attention is given to the issue of territorial jurisdiction of the child welfare service, according to § 86 of Book VIII, which depends on the length of time the child has spent in a foster family. The legal consequences for biological parents in cases of parental rights deprivation, as well as their right to participate in the child's life under § 1666 of the German Civil Code, are analyzed.

Provisions of German law, specifically Book VIII of the Social Code and the German Civil Code, grant state authorities such as the Jugendamt broad powers in matters concerning the residence, education, and medical care of children. German services have the right to intervene in child-rearing and even remove children from the family without a court decision if the child is in danger, which differs significantly from Ukrainian legislation. In Ukraine, state intervention is a last resort, and the protection of parental rights is stronger. In Germany, however, priority is given to the protection of the child, even if it conflicts with parental rights.

The main goal of the study was to explore the scope of the powers of the German child welfare service in matters of establishing custody of a child whose parents have been deprived of their parental rights and to examine the possibility of such parents participating in their child's upbringing. The results of the analysis showed that the Jugendamt has the legal right to represent the child in all aspects of their life. German legislation allows guardianship authorities to respond effectively to the child's needs, including constant monitoring of the conditions in the foster family.

German law also provides for the possibility of maintaining contact between biological parents, even if they have been deprived of parental rights (as long as it does not contradict the child's best interests). Court decisions in such cases are made taking into account the specific circumstances of each case, ensuring a balance between parental rights and the child's best interests. The research demonstrates that in Germany, priority is given to the child's well-being over parental rights, as reflected in the broad powers of guardianship services and prompt intervention in cases where the child is at risk.

Key words: protection of children's rights, parental rights, guardianship, state intervention, foster care system.

Постановка проблеми. Воєнні дії на території України призвели до масової еміграції українських сімей за кордон. За даними Євростату, кількість українців у Німеччині станом на початок вересня 2024 року становила 1,11 млн осіб зі статусом тимчасового захисту [1]. Наші громадяни суттєво відчули на собі культурні відмінності, однак найбільшою проблемою стало незнання законодавства країни місця перебування, що в окремих випадках призвело до суттєвих негативних наслідків. Особливо неочікуваними для багатьох українців виявилися положення німецького законодавства щодо втручання держави у процес виховання дітей. Окремі випадки відкриття судових проваджень стосовно позбавлення батьківських прав громадян України набули широкого розголосу, зокрема в українських медіа.

Не дивлячись на те, що положення Сімейного кодексу України від 10.01.2002 № 2947-III у порівнянні з німецькими Книгою VIII (добробут дітей і молоді) Кодексу соціального забезпечення (надалі також – КСЗ VIII) та Цивільним кодексом (надалі також – ЦК Німеччини) [2; 3; 4] є більш строгими та передбачають ширші можливості держави щодо втручання у реалізацію батьківських прав, німецькі служби у справах дітей і молоді (Югентамт, нім. Jugendamt) мають широкі повноваження щодо вирішення питань про місце проживання дитини, її освіту та медичне забезпечення. Югентамт може ініціювати процедури вилучення дітей з сім'ї без судового рішення у критичних ситуаціях, якщо існує реальна загроза для дитини. Він активно працює з сім'ями, надаючи їм підтримку та допомогу в питаннях виховання дітей. Цей орган також має право втручатися у виховання дітей, контролювати належність виконання батьківських обов'язків, надавати підтримку сім'ям під час криз, призначати опікунів (навіть якщо батьки не позбавлені батьківських прав), а за необхідності – представляти інтереси дитини в суді (§ 27–§ 35 та § 42 КСЗ VIII; § 1666, § 1773–§ 1775 ЦК Німеччини).

Українські органи не мають таких широких повноважень, як німецький Югентамт, і часто приймають рішення на підставі розслідувань, проведених за участю соціальних служб та право-

охоронних органів. У Німеччині захист дитини є пріоритетом навіть перед правами батьків, що дозволяє державним органам діяти на випередження. В Україні захист прав батьків є сильнішим, а втручання органів опіки є крайнім заходом, що може призводити до тривалого перебування дитини в неналежних умовах.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження прав дітей, зокрема в системі соціального захисту, є важливою та багатогранною темою в Німеччині. Базова структура цього права регулюється актами, що визначають механізми підтримки та захисту дітей, молоді та сімей, а також їх участь у прийнятті рішень. Основи правового регулювання в цій галузі висвітлюються у працях К. Бернзена (C. Bernzen). Участь сімей у плануванні допомоги розглядається у розвідках Й. Демскі (J. Demski), С. Патрини (S. Patrin), С. Піса (S. Pies) і К. Шраппера (C. Schrapper). Практики догляду за дітьми в прийомних сім'ях розглянуто в М. Діуані (M. Diouani) і Е. Хелмінга (E. Helming). Е.-М. Гро (E.-M. Groh) звертає увагу на психологічні аспекти дітей у прийомних сім'ях. Соціально-педагогічні аспекти роботи з дітьми у прийомних родинах розглядають Ф. Фрюштель (F. Früchtel), В. Будде (W. Budde) та Е. Ханчі (E. Hanchi).

Метою публікації є визначення обсягу повноважень служби у справах дітей у Німеччині щодо встановлення опікунства над дитиною, батьки якої були позбавлені батьківських прав. Окремим питанням піднімається тема участі батьків, які були позбавлені батьківських прав, у вихованні дитини.

Виклад основного матеріалу.

І. Правові аспекти передачі опікунських прав Югентамту. У разі позбавлення осіб їх батьківських прав над дітьми встановлюється опікунство, яке, як правило, здійснюється або призначеним опікуном, або державним органом, таким як служба у справах дітей. У цьому випадку мова йде про державне опікунство. Служба у справах дітей стає законним представником дитини та має право приймати рішення у всіх сферах її життя, включаючи вибір прийомної сім'ї, школи, медичне забезпечення та інші важливі питання. Якщо йдеться про позбавлення батьківських прав біологічних батьків і влаштування дитини до прийомної сім'ї або до прийомної особи, це називається безстроковим повним піклуванням (§ 33 КСЗ VIII).

Повне піклування є формою догляду за дитиною в прийомній сім'ї, коли дитина тимчасово або тривалий час проживає з прийомними батьками. Прийомна сім'я піклується про дитину в повсякденному житті та забезпечує її основні потреби, такі як житло, харчування та виховання [5, с. 49]. Хоча прийомна сім'я не є законним опікуном, вона повинна щодня піклуватися про дитину та забезпечувати її потреби. Прийомна сім'я не має всіх юридичних повноважень щодо дитини (як опікун), але несе відповідальність за фізичний догляд та виховання. Загальна відповідальність залишається за місцевою службою у справах дітей згідно з § 79 КСЗ VIII (обов'язок щодо надання послуг).

Відповідно до ч. 3 § 37 КСЗ VIII, служба у справах дітей в межах своїх службових обов'язків зобов'язана перевіряти на місці, чи забезпечує прийомна особа виховання, сприятливе для добробуту дитини (так звана контрольна функція). Це передбачає певну прив'язаність вибору служби у справах дітей, яка здійснюватиме опікунство над дитиною, до місця проживання дитини (яке у випадку передачі дитини до прийомної сім'ї зазвичай є місцем проживання цієї сім'ї). Відповідно до ч. 6 § 86 КСЗ VIII передбачено спеціальне правило щодо місцевої юрисдикції при наданні допомоги відповідно до § 27 у поєднанні з § 33 КСЗ VIII. Якщо дитина проживає два роки у прийомній сім'ї і можна припустити, що її перебування там триватиме постійно, відповідальність переходить до місцевого органу, на території якого прийомна особа має постійне місце проживання. Витрати на надання цієї допомоги покриває попередньо відповідальний місцевий орган в рамках свого обов'язку щодо компенсації витрат (§ 89a КСЗ VIII) [6, с. 3].

Відповідальність за розміщення дитини чи підлітка згідно з § 33 КСЗ VIII лежить на службі у справах дітей, яка передала дитину. Оскільки повне піклування є послугою дитячої та молодіжної допомоги (п. 4 ч. 2 § 2 КСЗ VIII), застосовується § 86 КСЗ VIII. Згідно з цим, зазвичай вирішальним є місце постійного проживання батьків (ч. 1 § 86 КСЗ VIII); якщо батьки проживають окремо, важливим є місце проживання того з батьків, хто здійснює батьківські права або з ким дитина проживала до цього моменту (ч. 2 § 86 КСЗ VIII). Крім того, передбачено багато інших варіантів, щоб охопити якомога більше життєвих і сімейних ситуацій [7, с. 79].

З урахуванням змісту положень § 86 КСЗ VIII, якщо обидва батьки позбавлені батьківських прав, відповідальність за дитину покладається на службу у справах дітей в районі, де дитина

останнім часом проживала або де вона фактично перебуває. Якщо дитина не має постійного місця проживання, відповідальність визначається за місцем, де дитина перебувала перед початком надання допомоги. У § 86 ч. 6 КСЗ VIII врегульовано місцеву/територіальну відповідальність у випадках тривалого піклування. Відповідно до цього правила, відповідальність може перейти до іншої служби у справах дітей, якщо піклування триває понад два роки [7, с. 79].

Відповідно до § 86 ч. 6 КСЗ VIII, служба у справах дітей стає відповідальною за дитину, якщо вона проживає два роки у прийомній сім'ї і очікується, що перебування там буде тривалим. Важливо, щоб дитина регулярно жила в сім'ї поза батьківським домом і отримувала там належні умови. Закон не вимагає, щоб за цей період обов'язково надавалась допомога; вирішальним є те, що дитина протягом встановленого періоду проживала у прийомній сім'ї. Це положення враховує зв'язки, які склалися під час перебування дитини. Частина 6 § 86 КСЗ VIII може бути застосована навіть на початку надання допомоги, якщо дитина вже понад два роки проживає у прийомній сім'ї. Тривале перебування дитини передбачається, якщо повернення до біологічних батьків наразі виключене, а прийомна особа готова надати дитині майбутнє з відкритими можливостями. Прогноз щодо тривалості перебування базується на даних, зазначених у плані допомоги та його подальших перевірках.

II. Взаємозв'язок між наявністю батьківської опіки та правом біологічних батьків на участь у житті дитини. При тлумаченні та застосуванні § 1666 Цивільного кодексу Німеччини необхідно враховувати особливий захист, який сім'я користується згідно зі положеннями статті 6 Основного закону.

Перше речення другого абзацу статті 6 Основного закону Німеччини гарантує батькам право на виховання та піклування. Виховання дитини є передусім обов'язком батьків, і це «природне право» не надається державою, а визнається нею як належне. У принципі, батьки мають право без державного втручання самостійно вирішувати, як піклуватися та виховувати своїх дітей, виконуючи свої батьківські обов'язки. Однак щодо дитини її найкращі інтереси мають бути основним критерієм для належності батьківського піклування та виховання [8, с. 567, 569]. Обмеження або позбавлення батьківських прав є найрадикальнішими заходами, які держава може вжити для захисту прав дитини. Відповідне рішення ухвалюється сімейним судом на основі рівня загрози, з урахуванням принципу пропорційності [9, с. 18].

Відповідно до § 1666 BGB, батьків можуть частково або повністю позбавити батьківських прав, якщо їхня поведінка або життєві обставини створюють загрозу для фізичного, психічного чи емоційного добробуту дитини. Це може включати: небезпеку для дитини, нехтування її потребами, зловживання алкоголем або наркотиками батьками, а також недостатній нагляд. У випадку позбавлення батьківських прав це, як правило, тягне за собою такі правові наслідки: 1) батьки втрачають право приймати рішення щодо життя дитини. Позбавлення батьківських прав означає, що відповідна особа втрачає можливість юридично впливати на дитину, більше не може приймати рішення щодо освіти, медичного забезпечення, виховання дитини або місця її проживання; 2) суд призначає опікуна або передає право опіки службі у справах дітей, яка представляє інтереси дитини (ч. 1 § 1773 ЦК Німеччини); 3) служба у справах дітей має право згідно з § 33 КСЗ VIII розмістити дитину в прийомній сім'ї або в іншій відповідній установі для її захисту.

Дагмар Цорн також зазначає, що § 1680 ЦК Німеччини (передача прав опікуна одному з біологічних батьків) не застосовується, якщо батьків повністю позбавлено батьківських прав відповідно до ч. 1 § 1696 ЦК Німеччини. Заходи з довготривалим ефектом повинні регулярно переглядатися (ч. 3 § 1696 ЦК Німеччини), і якщо вони більше не є необхідними, їх потрібно скасувати, що особливо важливо у випадках повного позбавлення батьківських прав [10, с. 245]. Мартін Пробст, аналізуючи рішення Верховного суду Німеччини, зазначає, що повне позбавлення батьківських прав (або їх обмеження) не завжди автоматично означає повну заборону контактів батьків з дитиною. У німецькому законодавстві передбачено, що навіть якщо батьки частково або повністю втрачають батьківські права, їм все ж може бути надано право на особистий контакт з дитиною, якщо це відповідає її інтересам. Відповідно, суд має враховувати положення § 1666 ЦК Німеччини та § 1684 ЦК Німеччини, приймаючи рішення щодо обмеження або заборони контактів батьків з дитиною. Це означає, що батьки, навіть після позбавлення батьківських прав, можуть зберігати право на спілкування з дитиною, якщо це не шкодить її благополуччю [11, с. 130–132].

Цивільне та сімейне право також передбачають можливість того, що батьки, які позбавлені батьківських прав, можуть продовжувати брати участь у житті дитини в певному обсязі [12, с. 26-

27]. Наприклад, суд може залишити певні, обмежені права, такі як право на отримання інформації про стан дитини. Відокремлення дитини від її батьків є найсильнішим втручанням у батьківські права. Згідно зі ч. 3 статті 6 Основного закону, така відокремленість можлива лише в тому випадку, якщо поведінка батьків є настільки серйозною, що становить постійну загрозу для фізичного, психічного чи емоційного добробуту дитини [13, с. 60, 79].

Конституційний суд Німеччини з 2007 року часто займається питаннями допустимих меж втручання в батьківські права. Суд зазначає, що оптимальне забезпечення розвитку дитини не є завданням держави. У своїх рішеннях він підкреслює необхідність збереження балансу між обсягом батьківських прав і захистом інтересів дитини. Йонас Гьольтіг, підсумовуючи позиції суду з цих питань, доходить висновку, що суд частіше ухвалює рішення на користь батьків, говорячи не стільки про необхідність забезпечення добробуту дитини, скільки про відсутність суттєвих ризиків для її добробуту [14].

Також слід враховувати, що поняття «прийомна сім'я» охоплює як сім'ї, так і окремих осіб, які на постійній основі виховують і доглядають за однією або кількома дітьми чи підлітками у своєму домогосподарстві. При влаштуванні дітей і підлітків до іншої сім'ї використовується концепція «відкритої» сім'ї, тобто життєві спільноти з різними формами організації, як із власними дітьми, так і без, можуть бути відповідними прийомними особами, за умови, що вони здатні належним чином пристосувати своє виховання до особливих потреб дітей. Важливими є розуміння прийомною сім'єю життєвої ситуації та потреб дитини, а також готовність прийняти «подвійне батьківство». Це вимагає від прийомних батьків тісної співпраці з відповідними фахівцями служби у справах дітей. Крім того, необхідно, щоб прийомні батьки координували свої дії з іншими сторонами, зацікавленими в позитивному розвитку дитини. В інтересах дитини вони повинні бути готові поважати біологічну сім'ю і співпрацювати з нею, щоб забезпечити відповідний контакт між дитиною та її колишньою сім'єю [6, с. 3].

III. Особливості залучення осіб, позбавлених батьківських прав, до процедури планування допомоги. Відповідно до речення 3 ч. 1 § 37 КСЗ VIII, під час перебування дитини в прийомній сім'ї надається супутня консультація та підтримка для сприяння зв'язку дитини з її біологічною сім'єю. Це свідчить про те, що закон підтримує збереження зв'язків дитини з її батьками, навіть якщо дитина знаходиться в прийомній сім'ї.

Сальго Людвіг зазначає, що § 1684 ЦК Німеччини є центральною нормою щодо права на відвідування, але текст цієї норми прямо не застосовується до дітей у прийомних сім'ях. Однак офіційне обґрунтування цього параграфу вказує на те, що право на відвідування також належить батькам стосовно дітей, які перебувають у третіх осіб, таких як прийомні батьки. Вчений підкреслює, що навіть батьки без прав на опіку мають право на відвідування дитини (ч. 1 § 1671 та ч. 2 § 1626a ЦК Німеччини). Обмеження батьківських прав через загрозу добробуту дитини не призводять автоматично до обмежень права на відвідування. Це питання залишається на розсуд сімейного суду (частини 3 та 4 § 1684 ЦК Німеччини) [15, с. 18-19].

Частина 5 § 36 КСЗ VIII підкреслює важливість залучення батьків, які не мають батьківських прав, до процесу планування допомоги, якщо це визнано за доцільне. Основні моменти цієї норми такі: батьки, які не мають прав на опіку (наприклад, коли батьківські права були відібрані), можуть бути залучені до складання плану допомоги, якщо це доцільно у конкретній ситуації. Це забезпечує врахування їхньої точки зору та можливу роль у житті дитини, навіть якщо їхні юридичні повноваження обмежені.

Консультація з планування допомоги є центральним елементом процедури планування допомоги відповідно до КСЗ VIII. На цій зустрічі беруть участь всі зацікавлені сторони, включаючи батьків, представників ювенальної юстиції, соціальних працівників та інших фахівців, щоб обговорити ситуацію дитини та узгодити план допомоги. Згідно з рекомендаціями щодо планування допомоги відповідно до § 36 КСЗ VIII, навіть якщо батьки не мають батьківських прав і їхня участь у процедурі планування допомоги не передбачена законом, все ж слід розглянути можливість їх залучення. Це може бути корисним з соціально-педагогічної точки зору для підтримання зв'язку між батьками та дитиною, а також з огляду на можливе повернення батьківських прав у майбутньому [16, с. 8]. Цю позицію також підтримують науковці [17, с. 10; 18].

Залучення отримувачів послуг, включаючи батьків, які втратили батьківські права, є важливим складником соціальної роботи та процесу планування допомоги. В рамках концепції орієнтації на життєве середовище, яка підкреслює важливість залучення всіх учасників, що впливають на

процес допомоги, батьки, навіть якщо вони втратили батьківські права, мають право брати участь в обговоренні рішень, які стосуються їхніх дітей [19]. Діалог між фахівцями та батьками може допомогти виявити їхні потреби та перспективи, що, в свою чергу, призведе до розробки ефективніших планів допомоги для дітей. Залучення батьків до процесу прийняття рішень є вирішальним для успіху реабілітації та відновлення їхніх сімейних зв'язків, що є головною метою соціальної роботи з дітьми [20, с. 53; 21].

Оскільки допомога при розміщенні дитини в прийомній сім'ї повинна надаватися протягом тривалого часу, вона має бути організована у співпраці кількох фахівців, і має бути складений план допомоги (ч. 2 § 36 КСЗ VIII). Відповідно до ч. 5 § 36 КСЗ VIII, батьки, які не мають батьківських прав, можуть брати участь у складанні та перевірці плану допомоги. Рішення про те, чи, як і в якому обсязі відбуватиметься така участь, повинно прийматися з урахуванням волі та інтересів дитини, а також осіб, які мають опікунські права.

Відповідно до § 18 КСЗ VIII, соціальні служби зобов'язані пропонувати консультації з питань контактів, проте не мають права самостійно вирішувати про обмеження чи виключення таких контактів. Організація контактів повинна бути частиною планування допомоги, при цьому юридичні вимоги біологічних батьків мають відповідати чутливим потребам дітей і новим зв'язкам у рамках тривалої опіки. У разі конфліктів між вимогами біологічних батьків і менш шкідливою альтернативою для дитини, слід звернутися до сімейного суду. Співпраця з біологічними батьками не повинна означати безмежну лояльність до них, особливо якщо це шкодить дитині. Важливо, щоб прийомні батьки були лояльні до дітей та захищали їх від шкідливих вимог. Планування допомоги повинно бути спрямоване на забезпечення стабільного середовища для дітей, щоб уникнути подальших розривів у стосунках та госпіталізацій [22, с. 180].

Це також відображається в актах правозастосування. У постанові Вищого суду земель Карлсруе від 06.05.2013 зазначено, що при призначенні третьої особи опікуном слід особливо звертати увагу на те, як це вплине на можливість дитини підтримувати контакт зі своєю біологічною родиною [23]. Судова практика також виходить з того, що при прийнятті рішення про позбавлення батьківських прав і передачу опіки іншій особі суди повинні враховувати особливості конкретного випадку, поважати інтереси біологічних батьків, а також їхню позицію та особистість, при цьому ставлячи інтереси дитини на перше місце. Позбавлення батьківських прав не призводить автоматично до обмеження особистого контакту. Відповідно до ч. 4 § 1684 ЦК Німеччини, таке обмеження в окремих випадках дозволено для забезпечення безпеки дитини. Такий же висновок також було зроблено в постанові Федерального Верховного суду Німеччини від 21.09.2022 [24].

Висновки. Німецькі органи, такі як Югентамт, мають широкі повноваження щодо забезпечення благополуччя дітей, включаючи можливість вилучення дитини з сім'ї без судового рішення у разі загрози її безпеці. Це викликає певні розбіжності у порівнянні з українськими нормами, де втручання органів опіки є крайнім заходом і батьківські права захищаються сильніше. Югентамт у Німеччині має право встановлювати опікунство над дітьми, якщо батьків було позбавлено прав. Це включає прийняття рішень щодо медичного обслуговування, освіти та інших сфер життя дитини. Прийомні сім'ї, що приймають на себе повне піклування, хоча і не мають усіх юридичних прав опікуна, забезпечують щоденний догляд за дитиною. Законодавство Німеччини також передбачає контроль з боку органів щодо умов, у яких виховується дитина, зокрема через перевірки прийомних сімей.

Питання про взаємозв'язок між батьківськими правами та правом на участь біологічних батьків у житті дитини залишається актуальним. Німецьке законодавство дозволяє батькам, навіть після позбавлення прав, зберігати право на особистий контакт з дитиною, якщо це відповідає її інтересам. Суд може переглядати заходи з обмеження або позбавлення прав, а також залишити батькам деякі обмежені права, наприклад, право на інформацію про стан дитини.

Особлива увага приділяється збереженню зв'язку дитини з її біологічною сім'єю навіть у разі перебування у прийомній сім'ї. Законодавство Німеччини підтримує і заохочує такий контакт, що допомагає дитині зберігати зв'язок із батьками, хоча це питання часто вирішується за участі суду та залежить від конкретної ситуації. Таким чином, німецька модель захисту прав дитини передбачає активне втручання держави для забезпечення її благополуччя, що відрізняється від української системи, де акцент робиться на захисті батьківських прав. Подальші аспекти досліджень також передбачають встановлення особливостей процедури планування допомоги дітям, які перебувають у прийомних сім'ях Німеччини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фролов Б. Українці масово їдуть із Німеччини: на те є важлива причина, – Євростат. УНІАН (2024, 12 вересня). URL: http://surl.li/prgbwv (дата звернення: 14.10.2024).
2. Сімейний кодекс України: Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
3. Bürgerliches Gesetzbuch. URL: http://surl.li/osoegf (дата звернення: 16.09.2024).
4. Sozialgesetzbuch. Achtes Buch (VIII). Kinder- und Jugendhilfe. URL: http://surl.li/ldmdst (дата звернення: 16.09.2024).
5. Küfner M., Schönecker L. Die Entscheidung für die Unterbringung eines Kindes in einer Pflegefamilie. *Pflegekinderhilfe* : Handbuch / Kindler H., Helming E., Meysen T., Jurczyk K. (Hrsg.). München: Deutsches Jugendinstitut e.V., 2010. S. 48–99.
6. Sächsisches Landesjugendamt. Empfehlung zur Ausgestaltung der Hilfe zur Erziehung in einer anderen Familie – § 33 SGB VIII (Vollzeitpflege). Verabschiedet vom Landesjugendhilfeausschuss am 06.09.2007. Beschluss 11/2007 LJHA, 2007.
7. Küfner M. Örtliche Zuständigkeit und Kostenerstattung bei Dauerpflegeverhältnissen (§ 86 Abs. 6 SGB VIII). *Pflegekinderhilfe* : Handbuch / Kindler H., Helming E., Meysen T., Jurczyk K. (Hrsg.). München: Deutsches Jugendinstitut e.V., 2010. S. 79–88.
8. Bundesverfassungsgericht. 1 BvR 188/80 (17. Februar 1982). 1982.
9. Groh E.-M. Die psychische Belastung bei Pflegekindern: Vorhersage ihrer posttraumatischen Symptomatik und Adaption eines neuen Instruments zur Erfassung ihrer allgemeinen psychischen Belastung. Ludwig-Maximilians-Universität München; 2010. URL: http://edoc.ub.uni-muenchen.de/12333/1/Groh_Eva-Maria_G.pdf (дата звернення: 22.09.2024).
10. Zorn D. Das Recht der elterlichen Sorge: Voraussetzungen, Inhalt und Schranken. 3. verb. Aufl. Berlin, 2011.
11. Probst M. Voraussetzungen einer Kindeswohlgefährdung. *Juristische Rundschau*. 2024. № 3. S. 130–139. Doi: 10.1515/juru-2023-2047.
12. Mecke C., Scheiwe K. Gemeinsame Elternverantwortung: Eine rechtsvergleichende Studie zu Grundfragen und Problemen beim Elternkonflikt getrennt lebender Eltern. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2018. Doi: 10.17875/gup2018-1100.
13. Bundesverfassungsgericht. 1 BvR 2006/98 (22. August 2000). 2000.
14. Höltig J. Das Verhältnis von Elternrecht und Kindeswohl in der neueren Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts: Eine Analyse vor dem Hintergrund des Beschlusses des Bundesverfassungsgerichts vom 21. Juli 2022 zur verpflichtenden Masernschutzimpfung gem. § 20 Abs. 8 und 9 IfSG. Parlamentarischer Beratungs- und Gutachterdienst des Landtags Nordrhein-Westfalen, 2023.
15. Salgo L. Gesetzliche Regelungen des Umgangs und deren kindergerechte Umsetzung in der Praxis des Pflegekinderwesens. *3. Jahrbuch des Pflegekinderwesens. Kontakte zwischen Pflegekind und Herkunftsfamilie* / Stiftung zum Wohle des Pflegekindes (Hrsg.). Idstein, 2004. S. 17–48.
16. Landesjugendhilfeausschuss. Empfehlungen zur Hilfeplanung nach § 36 SGB VIII: Beschluss des Landesjugendhilfeausschusses vom 2. Juli 2007. Landesamt für Soziales, Jugend und Versorgung des Landes Rheinland-Pfalz, Mainz, 2007.
17. Gerstner K. Umgangsrecht aus systemischer Sicht der Jugendhilfe. Eine quantitative Erhebung. 1. Aufl. Hamburg, 2008.
18. Hanchi E. Systemische Beratung im Zwangskontext in der Arbeit des Allgemeinen Sozialen Dienstes des Jugendamtes. *Kontext*. 2016. № 47(2). S. 142–158. Doi: 10.13109/ kont.2016.47.2.142.
19. Thiersch H. Soziale Arbeit und Lebensweltorientierung: Handlungskompetenz und Arbeitsfelder: Gesammelte Aufsätze. Weinheim & Basel, 2015.
20. Harstick I., Wilke K. Dialogische Prozesse in der Sozialen Arbeit. Leverkusen, 2022.
21. Demski J. Partizipation in der Hilfeplanung. Böllert K. (Hrsg.). *Hilfeplangespräche in der Sozialpädagogischen Familienhilfe. Soziale Arbeit als Wohlfahrtsproduktion*. Wiesbaden: Springer VS. 2023. S. 95–159. doi: 10.1007/978-3-658-41402-3_4.
22. Diouani M. Von der Norm zum Einzelfall – Notwendige Konsequenzen für die Umgangspraxis im Pflegekinderwesen. *3. Jahrbuch des Pflegekinderwesens. Kontakte zwischen Pflegekind und Herkunftsfamilie* / Stiftung zum Wohle des Pflegekindes (Hrsg.). Idstein, 2004. S. 171–187.
23. Oberlandesgericht Karlsruhe. Beschluss vom 6. Mai 2013 - 5 WF 170/12, 2013.
24. Bundesgerichtshof. Beschluss des XII. Zivilsenats XII ZB 150/19 (21. September 2022), 2022.

УДК 347.451
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.35

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ

Вербовий А.О.,
студент 2 курсу ОР «Магістр»
Навчально-наукового інституту права
кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового Університету

Менів Л.Д.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового Університету
ORCID: 0000-0003-4491-3218
e-mail: meniv17@gmail.com

Вербовий А.О., Менів Л.Д. Актуальні питання захисту прав споживачів.

Стаття присвячена дослідженню актуальних питань захисту прав споживачів, що є важливим аспектом у контексті сучасного споживчого ринку. У роботі аналізуються основні проблеми, з якими стикаються споживачі в Україні, такі як порушення гарантійних зобов'язань з боку продавців, а також труднощі, пов'язані з проведенням незалежної експертизи для підтвердження факту неналежної якості товару.

Розглядаються критерії які приналежні для якісних товарів та послуг, права споживачів на якісні товари та послуг, а також механізми, які встановлені законодавством для захисту порушених прав споживачів, включаючи право на повернення товару, вимогу заміни товару, зменшення вартості товару, безоплатне усунення недоліків, в тому числі можливість отримання компенсації за товар неналежної якості. Крім того, досліджує роль державних органів у сфері захисту прав споживачів, які забезпечують реалізацію державної політики щодо захисту прав споживачів, а також їх роль у забезпеченні належного захисту прав споживачів, зокрема через проведення перевірок та накладання санкцій на порушників.

Стаття досліджує та звертає увагу на вплив технологічного розвитку у економічній сфері на права та обов'язки споживачів, зокрема широке використання споживачами безготівкових способів оплати, зазначаючи їхні переваги над звичайними методами оплати.

Стаття звертає увагу на проблеми, що виникають у процесі торгівлі в інтернет просторі, де питання захисту прав споживачів набувають особливої гостроти через складність комунікації між споживачем та продавцем, а також обговорюються питання адаптації національного законодавства до викликів які виникають внаслідок стрімкого технологічного розвиту та міжнародних стандартів та практик у сфері захисту прав споживачів, що є важливим у контексті інтеграції України до європейського правового простору.

Також в статті проаналізовано деякі судові рішення та статистичні данні щодо відновлення порушених прав споживачів через придбання товарів та послуг неналежної якості.

На основі проведеного аналізу висвітлюються основні актуальні питання, проблеми та рекомендації щодо удосконалення механізмів захисту прав споживачів, зокрема шляхом посилення контролю за дотриманням законодавства, поліпшення інформування споживачів та розширення можливостей для ефективного вирішення спорів.

Ключові слова: споживач, права споживачів, захист прав споживачів, продавець, товар неналежної якості.

Verbovyi A.O., Meniv L.D. Actual issues of consumer rights protection.

The article is devoted to the study of current issues of consumer rights protection, which is an important aspect in the context of the modern consumer market. The paper analyzes the main problems

faced by consumers in Ukraine, such as the violation of warranty obligations by sellers, as well as the difficulties associated with conducting an independent examination to confirm the fact of inadequate product quality.

The author examines the criteria for quality goods and services, the rights of consumers to quality goods and services, as well as the mechanisms established by law to protect violated consumer rights, including the right to return goods, demand replacement of goods, reduction of the value of goods, free elimination of defects, and the possibility of obtaining compensation for goods of inadequate quality. In addition, the author examines the role of state authorities in the field of consumer protection, which ensure the implementation of the state policy on consumer protection, as well as their role in ensuring proper consumer protection, in particular through inspections and imposing sanctions on violators.

The article examines and draws attention to the impact of technological development in the economic sphere on the rights and obligations of consumers, in particular, the widespread use of non-cash payment methods by consumers, noting their advantages over conventional payment methods.

The article draws attention to the problems arising in the course of trade on the Internet, where consumer protection issues are particularly acute due to the complexity of communication between the consumer and the seller, and also discusses the issues of adaptation of national legislation to the challenges arising from rapid technological development and international standards and practices in the field of consumer protection, which is important in the context of Ukraine's integration into the European legal area.

The article also analyzes some court decisions and statistical data on the restoration of violated consumer rights due to the purchase of goods and services of inadequate quality.

Based on this analysis, the author highlights the main topical issues, problems and recommendations for improving consumer protection mechanisms, in particular by strengthening control over compliance with the law, improving consumer information and expanding opportunities for effective dispute resolution.

Key words: consumer, consumer rights, protection of consumer rights, seller, goods of inadequate quality.

Постановка проблеми. Захист прав споживачів є важливим елементом правової системи будь-якої держави, оскільки він спрямований на забезпечення справедливих умов торгівлі та гарантування прав споживачів щодо купівлі товарів чи послуг належної якості У сучасних умовах ринкової економіки, питання, пов'язані із захистом прав споживачів при придбанні товарів неналежної якості, набувають особливого значення. Захист прав споживачів при придбанні товарів неналежної якості є складним і багатоаспектним процесом, що вимагає як належного правового регулювання, так і ефективної практичної реалізації законодавчих норм.

Стан дослідження. Проблемі захисту прав споживачів при придбанні товарів неналежної якості неодноразово приділялася увага науковцями, зокрема Ю. Верхола, Г. Грабовська, Д. Дзера, Л. Іваненко Т. Кагал, Н. Коробцова, А. Паєнок, М. Парасюк, Л. Саванець, О. Черняк, Г. Яновицька та іншими.

Водночас, існує необхідність подальшої розробки даної проблематики у зв'язку з прийняття 10 червня 2023 року нового Закону України «Про захист прав споживачів.

Відповідно, **мета статті** полягає в аналізі проблемних питань захисту прав споживачів при придбанні товарів неналежної якості.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про захист прав споживачів» споживач має право на належну якість продукції. Продавець (виробник, виконавець) зобов'язаний передати споживачеві продукцію належної якості, а також надати інформацію про цю продукцію. Продавець (виробник, виконавець) на вимогу споживача зобов'язаний надати йому документи, які підтверджують належну якість продукції. Вимоги до продукції щодо її безпеки для життя, здоров'я і майна споживачів, а також навколишнього природного середовища встановлюються нормативно-правовими актами, в тому числі технічними регламентами. Забороняється введення в обіг фальсифікованої продукції [1].

Основними ознаками якості вважаються: сукупність корисних властивостей продукції; здатність продукції задовольняти особисті і виробничі потреби та відповідність обов'язковим вимогам стандарту до якості товару, роботи, послуги (продукції), якщо стандартом такі вимоги передбачені. Продукція вважається якісною, якщо її фактичні властивості відповідають показникам, передбаченим відповідними правовими нормами закону або договору [2, с. 111].

Проте, на практиці, нерідко трапляються випадки, коли споживачам продають продукцію неналежної якості. Свідченням цього є результати діяльності Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту прав споживачів у 2022-2023 рр.

За результатами розгляду скарг на неякісні товари та послуги було відновлено права споживачів та повернуто кошти [3, 4].

У випадку, якщо придбаний товар має дефекти, про які споживач не був проінформований, або які були виявлені в процесі використання, законодавець встановлює обов‘язок виробника (продавця) безкоштовно здійснювати його ремонт, заміну, зменшення вартості або відшкодувати кошти протягом гарантійного строку, котрий зазначається в паспорті на продукцію, гарантійному талоні або на етикетці чи в будь-якому іншому документі, що додається до продукції [5, с. 47].

Порушень прав споживачів на придбання продукції неналежної якості є багато. Розглянемо деякі з них. Зокрема, це порушення гарантійних зобов’язань продавцем. Відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України «Про захист прав споживачів» виробник (виконавець) забезпечує належну роботу (застосування, використання) продукції, в тому числі комплектуючих виробів, протягом гарантійного строку, встановленого нормативно-правовими актами чи договором. Однак, на практиці, продавців намагаються уникнути виконання цих зобов’язань, наприклад, шляхом затягування процесу розгляду претензій, відмови у прийнятті товару на гарантійний ремонт або висунення додаткових умов для виконання гарантії. Порушення гарантійних зобов’язань грубо порушують права споживачів. Вони можуть залишитися без компенсації за неякісний товар або витратити значні кошти на ремонт товару, який повинен бути відремонтований безкоштовно. Зважаючи на це, потрібно вжити заходів для забезпечення належного виконання гарантійних зобов’язань, а саме, посилити відповідальність продавців за порушення чинного законодавства, шляхом відшкодування збитків споживачам.

Також споживач може стикатися з небажанням продавця визнавати факт приналежності товару продавцю. Зважаючи на те, що найбільш поширена форма укладання договорів купівлі-продажу – письмова, що підтверджується квитанцією, товарним чи касовим чеком, квитком, талоном або іншими розрахунковими документами, однак у разі їх втрати, вимоги споживача не задовольняються.

У зв’язку з розвитком онлайн банкінгу проблема із втратою розрахункових документів почала частково вирішуватися, в тому числі ініціаторами стали доброчесні продавці. У випадку, якщо покупка була здійснена з банківської карти, продавці часто не вимагають розрахункових документів. Проте, при оплаті товару готівкою та втраті розрахункового документу споживач може мати проблеми з реалізацією його прав при придбанні товарів неналежної якості і йому залишається сподіватися на добросовісність продавця.

Вирішити дане питання можливо лиш після повного переходу на онлайн систему оплати товарів та послуг, оскільки вона надає можливість ідентифікувати споживача та продавця у випадку придбання товару неналежної якості, та усуває необхідність зберігати розрахункові документи.

На практиці, продавці можуть відмовлятися визнавати дефекти товару посилаються на те, що вони виникли внаслідок неналежного використання товару споживачем. Звичайно, споживач має право замовити проведення незалежної експертизи товару.

Проте, як зазначають науковці, є питання щодо доступності та прозорості проведення експертизи. Під час проведення експертизи, може мати місце корупція або недостатня кваліфікація експертів, для справедливої оцінки дефектів, що в свою чергу може призвести до хибних висновків та неправомірному розподілу витрат на проведення експертизи [6, с. 418].

Також від результатів діяльність державних органів влади у сфері захисту прав споживачів залежить можливість захисту прав споживачів при придбанні товарів неналежної якості. Одним із способів захисту прав споживачів при придбанні товарів неналежної якості є звернення зі скаргою про захист їх прав до Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужби). Держпродспоживслужба є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України та який реалізує державну політику щодо державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів. В ст. 26 Закону України «Про захист прав споживачів» визначені повноваження цього органу. Тому, споживач може звернутися до Держпродспоживслужби із заявою про порушення його прав, яка в свою чергу має право проводити перевірки та застосовувати санкції до продавців, які порушують права споживачів.

Як зазначається науковцями, де-юре, права споживачів у разі придбання ними товарів неналежної якості цілком захищені державою, проте, де-факто, споживачі не можуть повною мірою реалізувати свої права через неефективну діяльність державних органів у сфері захисту прав споживачів В деяких випадках, органи, що здійснюють нагляд за дотриманням законодавства про захист прав споживачів, не забезпечують належної реалізації прав споживачів, що призводить до необхідності звернення до суду, а зважаючи на затяжні судові процеси, значна частина споживачів надають перевагу не відстоювати свої права, оскільки судовий розгляд це доволі тривалий та дорого вартісний спосіб захисту [7, с. 44].

Проблемні питання діяльності Держпродспоживслужби пов'язані з: 1) перевантаженістю служби – оскільки має місце велика кількість звернень, які вона зобов'язана розглядати та перевіряти суб'єктів господарювання; 2) негативним впливом воєнного стану; 3) складнощами із судовим захистом прав споживачів.

Сьогодні стрімко розвивається дистанційна торгівля і стає все більш популярною серед споживачів у всьому світі. В Україні цей ринок також демонструє значне зростання, що обумовлено зручністю покупок онлайн. Однак, разом із перевагами дистанційної торгівлі, виникає низка проблем, пов'язаних із захистом прав споживачів при придбанні товарів неналежної якості.

Споживач, купуючи товари у суб'єктів електронної комерції, не завжди може реалізувати свої права, що передбачені Законом України «Про захист прав споживачів», насамперед через неможливість ідентифікувати продавця, що створює йому значні проблеми при придбанні продукції неналежної якості. Необхідно також зазначити, що відсутність інформації про найменування та місцезнаходження суб'єкта електронної торгівлі унеможливлює проведення перевірок з боку органів державної влади за зверненнями споживачів. У такій категорії спорів суди також не задовольняють позовні вимоги позивачів. Так, у справі № 226/1923/20 суд зазначив про те, що «...позивач звернувся з вимогою про захист прав споживачів, а саме стягнути на його користь з відповідача сум сплачених за отриманий неналежний товар та витрати, пов`язані із поверненням товару, а також неустойку у розмірі 1% за кожен день прострочки повернення коштів по день проголошення рішення суду. Позивачем надано суду роздруківку інтернет-сторінки з електронною адресою відповідача, на якій є телефони та інші дані для зв`язку. Однією із підстав чому суд відмовив у задоволенні позовних вимог полягає в тому, що надана позивачем роздруківка інтернет-сторінки компанії, на якій зазначено дані про відповідача, не є доказом укладання зазначеного договору між позивачем та відповідачем. Згідно інформації з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань,

відповідач припинив підприємницьку діяльність фізичної особи-підприємця ще до продажу товару споживачу. Чинний на сьогодні Закон України «Про захист прав споживачів», прийнятий у 1991 році, не зовсім адаптований до сфери електронної купівлі-продажу, реалізації товарів дистанційним способом покупцю шляхом вчинення електронних правочинів із використанням інформаційно-комунікаційних систем. Зокрема, він не містить положень, які б встановлювали відносини споживачів з суб'єктами електронної комерції. Такі прогалини законодавства і спричиняють порушення прав споживачів. 10 червня 2023 року Верховною Радою України було прийнято новий Закону України «Про захист прав споживачів». Новелою закону є запровадження електронного Єдиного державного веб-порталу для споживачів у сфері електронної комерції (Портал е-покупець) з метою взаємодії суб'єктів електронної комерції, споживачів та органів державної влади, що здійснюють захист прав споживачів. Безперечно, ці норми є позитивним досягненням у захисті прав споживачів у частині, що стосується електронної комерції. Видається, що законодавець намагається захистити права споживачів сучасними способами, в тому числі і їх право на інформацію про найменування продавця (виконавця), його місцезнаходження , однак тільки практика застосування норма права покаже ефективність такого законодавчого регулювання. Але, на жаль, значна частина норм Закону вступить у дію лише після завершення війни. Норми про портал «е-Покупець» набудуть чинності лише після введення самого сервісу в експлуатацію, але не пізніше трьох років від початку дії Закону [8, с. 186].

Отже, дистанційна торгівля підвищує ризики для споживачів у випадку, коли вони придбали товари неналежної якості. Проблемою є і питанню безпеки персональних даних під час дистанційної торгівлі. Споживачі часто змушені надавати свої персональні дані, що підвищує ризик їх втрати або неправомірного використання. Неналежний захист персональних даних продавцями може призвести до значних фінансових та репутаційних втрат для споживачів.

Висновок. Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що актуальність питань захисту прав споживачів при придбанні товарів неналежної не викликає сумнівів. Незважаючи на те що законодавство України надає споживачам широке коло можливостей стосовно захисту своїх прав при придбанні товарів неналежної якості, на практиці реалізувати їх досить складно, особливо сьогодні в умовах дії воєнного стану. І хоча новим Законом України «Про захист прав споживачів» здійснено комплексне оновлення захисту прав споживачів при придбанні товарів неналежної якості та значно наближено його до підходів права Європейського Союзу, але він не вирішує усіх нагальних проблем захисту прав споживачів при придбанні товарів неналежної якості та не заповнює прогалини у правовому регулюванні. Тому необхідно вдосконалювати правове регулювання щодо захисту прав споживачів при придбанні товарів неналежної якості, запозичати зарубіжний досвід, встановлювати контроль за виконанням чинного законодавства та запроваджувати жорсткі санкції до порушників прав споживачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 1991, № 30. Ст. 379.
2. Верхола Ю.В. Права споживача при придбанні товару належної якості [Текст]. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право* / гол. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2016. Вип. 37. Т. 1. С. 110–112.
3. Звіт про діяльність Держпродспоживслужби 2022 рік. URL: https://drive.google.com/file/d/1phDO0Os-TZyzvOylXBHTKb9l2HXnIsz_/view.
4. Звіт про діяльність Держпродспоживслужби 2023 рік. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2023/zvit_prodspojyv.
5. Кисельова І.О., Біленко М.С. Захист прав споживачів при купівлі-продажу товарів неналежної якості. *Наука ІІІ тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку:* Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Частина 1) (Бердянськ, 20-21 квітня 2017 р.) . Бердянськ, 2017. С. 47–49.
6. Носуля О.Є., Акмен В.О., Сорокіна С.В. Сучасні питання щодо захисту прав споживачів. Актуальні проблеми та перспективи розвитку агропродовольчої сфери, індустрії гостинності та торгівлі: *Тези доповідей Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (Харків, 2 листопада 2022 р.) Харків. 2022. С. 418-419.

7. Бичкова О.О. Актуальні проблеми захисту прав споживачів у цивільному праві. ОЛЬВІЙСЬКИЙ ФОРУМ – 2024: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі. (20–23 червня 2024 р., м. Миколаїв). Львів. 2025. С. 43–46.
8. Менів Л.Д. До питання захисту прав споживачів при придбанні продукції у суб'єктів електронної комерції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. Т. 1. С. 185–187.

УДК 347.961
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.36

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ В ПРОЦЕДУРІ ВСТАНОВЛЕННЯ НОТАРІУСОМ ДІЙСНИХ НАМІРІВ СТОРІН ПРАВОЧИНУ

Гордієнко Ю.М.,
аспірантка Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7657-4877
e-mail: j.gordienko1@gmail.com

Гордієнко Ю.М. Юридична психологія в процедурі встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину.

У статті досліджується питання важливості розвитку в нотаріусів та інших представників юридичної професії психологічної компетентності. Дана здатність є набутою й допомагає навчитися дослухатися до своєї інтуїції та покращити такі важливі професійні здібності й якості, як: спостережливість і уважність, дедукція й гнучкість розуму, урівноваженість і витримка, наполегливість і принциповість тощо.

Підтверджено той факт, що нотаріусам та іншим юристам необхідно отримувати базові знання з курсу юридичної психології паралельно з вивченням юриспруденції. Суттєво, що практичне застосування даних знань та навичок надасть змогу нотаріусу зменшити ризик бути введеним в оману стороною правочину чи іншими зацікавленими особами. Крім того, знання з курсу юридичної психології сприяють нотаріусу в тому, щоб запобігати й убезпечувати себе від майбутніх оскаржень власних дій чи бездіяльності в судовому порядку з причин непрофесіоналізму або відсутності потрібних навичок.

Разом з тим, у роботі було проаналізовано різні види юридичної психології та охарактеризовано процес формування кожним з них різноманітних правосвідомостей особистості. Аргументовано потребу у виокремленні екстремальної юридичної психології, яка може використовуватися як в нотаріальному процесі загалом, так і протягом процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочин зокрема, але в широкому підході до розуміння цього поняття. Воно охоплює психологічні знання з питань діяльності особистості в особливих умовах та ті норми права, які регулюють поведінку й взаємовідносини між індивідами під час надзвичайних обставин, наприклад, таких як повномасштабне вторгнення агресора на територію України.

Доведена необхідність та ефективність використання нотаріусом теоретичної бази з курсу юридичної психології під час процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину. Відбувається такий обмін інформацією шляхом безпосереднього спілкування нотаріуса з клієнтом та поставлення ним/нею потрібних уточнюючих запитань, аби максимально ефективно з'ясувати справжні задуми сторони відповідного правочину.

Ключові слова: встановлення намірів, психологічна компетентність, система «людина-право», правосвідомість, процедура встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину, юридична психологія, побутова юридична психологія, наукова юридична психологія, екстремальна юридична психологія.

Gordienko Yu.M. Legal psychology in the procedure of establishing the valid intentions of the parties to the transaction by a notary.

The article explores the issue of the importance of developing psychological competence in notaries and other representatives of the legal profession. This ability is acquired and helps to learn to listen to your intuition and improve such important professional abilities and qualities as: observation and attentiveness, deduction and flexibility of the mind, balance and endurance, persistence and principles, etc.

The fact that notaries and other lawyers need to acquire basic knowledge from the course of legal psychology in parallel with the study of jurisprudence has been confirmed. It is essential that the practical

application of these knowledge and skills will enable the notary to reduce the risk of being misled by the party to the transaction or other interested parties. In addition, knowledge from the course of legal psychology helps the notary to prevent and protect himself from future appeals of his own actions or inaction in court due to unprofessionalism or lack of necessary skills.

At the same time, the work analyzed various types of legal psychology and characterized the process of formation of various legal consciousnesses of the individual by each of them. The need to single out extreme legal psychology is argued, which can be used both in the notary process in general and during the procedure of establishing the real intentions of the parties to transactions by a notary in particular, but in a broad approach to understanding this concept. It covers psychological knowledge on issues of individual activity in special conditions and those legal norms that regulate behavior and relationships between individuals during extraordinary circumstances, for example, such as a full-scale invasion of the aggressor on the territory of Ukraine.

The necessity and effectiveness of the notary's use of the theoretical basis from the course of legal psychology during the procedure of establishing the valid intentions of the parties to the transaction by the notary has been proven. Such an exchange of information takes place through the direct communication of the notary with the client and asking him/her the necessary clarifying questions in order to find out the true intentions of the party to the relevant transaction as efficiently as possible.

Key words: establishing intentions, psychological competence, the «man-law» system, legal awareness, the procedure for establishing the valid intentions of the parties to the transaction by a notary, legal psychology, everyday legal psychology, scientific legal psychology, extreme legal psychology.

Постановка проблеми. Для того, щоб уміти розбиратися в емоційному та психічному станах людини, вирізняти ознаки маніпулятивної поведінки, значно зменшити ризик бути введеним в оману та виробити для себе чіткий алгоритм дій, який би дозволив максимально правильно та ефективно з'ясовувати задуми особи, досконало знати право не достатньо. На жаль, під час навчання, стажування чи курсів підвищення кваліфікації юристам, у тому числі й нотаріусам, паралельно з вивченням юриспруденції не викладають теоретичну базу з курсу психології, не говорячи вже про курси її практичного застосування.

До того ж процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину передбачають саме отримання інформації шляхом безпосереднього спілкування нотаріуса з клієнтом. Тому виявляється доцільним зрозуміти значення поняття «юридична психологія» та охарактеризувати особливості її прояву протягом вищезазначеної процедури.

Мета дослідження. З огляду на вищевикладене, метою написання даної статті є показати важливість отримання юристами теоретичної з курсу юридичної психології паралельно з вивченням юриспруденції. Надзвичайно необхідними дані знання та навички проявляються в професійній діяльності нотаріусів, особливо протягом процедури встановлення ними дійсних намірів сторони/сторін у нотаріальному провадженні з посвідчення правочину.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання даної проблематики досліджували такі вітчизняні вчені, як: В.Й. Бочелюк, В.О. Коновалова, Г.В. Мухіна, О.Г. Тимощук, О.В. Тимченко, В.Ю. Шепітько та інші. У публікаціях указаних науковців розкривалося поняття «юридична психологія» та її видів, зверталася увага на місце й прояви юридичної психології протягом процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину та розглядалося питання формування вже згаданою наукою різних видів правосвідомостей людей.

Виклад основного матеріалу. Слушною є думка, що для надання професійної юридичної консультації нотаріусу, як і будь-якому іншому юристу, просто необхідно досконало розбиратися в емоційному та психічному станах людини та розумітися на видах темпераменту, проявах характеру, вирізняти ознаки маніпулятивної поведінки та інше. Якщо висловитися іншими словами, то нотаріусу як протягом нотаріального процесу загалом, так і під час учинення процедури встановлення дійсних намірів сторін правочину зокрема, просто необхідно розвивати свою психологічну компетентність. Дана здатність є набутою й допомагає навчитися дослухатися до своєї інтуїції та покращити такі важливі професійні здібності і якості, як: спостережливість і уважність, дедукція й гнучкість розуму, урівноваженість і витримка, наполегливість і принциповість тощо [3, с. 2]. Крім того, психологічна компетентність сприяє нотаріусу в тому, щоб запобігати й убезпечувати себе від майбутніх оскаржень власних дій чи бездіяльності з причин непрофесіоналізму або відсутності потрібних знань та навичок.

Саме тому, аби дійсно набути всі вищезгадані професійні якості, вважаю за необхідне розкрити значення поняття «юридична психологія», що являє собою галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності психічної діяльності людини у сфері відносин, що регулюються правом. По своїй природі така галузь психології є дуже багатогранною й досліджує систему «людина - право» [1, с. 6; 3, с. 2]. Якщо оговорювати місце юридичної психології протягом процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину, то можна вказати такі аспекти її прояву:

І. Вивчає психологічну структуру особистості [1, с. 5]. Юриспруденція звертає увагу нотаріуса на юридичну складову посвідчення певного правочину, беручи до увагу об'єктивні фактори: істотні умови правочину, бажані правові наслідки для його сторони чи сторін та ті, які насправді настануть у результаті; відсутність обтяжень майна чи перешкод для його посвідчення та інше. Навіть волевиявлення сторони та її наміри можна назвати юридичними категоріями, адже вони прописані в законодавстві України і є обов'язковими для перевірки та встановлення. Проте виявити неправомірні мотиви, володіючи лише знаннями правових норм та наслідків їх застосування, можна лише або аналізуючи дії чи бездіяльність суб'єктів у процесі досягнення їхньої мети, або побачивши вже кінцевий результат. Психологія ж дозволяє нотаріусу виконати превентивні заходи, спостерігаючи за стороною правочину та її поведінкою як під час нотаріального процесу загалом, так і протягом установлення дійсності намірів зокрема. Береться до уваги вже суб'єктивна оцінка таких факторів, як: характер, темперамент, вік, ступінь знервованості та хвилювання, схильність до маніпулятивної поведінки та інше. Таким чином, відбувається покращення розуміння й розрізнення нормальної або ж асоціальної поведінки людини нотаріусом, що дає змогу останньому працювати більш уважно, ефективно, звертаючи увагу на деталі [2, с. 19].

ІІ. Досліджує характер та спрямованість поведінки особи в системі «людина – право».

Більшість пересічних громадян при поясненні слова «правовідносини» відразу уявляють собі переговори, укладання договорів, судові засідання та будь-які інші події з обов'язковою присутністю адвокатів чи інших юристів. Люди щодня перебувають у неперервному зв'язку з навколишнім середовищем та мають різного роду взаємодію й соціальний контакт з іншими особами. Проте варто піти до магазину, щоб придбати омріяну сукню на вітрині, прийнявши таким чином оферту, чи одружитися, чи просто порушити правила дорожнього руху, як у буденне життя відразу втручається право.

Цікаво те, що одні люди можуть просто «жити» в офісі нотаріуса, приходячи за посвідченням нової довіреності для перевезення транспортного засобу через кордон України майже не щодня, а інші – за десятки років навіть ні одного разу й не скористатися нотаріальними послугами, аж поки не потрібно буде оформити свої спадкові права, відчужити нерухоме майно або посвідчити заповіт. Нерідко приходять клієнти, які взагалі не довіряють правовій системі, у тому числі й нотаріусам, та не розуміють, для чого взагалі потрібно заносити дані до електронних реєстрів, отримувати правовстановлюючі документи, звертатися до уповноважених органів для призначення кадастрового номеру земельної ділянки та інше. Потім виявляється, що в результаті потрібно ще й сплачувати за всі ці «непершочергові речі» немалі кошти, а нотаріус чує у відповідь: «Ми й не збиралися потім продавати цю квартиру» або «Жили весь цей час без кадастрового номера й нічого» і тому подібне. З даної тези випливає, що кожна людина по-різному буде себе проявляти при виникненні правовідносин, а тому й поведінка під час процедури встановлення дійсності її намірів буде відрізнятися:

- хтось почувається впевнено та сприймає нотаріальне провадження з посвідчення правочинів як просте отримання послуг, за які були сплачені кошти, а хтось - дуже нервується, коли знаходиться в офісі нотаріуса;
- одні довіряють системі й охоче відповідають на всі поставлені нотаріусом запитання та надають потрібні документи й інформацію, а інші - бояться, що його/її паспорт та інші дані будуть поширюватися мережею «Інтернет» або нотаріус зможе переоформити на себе їх майно;
- багато людей почуваються невпевнено й соромляться свого незнання законодавства чи нерозуміння того, про що говорить їм нотаріус. Однак одні прислухаються до порад, намагаються вникнути та усвідомити істотні умови правочину, альтернативні варіанти та правові й майнові наслідки його нотаріального посвідчення, а інші - навпаки ще й переконують нотаріуса в неправильності його позиції, бо якісь знайомі порадили одне, він зрозумів друге, а бажає посвідчити взагалі третє;

▪ не потрібно забувати й про те, що одні клієнти звертаються за посвідченням законного й ефективного правочину й охоче проходять всі необхідні процедури, такі як встановлення дійсності їх задумів. Інші ж водночас мають на меті посвідчити удаваний, фіктивний чи фраудаторний правочини, ввести іншу сторону договору, його/її адвокатів і самого нотаріуса в оману, застосовуючи різноманітні інструменти маніпуляцій та впливу на свідомість, волевиявлення й поведінку людей.

III. Допомагає аргументувати мотиви й наміри порушення особою встановлених правових норм [3, с. 2]. Як вже зазначалося в першому прояві юридичної психології протягом процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину, волевиявлення та наміри сторони можна назвати юридичними категоріями, які є обов'язковими для перевірки та встановлення нотаріусом. Проте в нотаріуса серед інструментів такої перевірки в наявності лише витребувані документи, інформація, дані з реєстрів та самі відповіді від клієнтів, які звернувся за посвідченням, наприклад, договору дарування. На моє переконання, використання знань з курсу психології дозволяє нотаріусу більш точно встановити наміри й з'ясувати кінцеву мету сторін такого правочину: чи не є він удаваним та не укладається з метою приховати договір купівлі-продажу для обходу переважного права учасників спільної часткової власності на купівлю відчужуваної частки або з метою сплати меншої суми податків у порівнянні з договором купівлі-продажу. Знання психології дозволить нотаріусу не просто задавати стороні правочину певні запитання, покладаючись лише на видимі факти та зворотню відповідь, а буквально розуміти реакцію сторони на такі запитання, аналізувати її жести та міміку, взаємодію з іншою стороною двостороннього правочину або ж помічати вплив на її/його поведінку та волевиявлення третьої особи.

IV. Прослідковує передумови порушення особою норм права, виокремлюючи превентивні заходи. [3, с. 3].

Окрім вищезазначених аспектів, юридична психологія також вивчає механізми й закономірності людської психіки та ті причини, які спонукають особу до майбутнього порушення законодавства. Якщо ж перейти в площину нотаріального процесу, сторона правочину може не просто мати намір приховати певну інформацію чи спробувати ввести в оману іншу сторону договору, її адвоката, третіх осіб чи самого нотаріуса, а ретельно готуватися до здійснення свого роду афери. Немає нічого поганого в тому, аби серед альтернативних та законних варіантів обрати для себе більш дешевий чи вигідний. Натомість, коли особа навмисно приховує документи та дані або ретельно готує відповіді до можливих запитань від нотаріуса, аби той посвідчив фіктивний чи удаваний правочин з метою уникнення оподаткування чи його суттєвого зменшення, - то це вже зовсім інша ситуація.

Для більш детального аналізу тематики даної роботи слід сказати, що, виокремлюючи різні види правосвідомості, можна виділити й відмінні закономірності її формування та зрозуміти, який різновид юридичної психології буде її досліджувати:

1. Якщо ми говоримо про буденну правосвідомість, то вона виникає в процесі повсякденної життєдіяльності громадян у сфері правового регулювання й притаманна більшості членам суспільства [4, с. 38]. Прикладом може бути будь-яка взаємодія людини з органами державної влади, місцевого самоврядування та іншими посадовими й службовими особами, які займаються юридичною діяльністю; отримання юридичних консультацій, усвідомлення інформації із засобів масової інформації правового характеру та, звісно ж, звернення до нотаріуса за посвідченням правочину та інші. Усі ці чинники формують буденну правосвідомість особи, адже кінцевою метою має бути зрощування в людей стабільної поваги до законодавства України та обов'язку його дотримуватися, не порушуючи правових норм.

2. Професійна правосвідомість також відбувається в буденному житті без екстраординарних обставин, але для неї характерним є спеціальне коло суб'єктів у процесі їх підготовки для здійснення юридичної діяльності [4, с. 38]. Підбираючи приклад для цього різновиду, ми вже аналізуємо правосвідомість саме нотаріуса протягом процедури посвідчення правочинів, його/її професійні вміння й навички з юриспруденції та психології, які починають формуватися ще під час навчання в юридичному закладі.

3. Ще одним видом правосвідомості є наукова [4, с. 38], яка також характеризується наявністю спеціальних суб'єктів, які займаються саме науковою діяльністю. Звичайно ж , у контексті даної роботи обговоренню підлягає більше саме юридична доктрина, а ще точніше – усі напрацювання у сфері нотаріату як у матеріальному, так і в процесуальному праві.

На мою думку, буденна та професійна правосвідомості мають місце при звичайній діяльності без надзвичайних обставин та формуються за допомогою саме побутової юридичної психології. В основі даного виду юридичної психології лежить індивідуальний психологічний досвід, який накопичується в процесі утворення реальних стосунків людей, їх взаємозв'язку, спілкуванню між собою, що дає змогу не просто розуміти буквальне значення слів, але й аналізувати поведінку, зовнішній вигляд конкретної людини й «прочитати» її потенційні наміри, справжній настрій та ті причини й обставини, які спонукають цю конкретну особу діяти певним чином або утриматися від певних дій [2, с. 9]. Якщо взяти до уваги процедуру встановлення дійсних намірів сторін правочину, то різниця у формуванні побутовою юридичною психологією вищезгаданих двох видів правосвідомості – в куті зору та суб'єкті. У клієнта, який звернувся за вчиненням нотаріальної дії, наявна саме буденна правосвідомість, водночас у нотаріуса, окрім цього виду, присутня також професійна, оскільки він виступає спеціальним суб'єктом і фахівцем. Сторона правочину також може свідомо чи несвідомо намагатися зчитувати емоції та поведінку нотаріуса, але на останнього в цьому випадку покладається саме обов'язок для встановлення справжності намірів свого клієнта. Відбувається це в силу наявності в нотаріуса певної юридичної професії, формування індивідуального досвіду на основі здобутих спеціальних знань і навичок під час навчання та безпосередньої практичної діяльності, через що й виникає така подвійна правосвідомість.

Наукова ж правосвідомість формується завдяки науковій юридичній психології, яка досліджує багатоманітні прояви людської психіки та історичні тенденції поглядів у доктрині на поведінку, спілкування й взаємодію людей між собою [2, с. 10]. Усі напрацювання науки дозволяють виокремити закономірності й характерні властивості людської психології, які лягають в основу майбутніх статистичних звітів та опитувань у певній сфері.

Варто також взяти до уваги правосвідомість людини, коли звичайні буденні обставини змінюють раптові та екстраординарні ситуації, які виключають можливість психіки людини працювати у звичному для неї режимі. На жаль, після вторгнення агресора на територію України нормальне життя суспільства перетворилося на безперервне хвилювання, звуки повітряних тривог та ракетні обстріли. Відтак до екстраординарних обставин можна віднести природні катаклізми, надзвичайні та воєнні стани, які унеможливлюють здатність буденної юридичної психології сформувати правосвідомість людей повноцінно. Саме тому, знання так званої екстремальної юридичної психології в таких ситуаціях є не просто ефективними чи бажаними, а обов'язковими для здобуття.

У вузькому тлумаченні екстремальна юридична психологія вивчає психологічні закономірності діяльності правоохоронних органів оперативно-службової та службової діяльності задля забезпечення мобільності й надійності персоналу при виникненні надзвичайних ситуацій [5, с. 219]. Якщо ж брати до уваги широке розуміння даного поняття, то воно охоплює психологічні знання з питань діяльності особистості в особливих умовах та ті норми права, які регулюють поведінку й взаємовідносини між індивідами в умовах надзвичайних обставин [2, с. 20]. Для того щоб мати змогу професійно керувати ходом нотаріального процесу в екстраординарних умовах та допомагати своєму клієнтові, потрібно самому володіти базовими знаннями з курсу екстремальної юридичної психології, аби вміти правильно направити сторону/сторін правочину до кінцевого результату. Нотаріус повинен знати як характерні особливості реакції особи протягом ризиконебезпечних ситуацій, так і методики роботи в таких умовах, а тому здійснення процедури встановлення нотаріусом дійсності намірів сторін правочину є надзвичайно корисною в досягненні цієї мети.

Отже, щоб не потрапити в ситуацію, коли заспокоювати потрібно спочатку нотаріуса та допомагати йому сконцентруватися, аби він якісно й безпомилково зробив необхідну роботу, треба застосовувати узагальнені методики екстремальної юридичної психології, які допоможуть мобілізувати фізичні, психологічні та моральні якості особистості клієнта та самого нотаріуса [2, с. 20].

Доцільно визнати, що початок повномасштабної агресії для більшості громадян України був абсолютно неочікуваним та вивів з ладу нормальний перебіг життя суспільства в усіх сферах. Українці були змушені пристосовуватися до нових реалій, коли потрібно було змінювати та спрощувати зв'язок людини з державою, який можна отримати через органи державної влади й місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, можливість яких виконувати свої обов'язки була обмежена. Тому для того, щоб упорядкувати діяльність нотаріусів на період воєнного стану, спростити й забезпечити гарантований державою доступ фізичних і юридичних осіб до нотаріальних послуг, необхідно було внести зміни до законодавства України, у тому числі у сфері нотаріату [6, с. 23].

Варто звернути увагу на той факт, що всі вище перелічені та інші зміни вносилися до законодавства України з необхідності захисту громадян і з метою спрощення й полегшення доступу до органів нотаріату для отримання потрібних нотаріальних послуг [8, с. 24-25]. Саме для цього й були знижені вимоги шляхом відходу від деяких імперативних нормативних приписів, однак лише до такої міри, яка дозволяє забезпечити законність та не порушує основні принципи й засади нотаріату та нотаріального процесу [9, с. 364]. Приписи Постанови № 164 взагалі дали поштовх до повернення нотаріального процесу до нормального перебігу, фактично розблокувавши видачу спадщини під час воєнного стану [7; 8, с. 25].

Варто звернути увагу на той факт, що в жодних змінах не зазначалося про необов'язковість чи спрощеність процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторони/сторін правочину. Можна було з різних причин змінити строки для прийняття спадщини, відстрочити реєстрацію в Спадковому реєстрі чи не викласти довіреність на бланку, але не оминути етап з'ясування задумів клієнта, його волевиявлення та розуміння істотних умов і наслідків відповідного правочину та інше. На мою думку, процедура встановлення дійсних намірів є обов'язковою та має здійснюватися нотаріусом повноцінно навіть під час екстраординарних обставин.

Висновки. Отже, усі вищенаведені аргументи дають упевненість у тому, що нотаріусу для вдалого проведення процедури встановлення дійсних намірів сторони/сторін правочину просто необхідно володіти теоретичною базою з курсу юридичної психології. Дані знання та навички допоможуть досконало розумітися на поведінці людей та її проявах, розрізняти особливості характеру конкретної особи та види її темпераменту. Крім того, отримані теорії з курсу юридичної психології дадуть змогу нотаріусу не бути введеним в оману стороною правочину чи іншими зацікавленими особами, що з більшою вірогідністю убезпечить його/її в майбутньому від оскаржень власних дій чи бездіяльності в суді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Підручник. 2-ге вид. перероб. і доп. Х.: Право. 2008. 240 с.
2. Бочелюк В.Й. Юридична психологія. Навчальний посібник. Київ "Центр учбової літератури". 2010. С. 309.
3. Бедь В.В. Юридична психологія: Навч. посіб. Львів: «Новий світ» – 2000». 2010. URL: https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/38/bed_viktor_yuridichna_psihologiya.pdf.
4. Мухіна Г.В. Юридична психологія: навчально-методичний посібник. Г.В. Мухіна за заг. ред. В.М. Бесчастного. Київ: ВД «Дакор». 2019. 236 с.
5. Тимченко О.В. Предмет, задачі та методи експериментальної юридичної психології. *Право і безпека*. №3. 2004. С.218-221.
6. Тимощук О.Г. Окремі аспекти державного регулювання організації нота- ріальної діяльності в Україні в умовах воєнного стану. Актуальні проблеми права, психології та педагогіки в умовах війни. Білоцерківський національний аграрний університет соціально-гуманітарний факультет. Біла Церква Квітень 2023. С. 23–25.
7. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України № 164 від 28 лютого 2022 р. URL: https://www.kmu.gov.ua/ npas/deyaki-pitannya-notariatu-v-umovah- voyennogo-stanu164-280222.
8. Письменний О. Сучасні проблеми інституту нотаріату в умовах воєнного стану. *Публічне право*. 1 (49). 2023 С. 23–29. URL: https://www.publichne-pravo.com.ua/files/49/3.pdf.
9. Резворович К., Краснікова К. Робота нотаріату під час військового стану. Діяльність державних органів в умовах воєнного стану: *збірник матеріалів Міжнародного науково- практичного онлайн-семінару*. Кривий Ріг. Квітень 2022. С. 362–364.

УДК: 341.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.37

ДО ПОНЯТТЯ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ІНОЗЕМНИХ СУДІВ: НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА НАУКОВА ДОКТРИНА

Демчишак Ю.Ю.,
ад'юнкт (аспірант)
кафедри цивільно-правових дисциплін
Інституту права
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0003-1624-7083
e-mail: yuriydemchyshak@gmail.com

Демчишак Ю.Ю. До поняття виконання рішень іноземних судів: національне законодавство та наукова доктрина.

Дана стаття присвячена аналізу національного законодавства України та вітчизняної наукової доктрини на предмет наявності сформованого та усталеного визначення поняття «виконання рішень іноземних судів» як одного з невід'ємних елементів цілого інституту визнання та виконання рішень іноземних судів в Україні.

У статті міститься аналіз норм як чинного законодавства України (зокрема: деяких положень Закону України «Про міжнародне приватне право» та Цивільного процесуального кодексу України), так і деяких законодавчих актів, що втратили свою чинність з плином часу, однак містили важливі, в історичному контексті, положення щодо виконання рішень іноземних судів. Автором акцентовано увагу на тому, що український законодавець не вважав за потрібне чітко виокремити ознаки поняття «виконання рішень іноземних судів» та закріпити нормативно його вичерпну дефініцію, попри те, що дане поняття неодноразово згадується в текстах різних нормативно-правових актів.

Як наслідок, автором наведено ряд визначень «виконання рішення іноземних судів», запропонованих представниками української наукової доктрини. Ці визначення, хоча й частково, але дають певне уявлення про зміст і ознаки досліджуваного поняття. Однак комплексної та вичерпної відповіді на питання про дефініцію «виконання рішення іноземного суду» жодним науковим джерелом так і не надано. Враховуючи це, автор висвітлив в даній статті свій власний підхід до формування дефініції «виконання рішень іноземних судів».

Запропоновано вважати, що вказане поняття є «складеним» і містить в собі дві інші, більш зрозумілі та прості правові категорії, а саме: «виконання рішень суду» та «рішення іноземного суду». Автором проаналізовано семантику кожного із вказаних понять, проведено аналіз вже наявних наукових напрацювань в даній сфері та виокремлено власні характерні ознаки даних понять.

За результатами проведеного наукового дослідження було сформульовано авторське визначення поняття «виконання рішень іноземних судів», яке слугуватиме підґрунтям для подальших наукових досліджень зазначеної тематики.

Ключові слова: виконання рішення суду, рішення іноземного суду, міжнародне приватне право, поняття, дефініція.

Demchyshak Y.Y. On the concept of enforcement of foreign court decisions: national legislation and scientific doctrine.

This article is dedicated to the analysis of Ukrainian national legislation and domestic scientific doctrine regarding the presence of a formed and established definition of the concept «enforcement of foreign court decisions» as one of the integral elements of the entire institution of recognition and enforcement of foreign court decisions in Ukraine.

The article contains an analysis of both current Ukrainian legislation (in particular, some provisions of the Law of Ukraine «On International Private Law» and the Civil Procedure Code of Ukraine), as well

as some acts that have lost their validity over time (for example, the Law of Ukraine «On Recognition and Enforcement of Foreign Court Decisions in Ukraine»), but contained important provisions, in a historical context, regarding the enforcement of foreign court decisions. The authors emphasize that the Ukrainian legislator did not consider it necessary to distinguish the concept of «enforcement of foreign court decisions» and to legally establish its comprehensive definition, despite the fact that this concept is repeatedly mentioned in the texts of various legal acts. The article emphasizes the importance of establishing a definition of the studied concept in the texts of legal acts.

As a result, the authors present a number of definitions of «enforcement of foreign court decisions» proposed by scientific doctrine. These definitions, although partially, give some idea about the essence of the concept under study. However, no scientific source has provided a comprehensive and exhaustive answer to the question of defining «enforcement of a foreign court decision». Considering this, the authors highlighted their own approach to forming the definition of «enforcement of foreign court decisions».

It is proposed to consider that this concept is «compound» and contains two other, more understandable and simple legal categories: «enforcement of court decisions» and «foreign court decision». The authors analyzed the semantics of each of these concepts, conducted an analysis of existing scientific works, and identified their own characteristic features. The authors proposed their own interpretation of both the concept of «enforcement of court decisions» and «foreign court decision».

Based on the results of the conducted scientific research, the authors formulated their own definition of the concept «enforcement of foreign court decisions», which will serve as a basis for further research on this topic. The authors emphasized that this study still leaves quite a few debatable issues regarding the concept of «enforcement of foreign court decisions», which will be addressed by them in future works.

Key words: enforcement of court decision, foreign court decision, international private law, concept, definition.

Попри те, що в Україні вже більше двох років триває правовий режим воєнного стану, який спричинений повномасштабним вторгненням російської федерації, політична, економічна, культурна та соціальна інтеграція України із цивілізованим Заходом продовжується. Одним із аспектів такої інтеграції є розвиток зовнішньоекономічної діяльності між господарськими товариствами, які зареєстровані за правом України, та іноземними контрагентами.

Закономірно, що під час здійснення господарської діяльності, а надто в умовах тотальних «блекаутів» та блокування кордонів, можливі випадки невиконання та/або неналежного виконання зовнішньоекономічних договорів. Як наслідок, між сторонами цих договорів виникають спірні ситуації, що в кінцевому результаті вирішуються компетентним судовим органом. Водночас, для українських суб'єктів ситуація ускладняється, коли згідно з нормами міжнародного приватного права цим компетентним органом є суд, що розташований на території іноземної держави.

На практиці це означає, що країна ухвалення судового рішення та країна, у якій це рішення буде виконуватись – відрізняються. За таких умов, звичайний господарський спір, із залученням іноземного елементу, виходить на рівень міжнародного правосуддя та правових відносин між двома державами, кожна з яких зацікавлена у захисті своїх суб'єктів. У результаті, виникає потреба у нормативному регулюванні порядку виконання рішень іноземних судів на території іншої держави, зокрема України, та загальному розумінні того, що таке взагалі «виконання рішень іноземних судів».

Постановка проблеми. Беззаперечним є той факт, що і активна законотворча діяльність за роки незалежності, і численні наукові дослідження часто оминали стороною тему виконання рішень іноземних судів, як і загалом саме відправлення правосуддя за участю іноземного елементу. Причиною цьому, на нашу думку, була закритість та закам'янілість пострадянського права України, яке не було готовим приймати нові виклики та переміщувати вектор уваги з проблем національних на проблеми міжнародні.

Як наслідок, ні правотворчі, ні наукові світила не вважали тему виконання рішень іноземних судів надто важливою. Ми вважаємо, що саме через цей фактор, станом на зараз в Україні відсутнє повне, наскрізне та систематизоване теоретичне дослідження, яке б розкривало поняття «виконання рішень іноземних судів», його зміст та ознаки. Враховуючи цю історичну ретроспективу, темою даної статті було обрано саме з'ясування дефініції «виконання рішень іноземних судів»

в її теоретичному розрізі, що на нашу думку є актуальним на даному етапі розвитку української наукової доктрини.

Мета дослідження. Враховуючи наявну проблематику та стан наукових досліджень на даному етапі, вважаємо за доцільне поставити перед собою наступну мету дослідження:

1. Виокремити ключові елементи змісту поняття «виконання рішення іноземного суду»;
2. Порівняти розуміння поняття «виконання рішень іноземних судів» в національному законодавстві України та правовій доктрині;
3. Виявити основні недоліки в нормативно-правовому регулюванні та працях науковців в контексті дефініції «виконання рішень іноземних судів»;
4. Сформувати та обґрунтувати власне наукове визначення поняття «виконання рішень іноземних судів».

Стан опрацювання проблематики. У вітчизняній науковій доктрині окремим питанням визнання та виконання рішень іноземних судів свою увагу приділяли такі науковці як: Бігун В.А., Довгерт А.С., Зайцев Р.В., Кисіль В.І., Клименко О.М., Мальський М.М., Муранов А.І., Притика Д.Ю., Фурса С.Я., Черняк Ю.В. та інші. Попри це, досі не повною мірою дослідженим та належним чином обґрунтованими залишається питання теоретичних аспектів виконання рішень іноземних судів. Зокрема, жодним з науковців не запропоновано чітке та вичерпне розуміння поняття «виконання рішень іноземних судів», яке б відображало сутність даної правової категорії та її практичну значущість.

Виклад основного матеріалу. Традиційно, проведення будь-якого наукового дослідження є неможливим без первинного з'ясування дефініції поняття, що наскрізно використовується в ході такого дослідження. У нашому випадку, цим поняттям є «виконання рішень іноземних судів».

Досліджуючи цю правову категорію історичні ретроспективі, хочемо зауважити що до 06.09.2005 року визначення поняття «виконання рішень іноземних судів» напрямку закріплювалось в національному законодавстві України. Зокрема, Закон України «Про визнання та виконання в Україні рішень іноземних судів» № 2860-III від 29.11.2001 року в абз. 4 ст. 1 передбачав наступну дефініцію: «виконання рішення іноземного суду – застосування засобів примусового виконання рішення іноземного суду в Україні в порядку, передбаченому законом» [4]. Важливо наголосити на тому, що даний закон пов'язував виконання рішення іноземного суду лише із примусом, тим самим виключав можливість добровільного виконання такого рішення. На нашу думку, зазначений підхід законодавця був несправедливо вузьким і повною мірою не розкривав справжню сутність даної категорії.

Тим не менше, із прийняттям нового Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) у 2004 році і подальшими змінами та оновленою редакцією від 15.12.2017 року № 2147-VIII [9] та Закону України «Про міжнародне приватне право» № 2709-IV від 23.06.2005 року (далі – Закон) [5], національне законодавство втратило визначення «виконання рішень іноземних судів», тим самим залишивши місце для роздумів та творчості науковців.

Незважаючи на це, в науковій доктрині достатньо складно знайти визначення саме поняття «виконання рішення іноземних судів», оскільки більшість науковців у своїх працях присвячують увагу суміжному поняттю – «визнання рішень іноземних судів». Обидва поняття згадуються законодавцем і в ЦПК України, і в Законі, та є предметом частих дискусій між вченими, однак з'ясування різниці між ними не є предметом даного наукового дослідження.

Саме тому, у даній статті, хотіли б звернути увагу на думку Венедіктової І.В., яка наголошує на тому, що: «Виконання рішень іноземних судів – це застосування засобів примусового виконання, аналогічних до виконання рішень державних українських судів» [1, с. 1]

Водночас, Довгерт А.С. висловлює думку про те, що: «Виконання рішень іноземних судів – це наділення компетентних органів владними розпорядженнями, відповідно до яких судові рішення іноземних судів прирівнюються до рішень вітчизняних судів». [2, с. 246]

Як наслідок, наведені вище визначення науковців зводяться до прямого або віддаленого цитування терміну «виконання рішень іноземних судів», який передбачався Законом України «Про визнання та виконання в Україні рішень іноземних судів» № 2860-III від 29.11.2001 року.

Водночас, ми б хотіли висловити свою позицію та звернути увагу наукової спільноти на те, що поняття «виконання рішень іноземних судів» **за своєю природою є складеним** і включає в себе дві інші правові дефініції: «виконання рішення суду» та «рішення іноземного суду». Вважаємо, що для формування правильної та комплексної дефініції «виконання рішень іноземних судів»

необхідно з'ясувати зміст кожної з вищезгаданих дефініції і на основі комплексного тлумачення вивести цілісне поняття «виконання рішень іноземних судів».

По-перше, чинне законодавство України не закріплює дефініцію поняття «виконанням рішення суду». Педан А.І. вважає, що під виконанням судового рішення слід розуміти «кінцевий етап захисту прав фізичних, юридичних осіб та держави» [3, с. 132]. Дане визначення є доволі абстрактним та не виокремлює ключових ознак поняття «виконання рішення суду».

На наш погляд, більш доречним та текстуально наповненим видається визначення, запропоноване Французом Г.І., який зазначав, що: «Виконання судового рішення – це важлива складова державного механізму судового захисту прав та свобод особи, змістом якої є сукупність дій, що вчиняються уповноваженими суб'єктами на завершальній стадії судового провадження відповідно до норм чинного законодавства». [8, с. 7]. Науковець звертає увагу на дві ключові ознаки поняття «виконання судового рішення»: 1) виконання судового рішення являється одним з елементів цілісного механізму судового захисту прав та свобод; 2) виконання судового рішення становить певну сукупність дій, які мають бути передбачені чинними законодавством України.

Водночас, поряд з думками науковців, своє тлумачення поняття «виконання судового рішення» висловив також і Конституційний Суд України у рішенні від 13 грудня 2012 року № 18-рп/2012. Зокрема, суд у даній справі наголосив на тому, що: «Невід'ємною складовою права кожного на судовий захист є обов'язковість виконання судового рішення. Це право охоплює, зокрема, **законодавчо визначений комплекс дій, спрямованих на захист і відновлення порушених прав**, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави (пункт 2 мотивувальної частини)» [7].

Схожу позицію висловив також і Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у рішенні від 20 липня 2004 року (справа «Шмалько проти України» (заява № 60750/00)). Зокрема, у п. 43 даного рішення ЄСПЛ звернув увагу на те, що виконання рішення суду є невід'ємною складовою права на судовий захист: «Якщо тлумачити статтю 6 як таку, що стосується виключно доступу до судового органу та судового провадження, то це могло б призводити до ситуацій, що суперечать принципу верховенства права, який договірні держави зобов'язалися поважати, ратифікуючи Конвенцію. Отже, для цілей статті 6 **виконання рішення**, ухваленого будь-яким судом, **має розцінюватися як складова частина «судового розгляду»»** [6].

З наведених вище думок вчених та судової практики, ми доходимо висновку про те, що під **«виконанням рішення суду» слід розуміти** передбачену нормами чинного законодавства сукупність дій уповноважених суб'єктів, які вчиняються на стадії завершення судового провадження та спрямовані на практичну реалізацію ухваленого компетентним судовим органом іноземної держави рішення, з метою захисту та відновлення порушених прав та інтересів сторін такого судового провадження».

Вважаємо, що запропоноване нами визначення повною мірою розкриває значущість виконання рішення суду в цілому механізмі судового розгляду та визначає місце такого виконання в системі координат судового провадження.

По-друге, не менш цікавим є поняття «рішення іноземного суду», без з'ясування змісту якого в принципі неможливо дійти конструктивного висновку про те, що ж вкладати у зміст дефініції «виконання рішень іноземних судів». Варто наголосити на тому, що на відміну від поняття «виконання рішення суду», термін «рішення іноземного суду» неодноразово згадується в національному законодавстві України у вигляді або безпосередньої дефініції, або ж певних переліків видів цих рішень, що дає змогу сформувати чітке і повне уявлення про змістове наповнення даного терміну.

Вперше поняття «рішення іноземного суду» з'явилось на законодавчому рівні у вже вищезгаданому Законі України «Про визнання та виконання в Україні рішень іноземних судів» № 2860-III від 29.11.2001 року, де в абз. 2 ст. 1 передбачалось наступне: «Рішення іноземного суду - рішення іноземних судів у цивільних, трудових, сімейних справах, вироки іноземних судів у кримінальних справах у частині, що стосується конфіскації майна та відшкодування шкоди потерпілим, а також рішення іноземних арбітражів та акти інших органів іноземних держав, до компетенції яких належить розгляд цивільних, трудових, сімейних справ, що набрали законної сили і підлягають визнанню та виконанню на території України відповідно до міжнародних договорів України» [4]. Згодом, як зазначалось вище, даний закон втратив чинність, а його положення, з певною інтерпретацією, були інтегровані у ЦПК України та Закон.

Станом на зараз, зміст положення «рішення іноземного суду» варто з'ясовувати, насамперед, крізь призму стаття 81 Закону. Зокрема, частина 1 цієї статті передбачає, що: «В Україні можуть бути визнані та виконані рішення іноземних судів у справах, що виникають з цивільних, трудових, сімейних та господарських правовідносин, вироки іноземних судів у кримінальних провадженнях у частині, що стосується відшкодування шкоди та заподіяних збитків, а також рішення іноземних арбітражів та інших органів іноземних держав, до компетенції яких належить розгляд цивільних і господарських справ, що набрали законної сили, крім випадків, передбачених частиною другою цієї статті.» [5].

З наведеного цитування частини статті вбачається, що до когорти «рішення іноземного суду» слід відносити:

1) рішення у цивільних, трудових, сімейних та господарських справах;

2) вироки у кримінальних справах в частині відшкодування шкоди та заподіяних збитків;

3) рішення іноземних арбітражів;

4) рішення інших органів іноземних держав, які мають право розглядати цивільні і господарські справи.

Поряд з цим, варто враховувати, що частина 2 статті 81 Закону встановлює винятковий перелік рішень іноземних судів, які не можуть бути виконані в Україні. Мова йде про рішення, які стосуються стягнення заборгованості з підприємств оборонно-промислового комплексу на користь юридичної особи держави-агресора та/або держави-окупанта або юридичної особи з іноземними інвестиціями чи іноземного підприємства держави-агресора та/або держави-окупанта.

Своє розуміння поняття «рішення іноземного суду» також пропонує частина 1 статті 462 ЦПК України, де визначено, що: «Рішення іноземного суду (**суду іноземної держави, інших компетентних органів іноземних держав, до компетенції яких належить розгляд цивільних справ**) визнаються та виконуються в Україні, якщо їх визнання та виконання передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або за принципом взаємності.» [9].

З наведеного положення ЦПК України, можна зробити висновок, що в категорію «рішення іноземного суду» слід відносити не тільки безпосередньо рішення самих органів судової юрисдикції, а й рішення інших органів, які належать до судової гілки влади і відповідно до законодавства іноземної держави мають право розглядати цивільні справи. Принагідно зазначимо, що поняття «цивільні справи» потрібно тлумачити широко, і враховуючи ч. 1 ст. 19 ЦПК України, відносити до них справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства.

Тим самим, визначення, які наведені в ч. 1 ст. 81 Закону та ч. 1 ст. 462 ЦПК України, в контексті цивільних (господарських) правовідносин, є між собою тотожними за змістом та обсягом, оскільки містять однаковий перелік категорій справ, у яких іноземних орган може прийняти рішення, та невичерпний перелік органів, чиї рішення можуть виконуватись в Україні.

Поряд з цим, хотіли б наголосити на дискусійності питання щодо віднесення рішень іноземних арбітражів до поняття «рішення іноземного суду», з огляду на те, що сам по собі арбітраж є квазі-судовим органом, а його рішення приймається не іменем певної держави (з усіма наслідками обов'язковості, які випливають з цього), а на підставі окремої арбітражної угоди, яка укладена між двома сторонами спору. На нашу думку, справедливо розмежовувати діяльність судових органів певної держави та діяльність арбітражів, які діють на території цієї держави, оскільки останні не мають юридичної легітимації зі сторони судової гілки влади.

Більше того, законодавець в ЦПК України справедливо виокремлює глави «Визнання та звернення до виконання рішення іноземного суду, що підлягає примусовому виконанню» (глава 1 розділу IX) та «Визнання та надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу» (глава 3 розділу IX), тим самим підкреслює різницю між зазначеними категоріями рішень.

Як наслідок, хочемо запропонувати **власне визначення поняття «рішення іноземного суду»,** під яким ми схильні розуміти наступне: рішення іноземного суду – це рішення компетентного органу судової гілки влади іноземної держави, яке ухвалене і набрало законної сили згідно норм чинного законодавства такої держави, у справах, що виникають з цивільних та господарських правовідносин, а також рішення (вироки) у кримінальних справах у частині, що стосується відшкодування шкоди та заподіяних збитків.

З'ясувавши зміст обох категорій («виконання судового рішення» та «рішення іноземного суду») та запропонувавши власне розуміння зазначених понять, нам видається можливими сформувати остаточну дефініцію терміну «виконання рішень іноземних судів». На наш погляд, зазначене визначення повинно бути максимально розлогим та відображати ключові ознаки, сформовані нами в даній статті.

Отож, **виконання рішення іноземного суду** – це передбачена нормами права сукупність дій уповноважених суб'єктів, які вчиняються на стадії завершення судового провадження, та спрямовані на практичну реалізацію, з метою відновлення порушених прав та інтересів сторін такого судового провадження, рішень компетентних органів судової гілки влади іноземної держави, які ухвалені і набрали законної сили згідно норм чинного законодавства такої іноземної держави, у справах, що виникають з цивільних та господарських правовідносин, а також рішень (вироків) у кримінальних справах в частині, що стосується відшкодування шкоди та заподіяних збитків.

Висновки. Під час наукового дослідження, викладеного у дані статті, нам вдалось проаналізувати законодавство України, як чинне, так і в історичній ретроспективі, а також наукову доктрину, щодо наявності комплексного та вичерпного визначення поняття «виконання рішення іноземного суду». За результатами аналізу ми встановили відсутність дефініції «виконання рішення іноземного суду» в чинному законодавстві України, а також дуже малу кількість напрацювань вчених, які б детально розкривали та описували означену правову категорія.

Як наслідок, нами запропоновано власний підхід щодо розуміння змісту поняття «виконання рішення іноземного суду», який базується на етимології двох інших категорій, що включені в дане поняття, зокрема: «виконання рішення суду» та «рішення іноземного суду». Шляхом комплексного тлумачення та співставлення цих правових термінів, нам вдалось сформувати нове та досі невідоме правовій науці визначення поняття «виконання рішення іноземного суду». Запропоноване нами визначення є комплексним, всебічним та наскрізним тлумаченням категорії «виконання рішення іноземного суду».

Водночас, у даній статті залишилась низка дискусійних питань, які стосуються співвідношення понять «визнання» та «виконання» рішення іноземного суду, можливості включення до переліку рішень іноземних судів правовстановлюючих актів міжнародних арбітражів або ж, наприклад, рішень «інших компетентних органів», умов щодо визначення компетенції таких органів, тощо. Усі ці проблемні моменти в подальшому стануть предметом наших наступних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Венедіктова В.І. Виконання рішень іноземних судів та міжнародних арбітражів. *Судово-юридична газета*. Блог. 2018. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/127252-vikonannya-rishenn-inozemnikh-sudiv-tamizhnarodnikh-arbitrazhiv (дата звернення: 17 серпня 2024 року).
2. Довгерт А.С. Міжнародне приватне право. Загальна частина: підручник за заг. ред. А.С. Довгерта, В.І. Кисіля. Київ. Алерта. 2012. 376 с.
3. Педан А.І. Правова природа виконавчого провадження в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. Вип. 41. Т. 3. С. 130–134.
4. Про визнання та виконання в Україні рішень іноземних судів: Закон України від 29.11.2001 р. № 2860-III: станом на 06.09.2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/ show/2860-14#Text (дата звернення: 15 серпня 2024 року).
5. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. № 2709-IV: станом на 23.12.2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/2709-15#Text (дата звернення: 16 серпня 2024 року);
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі № 60750/00 «Шмалько проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 980_226#Text (дата звернення: 18 серпня 2024 року).
7. Рішення Конституційного Суду України у справі № 18-рп/2012 від 13 грудня 2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-12#Text (дата звернення: 17 серпня 2024 року).
8. Француз І.Г. Теоретико-правові аспекти примусового виконання судових рішень в Україні: автореф. дис. …канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2018. 20 с.
9. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV: станом на 19.07.2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 15 серпня 2024 року).

УДК 347.451
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.38

УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Динюк А.А.,
здобувачка 2 курсу ОР «Магістр»
Навчально-наукового інституту права
кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового Університету,
м. Ірпінь

Менів Л.Д.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового Університету
м. Ірпінь
ORCID: 0000-0003-4491-3218
e-mail: meniv17@gmail.com

Динюк А.А., Менів Л.Д. Удосконалення захисту прав споживачів в умовах дії воєнного стану.
Статтю присвячену питанню удосконалення захисту прав споживачів у період дії воєнного стану в Україні. Споживачі продукції зустрічаються із новими викликами, які впливають на забезпечення їхніх базових прав та потреб, зокрема на доступ до товарів і послуг. Воєнний стан породжує нестабільність на ринку, зростання цін, дефіцит товарів першої необхідності, а також випадки недобросовісної поведінки деяких суб'єктів господарювання. У таких умовах права споживачів можуть систематично порушуватися, а можливості їх захисту – бути обмеженими через ослаблення інституційного контролю, ускладнення доступу до судового захисту та інші фактори.

У статті аналізується як війна впливає на наявні механізми захисту прав споживачів, а також на здатність держави забезпечити ефективний контроль за дотриманням прав споживачів.

Зроблено висновок, що перспективи покращення ситуації у сфері захисту прав споживачів полягають у зміцненні співпраці між державними органами та міжнародними організаціями, вдосконаленні законодавчої бази і впровадженні інноваційних підходів для адаптації до сучасних викликів. Особливу увагу варто приділити розширенню можливостей для позасудового вирішення спорів, що дозволить забезпечити ефективніший захист прав споживачів у періоди, коли доступ до судової системи обмежений.

Тому, забезпечення належного захисту прав споживачів у воєнний час потребує впровадження нових механізмів та інструментів, що дозволять громадянам реалізовувати свої права споживачів навіть в умовах війни. Ці зусилля мають бути постійно підтримуваними для того, щоб зберегти соціальну стабільність та забезпечити гідний рівень життя для всіх споживачів.

Ключові слова: споживач, захист прав споживачів, воєнний стан, права споживачів, законодавство про права споживачів.

Dynyuk A.O., Meniv L.D. Improving the protection of consumer rights under martial law.
The article is devoted to the issue of improving the protection of consumer rights during the period of martial law in Ukraine. Consumers of products face new challenges that affect the provision of their basic rights and needs, including access to goods and services. Martial law creates instability in the market, rising prices, shortages of essential goods, as well as cases of unscrupulous behavior of some business entities. In such conditions, consumer rights may be systematically violated, and the possibilities of their protection may be limited due to the weakening of institutional control, the difficulty of access to judicial protection, and other factors.

The article analyzes how the war affects the existing mechanisms for the protection of consumer rights, as well as the state's ability to ensure effective control over the observance of consumer rights.

It was concluded that the prospects for improving the situation in the field of consumer rights protection lie in strengthening cooperation between state bodies and international organizations, improving the legislative framework and implementing innovative approaches to adapt to modern challenges. Special attention should be paid to the expansion of opportunities for out-of-court dispute resolution, which will allow for more effective protection of consumer rights in periods when access to the judicial system is limited.

Therefore, ensuring the proper protection of consumer rights in wartime requires the introduction of new mechanisms and tools that will allow citizens to exercise their consumer rights even in wartime. These efforts must be continuously supported in order to preserve social stability and ensure a decent standard of living for all consumers.

Key words: consumer, consumer rights protection, martial law, consumer rights, legislation on consumer rights.

Постановка проблеми. Захист прав споживачів є важливим завданням будь-якої демократичної і правової держави, оскільки він спрямований на забезпечення гарантування дотримання усіх прав споживачів при придбанні ними продукції у суб'єктів сфери торгівлі, громадського харчування, надання послуг. В умовах дії в України режиму воєнного стану питання, пов'язані із захистом прав споживачів набувають особливого значення. Воєнний стан сприяв економічній нестабільності, зростанню цін, дефіциту товарів першої необхідності, а також появі непоодиноких випадків недобросовісної поведінки суб'єктів господарювання щодо споживачів.

Не дивлячись на правовий режим воєнного стану держава в межах чинного законодавства має здійснювати всі можливі заходи, спрямовані на удосконалення ефективного захисту прав споживачів.

Стан дослідження. Проблемам удосконалення захисту прав споживачів в умовах дії воєнного стану приділялася увага окремими науковцями, зокрема О. Бурлака, О. Бичкова, З. Скалецька, Л. Шаталова та іншими. Водночас, існує необхідність подальшої розробки даної проблематики у зв'язку з продовженням дії воєнного стану та існуванням величезних викликів перед споживачами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Захист прав споживачів є однією з ключових гарантій у сучасному правовому суспільстві, що забезпечує стабільність ринкових відносин та справедливість для всіх учасників ринку. Теоретична основа цієї концепції базується на ряді принципів і правових механізмів, які встановлюються як на міжнародному, так і національному рівнях, для забезпечення безпеки споживачів, їхнього доступу до якісних товарів та послуг, а також можливості захисту своїх прав у випадку їх порушення.

Як слушно зауважує Л. Шаталова період дії правового режиму воєнного стану перед державою постає складне завдання – забезпечення стабільності економіки, наповнення бюджету, збалансування умов забезпечення конкурентних відносин у сфері господарювання та належного захисту прав споживачів. Тому державою застосовується різноманітний спектр механізмів і засобів регулюючого впливу на діяльність суб'єктів господарювання. Наприклад, запровадження державних регульованих цін на певні види товарів, застосування податкових пільг і мораторіїв, пролонгації дії ліцензій і патентів, призупинення фактичних перевірок тощо [1, с. 59].

Майже одразу після запровадження воєнного стану відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 13.03.2022 № 303 «Про припинення заходів державного нагляду (контролю) і державного ринкового нагляду в умовах воєнного стану» [2] на період воєнного стану, введеного Указом Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [3], було припинено проведення планових та позапланових заходів державного нагляду (контролю) і державного ринкового нагляду.

Це означало, що Державній службі України з питань безпечності харчових продуктів та захисту прав споживачів та її територіальним органам було заборонено проводити планові та позапланові заходи державного нагляду у сфері додержання законодавства про захист прав споживачів. Проте, споживачів не були позбавлені права звернутися до вище зазначеного органу зі зверненням про порушення їх прав споживача, як це встановлено Законом України «Про звернення громадян», однак, розгляд такого звернення здійснювався без проведення перевірки додержання законодавства про захист прав споживачів.

За результатами розгляду звернень споживачам надавалися відповідні рекомендації та консультації з питань положень законодавства про захист прав споживачів.

Таке рішення Кабінету Міністрів України було прийняте з метою уникнення надмірного тиску на бізнес. Але воно призвело до погіршення якості продукції та значних порушень прав споживачів.

Так, до Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту прав споживачів у період з 24 лютого по 31 жовтня 2022 року надійшло 7 666 звернень громадян щодо порушення їхніх прав як споживачів, з яких по 4 574 необхідно було проводити відповідну перевірку [4].

Тому, Постановою Кабінету Міністрів України від 6 грудня 2022 р. № 1363 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 р. № 303 [5] було передбачено, що за наявності загрози, що має негативний вплив на права, законні інтереси, життя та здоров'я людини, захист навколишнього природного середовища та забезпечення безпеки держави, а також для виконання міжнародних зобов'язань України протягом періоду воєнного стану дозволити здійснення позапланових заходів державного нагляду (контролю) на підставі рішень центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування державної політики у відповідних сферах, в тому числі і у сфері захисту прав споживачів.

Варто зазначити, що Україна продовжує вживати заходів для посилення захисту прав споживачів у складних умовах воєнного часу.

Так, наприклад, чинний на сьогодні Закон України «Про захист прав споживачів» [6], прийнятий у 1991 році, не зовсім адаптований до сфери електронної купівлі-продажу, реалізації товарів дистанційним способом покупцю шляхом вчинення електронних правочинів із використанням інформаційно-комунікаційних систем тощо.

Зокрема, він не містить положень, які б встановлювали відносини споживачів з суб'єктами електронної комерції. Такі прогалини законодавства і спричиняють порушення прав споживачів. 10 червня 2023 року Верховною Радою України було прийнято новий Закону України «Про захист прав споживачів». Новелою закону є запровадження електронного Єдиного державного веб-порталу для споживачів у сфері електронної комерції (Портал е-покупець) з метою взаємодії суб'єктів електронної комерції, споживачів та органів державної влади, що здійснюють захист прав споживачів. Безперечно, ці норми є позитивним досягненням у захисті прав споживачів у частині, що стосується електронної комерції. Видається, що законодавець намагається захистити права споживачів сучасними способами, в тому числі і їх право на інформацію про найменування продавця (виконавця), його місцезнаходження , однак тільки практика застосування норма права покаже ефективність такого законодавчого регулювання. Але, на жаль, значна частина норм Закону вступить у дію лише після завершення війни. Норми про портал «е-Покупець» набудуть чинності лише після введення самого сервісу в експлуатацію, але не пізніше трьох років від початку дії Закону [7, с. 186].

Також, через військові дії у деяких регіонах споживачі стикаються з фізичними обмеженнями на доступ до необхідних продуктів та послуг, зокрема внаслідок зруйнованої інфраструктури, перебоїв з логістикою, дефіциту певних товарів та значного підвищення цін. Це особливо стосується регіонів, які зазнали окупації або активних бойових дій, де місцеві підприємства не мають змоги функціонувати або забезпечувати населення необхідними товарами.

Також, суб'єкти господарювання сфери торгівлі, громадського харчування, надання послуг часто посилаються на форс-мажорні обставини, такі як військові дії, для уникнення відповідальності перед споживачами. Наприклад, суб'єкти господарювання можуть відмовлятися повертати кошти або замінювати товар неналежної якості, пояснюючи це обмеженими можливостями через війну.

Сьогодні, як слушно зазначають науковці, однією із проблем є те, що під час воєнного стану діють обмеження щодо доступу споживачів до судового захисту, особливо у випадках, коли судова система в певних регіонах не може функціонувати належним чином через бойові дії або інші надзвичайні обставини. У такій ситуації споживачам рекомендується звертатися до судових органів у безпечніших регіонах або використовувати альтернативні способи вирішення спорів, зокрема через консультації та посередництво [8].

Оскільки війна ускладнює споживачам доступ до судового захисту їх прав, то можуть бути застосовані альтернативні позасудові способи захисту прав споживачів, наприклад, медіація.

На нашу думку, перевагами позасудового захисту прав споживачів буде: 1) швидкість розгляду та вирішення спірного питання; 2) гнучкість розгляду спірного питання; 3) за бажанням сторін - конфіденційність; 5) спрямованість на задоволення вимог обох сторін конфлікту; 6) розвантаження судової системи України. Зауважимо, що позасудові та судові способи захисту прав споживачів мають співіснувати як допоміжні один одному способи. Адже там, де судові способи захисту є неефективними, можуть стати ефективними саме позасудові способи, і навпаки [9, с. 126].

Згідно із ч. 1 ст. 5 Закону України «Про захист прав споживачів» держава забезпечує споживачам захист їх прав, надає можливість вільного вибору продукції, здобуття знань і кваліфікації, необхідних для прийняття самостійних рішень під час придбання та використання продукції відповідно до їх потреб, і гарантує придбання або одержання продукції іншими законними способами в обсязі, що забезпечує рівень споживання, достатній для підтримання здоров'я і життєдіяльності.. Однак через введення мораторію на планові перевірки суб'єктів господарювання сфери торгівлі, громадського харчування та надання послуг під час воєнного стану, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту прав споживачів та її територіальні органи, змушені обмежуватися тільки позаплановими перевірками на підставі звернень споживачів або рішень центральних органів виконавчої влади. Такий підхід, хоча і зберігає механізми нагляду за дотриманням законодавства про захист прав споживачів, але суттєво ускладнює їх реалізацію в умовах дії воєнного стану, що знижує їх ефективність.

Громадські організації споживачів (об'єднання споживачів) також відіграють важливу роль у захисті прав споживачів під час дії воєнного стану.

Вони надають юридичну і консультаційну допомогу споживачам; можуть представляти і захищати інтереси споживачів в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування; вносити органам виконавчої влади і суб'єктам господарювання пропозиції про заходи щодо підвищення якості продукції, про тимчасове зупинення випуску та реалізації продукції, яка не відповідає встановленим вимогам щодо якості, про припинення виробництва, вилучення з реалізації продукції, що становлять небезпеку для життя, здоров'я та майна громадян або завдають шкоди навколишньому природному середовищу, фальсифіковану та дефектну продукцію, а також про коригування цін, встановлених з порушенням законодавства; звертатися з позовом до суду про визнання дій продавця, виробника (підприємства, що виконує їх функції), виконавця протиправними щодо невизначеного кола споживачів і припинення цих дій;

Такі організації допомагають компенсувати недоліки державного контролю, що виникають в умовах воєнного часу, і забезпечують споживачам доступ до правової допомоги, навіть коли можливості державних органів обмежені [10].

Зарубіжний досвід захисту прав споживачів під час воєнних конфліктів показує, що різні країни використовують унікальні підходи для забезпечення безпеки та захисту своїх громадян в умовах надзвичайних ситуацій. Одним із ключових аспектів є дотримання міжнародних стандартів, зокрема норм міжнародного гуманітарного права (IHL) та міжнародного права прав людини, які спрямовані на захист цивільного населення, включаючи споживачів, від наслідків війни. Одним із важливих інструментів захисту є Женевські конвенції та їхні додаткові протоколи, які зобов'язують сторони конфлікту надавати захист цивільним, забезпечувати їм доступ до основних ресурсів, таких як їжа, вода та медичні послуги.

Наприклад, у статтях Женевських конвенцій зазначено, що цивільні особи не можуть бути піддані нападам і повинні мати доступ до товарів, що є життєво необхідними. Водночас, міжнародне право також вимагає від воюючих сторін забезпечувати безпеку та повагу до життя і гідності людей, зокрема споживачів, навіть під час окупації або конфліктів [11].

У деяких країнах, які пережили військові конфлікти, створювалися спеціальні організації для захисту прав споживачів. Наприклад, у країнах Близького Сходу під час конфліктів активізувалися громадські організації, що надавали допомогу населенню у захисті їхніх прав на отримання належних товарів та послуг. У Сирії, через збройний конфлікт, такі організації стали важливою ланкою між споживачами та міжнародними організаціями, які забезпечували постачання гуманітарної допомоги . Наприклад, у колишній Югославії під час громадянської війни уряди окремих республік вживали заходів для контролю цін на основні товари та послуги, що мало на меті запобігти спекуляціям та підтримати найбільш вразливі верстви населення. Такі механізми були впроваджені з урахуванням рекомендацій міжнародних організацій [12].

Зарубіжний досвід свідчить про те, що в умовах військових конфліктів важливою є не тільки державна підтримка, але й активна участь міжнародної спільноти та неурядових організацій, які можуть забезпечити населення необхідними ресурсами і захистити права споживачів. Цей досвід можна використати для вдосконалення системи захисту прав споживачів в Україні, зокрема шляхом розширення співпраці з міжнародними організаціями та створення національних механізмів, що дозволять ефективніше реагувати на виклики війни.

Висновок. Отже, під час дії воєнного стану важливим є вирішення питаннђ про захист прав споживачів. Війна значно ускладнює процес реалізації прав споживачів, зокрема через обмежений доступ до товарів, послуг та правосуддя. Незважаючи на це, держава та міжнародні організації продовжують працювати над розробкою нових механізмів і вдосконаленням існуючих інструментів для захисту споживачів в умовах війни.

Перспективи удосконалення захисту прав споживачів полягають у зміцненні співпраці між державними органами та міжнародними організаціями, вдосконаленні законодавчої бази і впровадженні інноваційних підходів для адаптації до сучасних викликів. Особливу увагу варто приділити розширенню можливостей для позасудового вирішення спорів, що дозволить забезпечити ефективніший захист прав споживачів у періоди, коли доступ до судової системи обмежений.

Таким чином, забезпечення належного захисту прав споживачів у воєнний час потребує впровадження нових механізмів та інструментів, що дозволять громадянам реалізовувати свої права споживачів навіть в умовах війни. Ці зусилля мають бути постійно підтримуваними для того, щоб зберегти соціальну стабільність та забезпечити гідний рівень життя для всіх споживачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шаталова Л.М. Правові механізми захисту прав споживачів в період дії воєнного стану. Правничі студії імені Василя Івановича Синайського: проблеми функціонування юридичних осіб приватного права в умовах воєнного стану : зб. матеріалів круглого столу, 25 квіт. 2023 р. / М-во освіти і науки України, Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана; [редкол.: А.В. Омельченко, С.І. Шимон (відп. за вип.) та ін.]. Електрон. текст. дані. Київ: КНЕУ, 2023. – С. 58–63.
2. Про припинення заходів державного нагляду (контролю) і державного ринкового нагляду в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2022 р. № 303. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/303-2022-п#Text.
3. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022: станом на 8 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/64/2022#Text.
4. Доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/images/documents/annual-report-2022.pdf.
5. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 р. № 303: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.12.2022 р. № 1363 URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennia-zmin-do-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrainy-vid-13-bereznia-2022-r-t61222.
6. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 1991, № 30, ст. 379.
7. Менів Л.Д. До питання захисту прав споживачів при придбанні продукції у суб'єктів електронної комерції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. Т. 1. С. 185–187.
8. Як споживачу захистити свої права в умовах воєнного стану? URL: https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=c4a1849f-4558-4410-9dce-.
9. Менів Л.Д. Перспективи розвитку законодавства про захист прав споживачів. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 6. С. 126–129. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2022/30.pdf.
10. Захист прав власності під час війни: які механізми працюють? URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/229695_zakhist-prav-vlasnost-pd-chas-vyni-yak-mekhanzmi-pratsyuyut.
11. Frequently asked questions on the rules of war. *International Committee of the Red Cross*. URL: https://www.icrc.org/en/document/ihl-rules-of-war-FAQ-Geneva-Conventions.
12. International protection of consumers as a global or a regional policy – journal of consumer policy. *SpringerLink*. URL: https://link.springer.com/article/ 10.1007/s10603-019-09434-z.

УДК 347.643
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.39

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ БАТЬКІВ ТА ФАКТИЧНИХ ВИХОВАТЕЛІВ

Драпатий Н.В.,
аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Інституту права
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0008-5192-0129

Драпатий Н.В. Порівняльна характеристика прав та обов'язків батьків та фактичних вихователів.

Інститут фактичного виховання дитини є однією з форм влаштування дітей, яка набуває актуальності у даний час. У статті на підставі загальної характеристики батьківських правовідносин, їх особливостей висвітлюються права та обов'язки осіб, які взяли дитину в сім'ю. Розглянуто правовий статус фактичного вихователя в порівняні з іншими формами влаштування дітей. Проаналізовано аспекти чинного законодавства України, нормативно-правові акти, пов'язані із захистом прав дитини. Проведено аналіз прав та обов'язків батьків, патронатних вихователів, опікунів/піклувальників, а також фактичного вихователя.

Автор підкреслює, що сім'я для дитини – це базова соціальна одиниця, яка відіграє ключову роль у її розвитку та вихованні. Сім'я забезпечує емоційну підтримку, а також початкове середовище для навчання соціальним навичкам, традиціям і цінностям. Основні аспекти, які роблять сім'ю важливою для дитини, включають: безпеку, підтримку, соціалізацію, навчання та розвиток, традиції і культуру. А, відтак, виховання дитини в сім'ї – це основа для розвитку дитини в сучасному світі, адже саме сім'я дає дитині те підґрунтя, яке в майбутньому буде відігравати важливу роль в її становленні як повноцінного члена суспільства.

Однак за певних обставин не кожна дитина виховується в сім'ї. Тому в Україні створено форми влаштування, які покликанні забезпечувати захист законних прав та інтересів дітей, зокрема права на сім'ю. Їхнє завдання зробити перебування дитини наближеним до сімейного, забезпечити дитину тими навичками, які мала би дати сім'я, що в подальшому допоможе дитині вдало адаптуватися до викликів сьогодення.

Проте, законодавчо не врегульовані повною мірою відносини осіб, які взяли дитину в сім'ю на виховання, не закріплено їх права та обов'язки. Законодавець визначає права та обов'язки батьків, батьків-вихователів, патронатних вихователів, опікунів, піклувальників, але не регулює права та обов'язки осіб, які взяли дитину в свою сім'ю (фактичних вихователів).

Щоб зрозуміти, які права та обов'язки мають бути встановлені для фактичного вихователя, спершу потрібно провести порівняльний аналіз прав та обов'язків батьків, патронатних вихователів, опікунів та піклувальників.

Автор робить висновок, що права батьків, патронатних вихователів, опікунів та піклувальників є в певній мірі закріплені, впорядковані та регулюються зі сторони закону, однак права та обов'язки фактичних вихователів шукають свого впровадження, а згодом і затвердження.

Ключові слова: сім'я, фактичний вихователь, права фактичного вихователя, обов'язки фактичного вихователя, патронатний вихователь, опікун, піклувальник, дитина.

Drapaty N.V. Comparative characteristics of the rights and obligations of parents and actual educators.

Family, de facto guardian, rights of de facto guardian, duties of de facto guardian, foster guardian, guardian, custodian, child.

The author emphasizes that the family is a basic social unit for a child, which plays a key role in its development and education. The family provides emotional support as well as the initial environment for learning social

skills, traditions, and values. The main aspects that make a family important to a child include: security, support, socialization, learning and development, tradition and culture. And, therefore, raising a child in a family is the basis for a child's development in the modern world, because it is the family that gives the child the foundation that will play an important role in his development as a full-fledged member of society in the future.

The author emphasizes that the family is a basic social unit for a child, which plays a key role in its development and education. The family provides emotional support as well as the initial environment for learning social skills, traditions, and values. The main aspects that make a family important to a child include: security, support, socialization, learning and development, tradition and culture. And, therefore, raising a child in a family is the basis for a child's development in the modern world, because it is the family that gives the child the foundation that will play an important role in his development as a full-fledged member of society in the future.

However, under certain circumstances, not every child is brought up in a family. Therefore, forms of placement have been created in Ukraine, which are designed to ensure the protection of the legal rights and interests of children, in particular the right to a family. Their task is to make the child's stay close to family, to provide the child with the skills that the family should give, which will help the child successfully adapt to today's challenges.

However, the relations of persons who have taken a child into a family for upbringing are not fully regulated by law, their rights and obligations are not fixed. The legislator defines the rights and duties of parents, foster parents, foster carers, guardians, custodians, but does not regulate the rights and duties of persons who have taken a child into their family (actual educators).

In order to understand what rights and obligations should be established for a de facto caregiver, it is first necessary to conduct a comparative analysis of the rights and obligations of parents, foster carers, guardians and custodians.

The author concludes that the rights of parents, foster carers, guardians and custodians are to a certain extent established, regulated and regulated by law, but the rights and duties of actual carers are seeking their implementation and later approval.

Key words. family, de facto guardian, rights of de facto guardian, duties of de facto guardian, foster guardian, guardian, custodian, child.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день питання влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні є вкрай актуальним. З кожним днем стає все більше дітей, які втрачають батьків не тільки через позбавлення їх батьківських прав, відібрання дітей від батьків, а й у зв'язку зі збройною агресією російської федерації.

Дитина не може усвідомлювати того факту, що вона втратила близьких їй людей, або їх доля невідома. До моменту настання складних обставин дитина зростала в сім'ї, яка займалися її вихованням, навчанням та розвитком, створила сімейний затишок, саме тому їй потрібно продовжувати відчувати сімейний затишок, любов, підтримку та турботу.

В Україні створено багато форм наближених до сімейних, проте не тільки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, але й для дітей, які за певних обставин тимчасово не можуть проживати в сім'ї. Тому актуальним є питання визначення правового статусу (прав та обов'язків) фактичного вихователя, що є **метою** нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Батьківські правовідносини були предметом дослідження А. Дутко, Л. Красицької, З. Ромовської, В. Чернеги та інших. Права та обов'язки опікунів, піклувальників розглядалися в роботах І. Бірюкова, І. Дзюби. Прийомна сім'я як одна з форм виховання дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування розглядалася М. Соляник. А от права та обов'язки фактичних вихователів не були предметом окремого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Традиційно вважають батьківські правовідносини такими, що виникають на основі фактичного складу: народження дитини (подія), – або біологічна ознака, і державна реєстрація народження органом державної реєстрації актів цивільного стану (дія), – або юридична ознака. Для виникнення прав та обов'язків батьків та дітей за загальним правилом мають одночасно бути ці дві ознаки.

Батьківські правовідносини є особливим видом сімейних правовідносин. Конструкція батьківських правовідносин охоплює: 1) суб'єкт – батьків та дітей; 2) об'єкт – особисті немайнові та майнові блага; 3) зміст – суб'єктивні права та суб'єктивні обов'язки, як особисті немайнові, так і майнові (глави 13-17 СК України) [1, с. 100-101].

До особливостей батьківських правовідносин у науці сімейного права належать: по-перше, строковий характер. Виникають батьківські правовідносини, як правило, з моменту народження дитини або прийняття дитини у сім'ю і припиняються з досягненням дитиною повноліття. Проте сімейне законодавство в окремих випадках регулює відносини між батьками і повнолітніми дочкою, сином, тому є всі підстави стверджувати, що батьківські правовідносини не припиняються після досягнення дитиною 18 років. Настання повноліття є підставою лише для зміни обсягу батьківських прав та обов'язків. А також достроково ці права та обов'язки можуть припинитися тільки у випадках, передбачених законом [1, с. 100-101].

По-друге, особливий суб'єктний склад. Суб'єктами батьківських правовідносин є батьки та дитина. Батьки – це особи, від яких походить дитина (вони поділяються на юридичних – записаних як такі у Книзі реєстрації народжень і у Свідоцтві про народження дитини та біологічних – справжніх батьків дитини. Як правило, ці дві категорії збігаються, однак у деяких ситуаціях ця презумпція оспорюється), дитина – особа, яка має правовий статус дитини до досягнення нею повноліття (ст. 6 СК України).

По-третє, рівність прав та обов'язків батьків та дітей. Мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Діти мають рівні права та обов'язки щодо батьків, незалежно від того, чи перебували їхні батьки у шлюбі між собою [1 с. 100-101].

Л.В. Красицька, вивчаючи поняття та правову природу прав батьків і дітей, робить ряд узагальнень. По-перше, батьківські права та обов'язки існують паралельно між собою і не об'єднуються одним поняттям «батьківські права». Батьківські права є самостійними суб'єктивними сімейними правами, серед яких існують: (а) батьківські права, яким кореспондує обов'язок конкретної визначеної особи – дитини (наприклад, право батьків на піклування та турботу про себе зі сторони дітей, повнолітніх дітей; право на надання матеріальної допомоги зі сторони дітей); (б) секундарні батьківські права, які не забезпечуються суб'єктивним обов'язком іншої конкретної особи (наприклад, право батьків на визначення прізвища, імені, по батькові дитини; право батьків на визначення місця проживання малолітньої дитини тощо) [2, с. 76].

По-друге, «батьківські права» є збірним поняттям. Воно охоплює весь комплекс особистих немайнових та майнових прав, що належать певній людині (матері, батькові дитини), заснованих на походженні дитини від цієї особи, засвідченому органом державної реєстрації актів цивільного стану в установленому законом порядку. Носіями батьківських прав є виключно батько та мати дитини; не є суб'єктами батьківських прав усиновлювачі, мачуха, вітчим дитини, інші особи, які здійснюють виховання дитини фактично або на певній правовій підставі [2, с. 76].

По-третє, батьківські права є відносними правами за своєю правовою природою, крім права власності батьків на майно, яке є абсолютним правом. У більшості своїй батьківські права мають абсолютний характер захисту, проте право батьків на управління майном малолітньої дитини, право батьків на піклування та турботу про себе зі сторони дітей, повнолітніх дітей, право на надання матеріальної допомоги зі сторони дітей, повнолітніх дітей мають відносний характер захисту. Права дітей є відносними правами за своєю природою, крім права власності дитини, що є абсолютним правом, права дітей мають абсолютний характер захисту, крім права дитини на утримання від батьків, що має відносний характер захисту [2, с. 76].

По-четверте, сімейні права батьків і дітей є такими, що тісно пов'язані з особою їхнього носія, вони є «позаоборотними», тому щодо них не допускається правонаступництво за загальним правилом. Правонаступництво можливе лише щодо права власності батьків та права власності дитини на майно. Судова практика визнає наявність процесуального правонаступництва у справах про оспорювання батьківства, що є винятком із загального правила, за яким під час розгляду сімейних спорів у суді, що виникають із сімейних особистих немайнових та аліментних правовідносин, правонаступництво не допускається [2, с. 76].

Частково сімейне законодавство регулює права та обов'язки патронатних вихователів, опікунів/піклувальників, фактичних вихователів. Патронат над дитиною згідно із статтею 252 Сімейного кодексу України це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин [3].

В постанові Кабінету міністрів України «Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною» зазначено, що загальні права та обов'язки патронатного вихователя та його помічника визначаються договором про умови запровадження патронату [4].

В статті 255 Сімейного кодексу України, наведено зобов'язання патронатного вихователя, а саме:

1) забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо;

2) створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку;

3) співпрацювати з батьками, іншими законними представниками дитини задля подолання складних життєвих обставин у межах та у спосіб, визначені органом опіки та піклування;

4) забезпечити надання чи доступ до послуг, визначених договором про патронат над дитиною;

5) сприяти контактам дитини з батьками, іншими законними представниками, родичами, крім випадків, коли батьки позбавлені батьківських прав або в судовому порядку обмежені у праві спілкування з дитиною [3].

Спостерігається позитивна динаміка закріплення прав та обов'язків опікунів/піклувальників. Законодавство, яка регулює питання опіки та піклування завжди вдосконалюється та змінюється. Також варто згадати, що служби у справах дітей на постійній основі контактують та підтримують опікунів, піклувальників та їхніх підопічних.

На сьогоднішній день опікуни, піклувальник має право:

- самостійно визначати способи виховання з урахуванням думки дитини і рекомендацій органу опіки та піклування;
- вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду;
- давати згоду на усиновлення підопічного;
- самостійно здійснювати витрати, необхідні для задоволення потреб підопічного, за рахунок призначеної державної допомоги, пенсії, аліментів, доходів від майна підопічного;
- представляти інтереси підопічного в установах, організаціях і закладах.

Опікун, піклувальник зобов'язаний:

- виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, психічний стан, фізичний і духовний розвиток, готувати до самостійного життя, забезпечувати її догляд і лікування;
- створити належні побутові умови та умови для здобуття дитиною повної загальної середньої освіти;
- вживати заходів до захисту цивільних прав та інтересів підопічного;
- щороку з моменту призначення подавати службі у справах дітей за місцем свого проживання (перебування) висновок про стан здоров'я опікуна, піклувальника [5].

Права та обов'язки фактичного вихователя взагалі не прописані ні в законі, ні в інших нормативно правових актах. На сьогоднішній день встановлення прав та обов'язків фактичного вихователя є вкрай важливим, оскільки з початком війни велика кількість дітей залишилися без батьків, їхнім вихованням, навчанням та розвитком можуть займатися як близькі так і зовсім чужі їм люди.

В першу чергу слід доповнити Сімейний кодекс України новою главою, яка би закріпила визначення поняття фактичного вихователя та врегулювала права та обов'язки фактичного вихователя, що дало би можливість забезпечити в першу чергу базові потреби дитини, такі, як:

- право на виховання в сім'ї;
- право на житло (забезпечення базових природніх потреб, місце для сну і відпочинку, для виконання завдань, дозвілля та розвитку);
- право на освіту (забезпечити отримання дитиною освітніх послуг шляхом відвідування дошкільного/загальноосвітнього, позашкільного закладу освіти);
- право на медичне забезпечення (надавати до медичну допомогу та вживати заходів до забезпечення невідкладної медичної допомоги, вживати заходів, спрямованих на покращення стану здоров'я дитини, профілактики захворюваності), тощо.

На нашу думку, на сьогоднішній день без законодавчого закріплення вищеописаного, інститут фактичного вихователя нівелює саму природу його існування. Однак, не треба забувати про обов'язок фактичного вихователя, а саме:

- щодо звернення у службу в справах дітей для подальшого прийняття рішення про форму влаштування дитини;
- нести відповідальність за життя та здоров'я дитини (дбати про безпеку та захист);
- забезпечити належний догляд за дитиною відповідно до її віку та потреб у розвитку, в тому числі дотримання нею режиму дня, регулярності здійснення санітарно-гігієнічних процедур;

- дбати про моральний, фізичний, пізнавальний та емоційно-особистісний розвиток дитини, тощо.

Висновки. В Україні багато форм влаштування дітей, і більшість прав та обов'язків осіб, які взяли дитину в сім'ю регулюються та вдосконалюються, що не скажеш про права та обов'язки фактичного вихователя. Якщо права батьків, патронатних вихователів, опікунів та піклувальників є в певній мірі систематизовані, впорядковані та закріплені, то права та обов'язки фактичних вихователів шукають свого впровадження, а згодом і затвердження. Адже кожна особа, яка взяла на себе обов'язок здійснювати виховання дитини має чітко розуміти свої права та обов'язки і знати, що вони захищенні законом.

Однак, при низці випадків виховання дитини фактичним вихователем, і труднощів, які виникають перед фактичним вихователем, щодо забезпечення базових потреби дитини, фактичний вихователь має врахувати стиль життя дитини та сприяти її подальшому становленню та покращенню розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дутко А.О. Загальна характеристика правовідносин батьків і дітей. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: Юридичні науки. 2015. № 827. С. 99–102. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/ journal-paper/2017/jun/4825/dutko2.pdf.
2. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2014. 628 с.
3. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III (Редакція станом на 01.01.2024). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення 13 вересня 2024 року).
4. Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною. Постанова Кабінету міністрів України від 20 серпня 2021 р. № 893. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2021-%D0%BF#Text (дата звернення 13 вересня 2024 року).
5. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text (дата звернення 13 вересня 2024 року).

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.40

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ В АСПЕКТІ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ ЩОДО МАЙНОВИХ ПРАВ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

Жукевич І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та публічного управління
Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила»
ORCID: 0000-0001-7332-1014
e-mail: zhiv123@ukr.net

Жукевич І.В. Судовий контроль в аспекті виконання судових рішень щодо майнових прав у цивільних справах.

Виконання судового рішення є невід'ємною складовою права кожного на судовий захист, яка охоплює, зокрема, законодавчо визначений комплекс дій, спрямованих на захист і відновлення порушених прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави. Це кінцевий етап юрисдикційної (правозахисної) діяльності, без реалізації якого втрачається сенс попередньої діяльності суду, оскільки саме виконанням рішення суду завершується процес захисту суб'єктивних майнових та особистих не майнових прав громадян і юридичних осіб шляхом їх фактичної реалізації у спосіб та порядок, визначений Конституцією та законами України. Однак незаконні рішення або неправомірні дії виконавця, так само як і його бездіяльність, можуть значно ускладнювати, перешкоджати або навіть унеможливлювати виконання рішення, тим самим порушувати права учасників правовідносин. Тому серед основних засад виконавчого провадження у Законі України «Про виконавче провадження» виокремлено забезпечення права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності державних та приватних виконавців, реалізація якого має важливе значення для забезпечення майнових прав. Таким чином, захист майнових прав здійснюється у позовному провадженні, а також у спосіб оскарження рішення, дії або бездіяльності державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби. Задля забезпечення виконання судового рішення, яке стосується майнових прав, виконавець зобов'язаний вживати передбачених законодавством заходів щодо примусового виконання рішень, неупереджено, ефективно, своєчасно і в повному обсязі вчиняти виконавчі дії. У протилежному випадку діяльність виконавця піддається судовому контролю шляхом подання скарги до цивільного суду, який ухвалив рішення, що підлягає виконанню і стосується майнових прав. До того ж, судовий контроль може проявлятися шляхом відхилення судом запитів виконавця, які стосуються цивільної справи про захист майнових прав. Тобто, судовий контроль за виконанням судових рішень щодо майнових прав у цивільних справах може здійснюватися двома способами, кожен з яких у підсумку спрямований на захист цивільних майнових прав особи.

Ключові слова: судовий контроль, цивільний процес, цивільне судочинство, майнове цивільне право, виконання судових рішень, виконавче провадження, захист майнових прав.

Zhukevych I.V. The judicial control in the aspect of execution of court decisions regarding property rights in civil cases.

The enforcement of a court decision is an integral component of everyone's right to legal protection, which includes, in particular, a legally defined set of actions aimed at protecting and restoring violated rights, freedoms, and legitimate interests of individuals and legal entities, society, and the state. This is the final stage of jurisdictional (rights protection) activity, without the implementation of which the meaning of the previous activity of the court is lost, since it is the implementation of the court decision that completes the process of protecting the subjective property and personal non-property rights of citizens and legal entities through their actual implementation in the manner and procedure determined by the Constitution and laws of Ukraine. However, illegal decisions or wrongful actions of the executor,

as well as his inaction, can significantly complicate, hinder or even make impossible the execution of the decision, thereby violating the rights of the participants in the legal relationship. Therefore, among the main principles of enforcement proceedings, the Law of Ukraine «On Enforcement Proceedings» singles out the provision of the right to appeal decisions, actions or inactions of state and private executors, the implementation of which is important for securing property rights. Thus, the protection of property rights is carried out in legal proceedings, as well as in the way of challenging the decision, action or inaction of the state executor or other official of the state executive service. In order to ensure the execution of a court decision, which concerns property rights, the executor is obliged to take the measures provided for by the law regarding the enforcement of decisions, to carry out enforcement actions impartially, effectively, in a timely manner and in full. In the opposite case, the activity of the executor is subject to judicial control by filing a complaint with the civil court, which passed a decision that is subject to enforcement and concerns property rights. In addition, judicial control can be manifested by the court rejecting requests of the executor, which relate to a civil case on the protection of property rights. That is, judicial control over the execution of court decisions regarding property rights in civil cases can be carried out in two ways, each of which is ultimately aimed at protecting a person's civil property rights.

Key words: judicial control, civil process, civil proceedings, property civil law, execution of court decisions, enforcement proceedings, protection of property rights.

Постановка проблеми. Виконання судового рішення є невід'ємною складовою права кожного на судовий захист, яка охоплює, зокрема, законодавчо визначений комплекс дій, спрямованих на захист і відновлення порушених прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави (пункт 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 13.12.2012 № 18-рп/2012[1]). Це кінцевий етап юрисдикційної (правозахисної) діяльності, без реалізації якого втрачається сенс попередньої діяльності суду, оскільки саме виконанням рішення суду завершується процес захисту суб'єктивних майнових та особистих не майнових прав громадян і юридичних осіб шляхом їх фактичної реалізації у спосіб та порядок, визначений Конституцією та законами України. Однак незаконні рішення або неправомірні дії виконавця, так само як і його бездіяльність, можуть значно ускладнювати, перешкоджати або навіть унеможливлювати виконання рішення, тим самим порушувати права учасників правовідносин.

Метою дослідження є визначення особливостей судового контролю в аспекті виконання судових рішень щодо майнових прав у цивільних справах.

Стан опрацювання проблематики. За роки після набуття чинності оновленим Цивільним процесуальним кодексом України [2] (далі – ЦПК України) проводилися численні дослідження проблематики здійснення судового контролю у цивільному судочинстві, результати яких відображені у наукових статтях, навчальних посібниках і підручниках. Але питанню судового контролю в аспекті виконання судових рішень щодо майнових прав у цивільних справах уваги приділено майже не було. Лише частково цю тему розглянули К. Гусаров, І.В. Лимарь, Л.С. Малярчук та деякі інші дослідники.

Виклад основного матеріалу. Серед основних засад виконавчого провадження у Законі України «Про виконавче провадження» [3] виокремлено забезпечення права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності державних та приватних виконавців. Реалізація цього права має важливе значення для забезпечення майнових прав.

Як роз'яснено у пункті 1 постанови пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику в справах про зняття арешту з майна» від 03 червня 2016 року № 5 [4] в порядку цивільного судочинства захист майнових прав здійснюється у позовному провадженні, а також у спосіб оскарження рішення, дії або бездіяльності державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби.

Примусове виконання рішень покладається на органи державної виконавчої служби (державних виконавців) та у передбачених законом випадках на приватних виконавців. Зокрема, як встановлюється у положеннях Закону України «Про виконавче провадження», приватний виконавець здійснює примусове виконання рішень, крім: рішень про відібрання і передання дитини, встановлення побачення з нею або усунення перешкод у побаченні з дитиною; рішень, за якими боржником є держава, державні органи, Національний банк України, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, державні та комунальні підприємства, установи, організації, юридичні особи, частка держави у статутному капіталі яких перевищує 25 відсотків, та/або які фінансуються ви-

ключно за кошти державного або місцевого бюджету; рішень, за якими боржником є юридична особа, примусова реалізація майна якої заборонена відповідно до закону; рішень, за якими стягувачами є держава, державні органи (крім рішень Національного банку України), органи військового управління; рішень адміністративних судів та рішень Європейського суду з прав людини; рішень, які передбачають вчинення дій щодо майна державної чи комунальної власності; рішень про виселення та вселення фізичних осіб; рішень, за якими боржниками є діти або фізичні особи, які визнані недієздатними чи цивільна дієздатність яких обмежена; рішень про конфіскацію майна; рішень, виконання яких віднесено безпосередньо до повноважень інших органів, які не є органами примусового виконання; рішень, за якими боржником є уповноважений суб'єкт управління або господарське товариство в оборонно-промисловому комплексі, та рішень, які передбачають вчинення дій щодо їх майна; інших випадків, передбачених законодавством [3].

Згідно з пунктом 1 частини другої статті 18 Закону України «Про виконавче провадження» виконавець зобов'язаний здійснювати заходи примусового виконання рішень у спосіб та в порядку, які встановлені виконавчим документом і законом.

При цьому, Закон України «Про виконавче провадження» [3] виокремлює порядок:

– виконання рішень немайнового характеру;

– виконання рішень шляхом звернення стягнення на кошти та інше майно боржника.

Статтею 10 Закону України «Про виконавче провадження» визначено, що заходами примусового виконання рішень є: звернення стягнення на кошти, цінні папери, інше майно (майнові права), корпоративні права, майнові права інтелектуальної власності, об`єкти інтелектуальної, творчої діяльності, інше майно (майнові права) боржника, у тому числі якщо вони перебувають в інших осіб або належать боржникові від інших осіб, або боржник володіє ними спільно з іншими особами; звернення стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інший дохід боржника; вилучення в боржника і передача стягувачу предметів, зазначених у рішенні; заборона боржнику розпоряджатися та/або користуватися майном, яке належить йому на праві власності, у тому числі коштами, або встановлення боржнику обов`язку користуватися таким майном на умовах, визначених виконавцем; інші заходи примусового характер, передбачені законом [3].

Під час здійснення виконавчого провадження виконавець вчиняє виконавчі дії та приймає рішення шляхом винесення постанов, попереджень, внесення подань, складення актів та протоколів, надання доручень, розпоряджень, вимог, подання запитів, заяв, повідомлень або інших процесуальних документів у випадках, передбачених законодавством України [32]. Зокрема, виконавець зобов'язаний вживати передбачених цим Законом заходів щодо примусового виконання рішень, неупереджено, ефективно, своєчасно і в повному обсязі вчиняти виконавчі дії (частина перша статті 18 Закону України «Про виконавче провадження» [2]) .

Стягнення за виконавчими документами звертається у першу чергу на кошти боржника у національній та іноземній валютах, інші цінності, у тому числі на кошти на рахунках боржника у банках та інших фінансових установах (частина друга статті 48 Закону України «Про виконавче провадження» [3]). Згідно з частиною п`ятою статті 48 Закону України «Про виконавче провадження» у разі відсутності у боржника коштів та інших цінностей, достатніх для задоволення вимог стягувача, стягнення невідкладно звертається також на належне боржнику інше майно, крім майна, на яке згідно із законом не може бути накладено стягнення. Звернення стягнення на майно боржника не зупиняє звернення стягнення на кошти боржника. Боржник має право запропонувати види майна чи предмети, які необхідно реалізувати в першу чергу. Черговість стягнення на кошти та інше майно боржника остаточно визначається виконавцем [3].

Виконавець проводить перевірку майнового стану боржника у 10-денний строк з дня відкриття виконавчого провадження. У подальшому така перевірка проводиться виконавцем не рідше ніж один раз на два тижні - щодо виявлення рахунків боржника, не рідше ніж один раз на три місяці - щодо виявлення нерухомого та рухомого майна боржника та його майнових прав, отримання інформації про доходи боржника (частина восьма статті 48 Закону України «Про виконавче провадження» [3]).

У протилежному випадку дії або бездіяльність виконавця може бути оскаржено до суду (піддається судовому контролю). Прикладом цього є справа про оскарження дій та бездіяльності державного виконавця Самарського відділу державної виконавчої служби у м. Дніпрі Південно-Східного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Дніпро). Скарга мотивована тим, що рішенням Пустомитівського районного суду Львівської області з ТОВ «Лайф Хаус Біл-

дінг» на користь ОСОБА_1 стягнуто грошові кошти у розмірі 80 142 грн та 15 тис. грн витрат за проведення експертного дослідження. Виконавчий лист, виданий на підставі вказаного рішення, був переданий на виконання до Самарського відділу Державної виконавчої служби у м. Дніпрі (далі - Самарський відділ ДВС у м. Дніпрі), відкрито виконавче провадження. 16 лютого 2021 року старшим державним виконавцем Шевченком В.Р. прийнято постанову про повернення виконавчого документу стягувачу на підставі пункту 2 частини першої статті 37 Закону України «Про виконавче провадження» у зв'язку з відсутністю майна у боржника. Однак стягувач, вважаючи вказану постанову незаконною, необґрунтованою та такою, що прийнята без здійснення всіх можливих виконавчих дій звернувся за захистом своїх цивільних майнових прав до інституту судового контролю [5].

Слід також зазначити, що відреагувати на неправомірні дії виконавця суд може і за допомогою постановлення окремої ухвали щодо державного виконавця, іншої посадової особи органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця та направити її органам, до повноважень яких належить притягнення таких осіб до дисциплінарної відповідальності, або органу досудового розслідування, якщо суд дійде висновку про наявність у діях (бездіяльності) таких осіб ознак кримінального правопорушення. З метою забезпечення виконання вказівок, що містяться в окремій ухвалі, суд встановлює в ній строк для надання відповіді залежно від змісту вказівок та терміну, необхідного для їх виконання (ст. 262 ЦПК України), у чому також вбачається опосередкований контроль за виконанням рішення [6, с. 163].

Також судовий контроль може проявлятися шляхом відмови суду виконавцю у доступі до документів, які мають відношення до цивільної справи, що стосується майнових прав. Оскільки суд, відмовляючи виконавцеві у задоволенні зазначеного процесуального документа, фактично визнає його дії незаконними. Хоча непряме визнання такої незаконності не тягне за собою констатування виходу приватним виконавцем за межі власних повноважень, визначених ст. 5 Закону України «Про виконавче провадження», та автоматичне настання для порушника права негативних наслідків [7, с. 58].

Слід також вказати, що в даний час скасовано строки добровільного виконання судових рішень боржником у справах майнового характеру. Примусове виконання рішення починається з дня відкриття виконавчого провадження. До прийняття нової редакції Закону України «Про виконавче провадження» [3] державний виконавець визначав строк добровільного виконання боржником рішення до 7 днів (у разі виконання рішення про примусове виселення боржника до 15 днів). Дане нововведення у літературі [7, с. 30] відноситься до спірних, оскільки добросовісний боржник фактично позбавлений права виконати рішення добровільно, не сплачуючи виконавчого збору. Піддаючи критиці дане положення, О. Кузь справедливо відмічає, що ненадання боржнику строку для добровільного виконання рішення може взагалі знищити в добросовісного боржника намір на самостійне виконання рішення. Скасування можливості добровільного виконання рішення з одночасним покладенням на боржника додаткових фінансових витрат може викликати зворотній ефект, адже знищується наявний стимул для добровільного виконання рішення [8].

Тут також слід вказати про важливість належного суб'єкта звернення за судовим контролем. Приміром у справі 357/5772/22 [9] позивачі звернулися до суду з позовом, в якому просили припинити обтяження - заборону на відчуження об`єкта нерухомого майна (арешт) житлового будинку. Втім оглянувши матеріали справи, прийшов до висновку про відмову у відкритті провадження в частині позовних вимог. Аргументування наступне. Якщо опис та арешт майна проводився державним виконавцем, скарга сторони виконавчого провадження розглядається в порядку, передбаченому розділом VII ЦПК. Інші особи, які є власниками (володільцями) майна і які вважають, що майно, на яке накладено арешт, належить їм, а не боржникові, можуть звернутися до суду з позовом про визнання права власності на це майно і про зняття з нього арешту, що передбачено статтею 60 Закону про виконавче провадження. У зв'язку із цим боржник не може пред'являти такий позов, оскільки у судовому процесі він є відповідачем та законом для нього встановлений інший порядок вирішення питання. У разі пред'явлення до суду такого позову в порядку цивільного судочинства суддя має відмовити у відкритті провадження на підставі пункту 1 частини другої статті 122 ЦПК, а, помилково прийнявши позов до розгляду, під час судового розгляду суд має закрити провадження у справі з підстави, передбаченої пунктом 1 частини першої статті 205 ЦПК.

При цьому, необхідно враховувати, що право на звернення до суду зі скаргою у виконавчому провадженні є строковим, у разі його пропущення з поважних причин останній може бути понов-

лений судом. У разі оскарження порушення прав сторони виконавчого провадження триваючого характеру (бездіяльність виконавця щодо не зняття арешту з майна) скарга може бути подана в будь-який час з огляду на триваючий характер такого порушення. Триваючим правопорушенням вважається проступок, пов'язаний з тривалим та безперервним невиконанням суб'єктом обов'язків, визначених законом. Характерним для таких порушень є безперервне продовження бездіяльності та, відповідно, порушення закону [10, с. 153].

Зауважимо, що численні реформи органів системи виконання наразі так і не вирішили ключові проблеми в системі примусового виконання судових рішень, до яких можна віднести: непомірну завантаженість державних виконавців, неефективність організаційної структури органів та осіб примусового виконання, відсутність оперативного доступу виконавців до інформаційно-пошукової системи з усіма реєстрами, яка б дозволила оперативно вирішувати питання щодо розшуку майна боржника, накладення на нього арешту та звернення на нього стягнення, відсутність дієвих механізмів контролю та відповідальності органів та осіб, наділених повноваженнями примусово виконувати судові рішення, наслідком чого є надзвичайно велика кількість невиконаних актів правосуддя поряд із порушенням строків вчинення виконавчих дій [10, с. 30].

Висновки. Отже, захист майнових прав здійснюється у позовному провадженні, а також у спосіб оскарження рішення, дії або бездіяльності державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби. При цьому судовий контроль за виконанням судових рішень щодо майнових прав у цивільних справах може здійснюватися шляхом: по-перше, оскарження дій або бездіяльності виконавця щодо забезпечення виконання судового рішення, яке стосується цивільних майнових прав; по-друге, відмови суду виконавцю у доступі до документів, які мають відношення до цивільної справи, що стосується майнових прав, оскільки суд у такий спосіб фактично визнає його дії щодо витребування такого документа незаконними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення Конституційного Суду України від 13.12.2012 № 18-рп/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-12#Text.
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15.
3. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 року № 1404-VIII**.** URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1404-19.
4. Про судову практику в справах про зняття арешту з майна: Постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 03 червня 2016 року № 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-16#Text.
5. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 10.08.2022 року. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=105706277&red=100003ff90d2e5cc6cd7e76a88b0be8db5417b&d=5.
6. Малярчук Л.С. Нові правила оскарження рішень, дій або бездіяльності виконавців під час звернення стягнення на майно боржника: переваги та недоліки. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 161–164.
7. Гусаров К. Судовий контроль за виконавчим провадженням під час звернення стягнення на майно боржника, що перебуває в інших осіб. *Теорія і практика правознавства*. 2023. Вип. 1(23). С. 50–61.
8. Кузь А. Новели виконавчого провадження. ЮРЛИГА. URL: http://jurliga.ligazakon.ua/blogs_article/600.htm.
9. Ухвала Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 18.07.2022 року. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/10527 3660.
10. Лимарь І.В. Судовий контроль за виконавчим провадженням у цивільному процесі: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2023. 259 с.

УДК 347.66
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.41

УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ ЯК ФОРМА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Кащук Д.А.,
аспірант кафедри цивільного права та процесу,
Хмельницький університет управління
та права імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0009-0008-9656-4041
e-mail:denis.kashchuk.79@gmail.com

Кащук Д.А. Усунення від права на спадкування як форма цивільно-правової відповідальності.

Стаття присвячена питанням дослідження усунення від права на спадкування як форми цивільно-правової відповідальності. Наголошено, що усунення від права на спадкування, беззаперечно, виступає як форма цивільно-правової відповідальності, як певна санкція за невиконання позитивних обов'язків, визначених цивільним, сімейним, кримінальним законодавством України. Підкреслимо, що зазначена форма відповідальності пов'язана з порушеннями (не виконанням позитивних цивільно-правових обов'язків), серед яких обов'язки особистого немайнового характеру, пов'язані із захистом особистого немайнового права на життя та здоров'я особи, обов'язки, які випливають із необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця, обов'язки аліментного характеру, визначені сімейним правом, та обов'язки, які випливають із відносин між батьками і дітьми та порушення вимог сімейного законодавства в частині правозгідності шлюбу. Наголошено, що усунення від права на спадкування є єдиним для цієї форми цивільної відповідальності у своєму роді стягненням, що за своєю правовою природою є подібним до окремих видів покарання та стягнень у цивільному, кримінальному та адміністративному праві. Зазначене стягнення носить субсидіарний характер (є додатковим обтяженням щодо особи, що вчинила правопорушення, яке є наслідком такого усунення). Усунення від права на спадкування виступає і як спосіб захисту прав зацікавленої особи, інтересів суспільства та держави.

Таким чином, характерними рисами усунення від права на спадкування як особливої форми цивільно-правової відповідальності є матеріально-правовий (економічний) характер, тобто неможливість брати участь у перерозподілі майнових благ (спадкової маси), на які особа мала б можливість претендувати за інших обставин; стає наслідком порушення особистих немайнових та майнових обов'язків особи або посяганням на особисті немайнові блага; носить додатковий (субсидіарний) характер до іншого виду юридичної відповідальності; може бути віднесена до позадоговірної (деліктної) відповідальності; є наслідком вчинення особою, яка усувається від права на спадкування деліктів, які передбачають обов'язкову ознаку вини як елемента суб'єктивної сторони складу правопорушення (за відсутності вини як елемента складу правопорушення, наприклад, у випадку недійсності шлюбу, про який не знала особа, яка пережила іншого з подружжя, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер).

Ключові слова: право на спадкування, усунення від права на спадкування, негідний спадкоємець, юридична відповідальність, правопорушення, немайнові та майнові обов'язки.

Kashchuk D.A. Elimination of the right to inheritance as a form of civil liability.

The paper is dedicated to issues on researching elimination of the right to inheritance as a form of civil liability. It is stressed, the elimination of the right to inheritance, unquestionably, is a form of civil liability, a specific sanction for failure to fulfil positive obligations under the Civil, Family and Criminal laws of Ukraine. We outline, a mentioned form of liability is related to violence (failure to fulfil positive civil and legal obligations) that include: obligations of personal non-property character, related to protection of personal right for life and health of the person, obligations that come from the

necessity of the ensuring the principle of the freedom of testament of the testator, alimony obligations are defined by Family Law, and obligations that come from the relations between parents and children and violation of the requirements of family law in terms of the legality of marriage.

There is stressed, the elimination of the right for the inheritance is the only penalty for this form of civil liability. By its legal nature, it is similar to certain types of punishment and penalties in civil, criminal and administrative law. This penalty has subsidiary nature (is an additional burden on the person who committed the offence that results in such removal). Elimination of the right to inheritance is also a means of the protection of rights of the interested person, and interests of the society and the state.

Thus, natural features of the elimination of the right for the inheritance as a specific form of the civil and legal liability include: property and legal (economic) character, i.e. impossibility to take part in redistribution of property (inheritance), for which a person would to pretend under others conditions; it is a consequence of the violation of personal non-property and property obligations of the person or encroachment on personal non-property benefits; has additional (subsidiary) character for other type of the legal liability; can be included into non-contractual (tort) liability; it is a consequence of torts that provide an obligative sign of guilt as an element of the subjective side of the offence (in the absence of fault as an element of the offence, for example, in the case of a nullity of marriage, which was not reported by the surviving spouse, the court may recognize the right to inherit the share of the deceased spouse), implemented by the person who is eliminated of the right to inheritance.

Key words: right to inheritance, elimination of the right to inheritance, unworthy heir, legal liability, offences, non-property and property duties.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Важливим питанням цивільно-правової доктрини виступає визначення усунення від права на спадкування як форми цивільно-правової відповідальності. Наголосимо, що в національному законодавстві в цілому відсутнє чітке визначення поняття «цивільно-правова відповідальність». Зміст цієї категорії необхідно тлумачити через особливість окремих норм цивільного права, які передбачають можливість впливу на правовідносини через притягнення особи до відповідальності. Тому, існує багато наукових праць, які досліджують це поняття і намагаються сформулювати його визначення. Серед іншого спробуємо визначити місце усунення від права на спадкування саме як форми цивільно-правової відповідальності.

Вивчення проблемних питань юридичної відповідальності, включаючи цивільно-правову відповідальність, потребує комплексного підходу. Необхідно враховувати як загальні риси, притаманні їй як соціальній відповідальності, які мають важливе значення на етапі розвитку громадянського суспільства в Україні, так і вимоги сучасності, зумовлені активізацією інтеграційних процесів, характерних для періоду інтеграції національної правової системи, та особливості, що зумовлені специфікою правового інструментарію, до якого належить цивільно-правова відповідальність.

Крім того, варто звернути увагу на те, що цивільно-правова відповідальність має свої унікальні риси, відмінні від інших видів юридичної відповідальності. Ці риси поєднують принципи добровільності виконання зобов'язань, відшкодування збитків, відновлення порушених прав та інші механізми, спрямовані на захист прав та інтересів учасників цивільних правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які посилається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрій присвячується стаття. Окремі аспекти усунення від права на спадкування були предметом наукового аналізу в дослідженнях Абрамова М.В. [1], Буркацького Л.К. [2], Васильченка В.В. [3], Достдара Р. [4], Заїки Ю.О. [5], Кухарєва О.Є. [6], Оксанюк Н.М. [7], Печеного О.П. [8], Ромовської З.В. [9], Рябоконь Є.О. [10], Сурми Н.П. [11], Тимченка Л.М. [12], Фурси С.Я., Фурси Є.І. [13], Шишки Р.Б. [14] та інших науковців.

Водночас численні питання, пов'язані з науково-теоретичними засадами визначення усунення від права на спадкування як форми цивільно-правової відповідальності, залишаються не висвітленими.

Метою статті є дослідження доктринальних аспектів щодо визначення усунення від права на спадкування як форми цивільно-правової відповідальності.

Виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Усунення від права спадкування – це позбавлення права на спадщину негідних спадко-

ємців, засноване на підставі закону та рішення суду. Інститут усунення від права на спадкування давно відомий вітчизняному цивільному законодавству. Дослідження в цій галузі мають сприяти більш чіткому розумінню та ефективному застосуванню цивільно-правової відповідальності в Україні, що в свою чергу сприятиме розвитку правової системи та забезпеченню справедливості в суспільстві [15, с. 189].

Відповідальність є особливим інститутом цивільного права. Термін «відповідальність» використовується в різних контекстах, зокрема щодо соціальної, моральної, економічної та юридичної відповідальності. У літературі та законодавстві часто вживається поняття «економічна відповідальність», яке зазвичай ототожнюється з поняттям «майнова відповідальність». У правовій системі України існують різні види юридичної відповідальності. Поряд із кримінальною, адміністративною та дисциплінарною відповідальністю важливе місце займає цивільна відповідальність, яка часто є найбільш ефективною і тому застосовується частіше за інші та пов'язана з можливостями широкого використання медіації та примирення. У контексті дисертаційного дослідження важливо зрозуміти місце усунення від права на спадкування в системі цивільно-правової відповідальності.

Значна частка норм цивільного права спрямована на позитивне регулювання особистих немайнових і майнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників. Розвиток цивільних відносин характеризується добросовісним здійсненням їх учасниками своїх суб'єктивних прав і виконанням цивільних обов'язків. Відповідно до ч. 3 ст. 14 ЦК України належна правомірна поведінка учасників цивільних правовідносин забезпечується засобами заохочення, а також відповідальністю, що встановлюється договором чи актами цивільного законодавства [16].

Оскільки основну масу відносин, регульованих цивільним правом, становлять майнові відносини, то першою особливістю цивільно-правової відповідальності є її майновий характер. Відповідальність у цивільному праві виконує функцію економічного (майнового) впливу на правопорушника, будучи одним із методів економічного регулювання у спільних правовідносинах.

Проте цивільне право регулює також і особисті немайнові відносини як пов'язані, так і не пов'язані безпосередньо з майновими. До останнього часу панувала думка про те, що, оскільки порушення особистих немайнових відносин не піддається майновій оцінці, відповідальність за їх порушення не може носити майнового характеру. Проте здебільшого порушення особистих немайнових прав громадян або організацій може спричинити для них невигідні майнові наслідки.

Для кращого розуміння цивільно-правової відповідальності пропонуємо звернутися до окремих теорій, які аналізують та визначають її специфіку. Аналіз різних теорій цивільно-правової відповідальності допоможе більш детально розкрити її сутність, визначити особливості її застосування та виявити можливі варіанти вдосконалення правових механізмів у цій сфері. Зокрема важливо розглянути такі аспекти, як підстави виникнення відповідальності, форми і види санкцій, принципи відшкодування збитків, а також взаємодію між державою та іншими суб'єктами цивільних правовідносин.

Так, цивільно-правова відповідальність традиційно розглядається як санкція за правопорушення, що є наслідком, встановленим у законі на випадок порушення правових норм. Це означає, що цивільно-правова відповідальність передбачає накладення певних обов'язків або обмежень на порушника з метою відновлення порушених прав та забезпечення справедливості [17, 18, 19].

Таке визначення, з одного боку, відображає особливості цивільно-правової відповідальності як виникнення додаткових або нових негативних наслідків для правопорушника. З іншого боку, воно визначає відповідальність через поняття «санкція», яке має кілька значень у правовій системі. Санкція в цьому контексті розглядається як частина правової норми, яка містить вказівки на заходи, що забезпечують дотримання цієї норми.

Розуміння специфіки цивільно-правової відповідальності у контексті спадкових правовідносин є ключовим для забезпечення ефективного правозастосування та захисту прав громадян, особливо в умовах розвитку правової держави та громадянського суспільства. Дослідження в цій галузі сприятимуть більш глибокому усвідомленню ролі обов'язків суб'єкта цивільно-правових відносин та його відповідальності перед іншими учасниками цивільно-правових (сімейно-правових) відносин.

Таким чином, цивільно-правова відповідальність включає не лише негативні наслідки для порушника, але й механізми відновлення порушених прав. Це може включати відшкодування мате-

ріальних збитків, компенсацію моральної шкоди або інші форми відшкодування, які забезпечують відновлення справедливості та балансу в правовідносинах. Крім того, санкції можуть бути різноманітними за своєю природою і застосуванням. Вони можуть включати як економічні, так і неекономічні заходи, такі як обмеження прав, заборони, зобов'язання до певних дій або, навпаки, утримання від певних дій. Такі санкції є необхідним елементом правової системи, оскільки вони забезпечують ефективність правових норм і сприяють дотриманню правопорядку [20, с. 41].

Термін «санкція» має і таке значення, як дозвіл, схвалення. Отже, різноманітність значень терміну «санкція» не дозволяє чітко виразити через нього іншу правову категорію, таку як «цивільно-правова відповідальність» [21, с. 62]. Значне місце в наукових дослідженнях юридичної відповідальності займає трактування відповідальності як особливого правовідношення [22, с. 68].

У науковій літературі часто трапляється точка зору, згідно якої юридична відповідальність є правовідношення, яке виникає внаслідок певних юридичних фактів, таких як цивільне правопорушення. Таким чином, відповідальність асоціюється з деліктним правовідношенням, тобто деліктним зобов'язанням. Ця кваліфікація відповідальності базується на розумінні її як сукупності негативних наслідків, позбавлень та обмежень, що накладаються на правопорушника. Відповідальність у цьому контексті передбачає, що правопорушник зобов'язаний виконати накладений на нього обов'язок або зазнати особистих чи майнових втрат штрафного характеру, які будуть застосовані до нього незалежно від його волі. Розширюючи цей підхід, можна зазначити, що розгляд відповідальності як правовідношення дозволяє більш глибоко зрозуміти її юридичну природу і механізм реалізації. Взаємодія сторін у правовідношенні зобов'язує правопорушника до певних дій або утримання від дій, що направлені на відновлення порушених прав та інтересів постраждалої сторони. Це може включати відшкодування збитків, компенсацію моральної шкоди, виконання певних обов'язків або інших заходів, які забезпечують відновлення справедливості. Крім того, трактування відповідальності як правовідношення підкреслює важливість правових норм і механізмів, що регулюють відносини між суб'єктами права. Це сприяє підтриманню правопорядку та забезпечує належний рівень правової культури в суспільстві. Таким чином, розгляд юридичної відповідальності як правовідношення не лише розкриває її сутність, але й показує її роль у системі правових відносин та механізмах захисту прав і свобод громадян. Визначаючи пануючі погляди вчених щодо цивільно-правової відповідальності, варто зазначити їхню різноманітність. Більшість дослідників у тій чи іншій мірі ототожнюють відповідальність з покаранням. Окремі науковці розрізняють відповідальність у перспективному та ретроспективному аспектах і зазначають, що «про юридичну відповідальність, звісно, можна говорити лише в другому аспекті, тобто в аспекті покарання (в широкому змісті цього слова)» [23]. Інші дослідники наголошують, що відповідальність є правовим відношенням охоронного характеру, що виникає при порушенні правопорядку і включає участь держави [24].

Сутність юридичної відповідальності в контексті держави полягає в тому, що вона обов'язково регулюється встановленими законами країни. Пряма участь держави або її органів у цивільно-правовому відношенні виникає лише при зверненні сторін до неї. Інститут цивільно-правової відповідальності є головним у правовідносинах, представляючи частину самого ядра цивільних правовідносин, що дає право на існування будь-якої гіпотези та диспозиції про цивільне право, а також є одним із основних компонентів, а сам зміст таких санкцій незмінно приваблює увагу вчених [25].

Цивільно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, а отже, має всі її якості. Думки авторів про поняття юридичної відповідальності розходяться, пов'язано це з тим, що будь-яке явище може отримувати різну характеристику залежно від відношення, у якому воно розглядається. Не є винятком і юридична відповідальність, яка при розгляді її з різних сторін виявляє свої різні властивості [25]. Вітчизняні доктринальні дослідження цивільного права розглядають питання юридичної відповідальності або в загальному контексті, або щодо конкретних видів відповідальності із застосуванням на практиці, звертаючи увагу на відповідні проблеми. Цивільно-правова відповідальність є формою державного примусу, що полягає у тому, що суд може накласти на правопорушника майнові санкції на користь потерпілого, які представляють собою небажані наслідки його дій. Відшкодування збитків передбачає обов'язок одного учасника цивільних правовідносин перед іншим, який виникає з рішення, прийнятого відповідно до цивільного права.

Цивільно-правова відповідальність ґрунтується на комплексі умов, необхідних для її настання,

включаючи обов'язкове існування структури цивільних правовідносин (наявність складу правопорушення, вини особи або, навпаки, особливостей деліктної відповідальності без вини). Однією з головних проблем цивільно-правової відповідальності є відсутність реального виконання заходів відповідальності, встановлених законодавцем. Ще однією значущою проблемою є недостатня чіткість у формулюванні правових норм, що призводить до їх неоднозначного трактування [25].

Б. Карнаух наголошує, що цивільно-правова відповідальність – це насамперед механізм перерозподілу втрат: за допомогою цивільно-правової відповідальності втрати однієї особи переносяться (перерозподіляються) на рахунок іншої. Інакше кажучи, цивільно-правова відповідальність дає змогу перенести втрати з плечей того, хто їх первісно зазнав, на плечі того, хто їх завдав. Водночас значення формули складу цивільного правопорушення з точки зору матеріального права полягає в тому, що вона визначає систему умов, яка є необхідною і достатньою для перенесення втрат потерпілого на порушника шляхом застосування до останнього заходів цивільно-правової відповідальності, або, якщо точніше, – визначає систему умов, за яких у потерпілого виникає право вимагати такого перенесення. Із погляду ж процесуального права ця формула окреслює предмет доказування у справах про застосування заходів цивільно-правової відповідальності [26].

Т.В. Ківалова акцентує увагу на тому, що цивільно-правова відповідальність – це завжди відповідальність правопорушника перед потерпілим, а не перед державою чи органами державної влади [27, с. 214].

Відомі вітчизняні науковці Є.О. Харитонов та Н.А. Саніахметова цивільну відповідальність визначають як «правовідношення, яке виникає у зв'язку з порушенням обов'язку, встановленого законом або договором, змістом якого є покладення на особу, винувату у вчиненні цивільного правопорушення, негативних майнових наслідків його діяння» [28]. У контексті усунення права на спадкування мова йде про цивільно-правові обов'язки особистого немайнового характеру, пов'язані із захистом особистого немайнового права на життя та здоров'я особи, обов'язки, які випливають з необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця, обов'язки аліментного характеру визначені сімейним правом та обов'язки, які випливають з відносин між батьками та дітьми.

На нашу думку, цивільно-правова відповідальність – це певний обов'язок відповідальної особи здійснити відшкодування заподіяної потерпілому шкоди. Але у випадку усунення від права на спадкування на перше місце виходить інша правова санкція – особа втрачає правову можливість, визначену у законодавстві, брати участь у розподілі спадщини.

Висновки та пропозиції дослідження. Підсумовуючи, наголосимо, що усунення від права на спадкування, по-перше, беззаперечно виступає як форма цивільно-правової відповідальності, як певна санкція за невиконання позитивних обов'язків, визначених цивільним, сімейним, кримінальним законодавством України. Підкреслимо, що зазначена форма відповідальності пов'язана з порушеннями (не виконанням позитивних цивільно-правових обов'язків), серед яких обов'язки особистого немайнового характеру, пов'язані із захистом особистого немайнового права на життя та здоров'я особи, обов'язки, які випливають з необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця, обов'язки аліментного характеру, визначені сімейним правом, обов'язки, які випливають з відносин між батьками і дітьми та порушення вимог сімейного законодавства в частині правозгідності шлюбу.

По-друге, усунення від права на спадкування є єдиним для цієї форми цивільної відповідальності у своєму роді стягненням, що за своєю правовою природою є подібним до окремих видів покарання та стягнень у цивільному, кримінальному та адміністративному праві. Зазначене стягнення носить субсидіарний характер (є додатковим обтяженням щодо особи, що вчинила правопорушення, яке є наслідком таке усунення).

По-третє, усунення від права на спадкування виступає і як спосіб захисту прав зацікавленої особи, інтересів суспільства та держави.

Таким чином, характерними рисами усунення від права на спадкування як особливої форми цивільно-правової відповідальності є: матеріально-правовий (економічний) характер, тобто неможливість брати участь у перерозподілі майнових благ (спадкової маси), на які особа мала б можливість претендувати за інших обставин; порушення особистих немайнових та майнових обов'язків особи або посягання на особисті немайнові блага; додатковий (субсидіарний характер) до іншого виду юридичної відповідальності (наприклад, кримінальної відповідальності за посягання на життя особи, або за невиконання аліментних обов'язків відповідно до

вимог сімейного права); з позицій класифікації цивільної відповідальності усунення від права на спадкування може бути віднесена до позадоговірної (деліктної) відповідальності; наслідком вчинення особою, яка усувається від права на спадкування деліктів, які передбачають обов'язкову ознаку вини як елемента суб'єктивної сторони складу правопорушення (за відсутності вини як елемента складу правопорушення, наприклад, у випадку недійсності шлюбу, про яку не знала особа, яка пережила іншого з подружжя, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер.)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абрамов М.В. Заподіяння смерті як підстава для усунення права на спадкування. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2015. Вип. 2 (8). С. 46–50.
2. Буркацький Л.К. Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв: навч. посіб. Київ: Ін Юре, 2008. 384 с.
3. Васильченко В.В. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про спадкування. Х.: Одіссей, 2007. 480 с.
4. Достдар Р. Принципи спадкового права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 12. С. 6–8.
5. Спадкове право: [навчальний посібник] / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконь. К.: Юрінком Інтер, 2009. 352 с.
6. Кухарєв О.Є. Спадкове право: навч. посіб. Київ: Алерта, 2013. 328 с.
7. Оксанюк Н.М. Класифікація принципів спадкового права. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 151–155.
8. Печений О.П. Спадкове право. Харків: Фактор, 2012. 368 с.
9. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 264 с.
10. Рябоконь Є.О. Усунення від права на спадкування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні* науки. 2005. № 67. С. 71–74.
11. Сурма Н.П. Спадкове право України: Навчальний посібник. – К.: КНТ, 2005. 304 с.
12. Тимченко Л.М. Проблемні питання усунення від права на спадкування. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків, 2017. URL: https://univd.edu.ua/general/ publishing/konf/01_12_2017/pdf/38.pdf(дата звернення 25.06.2023 р.).
13. Фурса С.Я. Спадкове право. Теорія і практика. К.: Атіка, 2002. 496 с.
14. Шишка Р.Б., Сопілко І.М., Козирєва В.П. Спадкове право в Україні: навч. посіб. / за заг. ред. Р.Б. Шишки. Київ: Ліра-К, 2015. 216 с.
15. Кузнєцова Н. Інститут цивільно-правової відповідальності у вітчизняній та зарубіжній цивілістичній доктрині. *Право України*. 2019. № 1. С. 186–203. DOI: 10.33490/louu-2019-01-189.
16. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Верховна Рада України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 05.05.2024).
17. Приленський І. Поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. Р. 159–165. URL: http://yurvisnyk.in.ua/ v2_2021/19.pdf. (дата звернення: 05.05.2024).
18. Канзафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Одеса: Астропринт, 2006. 264 с.
19. Левандовскі К.М. Поняття субсидіарної відповідальності та її правова природа. *Вісник Одеського національного університету*. 2009. Вип. 1. Том 14: Правознавство. С. 36–41.
20. Недбайло П.О. Норми права. Харків, 1966. 48 с.
21. Отраднова О.О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: *навч. посібн.* К.: Юрінком Інтер, 2009. 240 с.
22. Конституційне право України. К.: Наук. думка, 2002. 737 с.
23. Олійник А. Поняття та структура механізму забезпечення конституційної свободи особи на міжнародному та регіональному рівнях. *Право України*. 2004. № 12. С. 157.
24. Мількова К.В. Особливості змісту охоронних правовідносин. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1 (14). С. 32–36

25. Білова А. *Поняття та зміст цивільно-правової відповідальності.* Літописець. 2022. Випуск 17: Збірник наукових праць IX Всеукраїнської науково-практичної конференції «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)» (м. Житомир, 2 грудня 2021 року). С. 22–26.
26. Карнаух Б. Цивільно-правова відповідальність: нарис економічного аналізу *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2. С. 101–110. URL: http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-101-110.pdf. (дата звернення 11.05. 2024 р.).
27. Ківалова Т.С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти). О.: Юридична література, 2008. 360 с.
28. Харитонов Є.О., Саніахметова Н.О. Цивільне право України: *Підручник*. К.: Істина, 2003. 776 с.

УДК: 347.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.42

НОРМАТИВНІ ТА ДОГОВІРНІ МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ УЧАСНИКІВ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Панченко С.В.,
доктор філософії з права,
керуючий партнер Адвокатського бюро «Панченко та партнери»,
старший викладач кафедри історії та теорії держави і права
Чорноморського національного університету імені Петра Могили
ORCID: 0000-0001-8257-0661

Панченко С.В. Нормативні та договірні межі здійснення цивільних прав учасників договірних зобов'язань.

Статтю присвячено класифікації меж здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях. Цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. У зв'язку з цим за способом закріплення межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях слід поділити на нормативне та договірне.

Доведено, що не лише акти цивільного законодавства та договір повинні встановлювати межі здійснення цивільних прав, а й інші підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, або загалом юридичні факти.

Нормативні межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях означають їх закріплення у законі. У даному випадку таким законом є Цивільний кодекс. У статті наведено конкретні норми, які передбачають межі здійснення прав саме у договірних зобов'язаннях. Виявлено, що норма, якою закріплюється межа здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях має характерну структуру та особливості. Нормативні межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях бувають також імперативними та диспозитивними.

Договірні межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях учасники такого зобов'язання встановлюють самостійно. Такі договірні межі будуть вважатися такими, якщо вони не порушують вимоги закону та принципів права.

Доведено, що межі здійснення цивільних прав також слід розглядати у динаміці договірного зобов'язання, а тому у такому контексті межі здійснення цивільних прав встановлюються при укладенні договору, при його виконанні та зміні, а також межі здійснення цивільних прав при припиненні договору. Слід також виділити і строкові межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Запропоновано рішення суду як один зі способів встановлення меж для здійснення прав у договірних зобов'язаннях з урахуванням певних особливостей.

Запропоновано визначення меж здійснення цивільних прав учасниками договірних з урахуванням інших юридичних фактів як джерела встановлення таких меж.

Ключові слова: межі здійснення цивільних прав, нормативні межі, договірні межі, договірне зобов'язання, динаміка зобов'язання, юридичні факти, рішення суду.

Panchenko S.V. Legislative and contractual limits of the execution of civil rights of participants in contractual obligations.

The article is devoted to the classification of the limits of the execution of civil rights in contractual obligations. A person executes civil rights within the limits granted to him by a contract or acts of civil legislation. In this regard, according to the method of establishing the limits of the execution of civil rights in contractual obligations, they should be divided into legislative and contractual.

It has been proven that not only acts of civil legislation and the contract should establish the limits of the execution of civil rights, but also other grounds for the emergence of civil rights and obligations, or legal facts in general.

Legislative limits of the execution of civil rights in contractual obligations mean their enshrining in law. In this case, such a law is the Civil Code. The article provides specific norms that provide for the limits of the execution of rights specifically in contractual obligations. It was found that the norm, which establishes the limit of the execution of civil rights in contractual obligations, has a characteristic structure and features. Legislative limits of the execution of civil rights in contractual obligations are also imperative and dispositive.

The contractual limits of the execution of civil rights in contractual obligations are established independently by the participants of such an obligation. Such contractual limits will be considered as such if they do not violate the requirements of the law and the principles of law.

It has been proven that the limits of the execution of civil rights should also be considered in the dynamics of the contractual obligation, and therefore, in this context, the limits of the execution of civil rights are established at the conclusion of the contract, during its execution and change, as well as the limits of the execution of civil rights at the termination of the contract. Time limits for execution civil rights in contractual obligations should also be highlighted.

It is suggested that a court decision is one of the ways to establish limits for the execution of rights in contractual obligations, taking into account certain features.

It is proposed to determine the limits of the execution of civil rights by the participants of the contractual ones, taking into account other legal facts as a source of establishing such limits.

Key words: limits of the execution of civil rights, regulatory limits, contractual limits, contractual obligation, dynamics of obligation, legal facts, court decisions.

Постановка проблеми. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав неодноразово ставали предметом дослідження вітчизняних науковців. Однак такі дослідження носять переважно теоретичний характер. Межі здійснення прав часто розглядають лише через призму зловживання правом – тобто наслідок порушення цих меж. Самі ж межі здійснення прав рідко було ідентифіковано постатейно, а навіть якщо було вказано на статтю, яка закріплює межі, то це не стосувалось договірних зобов'язань. Більше того, цивільне законодавство передбачає встановлення меж здійснення прав актами цивільного законодавства та договором, не даючи при цьому можливості для іншого способу встановлення. Вказане і викликає науковий інтерес до такої теми, оскільки принцип диспозитивності є визначальним у цивільному законодавстві. Також досі ні на законодавчому рівні, ні на доктринальному не було підняте питання судового рішення як джерела встановлення меж здійснення цивільних прав. У зв'язку із вказаним вважаємо за необхідне розкрити межі здійснення цивільних прав учасників договірних зобов'язань шляхом їх чіткої ідентифікації та аналізу, чого не було зроблено досі.

Мета дослідження полягає у аналізі меж здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях, які встановлені законом або договором, та виявлення класифікацій, які з цього випливають.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження класифікації меж здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях у вітчизняній цивілістиці мають рідкісну природу. Таке питання піднімала О.В. Розгон у своїй монографії «Межі та обмеження права власності» (2006), більш опосередковано – М.О. Стефанчук у монографії «Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав» (2006) та О.О. Кот у монографії «Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики» (2017). Однак досі усі наукові здобутки про межі здійснення цивільних прав не стосувалися саме договірних зобов'язань, та більше того – аналіз норм ЦК України, які такі межі встановлюють. Постатейного аналізу нормативного закріплення меж та досі не було здійснено. Те саме стосується і виявлення нових джерел та способів встановлення меж здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Виклад основного матеріалу. Межі є невід'ємною властивістю будь-якого суб'єктивного права, оскільки за їх відсутності право перетворюється на свою протилежність – на свавілля і тим самим взагалі перестає бути правом. Не можна правомірно здійснювати право, порушуючи межі його змісту, а якщо межі змісту права невідомі, то невідомі й критерії правомірності його здійснення [1, с. 275]. У цивільному правовідношенні межі здійснення суб'єктивних прав характеризують процес реалізації учасниками своїх правомочностей без порушення прав та законних інтересів інших учасників, що свідчить про дієвість меж здійснення цивільних прав, визначених законом або договором [2, с. 111]. Найбільш точне визначення межам здійснення цивільних прав свого часу дав М.О. Стефанчук, як «способи, якими управомочена особа може набути ті мож-

ливості, що містяться в юридичному закріпленні цих прав» [3, с. 54]. Інші науковці межі здійснення суб'єктивного цивільного права називають ще спеціально встановленими вимогами, яких зобов'язана дотримуватися уповноважена особа, здійснюючи своє суб'єктивне цивільне право [4, с. 13].

Законодавець трактує межі здійснення цивільних прав як здійснення цивільних прав особою у межах, *наданих* їй договором або актами цивільного законодавства (ч. 1 ст. 13 ЦК України) [5]. На нашу думку, законодавець занадто вузько трактує способи встановлення меж здійснення прав. Слід погодитись з думкою М.О. Стефанчука, який приводить приклад заповіту, правил ділового обороту, звичаю, інших юридичних фактів, форс-мажору, установчих документів юридичної особи [3, с. 68]. Більше того, закріплення законодавцем норми, за якою межі здійснення прав надаються лише договором або актами цивільного законодавства залишає відкритим питання про не лише інші підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, закріплених у ст. 11 ЦК України, а й інших джерел цивільного права загалом.

Маємо на увазі, наприклад, судове рішення, яке у ЦК України достатньо часто зустрічається у нормах як спосіб встановлення меж. Наприклад, за ч. 1 ст. 755 ЦК України договір довічного утримання (догляду) може бути розірваний за рішенням суду [5]. Логічно, що якщо договором не врегульоване спірне питання, яке виникло в процесі його виконання (або розірвання, як продемонстровано вище), і це питання може бути врегульоване судовим рішенням, то межі здійснення цього права не будуть передбачені ані актами цивільного законодавства, ані договором, а новим інструментом – судовим рішенням. Рішення суду при вирішенні спору, пов'язаного з договірним зобов'язанням, встановлює нові межі здійснення прав та виконання обов'язків, оскільки в первісному договорі таке положення відсутнє. Втім це не означає, що будь-яке судове рішення встановлює нові межі здійснення прав у договірних зобов'язаннях. Таке судове рішення повинно бути чітко встановлене законом (ч. 2 ст. 710 ЦК України, ч. 2 ст. 756 ЦК України, ч. 4 ст. 816 ЦК України) [5].

З усього вказаного слід констатувати, що не лише акти цивільного законодавства та договір можуть встановлювати межі здійснення цивільних прав. Щонайменше, такими способами повинні бути усі перелічені у ст. 11 ЦК України підстави виникнення цивільних прав та обов'язків; щонайбільше – спиратися на положення п. 4 ч. 2 ст. 11 ЦК України з формулюванням «інші юридичні факти» [5]. Це зумовлено активним розвитком не лише законодавства, а й правової думки загалом, тому слід розширювати кордони правового регулювання меж здійснення цивільних прав.

Тим не менш, повертаючись до традиційного закріплення меж, необхідно констатувати, що існують об'єктивні та суб'єктивні межі, де об'єктивні окреслюються чинним законодавством (об'єктивним правом); суб'єктивні – визначаються самим суб'єктом права [6, с. 787]. Вказане дозволяє здійснити очевидну класифікацію меж *за способом їх закріплення на нормативну та договірну*.

Нормативні межі свідчать про те, що здійснюючи своє право, особа не вправі реалізовувати його абсолютно вільно, вона повинна діяти в межах, які окреслив їй законодавець, тож забезпечення державою свободи поведінки правомочної особи не може бути безмежним [7, с. 245]. Актами цивільного законодавства є Конституція України, Цивільний кодекс, інші закони України, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України; нормативно-правові акти інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим, що регулюють цивільні відносини (ст. 4 ЦК України) [5]. Як було нами досліджено, норма, яка регулює межі здійснення прав може мати відсилання до врегулювання тих чи інших правовідносин «цим Кодексом», «законом» (означає іншим законом, але не ЦК), «актами цивільного законодавства», «іншими нормативно-правовими актами». Так, «цим Кодексом» положення про межі може бути як чітко встановлено словами, так і бути нормою-межею саме по собі, без вказівки на альтернативне врегулювання. Наприклад, за ч. 1 ст. 1037 ЦК України управитель може відчужувати майно, передане в управління, укладати щодо нього договір застави лише за згодою установника управління [5]. У даному випадку управитель за договором управління майном може здійснити свої права на відчуження майна або передання його у заставу з урахуванням такої нормативної межі як згода установника управління. Тобто дана стаття не містить відсилання до інших статей ЦК України, інших законів, а сама по собі і є регулюванням меж здійснення прав, встановлених ЦК України.

Норми, якими закріплюються межі, переважно мають або лише диспозицію, або диспозицію та гіпотезу. Так, гіпотезою є частина норми, що вказує за яких умов, обставин суб'єкти права

мають здійснювати свої права та обов'язки, визначені у диспозиції цієї норми; а диспозиція визначає права та обов'язки суб'єктів права за наявності умов, обставин, передбачених у гіпотезі [8, с. 295]. Норма, яка закріплює межі здійснення прав у договірному зобов'язанні, має певні ознаки. По перше, диспозиція такої норми завжди буде стосуватись права, а не обов'язку. Така норма буде мати чіткий підмет і присудок, до прикладу, «особа має право …», або «особа може …», однак ні в якому разі «особа зобов'язана». По друге, така норма не повинна бути декларативною. Наприклад, «юридична особа має право на недоторканність її ділової репутації» (ч. 1 ст. 94 ЦК України) [5], не є нормою, яка встановлює межі здійснення права; ця норма є декларативною, такою яка, «закріплює основні базиси правової дійсності, основи існуючого суспільного ладу, загальні моральні, політичні, ідеологічні засади правового регулювання» [9, с. 90]. Отже, така норма у своєму змісті повинна містити вчинення активних дій (або утримання від їх вчинення) щодо здійснення прав.

Нормативні межі можна також класифікувати за формою закріплення – на *імперативні та диспозитивні межі*. Прикладом імперативного закріплення можна навести ч. 1 ст. 754 ЦК України, за якою набувач не має права до смерті відчужувача продавати, дарувати, міняти майно, передане за договором довічного утримання (догляду), укладати щодо нього договір застави, передавати його у власність іншій особі на підставі іншого правочину [5]. Говорячи про диспозитивні межі, то це закріплення правила поведінки через свободу вибору варіантів її здійснення. Прикладами такого закріплення можна навести ч. 2 ст. 1042 ЦК України, за якою управитель майном, якщо це передбачено законом або укладеним відповідно до нього договором, має право відраховувати належні йому відповідно до частини першої цієї статті грошові суми безпосередньо з доходів від використання майна, переданого в управління [5].

Договірні межі здійснення цивільних прав відрізняються від диспозитивних нормативних тим, що здійснення цивільних прав передбачається сторонами договору самостійно, у той час як диспозитивна норма встановлює правило поведінки без заборон або обмежень, а – з правом вибору поведінки або повного його врегулювання договором. Наприклад, за ч. 1 ст. 896 ЦК України замовник за договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт має право використовувати передані йому результати робіт у *межах* і на умовах, встановлених договором [5]. У даному випадку законодавець чітко окреслив межі здійснення прав у договорі підряду – умови договору щодо права замовника використовувати передані йому результати робіт.

Загалом, класифікація меж здійснення цивільних прав у різних видах цивільних правовідносин досліджувалась рідко. Однією з таких класифікацій слід навести думки О.В. Розгон, яка у своїй монографії пише про межі, які стосуються суб'єктного складу (маючи на увазі чітке встановлення у законі сторін деяких договорів), межі щодо процедури укладення договору, додержання форми договору, щодо предмету договорів тощо [10, с. 121, 124, 125]. Вказане наштовхує на відповідні подальші класифікації меж здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Зміст суб'єктивного права має статичний характер, у той час коли його здійснення є динамічним процесом. Цією конструкцією користується багато науковців, оскільки таки чином найкраще відбувається пізнання складних юридичних явищ. Так, наприклад, слід погодитись з думкою, що суб'єктивне цивільне право має динамічний характер, оскільки суб'єктивне цивільне право виникає (як цивільна правоздатність), підлягає здійсненню та захисту [11, с. 45, 48]. У зв'язку з цим необхідно розглянути межі здійснення цивільних прав учасників у їх динаміці, які закріплені як на нормативному, так і на договірному рівні. Отже, *межі здійснення цивільних прав у процесі динаміки договірного зобов'язання* можна поділити на три групи 1) межі здійснення цивільних прав при укладенні договору, 2) межі здійснення цивільних прав при виконанні договору, 3) межі здійснення цивільних прав при зміні договору, 4) межі здійснення цивільних прав при припиненні договору.

Що стосується *меж здійснення цивільних прав при укладенні договору*, то можна навести приклади таких статей як ч. 1 ст. 985 ЦК України «страхувальник має право укласти із страховиком договір страхування на користь третьої особи»; ч. 1 ст. 1124 ЦК України «користувач, який належним чином виконував свої обов'язки, має право на укладення договору комерційної концесії на новий строк на тих же умовах» [5].

Межі здійснення цивільних прав при виконанні договору передбачені ч. 3 ст. 917 ЦК України «перевізник має право відмовитися від прийняття вантажу, що поданий у тарі та (або) упаковці,

які не відповідають встановленим вимогам, а також у разі відсутності або неналежного маркування вантажу»; ч. 1 ст. 943 ЦК України «зберігач має право передати річ на зберігання іншій особі у разі, якщо він вимушений це зробити в інтересах поклажодавця і не має можливості отримати його згоду» [5]. *Межі здійснення цивільних прав при зміні договору*, наприклад, можна знайти у ч. 2 ст. 820 ЦК України, за якою одностороння зміна розміру плати за найм житла не допускається, якщо інше не встановлено договором або законом [5]. Стосовно *меж здійснення цивільних прав при припиненні договору*, то можна навести ч. 2 ст. 770 ЦК України, за якою сторони можуть встановити у договорі найму, що у разі відчуження наймодавцем речі договір найму припиняється [5]. Із вказаного вбачається, що для кожного етапу динаміки договірного зобов'язання можуть бути притаманні різні межі здійснення цивільних прав.

Практично завжди суб'єктивне право має певні межі не тільки за змістом чи способом його здійснення, а й у часі, а тому кожне матеріальне право повинно мати строк дії, протягом якого воно може бути реалізоване [12, с. 3]. Загалом, строками здійснення суб'єктивних цивільних прав є строки, впродовж яких володілець суб'єктивного права може реалізувати ті можливості, які закладено в суб'єктивному праві [13, с. 49]. У зв'язку з цим, вважаємо також можливим виділити такий критерій як *строкові межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях.* Прикладами строкових меж може слугувати ч. 1 ст. 834 ЦК України «користувач має право повернути річ, передану йому у користування, в будь-який час до спливу строку договору», ч. 2 ст. 1056 ЦК України «позичальник має право відмовитися від одержання кредиту частково або в повному обсязі, повідомивши про це кредитодавця до встановленого договором строку його надання, якщо інше не встановлено договором або законом» [5]. Цитовані норми показують, що здійснення деяких прав у договірних зобов'язаннях напряму залежать від встановлених строків. Виділення саме строкового критерію походить від змісту поняття «строку», яким є певний період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення (ч. 1 ст. 251 ЦК України) [5]. Це означає певні межі у часі, а отже – межі здійснення прав у відповідних строкових рамках.

Висновки. Акти цивільного законодавства та договір встановлюють межі здійснення цивільних прав. Втім, такий перелік необхідно розширювати, до прикладу, необхідно визнати рішення суду як спосіб встановлення меж для здійснення прав у договірних зобов'язаннях. Це зумовлено тим, що невід'ємною частиною здійснення будь-якого права є його захист.

Норми, якими закріплюються межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях мають характерну структуру та особливості. Як наслідок, способом закріплення меж здійснення цивільних прав є нормативний та договірний критерій, де нормативний спосіб – це закріплення меж здійснення цивільних прав на рівні Конституції України, ЦК України, інших законів України, актів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України; нормативно-правові акти інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим, що регулюють цивільні відносини. Нормативне закріплення меж здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях можна розглядати і за формою закріплення через імперативні та диспозитивні межі.

Договірні межі здійснення цивільних прав сторони встановлюють для себе самостійно, якщо законом таке право передбачено. Межі здійснення цивільних прав у процесі динаміки договірного зобов'язання поділяються на межі здійснення цивільних прав при укладенні договору, межі здійснення цивільних прав при виконанні договору межі здійснення цивільних прав при зміні договору, межі здійснення цивільних прав при припиненні договору. Слід, також виділити і строкові межі здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях, оскільки здійснення деяких прав у договірних зобов'язаннях напряму залежать від встановлених строків.

Як підсумок, межами здійснення цивільних прав учасниками договірних зобов'язань можна назвати встановлені договором або актами цивільного законодавства, іншими юридичними фактами, вимоги до обсягу свободи уповноваженої особи для реалізації прав при динаміці відповідного договірного зобов'язання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зайцев О.Л. Межі здійснення прав суб'єктами спадкових правовідносин. *Право і безпека.* Вип. 4 (46). 2012. С. 272–276. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7d9b27db-ef18-409a-bb3c-9fca57569200/content.

2. Слома В., Москалюк Н. Межі та обмеження здійснення цивільних прав. *Актуальні проблеми правознавства.* Вип. 2 (30). 2022. С. 109–114. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/47685/1/Слома.PDF.
3. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2006. 201 арк.
4. Горбась Д.В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб: поняття, способи, межі: автореф. дис.. канд. юрид. наук. Київ, 2009. 23 с.
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356.
6. Рогач О.Я. Поняття меж здійснення суб'єктивних прав в контексті дослідження категорії зловживання правом. *Форум права.* Вип. 2. 2011. С. 786–791.
7. Кетарь А.А. Здійснення авторських прав. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Право. Вип. 14. 2010. С. 245–248.
8. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. 3-тє вид. Київ: Правова єдність, 2012. 524 с.
9. Суханова Д.С. Роль системоутворюючих спеціалізованих приписів у механізмі правового регулювання. *Південноукраїнський правничий часопис*. Вип. 4. Ч. 2. 2019. С. 89–92.
10. Розгон О.В. Межі та обмеження права власності: монографія. Харків: Страйд, 2006. 188 с.
11. Стефанчук М.О. До питання про динаміку суб'єктивного цивільного права. *Університетські наукові записки.* Вип. 4 (32). 2009. С. 44–52.
12. Гуйван П.Д. Часові чинники як межі здійснення суб'єктивного права. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 1 (16). 2017. С. 3–7.
13. Цивільне право України: навч. посіб. Ю.В. Білоусов, С.В. Лозінська, С.Д. Русу та ін. За ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Наукова думка; Прецедент, 2004. 448 с.

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.43

ОБМЕЖЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Перейман В.Ю.,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
зі спеціальності 081-Право,
Міжнародний гуманітарний університет
ORCID: 0009-0001-3574-7062
e-mail: dbasatvar@gmail.com

Перейман В.Ю. Обмеження майнових прав фізичних осіб.

Можливість уповноваженої особи без обмежень здійснювати своє право здатна призвести до свавілля, негативного впливу на стабільність, стійкість та змогу інших суб'єктів цивільного права здійснювати свої майнові права, що є неприпустимим у правовій державі. Тому саме в умовах правової держави потрібними є розробка та встановлення ефективного механізму обмежень майнових прав, який буде здатний забезпечити баланс їхніх майнових інтересів і протиставлених їм прав інших уповноважених осіб, інтересів суспільства. Такі обмеження мають сприяти стабільності, нормальному розвитку майнових прав фізичних осіб, належному забезпеченню їх здійснення. Обмеження майнових прав фізичних осіб здатні стримувати неправомірну поведінку цих осіб заради суспільних інтересів та прав інших уповноважених осіб.

При встановленні обмежень має враховуватися природа суб'єктивного цивільного права, яке є більш пріоритетним, первинним за обмеження. При встановленні обмежень має зберігатися сутність суб'єктивного цивільного права, що здійснюється на розсуд особи, якщо це не йде у розріз із важливими суспільними інтересами та правами інших уповноважених осіб. При цьому має забезпечуватися наскільки це є можливим задоволення приватного інтересу, якій є пріоритетним. Для цього при встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб мають якомога повніше враховуватися явища і закономірності розвитку майнових прав, інтереси інших осіб та суспільства. Ця ідея передбачає необхідність пропорційного обмеження майнових прав та досягнення такого достатнього рівня обмежень, щоб при цьому зберігалася можливість здійснення майнових прав з урахуванням прав інших осіб та суспільних інтересів.

Обмеження майнових прав фізичних осіб мають базуватися на таких основних ідеях, як: пропорційність; обґрунтованість; правомірність та визначення їх законом; соціальна спрямованість. Застосування цих основоположних ідей при правовому регулюванні сприяє охороні прав фізичних осіб, здатне забезпечити їх належне здійснення з дотриманням прав усіх суб'єктів цивільного права.

Перспективною та практично значущою для виявлення особливостей окремих обмежень майнових прав фізичних осіб відповідно до системи цивільного права України є їхня класифікація стосовно основних цивільно-правих інститутів, що регулюють майнові права (права власності, договірного права, позадоговірних зобов'язань, спадкового права).

Однією з передумов встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб є суспільні інтереси чи суспільна необхідність, заради якої право особи піддається різним обмеженням.

Ключові слова: особливості, механізм, система, обмеження, регулювання, класифікація, цивільне право, майнові права, фізичні особи, цивільних правовідносин, суспільні інтереси, обмеження майнових прав, суб'єктивне цивільне право.

Pereiman V.Yu. Restrictions on property rights of individuals.

The ability of an authorized person to exercise their rights without restrictions can lead to arbitrariness, negatively impacting the stability and resilience of the civil law system, as well as the ability of other entities to exercise their property rights. This is unacceptable in a rule-of-law state. Therefore, in the context of a legal state, it is necessary to develop and establish an effective mechanism for limiting

property rights, one that ensures a balance between the property interests of authorized persons and the opposing rights of other individuals and the interests of society. Such limitations should promote stability, the proper development of property rights for individuals, and their appropriate exercise. Restrictions on individuals' property rights can prevent unlawful behavior for the sake of societal interests and the rights of other authorized persons.

When setting limitations, the nature of subjective civil rights must be taken into account, as they are more fundamental and primary compared to restrictions. The essence of subjective civil rights, which are exercised at the discretion of the individual, must be preserved, provided that this does not contradict important societal interests or the rights of other authorized persons. At the same time, the fulfillment of private interests, which are prioritized, should be ensured as much as possible. To this end, when imposing restrictions on the property rights of individuals, it is essential to consider the phenomena and regularities in the development of property rights, as well as the interests of other individuals and society. This idea involves the necessity of proportionate restrictions on property rights, aiming for a sufficient level of limitation while maintaining the ability to exercise property rights, considering the rights of others and societal interests.

The limitations on individuals' property rights should be based on key principles such as proportionality, reasonableness, legality, and social orientation. The application of these fundamental ideas in legal regulation helps protect the rights of individuals and ensures their proper exercise in compliance with the rights of all subjects of civil law.

A promising and practically significant approach to identifying the specific characteristics of restrictions on individuals' property rights, according to Ukraine's civil law system, is their classification within the major civil law institutions that govern property rights (property law, contract law, non-contractual obligations, and inheritance law).

One of the prerequisites for establishing restrictions on individuals' property rights is the public interest or societal necessity that justifies limiting an individual's rights.

Key words: features, mechanism, system, restrictions, regulation, classification, civil law, property rights, individuals, civil legal relations, public interests, restriction of property rights, subjective civil rights.

Постановка проблеми. Майнові права традиційно відіграють помітну роль серед правовідносин, врегульованих правом, займають вагому частку й є важливими з точки зору задоволення приватноправових інтересів громадян. Тому виявлення природи обмежень майнових прав фізичних осіб як важливого етапу на шляху формування сучасного доктринального уявлення про такі обмеження бачиться вкрай важливим й актуальним. Перед цивілістичною наукою постала нагальна потреба створення цілісної концепції обмежень майнових прав фізичних осіб. Необхідно сформувати ефективний механізм таких обмежень, що буде здатний забезпечити баланс інтересів фізичних осіб і протиставлених їм інтересів інших уповноважених осіб, суспільства, держави, який би ґрунтувався на дотриманні прав людини та правових засадах.

Кажучи про сутність існування обмежень у праві, доречно вказати, що як саме суб'єктивне право за своїм змістом, так і та свобода, що гарантується законом у цілях реального здійснення права вповноваженою особою, не можуть бути безмежними. Усяке суб'єктивне право має соціальну цінність лише тоді, коли його можна реалізувати, тобто скористатися можливостями, що надаються цим суб'єктивним правом для задоволення матеріальних і культурних потреб вповноваженої особи [3, с. 202].

Метою дослідження є розробка на основі наукового аналізу концептуальних теоретичних положень про обмеження майнових прав фізичних осіб, виявлення їх цивільно-правової сутності, класифікації, характеристика та визначення напрямків вдосконалення.

Стан опрацювання проблематики. Питання обмеження майнових прав фізичних осіб відображено в роботах багатьох вчених, таких як: М.К. Галянтича, Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця, А.В. Луця, Р.А. Майданика, М.О. Стефанчука, Є.О. Харитонова, Я.М. Шевченко, Р.Б. Шишки та інших.

Виклад основного матеріалу. Всякі обмеження, припинення чи скасування суб'єктивних прав можуть застосовуватися лише на підставі закону. Найчастіше обмеження, припинення і скасування суб'єктивних прав стосуються майнових прав.

Є.О. Мічурін визначив обмеження майнових прав фізичних осіб як «систему цивільноправових засобів, які втілюються в механізмі правового регулювання через правові норми, нормативні

акти, акти застосування права та спрямовані на ускладнення здійснення суб'єктивного цивільного права для забезпечення суспільних інтересів та прав інших уповноважених осіб» [11, с. 6].

Необхідність проведення класифікації обмежень майнових прав фізичних осіб зумовлена тим, що сучасне наукове знання являє собою не сукупність окремих фактів, гіпотез, а певну логічно зв'язану систему (доктринальний підхід) [4, с. 97].

Справедливо буде стверджувати, що класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб сприяє кращому уявленню про них, дозволить систематизувати їх спочатку на науковому рівні, а в подальшому – в актах цивільного законодавства. Така класифікація здатна допомогти кращому розумінню сутності обмежень майнових прав фізичних осіб у різних аспектах прояву, дасть можливість додатково виявити особливості окремих із них та притаманні їм характерні риси.

Тому класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб є необхідною стадією побудови системи цих обмежень. Класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб дозволить узагальнити окремі їхні риси, що повторюються, та відповідно їх згрупувати. Це дасть змогу побудувати систему таких обмежень.

Завдяки класифікації буде усунено можливість неправильного формування уявлення про обмеження майнових прав фізичних осіб як про просту сукупність безсистемних та необґрунтованих заходів, які спрямовані на ускладнення здійснення майнових прав цих осіб. Класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб дозволить згрупувати їх за найбільш суттєвими, ґрунтовними критеріями. Більше того, відмінні риси окремих обмежень допоможуть сформувати різні елементи їхньої класифікації, сприятимуть відокремленню одних з них від інших.

Важливо також розробити цілісну, системну класифікацію обмежень майнових прав фізичних осіб. Як слушно зазначає В.В. Луць, у літературі з системного підходу і теорії систем, до визначення системи підходять як до відмежованої множинності взаємодіючих елементів [8, с. 37]. Тому при проведенні системної класифікації обмежень майнових прав фізичних осіб слід враховувати їхню взаємодію за ознаками, що в них повторюються. Такий підхід дозволить виявити єдині риси, що характерні для певних обмежень майнових прав фізичних осіб, які виявляються у відносно відокремленої групі таких обмежень та не властиві для іншої. З'ясування груп обмежень майнових прав фізичних осіб, з урахуванням елементів, що об'єднуються та при цьому створюють собою цілісну систему, дозволить виявити їхню взаємодію та взаємне доповнення всередині цієї системи.

Отже, є підстави провести класифікацію обмежень майнових прав фізичних осіб.

Одним із критеріїв, що дозволяє здійснити поділ обмежень майнових прав є їхня специфіка залежно від встановлення загальними чи спеціальними нормами цивільного законодавства, відповідно до чого їх можна поділити на загальні та спеціальні [5, с. 164].

Загальні обмеження майнових прав фізичних осіб стосуються обмежень у цілому. Так, ч. 7 ст. 319 ЦК України встановлює, що власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі. Це є загальне обмеження, що стосується всіх власників та стримує їх щодо використання власності на шкоду іншим особам та інтересам суспільства [2].

Спеціальні обмеження майнових прав фізичних осіб враховують особливості окремих цивільних правовідносин і в разі їх встановлення мають пріоритет перед загальними обмеженнями. У ряді випадків спеціальні обмеження роз'яснюють окремі з них щодо певної сфери цивільних правовідносин. Такий підхід застосовано для врегулювання окремих цивільних правовідносин через їхню важливість з огляду на дотримання пріоритетних інтересів суспільства чи інших уповноважених осіб. Отже, спеціальними обмеженнями уточнюються і конкретизуються відповідні обмеження майнових прав фізичних осіб [6, с. 21].

Враховуючи важливість обмежень майнових прав фізичних осіб, їхню значущість для цих осіб, слід диференціювати такі обмеження залежно від дії у часі. В.М. Самойленко зазначає, що за загальним правилом дія закону не обмежена часом (строком), якщо в самому законі не встановлено строк його чинності [12, с. 27]. Щодо обмежень майнових прав закон у ряді випадків через їхню винятковість чітко вказує на тимчасовість цих обмежень, незважаючи на збереження чинності самим законом. Відповідно до цього, деякі з обмежень майнових прав фізичних осіб мають не визначений за часом дії характер, інші тимчасовий. Тимчасовий характер мають обмеження, що запроваджуються при надзвичайному стані. За своєю природою надзвичайний стан та заходи, що вживаються на його виконання (у тому числі й обмеження майнових прав фізичних

осіб), мають тимчасовий характер, діють як виняток із нормального стану здійснення цивільних правовідносин. При введенні надзвичайного стану обмеження, що через нього встановлюються, є тимчасовими, чітко визначеними за змістом та строком дії. Цим охороняються права суб'єктів цивільних правовідносин, досягається компроміс між їх здійсненням та відповідним ускладненням, що викликано надзвичайними обставинами, які мають тимчасовий характер та усуваються протягом відносно короткого часу.

Інші обмеження майнових прав фізичних осіб не мають заздалегідь визначеного в часі характеру, встановлюються виходячи з їхньої необхідності у зв'язку з існуванням прав інших уповноважених осіб та інтересів суспільства. Такі обмеження пов'язані лише з чинністю відповідних законодавчих актів, якими вони встановлені. До них належать як конституційні обмеження, так і обмеження, встановлені в ЦК України, ЗК України, окремих законах України. Так, вимога щодо здійснення заходів, які перешкоджають псуванню навколишнього природного середовища, встановлена Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» без обмежень у часі і поширюється на осіб, які мають утримуватися від псування навколишнього середовища, встановлює для них межі здійснення їхніх прав.

Щодо наступної класифікації деякі автори, пропонують за колом осіб поділяти обмеження на загальні та індивідуальні. Є підстави вважати можливим такий поділ і щодо обмежень майнових прав. Індивідуальні обмеження майнових прав не є характерними в цивільному праві та для законодавчого регулювання, однак вони зустрічаються. Більш характерними є універсальні обмеження майнових прав, що стосуються всіх чи певної групи фізичних осіб. Адже законодавство здійснює передусім універсальне регулювання суспільних відносин, зокрема майнових. Більше того, різні фізичні особи мають піддаватися приблизно однаковим обмеженням їхніх майнових прав. Адже згідно зі ст. 24 Конституції України, фізичні особи є рівними перед законом. Відповідно до цього, на фізичних осіб не може бути накладено обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, майнового становища, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками. Цим забезпечується рівність обмежень для всіх, що є втіленням справедливості в сучасній правовій державі [1].

В.М. Самойленко визнає важливість урахування суспільних інтересів при встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб. Він зазначає, що втручання держави, а відповідно публічного права, у сферу майнового інтересу власника повинно бути зведене до мінімуму і бути викликане суспільними інтересами [12, с. 191]. Отже, держава не може необґрунтовано та довільно встановлювати такі обмеження, при цьому вона не в останню чергу має враховувати суспільний інтерес, що лежить в основі таких обмежень.

Інша класифікація зумовлена тим, що за розвитку правової держави є сенс поділити обмеження майнових прав, встановлені законом, на правові та неправові з метою подальшого вдосконалення їх правового регулювання та унеможливлення встановлення неправових обмежень [10, с.369].

Саме правова держава стикається з необхідністю обґрунтування примусових дій щодо фізичних осіб задля забезпечення вищого пріоритету такої держави – прав та свобод людини. Це не є характерним для юридичного регулювання відносин режимами, які ігнорують такі ідеї. Обмеження в сучасній Україні мають бути обґрунтованими, враховувати інтереси учасників цивільних правовідносин та всього суспільства [7, с. 13].

Далі, беручи до уваги розгалуженість обмежень майнових прав фізичних осіб є підстави класифікувати їх за інститутами цивільного права. За цим критерієм обмеження майнових прав фізичних осіб можна поділити на обмеження права власності, обмеження в договірному праві, обмеження щодо недоговірних зобов'язань та обмеження у спадковому праві. Така класифікація є досить важливою, вона охоплює переважну більшість майнових прав фізичних осіб, що регулюються цивільним правом [9, с. 82].

Утім деякі з обмежень майнових прав фізичних осіб не входять до перелічених, оскільки їхня гама значно ширше. Так, можна виділити обмеження щодо строків позовної давності, які ускладнюють можливість захисту майнових та особистих немайнових прав фізичних осіб, обмеження правосуб'єктності, що також впливають на здійснення майнових прав зазначених осіб [13, с. 22].

Висновки. Саме класифікація обмежень щодо інститутів цивільного права є найбільш перспективною для дослідження таких обмежень в механізмі правового регулювання, оскільки інститути цивільного права: 1) охоплюють усі майнові відносини, що регулюються цивільним правом; 2) дозволяють чітко відокремити майнові цивільні відносини від особистих немайнових; 3) виражають

специфіку цивільних правовідносин як щодо їхньої статики, так і щодо динаміки; 4) така класифікація є найбільш оптимальною для правозастосування, оскільки саме вона покладена в основу ЦК України, який є важливим актом регулювання цивільних відносин. Обмеження майнових прав фізичних осіб, встановлені в законі, цілком вкладаються в таку класифікацію, оскільки інститути цивільного права містяться в ЦК України, інші акти цивільного законодавства зорієнтовані на цю систему. Отже, подальше виявлення обмежень майнових прав фізичних осіб крізь призму інститутів цивільного права, що регулюють майнові відносини, дозволить зробити систему таких обмежень теоретично виваженою та наближеною до правозастосування, дасть змогу виявити наявні проблеми правового регулювання і намітити обґрунтовані шляхи їх вирішення [2].

Слід зазначити, що проведена класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб у різних аспектах містить властивості, притаманні таким обмеженням, сприяє їх узагальненню та кращому розумінню їхньої правової природи.

Обмеження виступають регулятором здійснення особою майнових прав фізичних осіб, що можуть звужувати ці права. Вони напряму пов'язані з комплексом передбачених у праві мір, що звужують можливість здійснення особою суб'єктивного майнового права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Цивільний Кодекс України: Закон України № 435-IV від 16 січня 2003 року.
3. Бервено С.М. Проблеми договірного права України. К.: Юрінком-Інтер, 2006. 392 с.
4. Венедиктова І.В. Договір довірчого управління майном в Україні / І.В. Венедиктова. Х.: Консум, 2004. 144 с.
5. Канзафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності: монографія. Одеса: Астропрінт, 2006. 264 с.
6. Кохановська О.В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні: Автореф. дис… докт. юрид. наук: 12.00.03 / КНУ ім. Тараса Шевченко. К., 2006. 36 с.
7. Кузнєцова Н.С. Правове регулювання житлового будівництва. К.: Юрінком-інтер, 1991. 32 с.
8. Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності. К.: Юрінком-Інтер, 2001. 556 с.
9. Луць А.В. Свобода договору в цивільному праві України. К.: Школа, 2004. 160 с.
10. Майданик Р.А. Аномалії в цивільному праві України. К.: Юстиніан, 2007. 912 с.
11. Мічурін Є.О. Правочини з житлом. Х.: Юрсвіт, 2007. 536 с.
12. Самойленко В.М. Цивільне та сімейне право України. Х.: Юрсвіт, 2007. Ч. 1. 460 с.
13. Спасибо-Фатєєва І.В. Цивільно-правові проблеми акціонерних правовідносин: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2000. 33 с.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.44

ОСОБЛИВОСТІ ЛІЦЕНЗІЙНОГО ДОГОВОРУ НА ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ СУМІЖНИХ ПРАВ

Печерова Н.Г.,
кандидат юридичних наук, докторантка
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

Печерова Н.Г. Особливості ліцензійного договору на використання об'єктів суміжних прав.
Дана робота присвячена розгляду особливостей ліцензійного договору на використання об'єктів суміжних прав (виконання, фонограми, відеограми, програми організації мовлення). Ліцензійний договір як форма розпоряджання майновими правами на об'єкти права інтелектуальної власності, в тому числі і суміжних прав, визначений як в Цивільному кодексі України, так і в Законі України «Про авторське право і суміжні права». Проте, в Цивільному кодексі України, окрім ліцензійного договору, як форма розпоряджання визначена також і ліцензія на використання об'єктів права інтелектуальної власності (об'єктів суміжних прав). Законодавець згідно положень відповідної статті Цивільного кодексу України розглядає дану форму розпоряджання і як односторонній правочин, і як складову частину ліцензійного договору.

В даній роботі окрема увага, зокрема і приділяється розгляду даного питання, виходячи із суті одностороннього правочину та правової природи правовідносин у сфері права інтелектуальної власності. Проводиться співставлення сфери використання об'єкту права інтелектуальної власності (об'єкту суміжних прав) із обов'язками, що за загальним правилом покладаються на сторону, яка видала відповідний односторонній правочин. Окрім вище зазначених питань особлива увага приділяється розгляду правової природи об'єктів суміжних прав щодо яких укладаються ліцензійні договори на використання. В результаті проведеного аналізу виявлено, що особливим об'єктом є програма організації мовлення.

Досліджується залежність існування даного об'єкту, зокрема від об'єктів авторського права, які, в тому числі, можуть становити складову частину даного об'єкту. Увага приділяється також суб'єктам суміжних прав, особливо тим суб'єктам, що є первинними та впливу їх правової природи на те, ким вони можуть виступати у ліцензійному договорі на використання об'єктів права інтелектуальної власності (об'єктів суміжних прав). Проводиться дослідження окремих аспектів ліцензійного видавничого договору в контексті необхідності обов'язкового зазначення тиражу, на думку автора статті, а також можливості застосування усної форми договору щодо використання об'єктів суміжних прав у періодичних виданнях. На основі висвітлених питань автором запропоновані відповідні зміни до чинного законодавства України шляхом внесення нових редакцій статей як до профільного Закону, так і Цивільного кодексу України.

Ключові слова: ліцензійний договір, ліцензія, майнові права, виконання, фонограма, відеограма, програма організації мовлення.

Pecherova N.H. Peculiarities of the license agreement for the use of objects of related rights.
This work is devoted to consideration of the features of the license agreement for the use of objects of related rights (performance, phonograms, videograms, broadcasting organization programs). A license agreement as a form of disposal of property rights to objects of intellectual property law, including related rights, is defined both in the Civil Code of Ukraine and in the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights». However, in the Civil Code of Ukraine, in addition to the license agreement, a license for the use of objects of intellectual property rights (objects of related rights) is also defined as a form of disposition. The legislator, in accordance with the provisions of the relevant article of the Civil Code of Ukraine, considers this form of order both as a unilateral transaction and as an integral part of the license agreement.

In this work, special attention, in particular, is given to the consideration of this issue, based on the essence of a unilateral transaction and the legal nature of legal relations in the field of intellectual property law. A comparison is made between the scope of use of the object of intellectual property rights (the object of related rights) and the obligations that, as a general rule, rest on the party that issued the corresponding unilateral deed. In addition to the above-mentioned issues, special attention is paid to the consideration of the legal nature of objects of related rights for which license agreements for use are concluded. As a result of the analysis, it was found that a special object is the broadcasting organization program.

The dependence of the existence of this object, in particular, on the objects of copyright, which, among other things, may constitute a component part of this object, is investigated. Attention is also paid to subjects of related rights, especially those subjects that are primary and the impact of their legal nature on who they can act as in a license agreement for the use of objects of intellectual property rights (objects of related rights). A study of certain aspects of the license publishing agreement is carried out in the context of the need to indicate the circulation, according to the author of the article, as well as the possibility of using the oral form of the agreement regarding the use of objects of related rights in periodicals. Based on the highlighted issues, the author proposed appropriate changes to the current legislation of Ukraine by introducing new revisions of articles to both the relevant Law and the Civil Code of Ukraine.

Key words: license agreement, license, property rights, performance, phonogram, videogram, broadcast organization program.

Постановка проблеми. Згідно ст. 48 Закону України «Про авторське право і суміжні права» (далі – Закон) «1. Розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав може здійснюватися на підставі: 1) трудового договору (контракту) – в частині умов щодо розподілу майнових прав на службовий твір або службове виконання, службову фонограму, службову відеограму; 2) договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 3) договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав; 4) ліцензійного договору на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 5) публічної ліцензії на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 6) іншого правочину щодо розпоряджання майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав. Умови правочинів щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав стосовно передання (відчуження) або надання дозволу на використання (ліцензії) щодо майнового права на справедливу винагороду, передбаченого відповідно частиною третьою статті 12, частиною третьою статті 38, частиною третьою статті 39, частиною третьою статті 40 цього Закону, є нікчемними. 2. Правочини щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав вчиняються у письмовій (електронній) формі, крім договору про використання твору в періодичних виданнях (газетах, журналах, електронних засобах масової інформації тощо), які можуть укладатися у усній формі. У договорі щодо розпоряджання майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав визначаються: 1) відомості, що дозволяють ідентифікувати відповідний об'єкт (назва та/або інші характерні ознаки); 2) обсяг майнових прав на відповідний об'єкт, що передаються (надаються) за договором; 3) розмір чи спосіб визначення плати (винагороди) або зазначення про безвідплатний характер договору. 3. Умови договорів щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав, що обмежують право творця такого об'єкта на створення (здійснення, вироблення) інших об'єктів авторського права або об'єктів суміжних прав, є нікчемними» [1].

Варто зауважити, що положенням Цивільного кодексу України (далі – Кодекс), а саме ч. 1 ст. 1107 «Розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності здійснюється на підставі таких правочинів: 1) ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності; 2) ліцензійний договір; 3) договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності; 4) договір про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності; 5) інший правочин щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності» [2].

Порівнюючи ч. 1 ст. 48 Закону та ч. 1 ст. 1107 Кодексу зазначимо про відсутність зазначення в Кодексі про такі форми розпоряджання майновими правами на об'єкти права інтелектуальної власності як трудовий договір (контракт) в частині умов щодо розподілу майнових прав на служ-

бовий твір або службове виконання, службову фонограму, службову відеограму, публічну ліцензію на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав. Натомість, в профільному Законі в ч. 1 ст. 48 не йдеться про ліцензію як про окрему форму розпоряджання майновими правами на об'єкти права інтелектуальної власності.

У зв'язку із зазначеним вище постає питання про співвідношення ліцензії та ліцензійного договору. Очевидно, що ліцензійний договір є більш ширшим поняттям і на наш погляд, охоплює поняття ліцензії. Ліцензія власне і є тим дозволом на використання певного об'єкту суміжних прав.

Згідно ч. 1 ст. 1108 Кодексу «1. Особа, яка має виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності (ліцензіар), може надати іншій особі (ліцензіату) дозвіл на використання цього об'єкта в певній обмеженій сфері (ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності). Ліцензіат не має права використовувати об'єкт права інтелектуальної власності в іншій сфері, ніж визначено ліцензією на використання об'єкта права інтелектуальної власності» [2].

Тобто, виходячи із положень законодавства, головною особливістю ліцензії є обмеженість у сфері використання. Але чи доцільно при цьому окремо виділяти ліцензію на використання об'єкта права інтелектуальної власності як окрему форму розпоряджання майновими правами, в тому числі і майновими правами на об'єкти суміжних прав залишається під питанням. На наш погляд, така доцільність потребує подальшого більш ретельного розгляду.

До того ж, згідно ч. 3 ст. 1109 Кодексу йдеться про наступне «3. У ліцензійному договорі визначаються вид ліцензії, сфера використання об'єкта права інтелектуальної власності (конкретні права, що надаються за договором, способи використання зазначеного об'єкта, територія та строк, на які надаються права, тощо), розмір, порядок і строки виплати плати за використання об'єкта права інтелектуальної власності, а також інші умови, які сторони вважають за доцільне включити у договір» [2].

Щодо ч. 2 ст. 1108 Кодексу «2. Ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності може бути оформлена як окремий документ або бути складовою частиною ліцензійного договору» [2] постає питання чи може виступати ліцензія як односторонній правочин, адже якщо мова йде про видачу окремого документу, очевидно, що законодавець мав на увазі саме односторонній правочин. Що ж собою являє односторонній правочин по своїй суті і чи може ліцензія бути одностороннім правочином?

Згідно ч. 3 ст. 202 Кодексу «Одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. Односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила. Односторонній правочин може створювати обов'язки для інших осіб лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з цими особами» [2].

Таким чином, у зв'язку з зазначеним вище виникає питання щодо співставлення використання об'єкта права інтелектуальної власності (об'єктів суміжних прав) за ліцензією в певній обмеженій сфері із наявністю обов'язків лише для особи, яка його вчинила, за загальним правилом, при цьому не забуваючи, що згідно ч. 4 ст. 202 Кодексу «Дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін» [2], а також беручи до уваги, що згідно ч. 3 ст. 1109 Кодексу під сферою використання розуміється конкретні права, що передаються за договором, способи використання зазначеного об'єкту, територія та строк на які видаються права тощо. Також одним із головних питань, що постає є питання про те, чи свідчить обмеженість сфери використання об'єкта права інтелектуальної власності (в тому числі, і об'єктів суміжних прав) про відсутність обов'язків у ліцензіата за загальним правилом? Адже, якщо виходити зі змісту ч. 1 ст. 1108 на ліцензіата покладається обов'язок не використовувати об'єкт права інтелектуальної власності в іншій сфері, ніж визначено ліцензією.

Аналізуючи вище зазначені питання, вбачається внести зміни до Кодексу шляхом запровадження змін до ч. 2 ст. 1108 шляхом виключення можливості оформлення ліцензії на використання об'єкта права інтелектуальної власності як окремого документу, тобто як окремої форми розпоряджання майновими правами на об'єкти права інтелектуальної власності (об'єкти суміжних прав). Вважаємо, що підґрунтя виключення ліцензії на використання об'єкта права інтелектуальної власності як окремої форми розпоряджання майновими правами на об'єкти права інтелектуальної власності (об'єкти суміжних прав) зумовлено самою правовою природою правовідносин у сфері права інтелектуальної власності. Так, дійсно правовідносини у сфері права інтелектуальної

власності носять комплексний характер, але при цьому не слід ототожнювати видачу ліцензії на використання об'єкта права інтелектуальної власності з публічно-правовими відносинами, які мають місце у структурі правовідносини у сфері права інтелектуальної власності адже, при видачі відповідно дозволу, ліцензії на використання об'єкта права інтелектуальної власності мова аж ні як не йде про його видачу суб'єктом публічно-правових відносин і взаємовідносини між сторонами (ліцензіаром та ліцензіатом) будуються на диспозитивних началах цивільного права.

Також, у зв'язку з викладеним вище вважається за доцільне внести зміни до ч. 1 ст. 1107 Кодексу шляхом виключення ліцензії з переліку форм розпоряджання майновими правами на об'єкти права інтелектуальної власності, в тому числі і суміжних прав.

Продовжуючи безпосередньо розгляд ліцензійного договору зазначимо, що ліцензійний договір на використання об'єкта суміжних прав є однією із форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав як вже було вище зазначено. Переходячи до аналізу ч. 2 ст. 48 Закону зазначимо, що «2. Правочини щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав вчиняються у письмовій (електронній) формі, крім договору про використання твору у періодичних виданнях (газетах, журналах, електронних засобах масової інформації тощо), які можуть укладатися в усній формі» [1]. У зв'язку з цим, постає питання чи можна застосовувати дане положення, в контексті можливості укладання договорів про використання у періодичних виданнях по відношенню до об'єктів суміжних прав? Що ж собою представляють об'єкти суміжних прав та яка їхня правова природа?

Так, згідно ч. 1 ст. 34 Закону «Об'єктами суміжних прав, незалежно від призначення, змісту, способу і форми вираження, є: 1) виконання; 2) фонограма; 3) відеограма; 4) програма організації мовлення» [1].

Згідно п. 8 ст. 1 Закону під виконанням розуміється «виконання – результат індивідуальної чи колективної діяльності з артистичного представлення музичних, драматичних, літературних, хореографічних або подібних творів, фольклору чи інших художніх образів» [1], п. 13 ст. 1 Закону «відеограма – вироблений (кінцевий) відеозапис виконання або інших зображень (із звуковим супроводом або без нього), крім відеозапису, що використовується у складі аудіовізуального твору» [1], п. 40 ст. 1 Закону «програма організації мовлення – поєднана єдиною творчою концепцією сукупність передач (телерадіопередач), інших творів та/або об'єктів суміжних прав, яка має постійну назву і транслюється радіомовником чи телемовником за певною сіткою мовлення» [1], п. 62 ст. 1 Закону «фонограма – вироблений (кінцевий) звукозапис виконання або інших звуків, або відображень звуків, крім звукозапису, що використовується у складі аудіовізуального твору» [1].

Беручи до уваги те, що в ч. 2 ст. 48 Закону під періодичними виданнями законодавець має на увазі газети, журнали, електронні засоби масової інформації зазначимо, що згідно п. 9 ст. 1 Закону України «Про медіа» «друковане медіа – медіа, що здійснює поширення інформації у текстовій чи візуальній формі на друкованих носіях, однотипно оформлене, виходить у світ через певні проміжки часу упродовж року – у міру настання відповідного періоду або накопичення матеріалу» [3].

При цьому варто зазначити, що у вище зазначеному Законі «Про медіа» визначення електронного засобу масової інформації відсутнє, але враховуючи попередньо викладену ч. 2 ст. 48 Закону зазначимо, що навряд чи можна вести мову про використання в періодичних виданнях таких об'єктів як виконання, відеограма, фонограма, програма організації мовлення, враховуючи правову природу останніх. Враховуючи викладене, вбачається за доцільне вести мову про внесення змін до ч. 2 ст. 48 Закону в контексті можливості укладання по відношенню до об'єктів суміжних прав договорів в усній формі про використання в періодичних виданнях.

Договори на використання відповідних об'єктів авторського права та об'єктів суміжних прав у періодичних виданнях (про особливості щодо об'єктів суміжних прав нами вже було зазначено, так само як і по відношенню щодо можливості укладання даних договорів щодо об'єктів суміжних прав в усній формі) є по суті видавничими договорами. При цьому зазначимо, що згідно ч. 2 ст. 50 Закону «Ліцензійний договір, згідно з яким ліцензіар надає ліцензіату дозвіл на виготовлення і опублікування примірників зафіксованого або записаного твору, записаного виконання, фонограми, відеограми (примірників відповідних об'єктів) у кількості (тиражем), здатній задовольнити розумні потреби публіки, є ліцензійним видавничим договором. Ліцензіат ліцензійного видавничого договору, який забезпечує опублікування зазначеного в цій частині об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, вважається видавцем» [1]. Тобто, ліцензійний видавничий договір якщо він

стосується об'єктів авторського права може мати на меті як використання відповідних об'єктів в періодичних виданнях (газетах, журналах, електронних засобах масової інформації, так, і виготовлення і опублікування примірників зафіксованого або записаного твору (примірників відповідного об'єкту) у кількості (тиражем), здатним задовольнити розумні потреби публіки.

Що ж до об'єктів суміжних прав вважаємо, що ліцензійний видавничий договір стосується лише виготовлення та опублікування примірників зафіксованого або записаного твору.

Аналізуючи положення ч. 2 ст. 50 Закону про яке нами було зазначено вище уваги привертає відсутність зазначення про такий об'єкт суміжних прав як програма організації мовлення.

Мета дослідження. Провести дослідження та аналіз ліцензії та ліцензійного договору на використання об'єктів права інтелектуальної власності (об'єктів суміжних прав) як форм розпоряджання майновими правами, особливостей ліцензійного договору на використання об'єктів суміжних прав, виходячи з правової природи об'єктів суміжних прав (виконання, фонограми, відеограми, програми організації мовлення), аналіз суб'єктного складу ліцензійного договору.

Стан опрацювання проблематики. Дотичними до поставленого у статті питання займалися такі вчені як Кривошеїна І.В., Старовіт О.М., Смородина А.Є. та інші.

Так, не можна не погодитися з думкою Смородини А.Є. в контексті виникнення у ліцензіата зустрічних обов'язків «На думку автора, ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності є окремим видом договорів щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності, оскільки «у ліцензіата виникає зустрічний обов'язок погодитись та дотримуватись умов використання об'єкта права інтелектуальної власності» одночасно із отриманням права використання такого об'єкта» [4, с. 67]

Виклад основного матеріалу. Згідно ч. 1 ст. 50 Закону «1. За ліцензійним договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав визначеним способом (способами) протягом певного строку на певній території, а ліцензіат зобов'язується вносити плату за використання об'єкта, якщо інше не встановлено договором. Ліцензіаром може бути суб'єкт майнових авторських або суміжних прав, а у випадках, передбачених договором або законом, - інша уповноважена особа. Ліцензіат не має право використовувати об'єкт авторського або об'єкт суміжних прав способами, прямо не передбаченими ліцензійним договором» [1].

Згідно ч. 1 ст. 34 Закону «1. Об'єктами суміжних прав, незалежно від призначення, змісту, способу і форми вираження, є: 1) виконання; 2) фонограма; 3) відеограма; 4) програма організації мовлення» [1].

Згідно ч. 2 ст. 35 Закону «2. Суб'єктами суміжних прав є: 1) виконавець (первинний суб'єкт суміжних прав на виконання), спадкоємці виконавця та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на виконання на підставі договору або закону; 2) виробник фонограми (первинний суб'єкт суміжних прав на фонограму), спадкоємці (правонаступники) виробника фонограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на фонограму на підставі договору або закону; 3) виробник відеограми (первинний суб'єкт суміжних прав на відеограму), спадкоємці (правонаступники) виробника відеограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на відеограму на підставі договору або закону; 4) організація мовлення (первинний суб'єкт суміжних прав на програму організації мовлення), правонаступники організації мовлення та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на програму організації мовлення на підставі договору або закону» [1].

Таким чином, ліцензіаром можуть бути як первинні, так і вторинні суб'єкти майнових суміжних прав.

Враховуючи особливості правової природи такого об'єкта як програма організації мовлення вважається, що первинні, так само і вторинні суб'єкти майнових прав на даний об'єкт можуть виступати як в ролі ліцензіара, так і в ролі ліцензіата. Адже, згідно п. 40 ст. 1 Закону «програма організації мовлення – поєднана єдиною творчою концепцією сукупність передач (телерадіопередач), інших творів та/або об'єктів суміжних прав, яка має постійну назву і транслюється радіомовником чи телемовником за певною сіткою мовлення» [1].

До того ж, особливістю даного об'єкта як можемо бачити із законодавчого визначення є те, що по суті даний об'єкт вміщує в собі інші об'єкти авторського права та/або об'єкти суміжних прав.

Можна вести мову про виділення ознак даного об'єкту, якими є: 1) єдина творча концепція та поєднання нею сукупності передач (телерадіопередач), інших творів та/або об'єктів суміжних

прав; 2) наявність постійної назви і трансляції радіомовником чи телемовником за певною сіткою мовлення.

У зв'язку із зазначеною правовою природою даного об'єкту, виникає питання щодо тривалості існування даного об'єкту в тому випадку, якщо майнові права на об'єкти суміжних прав та об'єкти авторського права не були повністю відчужені, а були лише надані в користування за знову ж таки ліцензійним договором. Тобто, тривалість існування даного об'єкту у часі може бути пов'язана із тривалістю майнових прав, що були передані в користування за ліцензійним договором.

Хоча відомо, що за загальним правилом, викладеним в ч. 4 ст. 45 Закону «4. Право інтелектуальної власності на програму організації мовлення є чинними з моменту першої трансляції програми організації мовлення. Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на програму організації мовлення спливає через 50 років, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком першої трансляції програми організації мовлення незалежно від використаних технічних засобів» [1].

Переходячи до аналізу правової природи інших об'єктів суміжних прав зазначимо наступне щодо такого об'єкту як відеограма.

Відповідно до п. 13 ст. 1 Закону «відеограма – вироблений (кінцевий) відеозапис виконання або інших зображень (із звуковим супроводом або без нього), крім відеозапису, що використовується у складі аудіовізуального твору» [1].

Згідно п. 11 ст. 1 Закону «виробник відеограми – фізична та/або юридична особа, яка бере на себе ініціативу та несе відповідальність за вироблення відеограми» [1].

Виходячи із зазначеного вважаємо, що виробник відеограми як первинний суб'єкт суміжних прав на відеограму може виступати лише як ліцензіат. Враховуючи, що в чинному профільному Законі мова йде про те, що «виробник відеограми – фізична та/або юридична особа, яка бере на себе ініціативу та несе відповідальність за вироблення відеограми» [1] згідно вже зазначеного п. 11 ст. 1 Закону постає питання щодо укладання субліцензійного договору виробником відеограми, якщо це передбачено умовами ліцензійного договору. Вторинні ж суб'єкти майнових прав на даний об'єкт можуть виступати і в ролі ліцензіара.

Щодо такого об'єкту суміжних прав як фонограми зазначимо наступне.

Згідно п. 62 ст. 1 Закону «фонограма – вироблений (кінцевий) звукозапис виконання або інших звуків, або відображень звуків, крім звукозапису, що використовується у складі аудіовізуального твору» [1], відповідно до п. 12 ст. 1 Закону «виробник фонограми – фізична та/або юридична особа, яка бере на себе ініціативу і несе відповідальність за вироблення фонограми» [1].

Виходячи із зазначених вище положень, вже проаналізованої правової природи такого об'єкту суміжних прав як відеограма вважаємо також, що виробник фонограми як первинний суб'єкт майнових прав може виступати також лише як ліцензіат за ліцензійним договором на використання даного об'єкту суміжних прав. Щодо укладання субліцензійного договору, враховуючи, що виробник фонограми є первинним суб'єктом майнових прав на фонограму і що його характерною ознакою є наявність ініціативи вважаємо, що укладання субліцензійного договору викликає питання. При цьому вторинні суб'єкти майнових прав на даний об'єкт можуть виступати і як ліцензіар.

Зауважимо, що під ініціативою із вироблення як відеограми, так і фонограми вважаємо оферту відповідних виробників.

Щодо виконання зазначимо наступне.

Згідно п. 8 ст. 1 Закону «виконання – результат індивідуальної чи колективної діяльності з артистичного представлення музичних, драматичних, літературних, хореографічних або подібних творів, фольклору чи інших художніх образів» [1].

Згідно п. 7 ст. 1 Закону «виконавець – фізична особа (актор, співак, музикант, танцюрист, диригент музичних і музично-драматичних творів або інша фізична особа), яка виконує роль, читає, декламує, співає, грає на музичному інструменті, танцює, інтерпретує, будь-яким іншим способом виконує музичні, драматичні, літературні, хореографічні, інші подібні твори, фольклор або інші художні образи)» [1].

Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 50 Закону, а також викладеної вище правової природи такого об'єкта суміжних прав як виконання приходимо до висновку, що виконавець може бути і як ліцензіаром, і ліцензіатом за цим видом договору. Ліцензіатом він є, коли отримує право на використання об'єкта авторського права. Вторинні суб'єкти майнових прав на даний об'єкт можуть бути також ліцензіарами.

Варто також звернути увагу на те, що слід розуміти під використанням об'єктів суміжних прав. Так, згідно ч. 1 ст. 38 Закону «Суб'єкт суміжних прав на виконання має право використовувати виконання будь-яким способом (способами) та виключне право дозволяти або забороняти використання, виконання іншими особами. Способами використання виконання є, зокрема: 1) публічне сповіщення незафіксованого виконання (прямий ефір); 2) фіксування у фонограмі чи відеограмі; 3) відтворення запису виконання; 4) включення зафіксованого виконання до складу іншого об'єкта авторського права або суміжних прав; 5) розповсюдження примірників запису виконання, зафіксованого у фонограмі чи відеограмі; 6) здавання в найм чи в позичку примірників запису виконання, зафіксованого у фонограмі, відеограмі, аудіовізуальному творі; 7) інтерактивне надання доступу до зафіксованого виконання; 8) імпорт оригіналу чи примірників запису виконання. Цей перелік не є вичерпним» [1].

Згідно ч. 1 ст. 39 Закону «1. Суб'єкт суміжних прав на фонограму має право на використання фонограми будь-яким способом (способами) та виключне право дозволяти або забороняти використання фонограми іншими особами. Способами використання фонограми є, зокрема: 1) відтворення у будь-якій формі і будь-яким способом; 2) включення до аудіовізуального твору, відеограми, іншої фонограми; 3) розповсюдження примірників фонограми; 4) здавання в найм чи позичку примірників фонограми; 5) інтерактивне надання доступу; 6) будь-яка видозміна; 7) публічне сповіщення; 8) імпорт примірників фонограми. Цей перелік не є вичерпним» [1].

Відповідно до ч. 1 ст. 40 Закону «1. Суб'єкт суміжних прав на відеограму має право на використання відеограми будь-яким способом (способами) та виключне право дозволяти або забороняти використання відеограми іншими особами. Способами використання відеограми є, зокрема: 1) відтворення у будь-якій формі і будь-яким способом; 2) включення до аудіовізуального твору, відеограми, іншої відеограми; 3) розповсюдження примірників відеограми; 4) здавання в найм чи позичку примірників відеограми; 5) інтерактивне надання доступу; 6) будь-яка видозміна; 7) публічне сповіщення; 8) публічне демонстрування; 9) імпорт примірників відеограми. Цей перелік не є вичерпним [1].

Згідно з ч. 1 ст. 41 Закону «1. Суб'єкт суміжних прав на програму організації мовлення має право на використання програми організації мовлення будь-яким способом (способами) та виключне право дозволяти або забороняти використання програми організації мовлення іншими особами. Способами використання програми організації мовлення є, зокрема: 1) публічне сповіщення; 2) ретрансляція; 3) фіксування; 4) відтворення запису програми організації мовлення; 5) розповсюдження примірників запису програми організації мовлення; 6) публічне демонстрування запису програми організації мовлення; 7) інтерактивне надання доступу. Цей перелік не є вичерпним [1].

Таким чином, використання об'єктів суміжних прав таких, як виконання, фонограма, відеограма, програма організації мовлення за ліцензійним договором здійснюється способами визначеними ч. 1 ст. 38 Закону, ч. 1 ст. 39 Закону, ч. 1 ст. 40 Закону, ч. 1 ст. 41 Закону, при цьому згідно положень профільного законодавства відповідні способи використання не є вичерпними.

Аналізуючи ч. 2 ст. 50 Закону «2. Ліцензійний договір, згідно з яким ліцензіар надає ліцензіату дозвіл на виготовлення і опублікування примірників зафіксованого або записаного твору, записаного виконання, фонограми, відеограми (примірників відповідних об'єктів) у кількості (тиражем), здатній задовольнити розумні потреби публіки, є ліцензійним видавничим договором. Ліцензіат ліцензійного видавничого договору, який забезпечує опублікування зазначеного в цій частині об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, вважається видавцем» [1] варто звернути увагу щодо «кількості (тиражу), здатного задовольнити розумні потреби публіки».

На наш погляд, у зв'язку із зазначеними розумними потребами публіки виникає питання щодо того як само дані розумні потреби публіки визначаються, ким вони визначаються, чи береться до уваги при цьому часові фактори, а також територія, де буде здійснюватися в майбутньому розповсюдження відповідних примірників, адже згідно абзацу третього ч. 4 ст. 50 Закону «У разі відсутності визначення у ліцензійному договорі строку, на який поширюється дія ліцензійного договору (ліцензії), договір вважається укладеним на строк, що залишився до спливу строку чинності виключного майнового права на визначений у договорі об'єкт права інтелектуальної власності, але не більше ніж на п'ять років. Якщо за шість місяців до спливу зазначеного п'ятирічного строку жодна із сторін не повідомить письмово другу сторону про відмову від договору, договір вважається продовженим на невизначений строк. У такому разі жодна із сторін може в

будь-який час відмовитися від договору, письмово повідомивши про це другу сторону за шість місяців до розірвання договору, якщо більший строк для повідомлення не встановлений за домовленістю сторін» [1]. У зв'язку з цим, вважається за доцільне в майбутньому внести зміни до абзацу першого ч. 2 ст. 50 Закону в частині «кількості (тиражу), здатного задовольнити розумні потреби публіки», запропонувавши виклад у наступній редакції «2. Ліцензійний договір, згідно з яким ліцензіар надає ліцензіату дозвіл на виготовлення і опублікування примірників зафіксованого або записаного твору, записаного виконання, фонограми, відеограми (примірників відповідних об'єктів) у кількості (тиражем) визначеним ліцензійним договором, є ліцензійним видавничим договором. Ліцензіат ліцензійного видавничого договору, який забезпечує опублікування зазначеного в цій частині об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, вважається видавцем».

Додамо, що, на нашу думку, чітка визначеність щодо кількості примірників (тиражу) дозволить врівноважити інтереси суб'єкта майнових суміжних прав на об'єкт суміжних прав та видавця та забезпечити справедливий баланс між ними.

Загалом, аналізуючи положення ст. 50 Закону зазначимо, що особлива увага законодавця приділена ліцензійному видавничому договору згідно положень частини другої.

Звертаючись до положень Кодексу, зазначимо, що згідно ст. 1111 «1. Уповноважені відомстві або творчі спілки можуть затверджувати типові ліцензійні договори. 2. Ліцензійний договір може містити умови, не передбачені типовим ліцензійним договором. Умови ліцензійного договору, укладеного з творцем об'єкта права інтелектуальної власності, що погіршують його становище порівняно з становищем, передбаченим законом або типовим договором, є нікчемними і замінюються умовами, встановленими типовим договором або законом» [2].

Висновки. Розглянувши співвідношення між ліцензією і ліцензійним договором пропонується розглядати ліцензію як складову частину ліцензійного договору та у зв'язку з цим внести зміни до ч. 2 ст. 1108 Кодексу, виклавши наступним чином «Ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності є складовою частиною ліцензійного договору».

У зв'язку із зазначеними вище запропонованими змінами пропонується виключити ліцензію з переліку форм розпоряджання майновими правами на об'єкти права інтелектуальної власності (об'єкти суміжних прав) та викласти ч. 1 ст. 1107 Кодексу наступним чином «1. Розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності здійснюється на підставі: 1) ліцензійного договору на використання об'єктів права інтелектуальної власності; 2) договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності; 3) договору про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності; 4) іншого правочину щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності».

Правова природа такого об'єкту суміжних прав як програма організації мовлення є найбільш складною у нашому розумінні, а особливо в контексті, зокрема ліцензійного договору на використання даного об'єкту. В чому зумовлена дана складність? Дана складність зумовлена тим, що по суті даний об'єкт вміщує в собі як об'єкти авторського права, так і об'єкти суміжних прав, і майнові права на такі об'єкти могли бути також передані за ліцензійним договором, а не повністю відчужені. Тобто, незважаючи на зазначений у ч. 4 ст. 45 Закону строк існування даного об'єкту, який обчислюються 50 річним періодом, даний строк залежить від строків укладених ліцензійних договорів на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав.

Окрім вище запропонованих змін, пропонується викласти ч. 2 ст. 48 Закону у наступній редакції «Правочини щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав вчиняються у письмовій (електронній) формі. Правочини щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права про використання твору в періодичних виданнях (газетах, журналах, засобах масової інформації) можуть укладатися в усній формі. У договорі щодо розпоряджання майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав визначаються: 1) відомості, що дозволяють ідентифікувати відповідний об'єкт (назва та/або інші характерні ознаки); 2) обсяг майнових прав на відповідний об'єкт, що передаються (надаються) за договором; 3) розмір чи спосіб визначення плати (винагороди) або зазначення про безвідплатний характер договору».

Абзац же перший ч. 2 ст. 50 Закону викласти у наступній редакції «2. Ліцензійний договір, згідно з яким ліцензіар надає ліцензіату дозвіл на виготовлення і опублікування примірників зафіксованого або записаного твору, записаного виконання, фонограми, відеограми (примірників відповідних об'єктів) у кількості (тиражем) визначеним ліцензійним договором, є ліцензійним

видавничим договором. Ліцензіат ліцензійного видавничого договору, який забезпечує опублікування зазначеного в цій частині об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, вважається видавцем».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про авторське право і суміжні права» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855.
2. Цивільний кодекс України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/435-15#Text.
3. Закон України «Про медіа» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/2849-20#Text.
4. Смородина А.Є. Ліцензійний договір у цивільному праві України : дис. на здобуття доктора філософії: 12.00.03 URL: http://idpnan.org.ua/files/ 2021/smorodina-a.e.-litsenziyniy-dogovir-u-tsivilnomu-pravi-ukrayini.pdf.

УДК 347.413
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.45

ПРАВОВІ ФОРМИ УЧАСТІ ДЕРЖАВИ В ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИНАХ

Піддубна В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій
Національного юридичного університету імені Я. Мудрого
ORCID: 0000-0001-6532-9884

Піддубна В. Правові форми участі держави в цивільно-правових відносинах.
В статті автором досліджуються правові форми участі держави в цивільно-правових відносинах, зокрема правові проблеми створення державою юридичних осіб публічного права, досліджуються як доктринальні так і законодавчі положення діючого законодавства. В статті надається визначення поняття юридичної особи публічного права, ознаки, критерії розмежування з юридичними особами приватного права. Під юридичною особою публічного права розуміють юридичних осіб, які створюються безпосередньо законом або адміністративним актом як носії публічних завдань, їх організація регулюється приписами законів публічних інтересів і вони загалом виконують відповідні публічні функції. До критеріїв розмежування юридичних осіб приватного і публічного права можна віднести такі: 1) інтерес; 2) наявність владних повноважень; 3) організаційну і майнову підпорядкованість юридичної особи. Автором досліджується судова практика щодо встановлення юридичного факту з питання віднесення державного підприємства до юридичних осіб приватного права. В статті аналізується питання про те, що повноваження і компетенцію на створення юридичних осіб публічного права мають лише державні органи, органи місцевого самоврядування і приватні особи не можуть мати такої компетенції. Автором розглядається питання відповідальності органу місцевого самоврядування за боргами комерційних підприємств. В статті аналізується правовий статус навчального закладу як юридичної особи публічного права на прикладі державного університету. Автором досліджується питання створення державою юридичних осіб приватного права. Найбільш поширеною організаційно-правовою формою в якій створюються юридичні особи приватного права є акціонерні товариства. В статті аналізується діюче законодавство в сфері корпоратизації державних підприємств. Автором аналізується правовий статус публічного акціонерного товариства, розглядаються питання його створення і характер діяльності.
Ключові слова: держава, юридичні особи публічного права, державні органи, порядок створення, відповідальність.

Poddubna V. Legal forms of state participation in civil-legal relations.
In the article, the author examines the legal forms of the state's participation in civil law relations, in particular the legal problems of the state's creation of legal entities under public law, examines both the doctrinal and legislative provisions of the current legislation. The article provides a definition of the concept of a legal entity of public law, features, and criteria for distinguishing it from legal entities of private law. A legal entity under public law is defined as legal entities that are created directly by law or an administrative act as bearers of public tasks, their organization is regulated by the prescriptions of public interest laws, and they generally perform relevant public functions. The criteria for distinguishing legal entities under private and public law include the following: 1) interest; 2) the presence of authority; 3) organizational and property subordination of a legal entity. The author examines judicial practice regarding the establishment of a legal fact on the issue of classifying a state-owned enterprise as a legal entity under private law. The article analyzes the issue that only state bodies have the authority and competence to create legal entities under public law, local self-government bodies and private

individuals cannot have such competence. The author considers the issue of the responsibility of the local self-government body for the debts of commercial enterprises. The article analyzes the legal status of an educational institution as a legal entity under public law on the example of a state university. The author examines the issue of the state's creation of legal entities of private law. The most common organizational and legal form in which legal entities under private law are created are joint-stock companies. The article analyzes the current legislation in the field of corporatization of state enterprises. The author analyzes the legal status of a public joint-stock company, considers the issues of its creation and nature of activity.

Key words: state, legal entities under public law, state bodies, order of creation, responsibility.

Постановка проблеми. Учасниками цивільних відносин крім фізичних та юридичних осіб є суб'єкти публічного права: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. Держава як специфічний суб'єкт права для участі в цивільних правовідносинах має набути певної форми, яка притаманна суб'єктам приватного права. В доктрині і законодавстві західноєвропейських країн держава і інші суб'єкти публічного права відносяться до юридичних осіб публічного права. На сьогодні питання віднесення суб'єктів публічного права до юридичних осіб публічного права в Україні не вирішено ні на законодавчому ні на доктринальному рівні. Разом з тим, питання які виникають в практичній площині за участю суб'єктів публічного права потребують вирішення, зокрема чи можна розглядати державу в якості юридичної особи публічного права, правові проблеми наділення статусом юридичної особи публічного права органів державної влади, правовий статус державних акціонерних товариств, питання правового режиму майна держави, державних установ, державних акціонерних товариств. Таким чином вельми актуальним є питання правових форм участі держави в цивільних правовідносинах зокрема участь держави у створенні юридичних осіб публічного права (державні підприємства, навчальні заклади) а також створення юридичних осіб приватного права і участь в їх діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання участі держави в цивільних відносинах було предметом наукових досліджень таких вчених як: Н.С. Кузнєцової, А.С. Довгерта О.В. Дзери, Р.А. Майданика, І.В. Спасибо-Фатєєва, В.І. Борисової, О.О. Первомайського, А.В. Коструби та інших. Разом з тим, в наукових працях вчених не в повному обсязі досліджені всі правові проблеми пов'язані з участю держави в цивільних правовідносинах.

Метою наукової статті є наукове дослідження доктринальних та законодавчих положень щодо правових форм участі держави в цивільно-правових відносинах.

Виклад основного матеріалу дослідження. В доктрині цивільного права виділяють дві правові форми участі держави в цивільних відносинах: першою є засновницька або установча правова форма яка полягає у створенні державою юридичних осіб публічного права та приватного права (ч. 2 ст. 167 ЦКУ), другою формою участі є управлінська або корпоративна тобто участь в діяльності створених державою юридичних осіб приватного права (ч. 3 ст. 167 ЦКУ) [1, с. 898]. Згідно з ч. 2 ст. 167 ЦКУ держава може створювати юридичні особи публічного права в двох організаційно-правових формах: державні підприємства, навчальні заклади. В основу поділу юридичних осіб на юридичних осіб приватного і публічного права покладений критерій порядку створення вказаних осіб. Так юридичні особи публічного права створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 81 ЦКУ). На відміну від юридичних осіб приватного права, порядок утворення та правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюється Конституцією України та законом (ч. 3 ст. 81 ЦКУ). Так, наприклад, згідно з ч. 1 ст. 4 Закону України "Про центральні органи виконавчої влади" від 17.03.2011 міністерства та інші центральні органи виконавчої влади є юридичними особами публічного права [2]. В діючому законодавстві не міститься визначення поняття юридичної особи публічної особи. Разом з тим, в доктрині права надається таке визначення і вказуються ознаки юридичної особи публічного права. Так, юридичні особи публічного права є юридичними особами, які створюються безпосередньо законом або адміністративним актом як носії публічних завдань, їх організація регулюється приписами законів публічних інтересів і вони загалом виконують відповідні публічні функції [3]. До критеріїв розмежування юридичних осіб приватного і публічного права можна віднести такі: 1) інтерес; 2) наявність владних повноважень; 3) організаційну і майнову підпорядкованість юридичної особи

[4]. Враховуючи визначення поняття, ознаки, критерії розмежування юридичних осіб на види, на практиці в певних випадках складно однозначно віднести юридичну особу то того чи іншого виду. Так, наприклад, у справі № 466/1776/17 від 04.10.2018 за позовом особи яка звернулася до суду щодо встановлення факту який має юридичне значення, а саме щодо віднесення Державного підприємства "Львівський державний авіаційно-ремонтний завод" до юридичної особи приватного права [5]. В обґрунтування позовних заяв позивач вказав про те, що працюючи на посаді начальника юридичного відділу державного підприємства останнього було зобов'язано подати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування і перебувають у трудових відносинах з юридичними особами публічного права.

На момент розгляду справи в суді вказане державне підприємство знаходиться в підпорядкуванні Державного концерну "Укроборонпром". Державний концерн "Укроборонпром" є державним господарським об'єднанням. Засновується державний концерн державою в особі Кабінету Міністрів України [6]. Метою створення державного концерну є забезпечення ефективного функціонування та управління суб'єктами господарювання державного сектору економіки, які провадять господарську діяльність у сфері розроблення, виготовлення, реалізації, ремонту, модернізації та утилізації озброєння, військової і спеціальної техніки та боєприпасів і беруть участь у військово-технічному співробітництві з іноземними державами (п. 17 Статуту державного концерну "Укроборонпром", тобто отримання прибутку не є основною метою діяльності концерну. До органів управління державного концерну належать такі: вищим органом державного концерну є наглядова рада, яка складається з п'яти членів, три з яких призначаються Президентом України, а два – уповноваженим органом управління; виконавчий орган – рада директорів, генеральний директор, в концерні може створюватися орган внутрішнього фінансового контролю – аудиторська служба. Правовий режим майна державного концерну базується на державній власності і знаходиться в останнього на праві господарського відання. При цьому, державний концерн може користуватися і розпоряджатися майном згідно до мети діяльності яка визначені в законодавстві і в статуті. Державний концерн несе відповідальність за своїми зобов'язаннями, разом з тим в п. 7 Статуту вказано про те, що на майно державного концерну може бути звернено стягнення за вимогами кредиторів. В зв'язку з цим, виникає питання щодо цільового використання майна згідно з метою діяльності концерну. Аналізуючи вказані положення законодавства і статутні документи державного концерну "Укроборонпром" можна вказати про те, що і за порядком створення і за організаційною структурою, правовим режимом майна його можна віднести до юридичних осіб публічного права. До підпорядкування державне підприємство "Львівський державний авіаційно-ремонтний завод" належало Міністерству оборони України. В 1998 р., за наказом Міністра оборони України було перетворено 117 авіаційний ремонтний завод і військову частину в державне підприємство "Львівський державний авіаційно-ремонтний завод". В 2011 р., вказане державне підприємство було передане до складу Державного концерну "Укроборонпром". На відміну від Державного концерну "Укроборонпром" який відноситься до юридичних осіб публічного права і не є державним органом, Міністерство оборони України згідно з Законом України "Про центральні органи виконавчої влади" є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Міністерство оборони України є головним органом в системі центральних органів виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику з питань національної безпеки у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва в мирний час та особливий період [7]. Таким чином, державне підприємство "Львівський державний авіаційно-ремонтний завод" створено за рішенням Міністерства оборони України як одного з центральних органів виконавчої влади, тобто державне підприємство можна віднести до юридичних осіб публічного права. Разом з тим, юридична особа приватного права створюється на підставі установчих документів згідно зі ст. 87 ЦКУ. Для створення юридичної особи приватного права засновники розробляють установчі документи, які викладаються письмово і підписуються всіма засновниками (учасниками). Юридична особа публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної республіки Крим або органу місцевого самоврядування. В судовій справі яка розглядалася позивачем не були надані достатні докази належності державного підприємства до юридичної особи приватного права, тому рішенням суду в задоволенні позовної заяви було відмовлено за безпідставністю.

Як вказується в юридичній літературі держава в особі її органів влади може створювати такі юридичні особи публічного права як державні унітарні або комерційні підприємства (ст.ст. 73, 74 Господарського Кодексу України) та казенні підприємства (ст. 76 ГКУ). В зв'язку з цим виникає питання чи можуть створювати юридичні особи публічного права органи місцевого самоврядування або суб'єкти приватного права? Вважаємо що не можуть, оскільки останні не є органами державної влади і не мають встановленої в законі компетенції щодо створення відповідних юридичних осіб. В правозастосовній практиці стосовно діяльності комерційних підприємств виникають питання які пов'язані наприклад з відповідальністю органу місцевого самоврядування по боргам вказаного підприємства. Так, згідно зі ст. 169 ЦК України територіальні громади діють у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин. Територіальні громади можуть створювати юридичні особи публічного права (комунальні підприємства, спільні комунальні підприємства, навчальні заклади) у випадках та в порядку, встановлених Конституцією України та законом. Так, комунальне унітарне підприємство утворюється компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності і входить до сфери його управління. Орган, до сфери управління якого входить комунальне унітарне підприємство є представником власника – відповідної територіальної громади і виконує його функції у межах, визначених ЦКУ та іншими законодавчими актами. Майно комунального унітарного підприємства перебуває у комунальній власності і закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання (комунальне комерційне підприємство). Правовий статус комунального комерційного підприємства схожий із статусом державного унітарного комерційного підприємства. Згідно з ч. 1 ст. 176 ЦК України держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади не відповідають за зобов'язаннями створених ними юридичних осіб, крім випадків, встановлених законом. В Господарському Кодексі України передбачена повна субсидіарна відповідальність держави за діяльністю казенних підприємств. Щодо відповідальності комунальних підприємств, в діючому законодавстві норма прямої дії не передбачена. Так, аналізуючи судову практику, Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку, що орган місцевого самоврядування несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями створеного ним комунального підприємства (Постанова по справі № 5023/4388/12 від 04.10.2018 р.). Обґрунтовуючи свою позицію, Верховний Суд України вказав про те, що незалежно від статусу підприємства як самостійної юридичної особи, муніципальна влада і відповідно держава мають бути в межах Конвенції визнані відповідальними за діяльність і бездіяльність підприємства. Вважаємо, що можна погодитися з думкою, висловленою в юридичній літературі, про те, що з урахуванням відсутності в Господарському Кодексі України прямої норми, яка б передбачала повну субсидіарну відповідальність власника за зобов'язаннями комунального підприємства, такий випадок субсидіарної відповідальності можливий лише з підстав, встановлених іншими законами. Норми закону як підстава субсидіарної відповідальності мають бути нормами прямої дії і не можуть застосовуватися за аналогією закону чи аналогією права. Таким чином, враховуючи все вищевикладене можна зробити висновок про те, що орган місцевого самоврядування не несе відповідальність по боргам підприємства, яке є комерційним підприємством.

Згідно з ч. 2 ст. 167 ЦКУ держава може створювати юридичні особи публічного права – навчальні заклади. Так, аналізуючи статутні документи державного університету, університет є юридичною особою публічного права, створений в розпорядчому порядку на підставі розпорядження Кабінету Міністрів України [8]. До організаційної структури університету входять такі органи: ректор, вчена рада університету, наглядова рада університету, робочі органи - приймальна комісія, деканати факультетів, дорадчі органи - науково-методична рада, бюджетно-фінансова комісія, в університеті діють органи громадського, студентського самоврядування. Ознакою майнової відокремленості університету є те що майно належить останньому на праві господарського відання, має цільове призначення і не може бути предметом застави, не підлягає вилученню, відчуженню, приватизації або передачі у власність юридичним, фізичним особам без згоди Міністерства освіти і науки України, матеріально-технічна база університету може включати будівлі, споруди, землю, комунікації, обладнання, транспортні засоби і інше майно. Джерелами формування майна університету є такі: майно, передане Міністерством освіти і науки України, кошти отримані із загального фонду державного бюджету, власні надходження університету. Університет діє в організаційно-правовій формі установи. Враховуючи те що, в ЦКУ міститься низка норм, які регулюють відносини зі створення та діяльності установ, зокрема ст.ст. 83, 86, 87, 88,

101-103, створення і функціонування державних установ як юридичних осіб публічного права регулюється не положеннями ЦКУ, а нормами Конституції України і законами. Університет відноситься до неприбуткових державних установ, у зв'язку з цим забороняється розподіл доходів від здійснення діяльності серед засновників, працівників або членів управління університету, доходи витрачаються виключно для фінансування видатків на утримання університету, виконання статутних завдань. Університет як юридична особа публічного права є учасником цивільного обороту, виступає в суді від свого імені в якості позивача або відповідача. В разі припинення діяльності університету його активи передаються одній або кільком непідприємницьким організаціям або зараховуються до державного бюджету. Як вказується в юридичній літературі, не можна ототожнювати поняття державної установи (закладу, центру) та органу державної влади. Державні установи не є органами державної влади, разом з тим згідно із законом можуть бути наділені окремими владними повноваженнями.

Правовою формою участі держави в цивільних відносинах є створення державою юридичних осіб приватного права. Так, згідно з ч. 3 ст. 167 ЦКУ держава може створювати юридичні особи приватного права, зокрема підприємницькі товариства. На практиці найбільш поширеною організаційно-правовою формою, що використовується державою при створенні юридичних осіб приватного права є акціонерні товариства. Як правило, створення державою підприємницьких товариств відбувається шляхом корпоратизації вже існуючих державних підприємств. Так, на виконання Закону України "Про особливості утворення публічного акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування" Постановою КМУ від 25.06.2014 р., № 200 "Про утворення публічного акціонерного товариства "Українська залізниця" було утворено публічне Акціонерне Товариство "Українська залізниця" на базі Державної адміністрації залізничного транспорту, підприємств та установ залізничного транспорту загального користування. Пізніше Постановою КМУ від 02.09.2015 № 735 "Питання акціонерного товариства "Українська залізниця" було затверджено статут цього товариства, Постановою КМУ від 31.10.2018 р., № 938 "Деякі питання акціонерного товариства "Українська залізниця" цей статут викладено в новій редакції. Як вірно вказується в доктрині цивільного права якщо в процесі корпоратизації державних підприємств та їх перетворення на підприємницькі товариства виникає питання їх належності до юридичних осіб приватного чи публічного права, оскільки якщо початково такі суб'єкти могли бути визначені як державні підприємства і віднесені до юридичних осіб публічного права, то внаслідок їх корпоратизації ці ж суб'єкти набувають ознак юридичної особи приватного права – підприємницького товариства (ч. 3 ст. 167 ЦКУ). Крім цього, аналіз спеціального законодавства в сфері діяльності ПАТ "Укрзалізниця" дає підстави віднести вказане товариство до юридичних осіб приватного права. Правовий статус ПАТ "Укрзалізниця" врегульовано положеннями Закону України "Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування" [9], постанови КМ від 25.06.2014 № 200 "Про утворення публічного акціонерного товариства "Українська залізниця" [10], статутом ПАТ "Укрзалізниця". Товариство є державним акціонерним товариством, засновником якого є держава в особі Кабінету Міністрів України (п. 26 Статуту ПАТ "Укрзалізниця". Аналізуючи предмет і мету діяльності товариства, можна вказати про те, що ПАТ здійснює діяльність з надання послуг з перевезення, зокрема надання послуг з перевезення пасажирів, вантажів, в тому числі небезпечних вантажів, багажу, вантажобагажу і пошти залізничним транспортом у внутрішньому та міжнародному сполученні (п.п. 6, 7 Статуту). ПАТ "Укрзалізниця" має певну структуру органів які здійснюють дієздатність товариства: вищим органом товариства є загальні збори, виконавчим органом є колегіальний орган правління яке може складатися з 8 осіб, персональний склад якого затверджується Кабінетом Міністрів України, в товаристві створюється наглядова рада. Майно належить товариству на праві власності, державне майно закріплюється за ПАТ "Укрзалізниця" на праві господарського відання, яке передається останньому згідно з законом. ПАТ "Укрзалізниця" несе самостійну відповідальність за боргами товариства. Отже, враховуючи що засновником ПАТ "Укрзалізниця" виступає державний орган в особі Кабінету Міністрів України, тобто за порядком створення можна віднести до юридичної особи публічного права а за характером організаційної структури і діяльності це товариство не відрізняється від юридичних осіб приватного права.

Висновок: правовими формами участі держави в цивільних правовідносинах є право створювати юридичні особи публічного права, а також юридичні особи приватного права і брати участь в їх діяльності. Орган місцевого самоврядування не несе відповідальність по боргам підприємства,

яке є комерційним підприємством. Державні установи не є органами державної влади, разом з тим згідно із законом можуть бути наділені окремими владними повноваженнями. Враховуючи що засновником ПАТ "Укрзалізниця" виступає державний орган в особі Кабінету Міністрів України, то за порядком створення останнє можна віднести до юридичної особи публічного права а за характером організаційної структури і діяльності це товариство не відрізняється від юридичних осіб приватного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1 Загальні положення. Особи / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2020. 928 с.
2. Закон України "Про центральні органи виконавчої влади" від 17.03.2011 № 3166. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text.
3. Кузнецова Н.С. Концептуальні засади інституту юридичної особи в новому цивільному законодавстві України. Матеріали VIII регіональної науково-практичної конференції "Проблеми державновотворення і захисту прав людини в Україні". Секція цивілістичних наук. Львів. 2002. С. 215-216.
4. Первомайський О.О. Поняття юридичної особи публічного права: окремі недоліки норм чинного законодавства. *Приватне право і підприємництво*. 2019. Вип. 19. С. 49-55 URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN= LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Ppip_2019_19_12.
5. Рішення Шевченківського районного суду м. Львова від 04.10.2018 у справі № 466/1776/17. URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court/1328/.
6. Статут державного концерну "Укроборонпром". URL: https://ukroboronprom. com.ua/documents/statut.
7. Положення про Міністерство оборони України. затв. постановою Кабінету Міністрів України від 26.11.2014 № 671. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D0%BF#Text.
8. Статут Українського державного університету ім. М. Драгоманова затв. Конференцією трудового колективу університету від 31.05.2023 К. 2024. URL: https://udu.edu.ua/resursy/normatyvni-dokumenty/statut-ukrayinskoho-derzhavnoho-universytetu-imeni-mykhayla-drahomanova.
9. Закон України "Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування" від 23.02.2012 № 4442-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4442-17#Text.
10. Постанова Кабінету Міністрів України "Про утворення публічного акціонерного товариства "Українська залізниця" від 25.06.2014 № 200. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/200-2014-%D0%BF#Text.

УДК 347.998.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.46

ТЕОРЕТИЧНІ Й ПРАКТИЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИСЯЖНИХ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ

Подвірна О.В.,
старший викладач кафедри конституційного права
та галузевих дисциплін
Навчально-наукового інституту права
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0009-0004-2746-5550
e-mail: o.v.podvirna@nuwm.edu.ua

Киричук Б.С.,
здобувач освіти 4-го року навчання
Навчально-наукового інституту права,
Національний університет водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0002-0898-0504
e-mail: kyrychuk_p20@nuwm.edu.ua

Подвірна О.В., Киричук Б.С. Теоретичні й практичні основи правового регулювання діяльності присяжних у цивільному судочинстві України та зарубіжних держав.

У статті здійснено пошук оптимальних способів вдосконалення інституту присяжних у цивільному судочинстві України, використовуючи прогресивний досвід зарубіжних держав континентальної та англо-саксонської правової сім'ї.

Встановлено, що передбачений Конституцією України принцип участі народу в безпосередньому здійсненні правосуддя визначається як врегульована чинним законодавством система правових положень, які в концентрованому вигляді регламентують право присяжних (раніше – народних засідателів) брати участь у розгляді цивільно-правового спору.

Авторами доведено, що сьогодні питання участі народу під час здійснення цивільного судочинства залишається особливо актуальним, адже завдяки належній реалізації функцій інститут присяжних сприятиме повному, всебічному та об'єктивному дослідженню обставин справи, ухваленню законних й обґрунтованих рішень, а також реалізації головних принципів цивільного судочинства, а саме: рівності сторін перед законом і судом, гуманізму та змагальності.

Під час проведення наукового дослідження встановлено, що інститут присяжних в рамках національного судочинства не є правовою новелою, адже відповідні представники народу активно залучалися до цивільного процесу протягом минулих століть, водночас їхня роль зі сторони державних органів розцінювалася по-різному. Для пошуку оптимальних варіантів реформування цього правового інституту авторами проаналізовано не лише історичні етапи розвитку цього процесу на території України, а й детально проаналізовано зарубіжний досвід таких держав, як Хорватія, Чехія, Данія, Словенія, Норвегія, Австрія та Велика Британія.

Враховуючи специфіку англо-саксонської та континентальної моделей судочинства, автори погоджуються з вітчизняними вченими в тому, що нині доцільно запровадити інститут присяжних не лише для цивільних справ окремого провадження, а й для деяких справ позовного провадження. Поряд з цим, у статті підкреслюються можливі негативні тенденції при використанні цього інституту для нових категорій справ. Одним із можливих варіантів, крім законодавчого врегулювання цього питання, є підвищення рівня правової культури й самосвідомості осіб, які виявляють бажання бути присяжними у цивільному судочинстві України.

Ключові слова: присяжні, національне правосуддя, участь народу, законодавче врегулювання, зарубіжний досвід, справи окремого й позовного провадження, шеффени, англо-саксонська й континентальна моделі судочинства.

Podvirna O.V., Kyrychuk B.S. Theoretical and practical bases of legal regulation of jurors' activities in civil proceedings of Ukraine and foreign countries.

The article seeks to find the optimal ways to improve the jury institute in civil proceedings in Ukraine, using the progressive experience of foreign countries of the continental and Anglo-Saxon legal families.

The author establishes that the principle of people's participation in the direct administration of justice enshrined in the Constitution of Ukraine is defined as a system of legal provisions regulated by current legislation which in a concentrated form govern the right of jurors (formerly - people's assessors) to participate in the consideration of a civil dispute.

The author proves that today the issue of people's participation in civil proceedings remains particularly relevant, since through the proper exercise of functions, the jury institute will facilitate a full, comprehensive and objective investigation of the circumstances of a case, and will facilitate the adoption of lawful and reasonable decisions, as well as the implementation of the main principles of civil proceedings, namely, equality of parties before the law and court, humanism and competition.

The study found that the institution of jurors within the national judicial system is not a legal novelty, since the relevant representatives of the people have been actively involved in civil proceedings for centuries, while their role was viewed differently by public authorities. In order to find the best options for reforming this legal institution, the author analyzes not only the historical stages of development of this process in Ukraine, but also the foreign experience of such countries as Croatia, the Czech Republic, Denmark, Slovenia, Norway, Austria and the United Kingdom.

Given the specifics of the Anglo-Saxon and continental models of legal proceedings, the author agrees with national scholars that it is now advisable to introduce the jury institute not only for civil cases of special proceedings, but also for some cases of action proceedings. At the same time, the article emphasizes possible negative trends in the use of this institute for new categories of cases. One of the possible options, in addition to legislative regulation of this issue, is to raise the level of legal culture and self-awareness of persons who express a desire to be jurors in civil proceedings in Ukraine.

Key words: jurors, national justice, people's participation, legislative regulation, foreign experience, cases of special and action proceedings, jury foremen, Anglo-Saxon and continental models of justice.

Постановка проблеми. Не викликає сумнівів той факт, що реалізація права народу на безпосередню участь у здійсненні ним правосуддя є однією з ключових засад демократичної та правової держави. Ефективне впровадження та функціонування інституту присяжних у цивільному судочинстві України є необхідною умовою дійсної реалізації права громадян на справедливий суд, передбаченого статтею 124 Конституції України. Поряд з цим, сучасний стан розгляду цивільних справ, віднесених до юрисдикції загальних судів, у тому числі щодо залучення присяжних, доводить власну неефективність та неспроможність виконувати функції, які першочергово покладаються Основним Законом України на інститут народного представництва. Іншими словами, конституційне право громадян на безпосередню участь у здійсненні правосуддя залишається формальністю винятково декларативного характеру, що призводять до зростання рівня недовіри по відношенню до судової гілки влади та права на можливість розгляду справи на підставі принципу справедливості й неупередженості.

Зарубіжна практика використання інституту присяжних у справах цивільного судочинства доводить, що у випадку належного застосування ініціативності присяжних, розгляд справи здійснюється з врахуванням ширшого спектру думок та бачень, що дозволяє поглянути на ситуацію по-різному, комбінуючи погляди суддів з точки зору закону й погляди присяжних з точки зору конкретних обставин справи. В Україні ж на виконання вимог міжнародного законодавства присяжних залучають лише до розгляду справ окремого провадження, що зумовлюється соціальною важливістю останнього. Однак, як слушно зазначає В. Смірнова, практика судочинства останніх років продемонструвала неефективність інституту присяжних, що зумовлюється самою специфікою провадження (відсутність спору про право), а також тим, що рішення приймається суддею винятково на основі наданих до розгляду документів, що спростовують або підтверджують факт, що має важливе юридичне значення. З огляду на це, сьогодні особливо актуальним залишається

питання щодо реформування інституту присяжних як одного з ключових інструментів дійсного народовладдя.

Мета статті полягає у визначенні теоретичних та практичних основ використання інституту присяжних у цивільному судочинстві України та зарубіжних держав, а також на основі отриманих результатів здійснити пошук шляхів вирішення проблемних питань, пов'язаних із залученням присяжних та реалізації ними своїх повноважень.

Стан опрацювання проблематики. Інститут присяжних (раніше – народних засідателів) тривалий час залишається предметом активних дискусій вчених-процесуалістів, до яких можна віднести В.В. Городовенка, С.В. Дяченка, О.В. Колісника, О.В. Культенка, В.В. Колюха, М.О. Майстренка, І.О. Русанову, Л.В. Сапейко, О.О. Сидорчук, В.М. Смірнову, І.Ю. Татулич, В.П. Тихого, А.О. Фальконвського, О.О. Якимчук, М.М. Ясинка. Вказані в переліку автори у своїх працях досліджували інститут присяжних (раніше – народних засідателів) не тільки в цивільному, а й у кримінальному судочинстві, при цьому детально аналізуючи правовий статус присяжного (раніше – народного засідателя) як суб'єкта національного та зарубіжного судочинства.

Виклад основного матеріалу. У світовій юридичній практиці прийнято виділяти дві основні моделі суду присяжних – англо-американську (так звана «класична») та континентальна (європейська) моделі. Перша з наведених моделей, до якої історично відносяться США, Велика Британія, Канада, Бельгія, Швейцарія та Мальта, характеризується тим, що колегія присяжних (переважно у справах, віднесених до кримінального судочинства) виносить рішення (*de lege ferenda* – з лат. *«те, що повинно бути законом»*) про винуватість (невинуватість) особи у вчиненні кримінального правопорушення фактично без участі професійних суддів. Відповідно, до уваги першочергово береться не обвинувальний вирок суду, а позиція присяжних, що, у свою чергу, доволі часто призводить до появи кардинально різних правових позицій, але з наданням переваги рішенню представників народу. У тому ж випадку, коли суд присяжних виражає згоду з варіантом тексту обвинувального вироку й позицією суду загалом, професійний суддя призначає підсудному конкретний вид та міру покарання. Як слушно зазначає з цього приводу В. Колюх, за умови виникнення подібних ситуацій, колегію присяжних доцільно називати «суддями факту», а професійних суддів – «суддями права» [1, с. 70].

У Франції, Італії, Греції, Німеччині, Австрії і Данії, які традиційно вважаються країнами континентальної правової сім'ї, справи цивільного й кримінального судочинства розглядаються спільно колегією професійних суддів та представників народу. Як зазначає В. Смірнова, таких непрофесійних суддів, які, до речі, беруть участь у всіх стадіях процесу, у законодавстві зарубіжних держав прийнято іменувати «шефенами», що перекладається з німецької як «засідатель», «спеціальний член» [5, с. 67]. Разом з тим, головною відмінністю континентальної моделі від англо-саксонської є те, що шефени як присяжні в розумінні українського законодавства виконують свої повноваження протягом визначеного періоду часу, а не одноразово, як можна спостерігати на прикладі держав англо-саксонської правової сім'ї.

Загалом слід відзначити, що для цивільного судочинства України інститут присяжних не є правовою новелою, адже народні засідателі, повноважність яких історично передувала інституту присяжних, активно залучалися до національного правосуддя протягом минулих століть, водночас їхня роль зі сторони державних органів розцінювалася по-різному. На переконання В. Терштишника й Н. Солнишківа, суд присяжних як самостійний правовий інститут виокремився саме в розрізі становлення судочинства Англії XVIII століття, а згодом і судочинства США [8, с. 223].

Характеризуючи історичний період до 1648 року, нам як науковцям недоцільно стверджувати про наявність ефективної судової системи власне України, зважаючи на те, що вона повністю копіювала судову систему тих держав, у складі яких перебувала, а саме: Литовської і Польської держав, Російської імперії. З початком Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 років завдяки зусиллям Богдана Хмельницького була створена складна ієрархічна судова система, у межах якої прообразом суду присяжних можна вважати сільський суд, який складався з отамана як професійного судді та 2-3 чоловіків громади, які мали високий авторитет серед населення. Водночас, на переконання В. Тернавської, попри введення таких новацій, сільські суди все одно у переважній більшості розглядали справи лише невеликої складності [6, с. 14]. Остаточно суд присяжних на теренах України був закріплений за наслідками судової реформи 1864 року.

За словами І. Татулич, присяжних (тоді – народних засідателів) почали залучати для розгляду справ позовного провадження на постійній основі з 1922 року, коли на території України були

організовані народні суди. Цікаво, що тогочасний підхід у порівнянні з чинним правом України був зовсім іншим: цивільні справи позовного провадження розглядалися у складі народного судді та двох засідателів, а справи окремого провадження розглядалися одноособово [7, с. 68]. З 90-х років XX століття інститут народних засідателів за рішенням радянської влади був виключений з порядку судочинства, однак Конституція України 1996 року відновила втрачені положення. Закономірно, що це відобразилося на спеціальному процесуальному законодавстві, і відтак 2004 року серед норм Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) інститут народних засідателів (з 2017 року – суд присяжних) знайшов своє остаточне закріплення [10].

На наше переконання, сьогодні функція присяжних під час розгляду справ окремого провадження фактично обмежена залученням до здійснення правосуддя, однак не активною участю в ньому, що, звичайно, не розкриває повною мірою функції, які були історично закладені в межах континентальної моделі судочинства. Присяжні повинні брати безпосередню участь у здійсненні правосуддя для всебічного й правильного з'ясування обставин справи, і цим самим підвищуючи рівень довіри народу до судової гілки влади.

Пропонуємо проаналізувати зарубіжний досвід розгляду цивільних справ із залученням представників народу з метою пошуку оптимальних варіантів реформування цього правового інституту.

Для прикладу, у Хорватії розгляд цивільних справ у районних та регіональних судах втілюється завдяки залученню «lay judges», які є тимчасовими непрофесійними суддями, що обираються строком на 4 роки. Такий змішаний суд з розгляду власне цивільних справ, трудових спорів і справ про спадкування складається з трьох осіб: одного професійного судді та двох «lay judges». Поряд з розглядом традиційних судових спорів такий склад змішаного суду займається виконанням низки адміністративних робіт, зокрема, землевпорядною службою. До слова, як зазначає В. Смірнова, схожа модель суду присяжних застосовується в Чеській Республіці, законодавством якої передбачено участь «lay judges» лише для розв'язання трудових спорів. Цікаво, що з метою уникнення безпосереднього впливу авторитету професійних суддів на «lay judges» під час вирішення судових справ встановлено чітку процедуру висловлення позиції. Першими виступають присяжні, за ними – молодші за віком судді, а лише згодом – головуючий суддя [3, с. 172]. Схожий підхід практикується Данією і Словенією при розгляді трудових спорів і Фінляндією при розгляді сімейних справ.

На наше переконання, у розрізі вивчення практичних основ регулювання інституту присяжних зарубіжних країн слід неодмінно згадати про досвід Норвегії та Австрії, які, на відміну від інших держав Європи, регламентували законодавчу вимогу про те, що присяжні повинні мати глибокі знання у сфері, що буде дотичною до розгляду конкретної судової справи. Для прикладу, присяжними можуть бути особи, які є визнаними фахівцями в IT-галузі, будівництві, медицині, інженерії тощо. Певною мірою, їхнє функціональне призначення схоже до експертів та спеціалістів, адже їхня допомога суддям полягає не стільки в представництві позиції народу, скільки в якісній оцінці предмета спору крізь призму власного досвіду й професіоналізму.

Присяжні в судовій системі Австрії призначаються за пропозицією Міністра юстиції Австрії за погодженням з Міністром економіки. При цьому уповноваженими органами на висунення потенційних кандидатів на посаду присяжних є Господарська палата, Палата праці та Палата сільського господарства. На відміну від законодавства України, кандидати на посаду присяжного повинні мати вищу юридичну або економічну освіту, а також мати значний професійний досвід роботи в юриспруденції. Завдяки цьому вони прирівнюються в правах до професійних суддів, хоча останнє слово під час винесення рішення все ж має головуючий суддя (зокрема у випадках рівної кількості голосів «за» та «проти»). Враховуючи згадані нами приклади, можна дійти до висновку, що в більшості регіонів Європи більш поширеною є саме континентальна модель судочинства.

Особливо цінним у розрізі вивчення класичної моделі є досвід Великої Британії, де правовий статус присяжного, його права й обов'язки регулюється спеціальним Законом «Про журі», прийнятим 1974 року. На відміну від Хорватії, Чехії, Данії, Словенії і інших держав, досвід яких розглядався вище, у Великій Британії суд присяжних використовується у цивільних справах вкрай рідко – чого не можна сказати про кримінальне судочинство. Історично склалося, що більшість цивільних справ розв'язується в досудовому порядку шляхом медіації, а якщо ж справа таки дійшла до суду, то вона розглядається суддею одноособово, аби прискорити строки розгляду конкретної судової справи й тим самим зменшити навантаження на професійних суддів.

Поряд з цим, вивчаючи досвід Великої Британії, не можна оминути увагою одну з норм у законодавстві цієї держави, згідно з якою неприбуття присяжного до зали судового засідання у визначений час і місце без поважних причин тягне за собою відповідальність – станом на 2019 рік накладення на винного штрафу в розмірі 1000 фунтів стерлінгів. Крім того, у випадку поширення присяжним інформації, що стосується справи, до розгляду якої він залучений, останній карається штрафом або позбавленням волі строком до 2 років [4, с. 173]. На наше переконання, подібний законодавчий підхід до встановлення відповідальності присяжного за невиконання своїх обов'язків може бути взятий увагою під час реформування як цивільного, так і кримінального судочинства України.

Про важливість інституту присяжних для національного судочинства свідчить і те, що в доктрині цивільного процесуального права все більше вчених наголошують на необхідності залучення присяжних не тільки до справ окремого провадження, а й до деяких справ позовного провадження. Так, на переконання Д. Шкребець, до цього переліку слід віднести справи про позбавлення та поновлення батьківських прав, про відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав, про визначення чи зміну місця проживання дитини, а також спори щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї [11, с. 222]. П. Прохоров вважає, що присяжних слід залучати у справах, у яких предмет позову сягає більше 1 млн гривень, при цьому фінансові витрати на залучення присяжних включати в судовий збір [2, с. 179].

Зовсім іншою є позиція вітчизняного вченого М. Ясинка, який зауважує, що інститут присяжних у тому вигляді, як він існує нині, вичерпав свій ресурс. Він вже не є ані контролюючим механізмом зі сторони небайдужого суспільства, ані допоміжним суб'єктом при розгляді судових справ. З огляду на це, вчений припускає, що всі справи окремого та позовного провадження слід розглядати без участі присяжних [12, с. 162]. Від себе ж можемо додати те, що інститут присяжних покликаний забезпечувати реалізацію основних принципів цивільного судочинства, зокрема принципів рівності сторін перед законом і судом, гуманізму та змагальності. Поряд з цим, професійність виконання обов'язків присяжним напряму залежить від свідомості особи, наявності правової культури, здатності до самоосвіти. Важливо, щоб реальні наміри осіб, які виявили бажання стати присяжними, були спрямовані на доброчесне виконання обов'язків, а не лише задля отримання грошової винагороди, розрахованої по відношенню до посадового окладу судді місцевого суду.

Висновки. Таким чином, становлення інституту присяжних – це поступовий та багатовекторний процес, який неодмінно повинен відповідати реаліям сьогодення. Сучасний формат цього інституту не дозволяє повною мірою реалізувати потенціал, закладений законодавцем в Конституції України та процесуальних кодексах. Закордонний досвід залучення присяжних до розгляду цивільних справ може бути частково застосований у національному законодавстві України, але з врахуванням особливостей національної правової системи. Враховуючи судову практику ряду європейських країн, найбільш доцільно доповнити перелік цивільних справ, які розглядаються за участі присяжних, окремими категоріями позовного провадження. Це зумовлюється складним характером останніх та необхідності різностороннього вивчення спірних питань.

Враховуючи вищевикладене, слід відзначити, що проблематика вивчення теоретичних та практичних основ правового регулювання інституту присяжних у цивільному судочинстві України та зарубіжних держав залишається актуальним питанням, яке потребує додаткового вивчення вітчизняними науковцями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колюх В.В. Інститут суду присяжних в Україні в контексті зарубіжного досвіду. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2017. Вип. 131. С. 68–77.
2. Прохоров П.А. Проблемні питання розгляду і вирішення справ присяжними у цивільному процесі України. *Юридичний вісник.* 2021. № 1. С. 174–183.
3. Сапейко Л.В. Проблематика участі в цивільному судочинстві народних засідателів. *Форум права.* 2015. № 1. С. 295–300.
4. Смірнова В.М. Порівняльний аналіз суду присяжних у цивільному процесі України, Європи та США. *Knowledge. Education. Law. Management.* 2020/№ 3(31). С. 170–174.
5. Смірнова В.М. Правові підстави участі присяжних у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право. Серія «Цивільне право і процес».* 2019. № 5. С. 66–72.

6. Тарнавська В.Ю. Соціально-правова природа інституту присяжних у наукових поглядах професора О.Ф. Кістяківського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* 2008. № 79. С. 13–17.
7. Татулич І.Ю. Правовий статус присяжних у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 12. С. 67–72.
8. Тертишник В.М., Солнишкін Н.С. Суд присяжних: суть ідеї та її мімікрія при формуванні кримінального судочинства України. *Право і суспільство.* 2012. № 3. С. 221–224.
9. Фальковський А.О., Майстренко М.О. Запровадження суду інституту присяжних в цивільному судочинстві як складова судової реформи в Україні. *Правова держава.* 2017. № 26. С. 113–119.
10. Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України.* № 40. С. 1530.
11. Шкребець Д.В. Суд присяжних у цивільному процесі. *Часопис Київського університету права. Серія «Проблеми цивільного права та підприємницького права в Україні».* 2016. № 3. С. 220–224.
12. Ясинок М.М. Окреме провадження і народні засідателі: історико-правовий огляд. *Часопис Київського університету права.* 2016. № 2. С. 160–164.

УДК 347.61/64
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.47

СІМЕЙНІ ОБОВ'ЯЗКИ ПОДРУЖЖЯ: ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ

Сидоренко Д.,
кандидат юридичних наук,
директор ТОВ «Комерсант Україна»
ORCID: 0009-0004-5793-6683
e-mail: denys.sydorenko@proton.me

Сидоренко Д. Сімейні обов'язки подружжя: поняття та особливості виконання.
В цій статті автор провів наукове дослідження правової природи сімейних обов'язків подружжя та особливостей їх виконання у шлюбних правовідносинах. На підставі проведеного дослідження, автор дійшов висновку, що до сімейних обов'язків подружжя відносяться: обов'язок подружжя турбуватися про свою сім'ю, в тому числі спільно дбати про матеріальне забезпечення своєї сім'ї, обов'язок щодо забезпечення та недопущення порушення сімейного права іншого з подружжя, обов'язок чоловіка створити умови для збереження здоров'я вагітної дружини та народження здорової дитини, обов'язок чоловіка створити умови для дружини-матері для поєднання материнства із здійсненням нею інших прав та обов'язків, обов'язки, що виникають із факту володіння певним майном, в тому числі спільним майном подружжя, в тому числі обов'язок враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, обов'язок подружжя щодо надання утримання іншому з подружжя у разі його непрацездатності, вагітності, догляду за дитиною до досягненню нею трьох років (у разі наявності у дитини вад фізичного чи психічного розвитку – шести років). Правова природа сімейного обов'язку подружжя передбачає те, що останній: виникає внаслідок укладання шлюбу (майнові обов'язки можуть виникати й під час перебування подружжя у шлюбних правовідносинах шляхом укладання правочинів, сімейного договору чи настання підстав, які свідчать про необхідність надання утримання іншому з подружжю), а припиняється із припиненням шлюбу (втім, майнові обов'язки подружжя також можуть припинятися з інших підстав); носієм є подружжя або один із подружжя, а вигодонабувачем – інший з подружжя; зміст становлять дії юридичного та морального характеру; виконання здійснюється шляхом здійснення активних дій; є взаємним, тобто кожен з подружжя є носієм права вимоги щодо його виконання і одночасно – носієм самого сімейного обов'язку; тісно пов'язаний з особистістю носія; конкретний спосіб виконання може визначатися як самим подружжям за взаємною згодою (в тому числі через укладання сімейного договору), так і сімейним законодавством (втім, у сімейному законодавстві не визначено порядку виконання сімейних обов'язків подружжя, які мають немайновий характер); виконання може забезпечуватися як заходами юридичної, так і моральної відповідальності (окремі особисті немайнові обов'язки подружжя не можуть бути забезпечені правовими засобами, однак їх невиконання може привести до руйнування взаємовідносин між подружжям і стати однією із причин розірвання шлюбу).
Ключові слова: подружжя; сімейний обов'язок; майнові обов'язки подружжя; немайнові обов'язки подружжя; обов'язок щодо надання утримання; шлюб.

Sydorenko D. Family duties of spouses: concepts and features of execution.
In the scientific article, the author conducted a scientific study of the legal nature of the family obligations of spouses and the peculiarities of their fulfillment in marital legal relations. On the basis of the conducted research, the author came to the conclusion that the family obligations of spouses include: the obligation of spouses to take care of their family, including joint care for the material support of their family, the obligation to provide and prevent violations family law of the other spouse, the husband's duty to create conditions for the preservation of the health of the pregnant wife and the birth of a healthy child, the husband's duty to create conditions for the wife-mother to combine motherhood with her

exercise of other rights and duties, duties arising from the fact of owning certain property, including the joint property of the spouses, including the obligation to take into account the interests of the child, other family members, the obligation of the spouses to provide maintenance to the other spouse in the event of his/her incapacity, pregnancy, care for the child until he reaches the age of three (if the child has defects of physical or mental development - six years). The legal nature of the family obligation of the spouses provides that the latter: arises as a result of the conclusion of the marriage (property obligations may also arise during the stay of the spouses in the marital relationship through the conclusion of deeds, a family contract or the occurrence of reasons that indicate the need to provide maintenance to the other spouses), and ends with the termination of marriage (however, the property obligations of spouses can also be terminated for other reasons); the carrier is the spouse or one of the spouses, and the beneficiary is the other spouse; the content consists of actions of a legal and moral nature; implementation is carried out by taking active actions; is mutual, that is, each of the spouses is the bearer of the right to demand its fulfillment and at the same time - the bearer of the family obligation itself; closely related to the personality of the bearer; the specific method of performance can be determined both by the spouses themselves by mutual agreement (including through the conclusion of a family contract) and by family legislation (however, the family legislation does not define the procedure for the performance of family obligations of spouses, which are of a non-property nature); fulfillment can be ensured both by measures of legal and moral responsibility (separate personal non-property obligations of spouses cannot be ensured by legal means, however, their non-fulfillment can lead to the destruction of relations between spouses and become one of the reasons for divorce).

Key words: married couple; family duty; property obligations of spouses; non-property obligations of spouses; obligation to provide maintenance; marriage.

Постановка проблеми. Сім'я є осередком соціальної стабільності, а її основою виступають взаємні обов'язки подружжя. У сучасних умовах, коли змінюються суспільні уявлення про роль жінки та чоловіка, питання прав і обов'язків стає ще більш актуальним. Виконання сімейних обов'язків відіграє вирішальну роль у забезпеченні рівноправного партнерства у шлюбі. Від належного дотримання цих обов'язків залежить не лише добробут сім'ї, але й її стійкість як соціального інституту. Окрім того, правові норми, що регулюють сімейні відносини, вимагають чіткого розуміння сутності цих обов'язків. Порушення чи нехтування ними може мати негативні наслідки як для подружжя, так і для суспільства загалом. Дослідження цієї теми дозволяє краще зрозуміти механізми забезпечення сімейної стабільності та рівноправності. Невиконання або ігнорування сімейних обов'язків може призводити до конфліктів та правових наслідків. У зв'язку з цим вивчення правової природи та особливостей виконання сімейних обов'язків подружжя є необхідним як для подальшого розвитку сімейного законодавства, так і для забезпечення найкращих інтересів жінки та чоловіка у шлюбних правовідносин, найкращих інтересів їх спільних дітей.

Стан опрацювання проблематики. Слід зазначити, що тематика сімейних обов'язків подружжя, їх правової природи та особливостей виконання була предметом вивчення багатьох українських вчених, таких як, як І.В. Апопій, М.І. Байрачна, В.А. Ватрас, О.В. Данильченко, Ю.В. Драгомирова, А.І. Дутко, Л.В. Єніна, І.В. Жилінкова, Л.В. Красицька, О.І. Сафончик, А.В. Парфентьєв, О.А. Оксанюк, З.В. Ромовська та інших. Втім, єдиного підходу до визначення сімейного обов'язку подружжя, його правової природи та особливостей виконання у шлюбних правовідносинах у правовій доктрині наразі немає, а отже подальші наукові пошуки цього питання зберігають свою важливість та актуальність.

Метою статті є визначення на підставі досягнень сімейно-правової доктрини правової природи сімейних обов'язків подружжя та особливостей їх виконання у шлюбних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 21 Сімейного кодексу України укладення шлюбу жінкою та чоловіком та його державна реєстрація органами державної реєстрації актів цивільного стану є підставою для виникнення шлюбних правовідносин, тобто набуття у жінки та чоловіка, які уклали шлюб, правового статусу члена сім'ї і одночасно – подружжя, а отже – набуття ряду особистих немайнових та майнових сімейних прав та обов'язків подружжя, визначених у Розділі ІІ Сімейного кодексу України, а також інших сімейних прав та обов'язків, визначених у законодавстві, шлюбному договорі або іншому сімейному договорі, укладеному між подружжям. При цьому, як правило, права та обов'язки подружжя є взаємними – праву одного із подружжя відповідає обов'язок іншого з подружжя щодо забезпечення реалізації цього права чи недопущен-

ня порушення цього права. Наявність взаємних прав та обов'язків між подружжям як членами сім'ї є основною ознакою для юридичного визначення укладення шлюбу як підстави виникнення сім'ї, а у осіб, які уклали шлюб – статусу подружжя і відповідного комплексу сімейних прав та обов'язків, тобто тих прав та обов'язків, які випливають із сімейних відносин, тобто регулюються сімейним законодавством; для виникнення таких прав та обов'язків необхідно, щоб між жінкою та чоловіком виникли сімейні правовідносини [1, с. 25].

Поняття «сімейний обов'язок подружжя» на жаль відсутнє у сімейному законодавстві України, тому його визначення стало надбанням сімейно-правової доктрини. Переважно сімейний обов'язок подружжя у науці сімейного права визначається як вид та міра необхідної поведінки, яку особа (учасник сімейних відносин) зобов'язана (повинна, мусить) вчинити [2, с. 56–58]; як врегульовані нормами цивільного та сімейного законодавства міра необхідної, належної поведінки подружжя, з приводу реалізації особистих немайнових прав подружжя, з приводу майна, набутого за час перебування у шлюбі (спільного майна), а також майна набутого до шлюбу, в період шлюбу за договором дарування або в порядку спадкування (роздільного майна) [1, с. 7-8], як врегульовані нормами сімейного права відносини з приводу особистих немайнових та майнових благ та інтересів осіб, шлюб, між якими укладено у встановленому законом порядку [3, с. 191].

Аналіз сімейного законодавства дозволяє визначити такі сімейні обов'язки подружжя: обов'язок подружжя спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги, обов'язок чоловіка утверджувати в сім'ї повагу до матері, жінки – повагу до батька, обов'язок дружини та чоловіка спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї (усі ці обов'язки охоплюються поняттям «обов'язок подружжя турбуватися про свою сім'ю», що визначений у ст. 55 Сімейного кодексу України), обов'язок щодо забезпечення та недопущення порушення сімейного права подружжя – на повагу до своєї індивідуальності, на фізичний та духовний розвиток тощо (цей обов'язок прямо не визначений, але випливає із необхідності забезпечення здійснення відповідних сімейних прав у шлюбних правовідносинах), обов'язок чоловіка створити умови для збереження здоров'я вагітної дружини та народження здорової дитини (по суті є елементом права дружини на материнство, що визначений у ст. 49 Сімейного кодексу України), обов'язок чоловіка створити умови для дружини-матері для поєднання материнства із здійсненням нею інших прав та обов'язків (аналогічно до попереднього обов'язку), обов'язки, що виникають із факту володіння певним майном, в тому числі спільним майном подружжя, в тому числі обов'язок враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, обов'язок подружжя щодо надання утримання іншому з подружжя у разі його непрацездатності, вагітності, догляду за дитиною до досягненню нею трьох років (у разі наявності у дитини вад фізичного чи психічного розвитку – шести років) [4].

Правова природа сімейного обов'язку подружжя передбачає те, що останній характеризується наступними ознаками: а) підставою його виникнення є створення сім'ї шляхом реєстрації шлюбу (майнові обов'язки можуть виникати й під час перебування подружжя у шлюбних правовідносинах шляхом укладання правочинів, сімейного договору чи настання підстав, які свідчать про необхідність надання утримання іншому з подружжю), а припинення – припинення шлюбу (втім, майнові обов'язки подружжя також можуть припинятися з інших підстав); б) носієм сімейного обов'язку є подружжя або один із подружжя, а вигодонабувачем – інший з подружжя; в) зміст сімейного обов'язку становлять дії юридичного та морального характеру; г) цей сімейний обов'язок є взаємним, тобто кожен з подружжя є носієм права вимоги щодо його виконання і одночасно – носієм самого сімейного обов'язку; д) сімейний обов'язок подружжя тісно пов'язаний з особистістю носія, тобто повинен виконуватися особисто подружжям; е) виконання сімейного обов'язку може забезпечуватися заходами юридичної та моральної відповідальності [5, с. 216].

Щодо останньої ознаки, слід навести слова В.А. Ватраса, який вказує, що сімейні права та обов'язки настільки тісно пов'язані з особою, яка ними наділена, що не можуть бути передані іншими особам ані добровільним (купівля-продаж, дарування, міна), ані примусовим шляхом, за винятком застосування сімейно-правових санкцій. Причому в окремих випадках, у разі їх застосування, особа втрачає виключно сімейні права, а не обов'язки [6, с. 48-49].

Виконання сімейного обов'язку здійснюється шляхом здійснення активних дій (передусім це стосується таких сімейних обов'язків як обов'язок щодо надання утримання іншому з подружжя), однак окремі сімейні обов'язки навпаки передбачають обов'язок утримуватися від певних дій (щоправда, для сімейних обов'язків саме подружжя це не передбачено) [7, с. 63].

Конкретний спосіб виконання сімейного обов'язку може визначатися як самим подружжям за взаємною згодою (в тому числі через укладання сімейного договору), так і сімейним законодавством.

Зокрема, відповідно до ст. 78 Сімейного кодексу України подружжя має право укласти договір про надання утримання одному з них, у якому визначити умови, розмір та строки виплати аліментів. У ст. 77 Сімейного кодексу України зазначається на визначенні способів надання утримання одному з подружжя (у натуральній чи грошовій формі, наперед чи окремими платежами) за взаємною згодою іншого з подружжя. У разі недосягнення подружжям згоди щодо порядку виконання аліментного обов'язку, він визначається судом. Сторони можуть домовитися про надання утримання одному з подружжя незалежно від непрацездатності та потреби у матеріальній допомозі на умовах, визначених шлюбним договором. В будь-якому випадку, подружжя не може домовитися про звуження переліку осіб, які мають право на утримання, а також про перелік доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів, а також щодо випадків припинення права на аліменти або позбавлення права на утримання. У перших трьох випадках відповідні питання врегульовані законодавчо, у останньому – лише суд вправі ухвалити рішення про позбавлення одного з подружжя права на утримання або обмеження його строком. В той же час, шлюбним договором може бути встановлена можливість припинення права на утримання одного з подружжя у зв'язку з одержанням ним майнової (грошової) компенсації.

Аналогічно, сімейні права та обов'язки подружжя, що виникають у зв'язку із володінням, користуванням та розпорядженням спільним майном, здійснюються за взаємною згодою / виконуються тим способом, яке визначили самі подружжя (в тому числі здійснити розподіл спільного майна подружжя); окремі майнові обов'язки можуть бути визначені у шлюбному договорі (а по суті – і порядок їх виконання подружжям або одним із подружжя). У шлюбному договорі може бути передбачено обов'язок одного з подружжя виселитися із житла після розірвання шлюбу, якщо він вселився в нього після укладення шлюбу, а також обов'язок іншого з подружжя сплатити за це відповідну грошову компенсацію.

У сімейному законодавстві не визначено порядку виконання сімейних обов'язків подружжя, які мають немайновий характер. З одного боку, такі обов'язки як спільне піклування про побудову сімейних відносин між подружжям та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби та взаємодопомоги, а також утверджувати у сім'ї повагу до матері, батька не можуть бути забезпечені правовими засобами, хоча їх невиконання може привести до руйнування взаємовідносин між подружжям і стати однією із причин розірвання шлюбу. З іншого боку, такий обов'язок подружжя як дбати про матеріальне забезпечення сім'ї, що може бути визнаним як складовий елемент обов'язку подружжя турбуватися про сім'ю (він не може бути визнаним і елементом обов'язку щодо надання утримання, оскільки останнє стосується окремих випадків неможливості одного з подружжя здійснювати утримання, а не понесення спільних витрат на потреби сім'ї, в тому числі дітей) [5, с. 216].

Висновки. На підставі вище викладеного наукового дослідження, можемо заначити, що до сімейних обов'язків подружжя відносяться: обов'язок подружжя турбуватися про свою сім'ю, в тому числі спільно дбати про матеріальне забезпечення своєї сім'ї, обов'язок щодо забезпечення та недопущення порушення сімейного права іншого з подружжя, обов'язок чоловіка створити умови для збереження здоров'я вагітної дружини та народження здорової дитини, обов'язок чоловіка створити умови для дружини-матері для поєднання материнства із здійсненням нею інших прав та обов'язків, обов'язки, що виникають із факту володіння певним майном, в тому числі спільним майном подружжя, в тому числі обов'язок враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, обов'язок подружжя щодо надання утримання іншому з подружжя у разі його непрацездатності, вагітності, догляду за дитиною до досягненню нею трьох років (у разі наявності у дитини вад фізичного чи психічного розвитку – шести років).

Правова природа сімейного обов'язку подружжя передбачає те, що останній: виникає внаслідок укладання шлюбу (майнові обов'язки можуть виникати й під час перебування подружжя у шлюбних правовідносинах шляхом укладання правочинів, сімейного договору чи настання підстав, які свідчать про необхідність надання утримання іншому з подружжю), а припиняється із припиненням шлюбу (втім, майнові обов'язки подружжя також можуть припинятися з інших підстав); носієм є подружжя або один із подружжя, а вигодонабувачем – інший з подружжя; зміст становлять дії юридичного та морального характеру; виконання здійснюється шляхом здійснення

активних дій; є взаємним, тобто кожен з подружжя є носієм права вимоги щодо його виконання і одночасно – носієм самого сімейного обов'язку; тісно пов'язаний з особистістю носія; конкретний спосіб виконання може визначатися як самим подружжям за взаємною згодою (в тому числі через укладання сімейного договору), так і сімейним законодавством (втім, у сімейному законодавстві не визначено порядку виконання сімейних обов'язків подружжя, які мають немайновий характер); виконання може забезпечуватися як заходами юридичної, так і моральної відповідальності (окремі особисті немайнові обов'язки подружжя не можуть бути забезпечені правовими засобами, однак їх невиконання може привести до руйнування взаємовідносин між подружжям і стати однією із причин розірвання шлюбу).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Байрачна М.І. Права та обов'язки подружжя за Сімейним кодексом України. Дис. … докт. філ. Спец. 081 – Право. Харків, 2020. 193 с.
2. Ромовська З.В. Українське сімейне право: підручник. К.: Правова єдність, 2009. 500 с.
3. Дутко А.О. Сучасний стан правового регулювання особистих немайнових прав та обов'язків подружжя. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки.* 2019. Випуск. 21. С. 190–196.
4. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року (із наступними змінами та доповненнями). *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/2947-14/ ed20210101#Text.
5. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В.І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2021. 480 с.
6. Ватрас В.А. Суб'єкти сімейних правовідносин. Дис. … канд. юр. наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2008. 226 с.
7. Сімейне право України: підручник. Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін.. за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. К.: Юрінком Інтер, 2011. 264 с.

УДК 347.9:342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.48

УЧАСНИКИ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ НА СТАДІЇ ЙОГО ВІДКРИТТЯ

Спектор А.С.,
аспірант юридичного факультету
Вищого навчального закладу «Національна академія управління»
ORCID: 0009-0007-3115-305X
e-mail: spektor.andrey@gmail.com

Спектор А.С. Учасники виконавчого провадження на стадії його відкриття.

Стаття присвячена особливостям учасників на стадії відкриття виконавчого провадження. Визначено, що основне коло учасників виконавчого провадження з'являється саме на стадії відкриття виконавчого провадження.

Встановлено, що державний або приватний виконавець на стадії відкриття виконавчого провадження виносить постанову про відкриття виконавчого провадження та є обов'язковим учасником цієї стадії.

Звернуто увагу, що згідно з принципом диспозитивності виконавчого провадження виконавець не вправі самостійно без відповідного звернення відкрити виконавче провадження. Це провадження може відкриватися за заявами: 1) стягувача; 2) прокурора у разі представництва інтересів громадянина або держави в суді; 3) суду у передбачених законом випадках; 4) Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів. Досліджено особливості кожного з цих учасників.

Встановлено, що поняття стягувача у науці є дискусійним. Ця дискусійність викликана саме особливостями стягувача, які виникають на стадії відкриття виконавчого провадження.

При дослідженні особливостей суду як учасника стадії відкриття виконавчого провадження зроблено висновок, що ініціювання судом виконавчого провадження є винятком з дії принципу диспозитивності. Визначено, що положення законодавства, які передбачають право суду на ініціювання виконавчого провадження, потребують свого осмислення. Це осмислення повинне відбуватися з урахуванням таких аспектів: 1) пред'явлення виконавчого документа до виконання судом порушує принцип диспозитивності у виконавчому провадженні; 2) виконання ухвал суду може потребувати несення стороною певних витрат виконавчого провадження, а тому ініціювання виконавчого провадження поза волею стягувача може викликати певні спори щодо фінансування провадження.

Встановлено, що боржник жодної участі у виконавчому провадженні на стадії його відкриття не бере. Відтак, зроблено також висновок, що боржник не є учасником виконавчого провадження на цій стадії.

За наслідками дослідження сформульовано пропозицію щодо вдосконалення законодавства.

Ключові слова: виконавче провадження, учасники виконавчого провадження, виконавець, стягувач, боржник, суд, прокурор, відкриття виконавчого провадження, диспозитивність.

Spektor A. Participants of enforcement proceedings in the stage of initiation of proceedings.

The article is devoted to the peculiarities of participants of enforcement proceedings at the stage of opening of enforcement proceedings. It is determined that the main range of participants of enforcement proceedings appears at the stage of opening of enforcement proceedings.

It is established that the state or private executor at the stage of opening of enforcement proceedings issues a ruling on the opening of enforcement proceedings and is a mandatory participant of this stage.

It is noted that according to the principle of dispositive nature of enforcement proceedings, an enforcement officer is not entitled to open enforcement proceedings on his own without a corresponding application. These proceedings may be opened upon applications of: 1) the claimant; 2) the prosecutor in

case of representation of the interests of a citizen or the state in court; 3) the court in cases provided for by law; 4) the National Agency of Ukraine for identification, search and management of assets derived from corruption and other crimes. The peculiarities of each of these participants were investigated.

It has been established that the concept of the recoverer is debatable in science. This discussion is caused precisely by the peculiarities of the recoverer, which arise at the stage of opening enforcement proceedings.

When studying the peculiarities of the court as a participant of the stage of opening enforcement proceedings, it is concluded that the initiation of enforcement proceedings by the court is an exception to the principle of dispositiveness. It is determined that the provisions of the legislation providing for the right of the court to initiate enforcement proceedings require its comprehension. This comprehension should take into account the following aspects: 1) submission of the enforcement document for execution by the court violates the principle of dispositiveness in enforcement proceedings; 2) execution of court rulings may require a party to bear certain expenses of enforcement proceedings, and therefore the initiation of enforcement proceedings outside the will of the claimant may cause certain disputes regarding the financing of the proceedings.

It is also concluded that the debtor is not a party to enforcement proceedings at the stage of their opening.

Based on the results of the study, a proposal to improve the legislation is formulated.

Key words: enforcement proceedings, participants of enforcement proceedings, executor, recoverer, debtor, court, prosecutor, initiation of enforcement proceedings, dispositivity.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 14 Закону «Про виконавче провадження» учасниками виконавчого провадження є виконавець, сторони, представники сторін, прокурор, експерт, спеціаліст, перекладач, суб'єкт оціночної діяльності – суб'єкт господарювання, особи, права інтелектуальної власності яких порушені, – за виконавчими документами про конфіскацію та знищення майна на підставі статей 176, 177 і 229 Кримінального кодексу України, статті 51-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Основне коло учасників виконавчого провадження з'являється саме на стадії відкриття виконавчого провадження. На цій стадії виконавець на деякі інші учасники виконавчого провадження можуть вчиняти низку процесуальних дій, які визначають подальшу долю усього виконавчого провадження. З метою встановлення особливостей стадії відкриття виконавчого провадження необхідним є окреслення того кола учасників виконавчого провадження, які формують систему відповідних правовідносин виконавчого провадження на цій його стадії.

Мета дослідження полягає у вирішенні проблем правового регулювання інституту учасників виконавчого провадження на стадії його відкриття.

Стан опрацювання проблематики. Проблему правового регулювання учасників виконавчого провадження як загалом, так і її особливості на стадії його відкриття, у науці виконавчому провадженні досліджували, зокрема, такі науковці як Ю.В. Білоусов, М.В. Вінцславська, Л.В. Крупнова, Л.С. Малярчук, П.В. Макушев, М.П. Омельченко, А.В. П'ятницький, Н.А. Сергієнко, Д.О. Скоропад, О.С. Снідевич, І.Г. Француз, С.Я. Фурса, Є.О. Шиман, М.Й. Штефан, С.В. Щербак та інші. Однак, не дивлячись на це, у науці залишаються дискусійні положення щодо учасників виконавчого провадження на стадії його відкриття, насамперед, кола тих, за заявами яких може відкриватися виконавче провадження, особливостей їх участі на цій стадії, які потребують проведення додаткових досліджень відповідної проблематики.

Виклад основного матеріалу. ***Виконавець*** безумовно є учасником виконавчого провадження на стадії його відкриття. Це фактично випливає з сформованої процесуальною наукою тези про те, що орган чи посадова особа, яка здійснює юридичний процес, є обов'язковим суб'єктом відповідних процесуальних правовідносин. Таким чином, наприклад, суд є обов'язковим учасником судових процесуальних правовідносин [1, с. 128], а особа, яка вчиняє нотаріальну дію – нотаріальних процесуальних правовідносин [2, с. 155] тощо. У науці виконавчого процесу також обґрунтовано, що виконавець є обов'язковим суб'єктом виконавчих процесуальних правовідносин [3, с. 45]. Відтак, слід однозначно вважати виконавця учасником виконавчого провадження на стадії його відкриття, причому – обов'язковим учасником.

В Україні виконання судових рішень та рішень інших органів покладено на органи державної виконавчої служби та приватних виконавців. Таким чином, обов'язковим учасником виконавчо-

го провадження є або ж державний виконавець, який є державним службовцем та працівником органу державної виконавчої служби, або ж приватний виконавець. Право вибору органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця, до якого пред'являти виконавчий документ (крім тих випадків, коли рішення суду може бути виконане тільки органом державної виконавчої служби) належить стягувачу [4, с. 151]. Державний або приватний виконавець на стадії відкриття виконавчого провадження виносить постанову про відкриття виконавчого провадження.

Коло інших учасників виконавчого провадження визначено, насамперед, у ч. 1 ст. 26 Закону «Про виконавче провадження», згідно з якою виконавець розпочинає примусове виконання рішення на підставі виконавчого документа, зазначеного у статті 3 цього Закону: 1) за заявою стягувача про примусове виконання рішення; 2) за заявою прокурора у разі представництва інтересів громадянина або держави в суді; 3) якщо виконавчий документ надійшов від суду у випадках, передбачених законом; 4) якщо виконавчий документ надійшов від суду на підставі ухвали про надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду (суду іноземної держави, інших компетентних органів іноземної держави, до повноважень яких належить розгляд цивільних чи господарських справ, іноземних чи міжнародних арбітражів) у порядку, встановленому законом; 5) у разі якщо виконавчий документ надійшов від Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів.

Слід зауважити, що в силу принципу диспозитивності виконавчого провадження виконавець не вправі самостійно без відповідного звернення зазначеного учасника відкрити виконавче провадження. Таким чином, окремо кожний з цих учасників у разі його звернення до виконавця з заявою про примусове виконання рішення набуває фактично статусу обов'язкового учасника виконавчого провадження на стадії його відкриття. Кожний з наведених учасників на стадії відкриття виконавчого провадження фактично вчиняє єдину процесуальну дію – звертається до органу державної виконавчої служби чи до приватного виконавця з виконавчим документом задля відкриття виконавчого провадження. Розглянемо коротко особливості кожного з них.

Стягувач. Аналіз наукової літератури свідчить про існування наукової дискусії у визначенні поняття стягувача.

Так, наприклад, на думку М.В. Вінцславської, стягувач – це фізична або юридична особа, яка має право вимоги до боржника і на користь або в інтересах якої видано виконавчий документ [5, с. 9]. Натомість, С.В. Щербак вважає, що стягувач – це особа (фізична чи юридична та громадянин-підприємець), яка має право вимагати від інших осіб певних підтверджених виконавчим документом дій чи утримання від вчинення правопорушень, яка першою заявила про відкриття виконавчого провадження [6, с. 58]. В.І. Меленчук та Н.С. Куцір визначають стягувача як одну із сторін виконавчого провадження, яка звернулася до приватного або державного виконавця із заявою та виконавчим документом, виданим на її користь чи в її інтересах та який відповідає всім вимогам, встановленим до виконавчого документу і на підставі якого відкрито виконавче провадження [7, с. 185].

Ці та інші наявні у літературі визначення дають можливість сформулювати відповідну проблематику, обумовлену особливостями стадії відкриття виконавчого провадження.

Так, з поняттям стягувача, насамперед, пов'язане у науці питання щодо того, в який момент з'являється стягувач у виконавчому провадженні як його учасник – чи існує стягувач до моменту відкриття виконавчого провадження чи з'являється вже виключно в момент його відкриття.

На думку В.І. Меленчук та Н.С. Куцір стягувач з'являється у виконавчому провадженні першим. Його основне завдання – досягнути швидко бажаного результату відповідно до виконавчого документу. Вбачається, що стягувач набуває свого юридичного статусу з моменту відкриття провадження, а саме з винесенням виконавцем постанови про відкриття виконавчого провадження [7, с. 185]. Однак, очевидно, що такий підхід не підтримується законодавцем.

Нормативне визначення стягувача знаходимо у Законі «Про виконавче провадження». Згідно з ч. 2 ст. 15 цього Закону стягувачем є фізична або юридична особа чи держава, на користь чи в інтересах яких видано виконавчий документ. Таким чином бачимо, що нормативне визначення стягувача не обумовлюється фактом відкриття виконавчого провадження. Він відповідно до вимог цього положення Закону з'являється вже з моменту видачі виконавчого документа. Частина 1 ст. 7 Закону «Про виконавче провадження» також визначає, що виконавчий документ про стягнення періодичних платежів може бути самостійно надісланий стягувачем безпосередньо підприємству, установі, організації, фізичній особі – підприємцю, фізичній особі, які виплачують

боржнику відповідно заробітну плату, пенсію, стипендію та інші доходи. Таким чином, і з цього положення Закону вбачається, що законодавець вже вважає стягувачем ту особу, в інтересах якої видано документ.

Поміж тим, наприклад, С.Я. Фурса та Є.І. Фурса вважають, що формулюючи поняття «стягувач», його, за загальним правилом, треба пов'язувати з тією особою, за заявою якої або в інтересах якої відкрите виконавче провадження, але акцент має робитися у цьому понятті на тому, що ця особа має чинне право вимоги до боржника, що підтверджується виконавчим документом та наділена комплексом процесуальних прав та обов'язків, передбачених Законом [8, с. 349].

На наш погляд, навряд чи можна сформувати якесь чітко визначене та позбавлене зазначених недоліків визначення поняття стягувача. За будь-якого підходу до розуміння відповідного поняття воно буде виглядати недосконалим. Не вдаючись до зазначеної дискусії, зауважимо, що, як ми бачимо, окреслені у науці підходи до розуміння поняття стягувача у виконавчому провадженні є недосконалим саме з огляду тих його особливостей, які виникають на стадії відкриття виконавчого провадження, що надає додаткової важливості цій стадії виконавчого провадження.

Прокурор вправі звернутися із заявою про примусове виконання рішення суду у разі представництва ним в суді інтересів держави. Не дивлячись на те, що наведене вище положення ст. 26 Закону «Про виконавче провадження» надає прокурору можливість звертатися із такою заявою також і у разі представництва ним інтересів громадянина в суді, зазначене положення на сьогодні виглядає неконституційним. Стаття 131-1 Конституції України, яка чітко визначає функції прокуратури, не передбачає представництво нею в суді інтересів громадянина. Слід погодитися з доцільністю ініціювання відкриття виконавчого провадження у таких випадках суб'єктами безоплатної вторинної правової допомоги, а не прокурором [9, с. 102]. Таким чином, відповідне положення ч. 1 ст. 26 Закону «Про виконавче провадження» підлягає зміні.

О. Драган пропонує внести відповідні зміни до законодавства, зокрема, і Закону України «Про виконавче провадження», якими передбачити право прокурора на вступ у виконавчі провадження, відкриті за судовими рішеннями, постановленими за позовами державних органів, у розгляді яких прокурор участі не брав. На її думку, це надало б можливість прокурору у разі бездіяльності стягувача бути учасником виконавчого провадження, користуватися визначеними законом правами сторони виконавчого провадження, у т.ч. на оскарження рішень, дії або бездіяльності посадових осіб органів державної виконавчої служби [10, с. 159]. Вважаючи таку пропозицію слушною, зауважимо, що варто було б також передбачити і право прокурора на ініціювання відкриття виконавчого провадження в інтересах держави, навіть у разі, коли він участі у справі в суді не брав. Зазначене сприятиме захисту інтересів держави у разі невиконання чи неналежного виконання своїх обов'язків тими стягувачами, які діють від імені держави.

Суд. Ще одним учасником виконавчого провадження на стадії його відкриття варто визначити суд, який хоча нормативно і не визначений учасником виконавчого провадження, однак також вчиняє процесуальні дії на стадії відкриття виконавчого провадження. Таке право суду визначене п.п. 3 та 4 ч. 1 ст. 26 Закону «Про виконавче провадження», які зобов'язують виконавця відкрити виконавче провадження, якщо у випадках, передбачених законом, від суду до виконавця надійде виконавчий документ, або якщо виконавчий документ надійде від суду на підставі ухвали про надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду.

У науці обґрунтовано зазначається, що принцип диспозитивності виконавчого провадження знаходить свій прояв у низці положень законодавства про виконавче провадження та характеризує виникнення, розвиток та припинення виконавчого провадження – а саме те, що усе це залежить від волі сторін виконавчого провадження, зокрема, стягувача [4, с. 151]. Відтак, ініціювання судом виконавчого провадження є винятком з дії принципу диспозитивності у виконавчому провадженні, а тому, вважаємо, що таке ініціювання повинне бути можливим лише у випадках, визначених процесуальним законом.

Наприклад, стаття 157 ЦПК передбачає, що примірник ухвали про забезпечення позову залежно від виду вжитих заходів одночасно з направленням заявнику направляється судом для негайного виконання всім особам, яких стосуються заходи забезпечення позову і яких суд може ідентифікувати, а також відповідним державним та іншим органам для вжиття відповідних заходів. Вважаємо, що надсилання ухвали також відповідним державним та іншим органам для вжиття відповідних заходів не слід розглядати як тотожне надсиланню ухвали до державної виконавчої служби. Поміж тим, судова практика свідчить, що суди надсилають ухвали про забезпечення по-

зову для примусового виконання безпосередньо державній виконавчій службі, хоча стаття 157 ЦПК цього безпосередньо не передбачає.

Так, ухвалою Тисменицького районного суду Івано-Франківської області від 25.06.2024 у справі № 352/1615/24 було задоволено заяву ОСОБА_1 про забезпечення позову у справі за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про стягнення коштів. Було накладено арешт на нерухоме майно, яке належить ОСОБА_2 на праві власності, в межах заявленого позову на суму 10000 доларів США, що еквівалентно 404 000 грн., а саме: 1) на сторожову кімнату, що розташована по АДРЕСА_1, реєстраційний номер 19476942; 2) на приміщення складу запчастин та піднавісів, що розташовані по АДРЕСА_2, реєстраційний номер 19476936. Копію ухвали було направлено заявнику, Івано-Франківському відділу державної виконавчої служби в Івано-Франківському районі Івано-Франківської області Західного міжрегіонального управління Міністерства юстиції для виконання, та відповідачу. Було визначено, що ухвала підлягає до негайного виконання [11].

Таким чином, бачимо що фактично у цьому та подібних випадках суд виконує функцію стягувача, оскільки саме суд здійснює належне саме стягувачу право на пред'явлення виконавчого документа до виконання. Зазначене є неправильним.

Вважаємо, що положення законодавства, які передбачають право суду на ініціювання виконавчого провадження, потребують свого осмислення з урахуванням таких аспектів: по-перше, пред'явлення виконавчого документа до виконання судом порушує принцип диспозитивності у виконавчому провадженні, а тому слід враховувати наскільки доцільним є надання суду ініціювати відкриття виконавчого провадження у кожному з випадків. А по-друге, виконання таких ухвал може потребувати несення стороною певних витрат виконавчого провадження і через це ініціювання виконавчого провадження поза волею стягувача може викликати певні спори щодо фінансування провадження. Враховуючи наведене, з метою удосконалення законодавства щодо ініціювання судом відкриття виконавчого провадження за ухвалою про забезпечення позову пропонуємо змінити ч. 2 ст. 157 ЦПК та викласти її у такій редакції: «2. Примірник ухвали про забезпечення позову залежно від виду вжитих заходів одночасно з направленням заявнику направляється судом для негайного виконання всім особам, яких стосуються заходи забезпечення позову і яких суд може ідентифікувати, також відповідним державним та іншим органам для вжиття відповідних заходів. За заявою стягувача суд надсилає примірник ухвали про забезпечення позову органу примусового виконання судових рішень».

Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів також згідно ст.26 Закону «Про виконавче провадження» вправі ініціювати відкриття виконавчого провадження, через що може бути учасником виконавчого провадження на стадії його відкриття. Національне агентство після набрання законної сили деякими судовими рішеннями про конфіскацію, спеціальну конфіскацію, стягнення активів в дохід держави в кримінальному провадженні направляє їх для примусового виконання до органів державної виконавчої служби.

Щодо боржника. Аналіз законодавства про виконавче провадження дає змогу зробити висновок, що боржник жодної участі у виконавчому провадженні на стадії його відкриття не бере. Стягувач при пред'явленні виконавчого документа до виконання не отримує від боржника жодного дозволу на звернення до виконавця з метою відкрити виконавче провадження, жодного будь-якого іншого погодження його дій боржником не вимагається. Також і виконавець при відкритті виконавчого провадження не з'ясовує думки боржника щодо відкриття виконавчого провадження. Боржник вступає у виконавче провадження лише тоді, коли виконавець виніс постанову про відкриття виконавчого провадження. Таким чином, його вступ у виконавче провадження пов'язаний вже з завершенням стадії відкриття виконавчого провадження.

Висновки. Визначено, що основне коло учасників виконавчого провадження з'являється саме на стадії відкриття виконавчого провадження. Державний або приватний виконавець на стадії відкриття виконавчого провадження виносить постанову про відкриття виконавчого провадження та є обов'язковим учасником цієї стадії.

Ініціювання судом виконавчого провадження є винятком з дії принципу диспозитивності. Боржник не є учасником виконавчого провадження на стадії його відкриття.

Пропонуємо змінити ч. 2 ст. 157 ЦПК та викласти її у такій редакції: «2. Примірник ухвали про забезпечення позову залежно від виду вжитих заходів одночасно з направленням заявнику направляється судом для негайного виконання всім особам, яких стосуються заходи забезпечен-

ня позову і яких суд може ідентифікувати, також відповідним державним та іншим органам для вжиття відповідних заходів. За заявою стягувача суд надсилає примірник ухвали про забезпечення позову органу примусового виконання судових рішень».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Василів С. Суд – обов'язковий суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин: питання цивільної юрисдикції. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: "Юридичні науки". 2020. Вип. 7. № 25. С. 127–133.
2. Крижевська О.О. Нотаріальні процесуальні правовідносини: теорія і практика: монографія. Київ: Алерта, 2024. 470 с.
3. Щербак С.В. Адміністративно-правове регулювання виконавчого провадження в Україні : автореф. дис… канд. юрид. наук : 12.00.07; Національна академія наук України Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2002. 225 с.
4. Шиман Є.О. Принцип диспозитивності у виконавчому провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 150–153.
5. Вінцславська М.В. Суб'єкти виконавчого процесу та їх класифікації: проблемні питання. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 3 (11). С. 7–17.
6. Щербак С.В. Обов'язок боржника щодо виконання рішення. *Правові горизонти*. 2017. Вип. 3 (16). С. 138–142.
7. Меленчук В.І., Куцір Н.С Правовий статус стягувача як однієї із сторін у виконавчому провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 184–187.
8. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Теорія виконавчого процесу та її понятійний апарат. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2021. Вип. 64. С. 346–351.
9. Сергієнко Н.А. Правовий статус прокурора в виконавчому провадженні: реалії та перспективи. *Право і суспільство.* 2019. № 6. С. 98–105.
10. Драган О.В. Правове становище прокурора у виконавчому провадженні в умовах законодавчих змін. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права.* Серія «Економічна». Серія «Юридична». 2018. Вип. 20. С. 154–159.
11. Ухвала Тисменицького районного суду Івано-Франківської області від 25.06.2024 у справі № 352/1615/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/119952606.

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.49

ПЕРЕДУМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ВСТУП В СПАДЩИНУ ПОДРУЖЖЯМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Сусь Ю.С.,
доктор філософії у галузі права,
викладач кафедри цивільного права
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9733-3909
e-mail: yulia.sus@ukr.net

Сусь Ю.С. Передумови реалізації права на вступ в спадщину подружжям в умовах воєнного стану.

У статті досліджуються питання сутності передумов здійснення права на вступ в спадщину пережившому з подружжя після смерті її/його чоловіка/дружини.

Встановлені законодавцем передумови не є достатніми для беззаперечної реалізації права на вступ в спадщину, зумовленої, зокрема, збройною агресією російської федерації, що тривала з 2014 року на окремих територіях України, переросла 24 лютого 2022 року у широкомасштабне збройне вторгнення російських військ в Україну, що досі триває. Збройна агресія російської федерації внесла свої корективи в усталені положення щодо спадкування: був змінений перебіг строку для прийняття спадщини або відмови від її прийняття, в умовах воєнного або надзвичайного стану; спадкова справа могла бути заведена за зверненням спадкоємця будь-яким нотаріусом України, незалежно від місця відкриття спадщини та інше.

На підставі аналізу законодавства України та практики його застосування розглянуто окремі аспекти таких передумов: настання події, при якій відбувається відкриття спадщини (смерть спадкодавця чи оголошення його померлим); наявність факту законності у вступ в спадщину як переживши з подружжя (для отримання права на вступ у спадщину особа повинна бути de jure законним спадкоємцем спадкодавця, а не de facto); наявність предмету спадкування: об'єкту чи об'єктів спадкового правонаступництва, а також дотримання встановлених законодавцем строків прийняття чи не прийняття спадщини пережившим з подружжя.

Висловлюється думка про те, що наявність вищеперерахованих передумов не є вичерпним їх переліком, однак вони є необхідним для беззаперечного вступу в спадщину. Визначення цих умов та розуміння їх усіма учасниками спадкового провадження забезпечить їх чітку реалізацію. Окрім цього, автор вважає, що проблематика реалізації окремих аспектів права на вступ в спадщину в умовах воєнного стану потребує подальших досліджень не лише на теоретичному рівні, а і на практичному, що дозволить розробити законодавцю ефективні механізми для гарантування пережившому з подружжя права на вступ в спадщину після смерті її/його чоловіка/дружини.

Ключові слова: спадщина, спадкоємець, спадкодавець, подружжя, право на вступ в спадщину, спадкова справа, передумови реалізації.

Sus Y.S. Prerequisites for the realisation of the right to inheritance by spouses under martial law.

The article examines the issues of the essence of the prerequisites for exercising the right to inheritance by a surviving spouse after the death of her/his spouse.

The prerequisites established by the legislator are not sufficient for the unconditional exercise of the right to inheritance due, in particular, to the armed aggression of the Russian Federation which has been ongoing since 2014 in certain territories of Ukraine and which escalated on 24 February 2022 into a large-scale armed invasion of Ukraine by Russian troops which is still ongoing. The armed aggression of the Russian Federation has made adjustments to the established provisions on inheritance: the time

limit for accepting or refusing to accept an inheritance in the conditions of martial law or a state of emergency has been changed; an inheritance case could be opened at the request of the heir by any notary of Ukraine, regardless of the place of opening the inheritance, etc.

Based on the analysis of Ukrainian legislation and the practice of its application, the author examines certain aspects of the following prerequisites: the occurrence of an event which leads to the opening of the inheritance (death of the testator or declaration of his/her death); the existence of the fact of legitimacy to inherit as a surviving spouse (to be eligible for inheritance, a person must be a de jure legal heir of the testator, and not de facto); the existence of the subject matter of inheritance: an object or objects of inheritance succession, and compliance with the terms of acceptance or not established by the legislator.

The author suggests that the presence of the above prerequisites is not an exhaustive list, but they are necessary for the undisputed entry into the inheritance. Defining these conditions and understanding them by all participants to the inheritance proceedings will ensure their clear implementation. In addition, the author believes that the issue of implementation of certain aspects of the right to inheritance under martial law requires further research not only at the theoretical level, but also at the practical level, which will allow the legislator to develop effective mechanisms to guarantee the surviving spouse the right to inherit after the death of her/his spouse.

Key words: inheritance, heir, testator, spouse, right to inherit, inheritance case, prerequisites for implementation.

Постановка проблеми. Реалізація права на вступ в спадщину пережившим з подружжя є важливим процесуальним етапом у процесі переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла до інших осіб, у тому числі до пережившого з подружжя, який регулюється згідно чинного законодавства України. Нівелювання окремих можливостей щодо реального втілення змісту юридичних норм у фактичній поведінці суб'єктів спадкових правовідносин є недопустимим. Це питання є соціально-чутливим з точки зору права власності: воно стосується значної кількості громадян України, які можуть втратити своє право на вступ в спадщину після смерті її / його чоловіка / дружини у зв'язку з недотриманням певних умов реалізації цього права.

Метою дослідження є виявлення, постановка та розв'язання теоретичних проблем, пов'язаних із застосуванням правової конструкції реалізації права на вступ в спадщину пережившим з подружжя в умовах воєнного стану, що має позитивно вплинути на вдосконалення їх правової регламентації та надати можливість більш ефективного їх використання, а також запропонувати шляхи їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичною основою даного дослідження стали роботи вітчизняних і закордонних цивілістів, фахівців у галузі сімейного та спадкового права Т.В. Боднар, О.В. Дзери, А.С. Довгерта, І.В. Жилінкової, О.М. Калітенко, О.В. Коротюк, Н.С. Кузнєцової, О.Є. Кухарєва, Р.А. Майданика, В.П. Маслова, А.М. Нечаєвої, О.А. Підопригори, О.О. Підопригори, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Ю.С. Червоного, Я.М. Шевченко та інші.

В Україні окремі аспекти правового регулювання відносин між подружжям у випадку смерті одного з них висвітлюються в дисертаційних та монографічних працях вітчизняних вчених (зокрема І.М. Завгородня, Ю.О. Заіка, А.Ю. Кірик, Х.З. Піцик, І.Я. Федорич тощо), присвячених дослідженню окремих етапів та аспектів вітчизняного процесу спадкування. Відтак можна констатувати, що окреме дослідження проблематики реалізації права подружжя на вступ в спадщину після смерті одного з них відсутнє, що також обумовлює актуальність обраної теми даної статті.

Виклад основного матеріалу. Предметом регулювання спадкового права виступають суспільні відносини, які можуть виникати внаслідок настання юридичного факту - смерті фізичної особи. Дана сфера суспільних відносин раніше характеризувалась сталістю, однак і вона зазнала значних змін після 24 лютого 2022 року, оскільки збройна агресія російської федерації, що тривала з 2014 року на окремих територіях України, переросла у широкомасштабне збройне вторгнення російських військ в Україну.

Інститут спадкування не є виключенням із загальної структури цивільних правовідносин, тому ґрунтується на диспозитивному методі правового регулювання, відповідно до якого особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд (частина 1 ст. 12 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ)) [1]. Тому той з подружжя, який пережив іншого, має величезний спектр можливо-

стей для втілення у життя своєї волі щодо прийняття або неприйняття після смерті свого чоловіка чи дружини: прийняти спадщину, сперечатися щодо розміру частки у спадщині, відмовитися від неї в цілому чи в частині, відмовитися на користь іншої особи, не вчиняти жодних юридично значимих дій щодо волевиявлення у контексті спадкування тощо.

Тобто, здійснення права на прийняття спадщини реалізується через певну поведінку особи [2, с. 318]. Інакше кажучи особа, яка має реальне чи потенційне право на спадкування, не вважається автоматичним власником спадщини доти, доки не буде нею не буде вчинено активних дій (конклюдентних чи формалізованих) щодо оформлення у встановлений спосіб вступ в спадщину.

На жаль, небувалої популярності з негативним забарвленням через постійний тероризм російської федерації набуває питання спадкування комморієнтами.

Стосовно дефініції «комморієнти» варто зазначити наступне: комморієнтами є особи, які померли одночасно [3, с. 966].

Важливим є регулювання питання можливості спадкування у випадках одночасної (в межах однієї доби) смерті осіб, кожна з яких могла б стати спадкоємцем після смерті іншої.

На практиці трапляються випадки одночасної смерті осіб, кожна з яких могла б стати спадкоємцем після смерті після смерті іншої. У цьому випадку виникає логічне питання про юридичну долю спадкових прав: чи перейдуть вони до власних спадкоємців кожної з померлих осіб або до правонаступників лише тієї з них, яка померла пізніше, якщо про це будуть достатні, допустимі, достовірні та належні докази [3, с. 966].

Відповідно до частини 3 ст. 1220 ЦК України особи, які могли б спадкувати одна після одної, але померли протягом однієї календарної доби, не спадкують одна після одної. Частина 4 цієї статті встановлює чітку презумпцію одночасності настання смерті тих осіб, які померли під час спільної для них небезпеки (стихійного лиха, аварії, катастрофи тощо) [1]. А отже, між комморієнтами, які померли в межах однієї календарної доби, спадкового правонаступництва не виникає навіть у випадку, коли існують переконливі докази неодночасності настання їх смерті (різниця може бути значною і становити більше двадцяти трьох годин). Оскільки ніхто з них не став спадкоємцем після смерті іншого, спадщина відкривається одночасно і переходить окремо до кожного з їх власних спадкоємців. До того з комморієнтів, який помер, хоча і пізніше спадкодавця, але протягом тієї ж доби, право на прийняття спадщини не переходить.

Так, в ніч на 03 березня 2024 року в місті Одеса внаслідок удару російського дрона-камікадзе по житловому будинку в загинула багатодітна родина військових, а також їхні діти: семимісячне немовля знайшли під завалами поруч з подружжям. Окрім спільної донечки сім'я виховувала ще трьох дітей дружини від попереднього шлюбу, двоє з яких перебували у ту фатальну ніч разом з подружжям. Їх шукали протягом наступного дня, однак дістати їх живими з під завалів не вдалося [4]. У цю ж ніч у цьому ж місті сталась ще одна трагедія: внаслідок нічного російського удару по багатоповерхівці в Одесі загинула жінка та її чотиримісячний син. Його батько з ранку після обстрілу сподівався на диво. Але він втратив і дружину, і дитину. У чоловіка залишилася маленька донька, мама якої загинула [5].

Вищеперераховані випадки є прикладами того, як за лічені секунди та протягом короткого часу рушаться людські долі, гинуть цілі родини та, з об'єктивних причин, не може бути реалізоване спадкування згідно черг, визначених на законодавчому рівні.

Також зазначаємо, щоб дії того з подружжя, хто пережив іншого мали позитивні юридичні наслідки необхідна низка передумов.

По-перше, настання події, при якій відбувається відкриття спадщини: тобто смерть спадкодавця чи оголошення його померлим.

Нотаріус, як уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності, перевіряє факт смерті фізичної особи і час відкриття спадщини шляхом витребування від потенційного спадкоємця свідоцтва про смерть, виданого компетентним органом (пункт 13. Глави 10. розділу ІІ Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [6]).

Щодо оголошення особи померлою, то варто відзначити наступне. Законодавець визначає, що особа може бути оголошена судом померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років. А якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного

випадку, то протягом шести місяців, а за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або за інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, то вона оголошується померлою. Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це. Фізична особа, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку або у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, може бути оголошена померлою від дня її вірогідної смерті (ст. 46 ЦК України) [1].

За загальним правилом часом відкриття спадщини вважається день смерті спадкодавця або день набрання законної сили рішенням суду про оголошення особи померлим. Проте в доктрині висловлюється аргументована критика такого підходу. Так, Н.Л. Бондаренко-Зелінська, М.В. Бориславська, О.М. Трач аргументовано вказують на необхідність внесення змін в діючі акти законодавства в частині обчислення строків у цивільних правовідносинах не тільки календарною датою, а й годинами та хвилинами. Авторки наводять аргументовані приклади ситуацій, коли секундарне визначення моменту смерті, а не те, що обчислюється лише конкретним днем, відіграє важливу роль під час спадкових проваджень [7, с. 43].

Ми погоджуємось з цією точкою зору, особливо зважаючи на сучасний стан медицини, що дозволяє констатувати момент біологічної смерті особи [8]: у висновку експерта, у лікарському свідоцтві про смерть тощо. Утім зауважимо, що запропонована вище вказаними авторами новела повинна застосовуватися із використанням запобіжників.

Сьогодні триває активна фаза бойових дій на значній території незалежної та суверенної України, пов'язана з наданням відсічі збройній агресії російської федерації. Багато захисників та захисниць Українського народу вже віддали свої життя за майбутнє України. Непоодинокими є випадки, коли разом боронять Батьківщину і гинуть в один день, але в різний час батько і син, чоловік і дружина тощо. В умовах бойових дій часто немає можливості точно встановити час смерті бійця чи мирного жителя.

Тому вважаємо, що якщо відповідний час неможливо встановити з об'єктивних причин (якими ми вважаємо і активні бойові дії пов'язані з наданням відсічі збройній агресії російської федерації), тоді орієнтиром може слугувати календарна дата.

По-друге, для отримання права на вступ у спадщину особа повинна бути законним спадкоємцем спадкодавця. У випадку з подружжям, для заведення спадкової справи у нотаріуса достатньо нотаріусу, який має безпосередній доступ до Державного реєстру актів цивільного стану громадян, перевірити відповідну інформацію в реєстрі.

А от у зазначених нами вище випадках, коли доступ до реєстру обмежений у зв'язку з активними бойовими діями на відповідній території або іншими об'єктивними причинами інформацію неможливо перевірити через реєстр, переживший з подружжя повинен пред'явити оригінал свідоцтва про шлюб чи про одруження з спадкодавцем.

Однак, і тут збройна агресія російської федерації внесла свої корективи. Після 24 лютого 2022 року соціальні мережі заполонили історії кохання захисників та захисниць Українського народу, які одружувались під канонадами ворожих обстрілів.

Так, українське суспільство сколихнула історія захисника та захисниці, які познайомилися під час проходження служби в Донецькій області. Після початку повномасштабного вторгнення у лютому 2024 році чоловік став на захист Маріуполя, а його кохана також мобілізувалася. Перебуваючи на «Азовсталі», пара одружилася. Через два дні під час виконання бойового завдання чоловік загинув. За 10 днів після смерті чоловіка його дружина опинилася в російському полоні. Цій парі пощастило тому, що їх одружили правами їх командира та копії їхніх документів передали їх довіреним особам – батькам чоловіка для того, щоб останній міг завести документи молодят до найближчого відділу державної реєстрації актів цивільного стану, де офіційно зареєстрували їх шлюб.

Однак, є пари, яким пощастило менше: закохані одружувались за покликом серця, не маючи змоги через активні бойові дії зареєструвати цей факт у відділі державної реєстрації актів цивільного стану. Потім гірка доля спіткала такі «подружжя»: один з них гинув під час активних бойових дій, а інший – залишався живим. І чи має право у ситуації, що склалася особа, яка пережила іншого, йменуватись «переживший з подружжя» та й взагалі позиціонувати свій союз чоловіка та дружини – «подружжя»?

За загальним правилом, законодавець дещо спростив процедуру одруження після початку повномасштабного вторгнення: враховуючи вимоги статті 32 Сімейного кодексу України, що передбачає можливість реєстрації шлюбу в день подання заяви, якщо є безпосередня загроза для життя нареченого або нареченої, які є військовослужбовцями ЗСУ та інших військових формувань, в українських громадян з'явилася можливість одружитись за один день, звернувшись із заявою до будь-якого відділу реєстрації актів цивільного стану. Це дозволила зробити постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану» № 213 від 7 березня 2022 року [9].

Для цього, відповідно до даного підзаконного акту, необхідно подати відповідну заяву безпосередньому командиру, в якій обов'язково зазначити відомості про себе та наречену (нареченого), зокрема прізвище, власне ім'я та по батькові, дату народження, громадянство, а у разі зміни прізвища – відомості про обране прізвище. Така заява одночасно є й підтвердженням факту надання згоди військовослужбовцем на шлюб. Командир засвідчує справжність підпису на заяві та надсилає її до будь-якого відділу реєстрації актів цивільного стану або до відділу, який вже зазначений у заяві, чи до територіального органу Міністерства юстиції. За можливості військовослужбовець може бути присутнім під час реєстрації шлюбу за допомогою відеозв'язку. Ця новела надає змогу військовим, які виконують бойові завдання далеко від своїх коханих, отримати можливість укладати шлюб дистанційно та легалізовувати свої стосунки в спосіб, встановлений законодавцем. І, у випадку смерті одного з подружжя, переживший з подружжя буде вважатись законним спадкоємцем спадкодавця.

Однак, ці правила працюють тоді, коли командири мають змогу надсилати документи новоствореного подружжя до відповідного відділу реєстрації актів цивільного стану або до територіального органу Міністерства юстиції. Однак, жорстока збройна агресія російської федерації може вносити свої корективи.

Під час багатоденних бомбардувань чи рясних артилерійських обстрілів не завжди безпекові фактори є сприятливими для передачі відповідних документів на безпечну територію.

Наразі залишається невирішеним питання щодо визнання фактів одружень військовими у тих випадках, коли це фактично трапилось, є свідки, однак через несприятливі безпекові фактори відповідні документи не були передані до відділу реєстрації актів цивільного стану або до територіального органу Міністерства юстиції України.

Принагідно зазначимо, що на особливу увагу з точки зору законодавця потребує адміністративна процедура реєстрації актів цивільного стану для осіб, які прибули на постійне проживання чи тимчасове перебування з тимчасово окупованої території щодо осіб, які загинули на тимчасово окупованій території України (далі – ТОТ).

Міжнародний суд ООН у своїй практиці щодо окупованих територій сформулював «намібійські винятки», сутність яких полягає у наступному: документи, видані окупаційною владою, повинні визнаватися, якщо їх невизнання призведе до серйозних порушень або обмежень прав громадян. Деталізація окремих положень з цих винятків міститься у справах «Лоізіду проти Туреччини» (Loizidou v. Turkey, 18.12.1996 р.) [10], та «Кіпр проти Туреччини» (Cyprus v. Turkey, 10.05.2001 р.) [11].

У цих рішеннях Європейський суд з прав людини звернув увагу на те, що зобов'язання ігнорувати, не брати до уваги дії існуючих de facto органів та інститутів є далеким від абсолютного, визнання актів окупаційної влади в обмеженому контексті захисту прав мешканців окупованих територій ніяким чином не легітимізує таку владу. І розгляд державними органами документів, виданих окупаційною владою, не означає автоматичного визнання такої влади. Водночас держава має вживати заходів щодо ефективного захисту прав громадян на своїй території, навіть якщо частина цієї території перебуває під ефективним контролем іншої держави [10; 11].

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у щорічній доповіді про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році слушно зауважує, що питання щодо запровадження адміністративної (позасудової) процедури визнання актів цивільного стану, які відбулися на далі – ТОТ залишається невирішеним [12, с. 64].

Відповідно до частини третьої статті 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», будь-який акт (рішення, документ), виданий на тимчасово окупованій території є недійсним і не створює правових наслідків, крім документів, що підтверджують факт народження, смерті, реєстрації (розірвання) шлюбу

особи на тимчасово окупованій території, які додаються до заяви про державну реєстрацію відповідного акта цивільного стану [13].

Наявна велика кількість випадків, коли у родичів чи потенційних спадкоємців покійного немає можливості отримати документ, що підтверджує смерть особи на ТОТ. У цьому разі доказами, що підтверджують викладені заявником обставини щодо факту смерті є: фото з місця поховання, по якому можна ідентифікувати особу, письмові свідчення очевидців смерті особи та поховання чи залишення тіла у братській могилі. Якщо поданий родичами чи потенційними спадкоємцями документ не надає можливості зареєструвати смерть у відповідному органі державної реєстрації актів цивільного стану, для розгляду справи про встановлення даного факту у суді, то відповідний відділ державної реєстрації актів цивільного стану може скласти письмову відмову у проведенні державної реєстрації смерті, у якій чітко зазначає причини відмови у проведення такої державної реєстрації.

Наступним процесуальним кроком родичів чи потенційних спадкоємців буде звернення до суду із заявою про встановлення даного факту. Така заява може бути подана родичами померлого або їхніми законними представниками до будь-якого суду на території України за межами ТОТ.

Відповідно до пп. 7, 8 частини 1 ст. 315, частини 2 ст. 317 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), суд розглядає справи про встановлення факту смерті особи в певний час невідкладно з моменту надходження відповідної заяви до суду. Також копія судового рішення видається учасникам справи негайно після проголошення такого рішення або невідкладно надсилається судом до органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем ухвалення рішення для державної реєстрації смерті особи [14].

Принагідно зазначимо, що наявність відповідного актового запису про смерть особи в Державному реєстрі актів цивільного стану громадян, що підтверджується виданим свідоцтвом про смерть – є однією з необхідних передумов для заведення нотаріусом спадкової справи після смерті одного з подружжя. І хоча шлях до отримання свідоцтва про смерть особи, яка загинула на ТОТ її родичами чи потенційними спадкоємцями є нелегким, однак це є необхідним для відкриття спадщини.

За наявною інформацією у Міністерстві юстиції України, відповідно до статті 317 ЦПК України, з лютого 2016 року по грудень 2023 року, відділами державної реєстрації актів цивільного стану зареєстровано 62 933 факти народжень та 113 530 фактів смерті, які відбулися на ТОТ [12, с. 64].

І хоча статтею ЦПК України передбачена можливість встановлення в судовому порядку фактів реєстрації (розірвання) шлюбу, проте ведення відповідними органами звітності щодо кількості проведених реєстрацій не передбачено [12, с. 65].

По-третє, для вступу у спадщину повинна бути спадщина.

Відповідно до статті 1218 ЦК України, до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті [1].

Як вказує О.Є. Кухарєв, спадщина – це багатогранний об'єкт спадкового правонаступництва. Саме спадщина є одним із різновидів об'єктів цивільних прав, яким притаманна локальність, а саме: може виступати об'єктом виключно спадкових правовідносин [15, с. 19].

Що стосується складу спадщини, то варто акцентувати вектор наукової уваги на наступному.

По-перше, до складу спадщини входять лише ті права та обов'язки, власником/носієм за життя яких був виключно спадкодавець.

По-друге, не всі права та обов'язки, які за життя належали спадкодавцеві можуть перейти до спадкоємців. Ст. 1219 ЦК України чітко регламентує які права та обов'язки не входять до складу спадщини [1].

По-третє, права та обов'язки, які можуть перейти від спадкодавця до спадкоємця у спадщину, можуть бути обмежені на підставі прямої вказівки закону або ж узагалі виключені зі складу спадкового майна.

Принагідно зазначимо, що склад спадщини визначається на час відкриття спадщини: тобто після смерті спадкодавця.

Відповідно до частини 2 ст. 1220 ЦК України, часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою [1].

Динамічний розвиток подій, зумовлений повномасштабним вторгненням російської федерації в Україну залишає свій слід і на майні громадян України.

Кабінет Міністрів України постановою від 20 березня 2022 року № 326 затвердив Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації. Цей Порядок встановлює процедуру визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації, починаючи ще з 19 лютого 2014 року [16].

Також Кабінет Міністрів України постановою від 26 березня 2022 року № 380 затвердив Порядок подання інформаційного повідомлення про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації [17]. Цей підзаконний акт розроблений з метою централізованого збору та обліку інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно громадян України внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією російської федерації

Постановою Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2023 року № 381 було затверджено Порядок надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації, з використанням електронної публічної послуги «єВідновлення» [18]. Відповідно до окремих положень порядку, компенсація для відновлення має чітке цільове призначення в може надаватись для придбання будівельної продукції з метою виконання поточного чи капітального ремонту самостійно особою, яка отримує компенсацію або шляхом замовлення виконання відповідних послуг та робіт за умов, перелік яких визначений у підзаконному нормативно-правовому акті.

Разом з цим, Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» набув чинності 22 травня 2023 року. Цей закон визначає правові та організаційні засади надання компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, з дня набрання чинності Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022, а також правові засади створення та ведення Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України.

Питання спадкування не залишилось поза увагою законодавця у вищеперерахованих актах. Так, відповідно до статті 12 Закону, у разі смерті отримувача компенсації до спадкоємця (спадкоємців) переходить право на отримання компенсації за пошкоджений / знищений об'єкт нерухомого майна (у тому числі житловий сертифікат) [19].

Відповідно до статті 2 даного Закону, отримувачами компенсації за пошкоджені/знищені об'єкти нерухомого майна є: фізичні особи – громадяни України, які є спадкоємцями осіб, визначених підпунктами «а» – «ґ» пункту 1 частини першої ст. 2 Закону [19].

Принагідно зазначимо, що отримувачами компенсації не можуть бути спадкоємці щодо пошкоджених/знищених об'єктів нерухомого майна, які належали за життя спадкодавцям, до яких застосовано санкції відповідно до Закону України «Про санкції», а також тим спадкодавцям, які мають судимість за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених розділом І «Злочини проти основ національної безпеки України» Особливої частини Кримінального кодексу України.

По-четверте, дотримання строків. Приймати чи не приймати спадщину – це право спадкоємця, а не його обов'язок. Саме тому, останній може не приймати спадщину.

Якщо спадкоємець хоче прийняти спадщину, то він повинен реалізувати своє право у передбачений частиною 1 ст. 1270 ЦК України строк для прийняття спадщини, що, за загальним правилом, становить шість місяців, з часу відкриття спадщини. Час відкриття спадщини починає обраховуватися з наступного дня після смерті спадкодавця або з наступного дня після набрання законної сили рішенням суду про оголошення фізичної особи померлою [1].

Відповідно до частини 2 ст. 1270 ЦК України, якщо виникнення у особи права на спадкування залежить від неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями, строк для прийняття нею спадщини встановлюється у три місяці з моменту неприйняття іншими спадкоємцями спадщини або відмови від її прийняття. Якщо строк, що залишився, менший як три місяці, він продовжується до трьох місяців.

Однак і тут збройна агресія російської федерації внесла свої зміни в усталений стан справ. Постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» в редакції від 06.03.2022 року було передбачено положення про зупинення строку прийняття спадщини або відмови від її прийняття на час воєнного стану, але з 19 червня 2023 року відповідне правило припинило дію відповідно до положення пп. 2 п. 3 постанови Кабінету Міністрів України від 9 травня 2023 р. № 469 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо нотаріату, державної реєстрації та функціонування державних електронних інформаційних ресурсів в умовах воєнного стану» [20].

Таким чином, частина строку для прийняття спадщини, яка не закінчилася до 23 лютого 2022 року включно, починає обчислюватися з 19 червня 2023 року.

Якщо ж шестимісячний строк з дня відкриття спадщини закінчився до 23 лютого 2022 року включно, то нотаріус може видати свідоцтво про право на спадщину. Але у тому випадку, коли спадкова справа була заведена без реєстрації в Спадковому реєстрі, видача свідоцтва про право на спадщину забороняється до реєстрації спадкової справи у Спадковому реєстрі.

Зауважимо, що зупинення строку для прийняття спадщини було, на нашу думку, примусовою обставиною, оскільки саме в перші місяці війни доступ нотаріусів на території України до державних реєстрів був суттєво обмежений.

Спадкоємець, який пропустив строк прийняття спадщини, може, по-перше, подати заяву нотаріусу про прийняття спадщини за умови письмової згоди всіх спадкоємців, які прийняли спадщину; по-друге, подати позов до суду для встановлення йому додаткового строку для прийняття спадщини. Останній спосіб користується значною популярністю серед спадкоємців. Суд може встановити додатковий строк лише за умови визнання у спадкоємця, який пропустив установлений строк, об'єктивних, непереборних, істотних обставин.

Висновки. Особа, яка має реальне чи потенційне право на спадкування як переживший член подружжя, не вважається автоматичним власником спадщини просто тому, що вона є чоловіком чи дружиною спадкодавця. За такою особою не передбачені жодні автоматичні права власника майна, він/вона не можна володіти, користуватися, розпоряджатися майном на власний розсуд без оформлення у встановлений спосіб правовстановлюючих документів на таке майно після смерті спадкодавця, нівелюючи процес спадкування.

Тому наявність усіх передумов для реалізації права на вступ в спадщину подружжям є необхідним для беззаперечного вступу в спадщину. Визначення цих умов та першорядне розуміння їх усіма учасниками нотаріального провадження забезпечить їх чітку реалізацію. Проблематика реалізації окремих аспектів права на вступ в спадщину в умовах військового стану потребує подальших досліджень не лише на теоретичному рівні, а і на практичному, що дозволить розробити законодавцю ефективні механізми для гарантування пережившому з подружжя права на вступ в спадщину після смерті її/його чоловіка/дружини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення 03.10.2024).
2. Кухарєв О.Є. Теоретичні та практичні проблеми диспозитивності в спадковому праві: монографія. Київ: Алерта, 2019. 498 с.
3. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2-х т. 3-є вид., перероб. і доп. / За ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2008. Т. II. – 1088 с.
4. Удар по будинку в Одесі: під завалами загинуло подружжя військових, рятувальники шукають дітей. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/udar-po-budinku-v-odesi-pid-zavalami-zahinulo-podruzhzhja-vijskovikh-rjatuvalniki-shukajut-ditej.html (дата звернення 03.10.2024).
5. Через російську атаку в Одесі загинули мати з немовлям: що відомо про родину. URL: https://suspilne.media/odesa/697154-cerez-rosijsku-ataku-v-odesi-zaginuli-mati-z-nemovlam-so-vidomo-pro-rodinu/ (дата звернення 03.10.2024).
6. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений Наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 року № 296/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12 (дата звернення 03.10.2024).

7. Бондаренко-Зелінська Н.Л., Бориславська М.В., Трач О.В. Передумови виникнення процесуальних правовідносин щодо визнання спадщини відумерлою. *Університетські наукові записки.* 2021. № 5 (83). С. 39–61. URL: https://unz.univer.km.ua/article/view/83_39-61 (дата звернення 03.10.2024 року).
8. Порядок констатації та діагностичні критерії смерті мозку людини, затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України від 09.11.2020 року № 3559. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1260-20#n4 (дата звернення 03.10.2024).
9. Деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2022 року № 213. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-2022-%D0%BF#Text (дата звернення 03.10.2024).
10. The European Court of Human Rights case Of Loizidou v. Turkey № 40/1993/435/514, 18.12.1996. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58007%22] (дата звернення 03.10.2024).
11. The European Court of Human Rights case OF Cyprys v. Turkey ap.№ 25781/94 10.05.2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid% 22:[%22003-68489-68957%22]} (дата звернення 03.10.2024).
12. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини — Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у 2023 році. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2023/ (дата звернення 03.10.2024).
13. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України:Закон України від 15.04.2014 року № 1207-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text (дата звернення 03.10.2024).
14. Цивільний процесуальний кодекс: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення 03.10.2024).
15. Кухарєв О.Є. Спадкове право України: навч. посібник. К.: Алерта, 2013. 328 с.
16. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#n10 (дата звернення 03.10.2024).
17. Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.03.2022 р. № 380. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-2022-%D0%BF#n22 (дата звернення 03.10.2024).
18. Про затвердження Порядку надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації, з використанням електронної публічної послуги «єВідновлення»: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.04.2023 р. № 381. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/381-2023-%D0%BF#Text (дата звернення 03.10.2024).
19. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23.02.2023 року № 2923-IX02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text (дата звернення 03.10.2024).
20. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо нотаріату, державної реєстрації та функціонування державних електронних інформаційних ресурсів в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.05.2023 р. № 469. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469-2023-%D0%BF#Text (дата звернення 03.10.2024).

УДК 347.78.01
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.50

АУДІОВІЗУАЛЬНИЙ ТВІР ЯК ЦИФРОВИЙ ОБ'ЄКТ АВТОРСЬКОГО ПРАВА: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

Тарасенко Л.Л.,
доцент, кандидат юриджичних наук,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-4359-8965

Тарасенко Л.Л. Аудіовізуальний твір як цифровий об'єкт авторського права: особливості правової охорони.

У статті розглядаються окремі проблемні аспекти щодо правового режиму аудіовізуального твору. Доведено, що на сьогодні практично всі аудіовізуальні твори створюються та існують саме у цифровій формі, але аудіовізуальний твір не можна вважати твором, який існує виключно у цифровій формі, як, наприклад, комп'ютерна програма. Обґрунтовано, що ознаками аудіовізуального твору є: це є насамперед твір, об'єкт авторського права, який, безумовно, характеризується оригінальністю і відповідною формою вираження, переважно цифровою; наявність послідовності епізодів або кадрів зі звуком або без нього (ця ознака вказує на монтаж певних епізодів, кадрів, які попередньо знімають та в подальшому об'єднують в одне ціле, відтак може виникати питання, чи можна вважати аудіовізуальним твором запис, який не поділений на кадри/епізоди, але який відповідає іншим ознакам аудіовізуального твору); наявність цілісного творчого задуму, який створюється усіма авторами аудіовізуального твору, насамперед сценаристом; доступність для сприйняття людиною за допомогою відповідних технічних засобів на певному виді екрана, на якому така послідовність кадрів утворює рухоме зображення; наявність кількох авторів (вони не мають статусу співавторів): сценарист, оператор, художник-постановник та інші; наявність продюсера. Обґрунтовано, що неоригінальні відеозаписи можуть охоронятися як об'єкти не авторського права чи суміжних прав, але як об'єкти, які до них наближені, і для їх правової охорони може застосовуватися право особливого роду (sui generis). Доведено, що поняття «відеофайлу» є неконкретизоване і понятійно воно не узгоджено з термінологією закону про авторське право; відеофайли включають в себе аудіовізуальні твори і відеограми, а також інші відеозаписи. Встановлено, що закон прямо передбачає два види аудіовізуальних творів: музичні кліпи та фільми, але можуть існувати і інші види аудіовізуальних творів. Встановлено, що найбільш поширеними способами використання аудіовізуального твору, виходячи з його специфіки та правової природи, є відтворення, розповсюдження примірників твору, здавання в найм або в позичку примірників твору; публічний показ, публічне демонстрування, інтерактивне надання доступу публіці та інші способи доведення до загального відома публіки та ін. Доведено, що аудіовізуальні твори належать до так званих «цифрових» об'єктів, оскільки вони створюються і існують (використовуються) у цифровій формі. Обґрунтовано, що з точки зору законодавчої техніки доцільно більш повно зібрати законодавчі положення про аудіовізуальний твір саме у ст. 16 Закону України «Про авторське право і суміжні права», яка є спеціальною нормою щодо даного об'єкту авторського права та визначає його правовий режим.

Ключові слова: інтелектуальна власність, авторське право, Інтернет, аудіовізуальний твір, цифрове середовище, фільм.

Tarasenko L.L. Audiovisual work as a digital object of copyright: peculiarities of legal protection.

The article considers certain problematic aspects of the legal regime of an audiovisual work. It has been proven that today almost all audiovisual works are created and exist precisely in digital form, but

an audiovisual work cannot be considered a work that exists exclusively in digital form, such as, for example, a computer program. It is substantiated that the signs of an audiovisual work are: it is first of all a work, an object of copyright, which is certainly characterized by originality and an appropriate form of expression, preferably digital; the presence of a sequence of episodes or frames with or without sound (this feature indicates the montage of certain episodes, frames that are pre-filmed and later combined into a single whole, so the question may arise whether a recording that is not divided into frames/episodes, but which corresponds to other features of the audiovisual work); the presence of a coherent creative idea, which is created by all the authors of the audiovisual work, first of all the screenwriter; availability for human perception with the help of appropriate technical means on a certain type of screen on which such a sequence of frames forms a moving image; the presence of several authors (they do not have the status of co-authors): screenwriter, cameraman, production designer and others; the presence of a producer. It is substantiated that non-original video recordings can be protected as objects not of copyright or related rights, but as objects that are close to them, and for their legal protection the right of a special kind (sui generis) can be applied. It has been proven that the concept of «video file» is unspecified and conceptually it is not consistent with the terminology of the law on copyright; video files include audiovisual works and videograms, as well as other video recordings. It has been established that the law directly provides for two types of audiovisual works: music videos and films, but there may be other types of audiovisual works. It has been established that the most common ways of using an audiovisual work, based on its specificity and legal nature, are reproduction, distribution of copies of the work, renting or lending copies of the work; public display, public demonstration, interactive provision of access to the public and other ways of making it known to the public, etc. It is proven that audiovisual works belong to the so-called «digital» objects, since they are created and exist (used) in digital form. It is substantiated that from the point of view of legislative technique, it is expedient to more fully compile the legislative provisions on the audiovisual work specifically in Art. 16 of the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights», which is a special norm regarding this copyright object and determines its legal regime.

Key words: intellectual property, copyright, Internet, audiovisual work, digital environment, film.

Постановка проблеми. Сьогодні надзвичайного поширення набуває використання фільмів, музичних кліпів та інших аудіовізуальних творів. Ці об'єкти авторського права відтворюються у цифровому середовищі – Інтернет, телебачення тощо. Тому аудіовізуальні твори справедливо відносяться до цифрового контенту, який користується великою популярністю серед користувачів Інтернету, глядачів телебачення та відеохостингів (платформ спільного доступу до відео). Правовий режим аудіовізуального твору визначений Законом України «Про авторське право і суміжні права». Особливості створення і використання фільмів також додатково визначено спеціальним законом – «Про кінематографію». Вказане правове регулювання загалом відповідає європейським стандартам у даній галузі, однак все одно існують окремі дискусійні моменти до прикладних питань правового режиму аудіовізуального твору. Дане наукове дослідження спрямоване на з'ясування та аналіз певних дискусійних аспектів, пов'язаних з набуттям прав на аудіовізуальний твір, їх здійсненням та захистом, що свідчить про актуальність даного наукового дослідження.

Стан дослідження. У науковій літературі наявні поодинокі наукові статті щодо даної проблематики. Зокрема, слід звернути увагу на наукові доробки таких авторів як Яремчук О., Безсмертна Н. [1], Остапчук М. [2], Зайцева А. [3], Смирнов А. [4], Лубчук О. [5], Тарасенко Л. [6] та інші. Однак більшість з цих досліджень були виконані доволі давно, а також вони не висвітлюють багатьох проблемних аспектів, пов'язаних із правовою природою аудіовізуального твору. Водночас потребують додаткового наукового аналізу поняття, ознаки аудіовізуального твору, його правовий режим, здійснення та захист прав на нього, оскільки ці аспекти не висвітлювалися належним чином у науковій літературі.

Метою дослідження є аналіз правового регулювання відносин, які виникають у зв'язку із створенням аудіовізуального твору, здійсненням прав на нього, визначення проблемних аспектів, обґрунтування висновків щодо вдосконалення правового регулювання досліджуваних відносин.

Виклад основного матеріалу. Аудіовізуальний твір є одним з об'єктів авторського права. Так, він міститься у переліку об'єктів авторського права, який наведено і ч. 1 ст. 433 ЦК України, і у ч. 1 ст. 6 Закону України «Про авторське право і суміжні права».

Правове регулювання аудіовізуального твору як об'єкту є належним, оскільки чимало правових норм унормовують його правовий режим. Водночас немає меж досконалості, і окремі зако-

нодавчі положення, слід періодично переглядати з огляду на те, що аудіовізуальний твір є насамперед цифровим об'єктом авторського права, і у зв'язку з цим здійснення прав на нього (форми використання цього твору) та порядок і способи захисту прав на нього мають свої особливості.

Аудіовізуальний твір не можна вважати твором, який існує виключно у цифровій формі, як, наприклад, комп'ютерна програма. Водночас, на нашу думку, станом на сьогодні практично всі аудіовізуальні твори створюються та існують саме у цифровій формі, а задавнені аудіовізуальні твори (які були створені з використанням інших, нецифрових, технологій) станом на сьогодні також оцифровані і переведені в електронну (цифрову) форму. Аудіовізуальні твори створюються у цифровій формі з використанням сучасного технологічного обладнання, і в подальшому вони існують у цифровій формі у формі файлу відповідного типу (виду) [6, с. 64].

Основним законодавчим актом, який визначає правовий режим аудіовізуального твору, є Закон України «Про авторське право і суміжні права» (далі – закон про авторське право). В межах цього закону містяться численні норми, які прямо чи опосередковано унормують відносини щодо виникнення, здійснення, припинення та захисту авторських прав на аудіовізуальний твір.

Слід розпочати з аналізу визначення аудіовізуального твору, яке наведено у п. 2 ч. 1 ст. 1 закону про авторське право. Так, під аудіовізуальним твором законодавець розуміє твір у вигляді послідовності епізодів або кадрів зі звуком або без нього, поєднаних між собою цілісним творчим задумом, доступний для сприйняття за допомогою відповідних технічних засобів на певному виді екрана (кіно-, телеекрана тощо), на якому така послідовність кадрів утворює рухоме зображення.

З цього визначення слідують наступні ознаки аудіовізуального твору:

- це є насамперед твір, об'єкт авторського права, який, безумовно, характеризується оригінальністю і відповідною формою вираження, переважно цифровою;
- наявність послідовності епізодів або кадрів зі звуком або без нього (ця ознака вказує на монтаж певних епізодів, кадрів, які попередньо знімають та в подальшому об'єднують в одне ціле, відтак може виникати питання, чи можна вважати аудіовізуальним твором запис, який не поділений на кадри/епізоди, але який відповідає іншим ознакам аудіовізуального твору);
- наявність цілісного творчого задуму, який створюється усіма авторами аудіовізуального твору, насамперед сценаристом;
- доступність для сприйняття людиною за допомогою відповідних технічних засобів на певному виді екрана (кіно-, телеекрана тощо), на якому така послідовність кадрів утворює рухоме зображення;
- наявність кількох авторів (вони не мають статусу співавторів): сценарист, оператор, художник-постановник та інші;
- наявність продюсера (опційна ознака, яка часто проявляється на практиці при створенні аудіовізуального твору, в подальшому продюсер зазвичай отримує виключні майнові авторські права на аудіовізуальний твір).

Важливо визначити місце аудіовізуального твору серед так званих «відеоматеріалів» (хоча саме поняття *відеоматеріали* є не дуже коректним, а радше узагальнюючим). Так, закон про авторське право, крім поняття аудіовізуального твору, оперує поняттям «запис». Під записом законодавець розуміє результат фіксування в об'єктивній (матеріальній або електронній (цифровій) тощо) формі за допомогою технічних пристроїв звуків чи відображень звуків (звукозапис) або зображень (відеозапис), або зображень із звуком (відеозвукозапис), що дозволяє здійснювати за допомогою відповідних пристроїв їх сприйняття, відтворення, передавання тощо (п. 22 ч. 1 ст. 1 закону). Тобто видами запису є звукозапис (з текстом чи просто музика, йдеться про фонограму) та відеозапис. Визначення відеозапису законодавець не наводить, але відеозапис характеризує відеограму як об'єкт суміжних прав. Зокрема, відеограма – це вироблений (кінцевий) *відеозапис* виконання або інших зображень (із звуковим супроводом або без нього), крім відеозапису, що використовується у складі аудіовізуального твору (п. 13 ч. 1 закону про авторське право).

Тому запис фактично протиставляється аудіовізуальному твору, що випливає із законодавчого визначення цих понять. Аудіовізуальний твір є насамперед твором, який створюється зазвичай творчим колективом не як певний відеозапис інших творів або рухомих зображень, а як певна послідовність кадрів/епізодів, які попередньо записуються, створюються, монтуються в один цілісний твір.

Відтак відеоматеріали включають в себе аудіовізуальні твори, відеограму (як відеозапис) і інші відеозаписи. Зокрема, інші відеозаписи (які не входять в поняття аудіовізуального твору

чи відеограми) можуть не характеризуватися оригінальністю, творчим характером, але можуть існувати як об'єкт. Наприклад, йдеться про відеозапис, який здійснюється особою на мобільний телефон (смартфон) або інший подібний пристрій, і на цьому відеозаписі записано певна обстановка в кімнаті, розкладка речей на столі тощо), при цьому жодної оригінальності у такому записі може не бути. Законодавець не дає відповіді на питання про розмежування відеозаписів, які наділені оригінальністю, і які такою ознакою не наділені. Вважаємо, що у такому разі ці неоригінальні відеозаписи могли б охоронятися правом особливого роду (sui generis). У даному випадку можливим є застосування аналогії закону. Так, відповідно до ч. 1 ст. 8 ЦК України якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону). Нормою закону, яку можна застосувати за аналогією, є законодавче положення про неоригінальні бази даних або про неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою, які охороняється правом особливого роду (sui generis) (ч. 3, 4 ст. 8 закону про авторське право). Відтак і такі неоригінальні відеозаписи можуть охоронятися як об'єкти не авторського права чи суміжних прав, але об'єкти, які до них наближені, і для їх правової охорони може застосовуватися право особливого роду (sui generis). У зв'язку з цим доцільно відобразити вказаний підхід на законодавчому рівні, зокрема, у законі про авторське правою.

До речі, у Законі України «Про цифровий контент і цифрові послуги» від 10.08.2023 р. у визначенні цифрового контенту є згадка про відеофайли як вид цифрового контенту. Однак це єдина згадка про цей об'єкт. Відтак поняття «відеофайлу» є неконкретизоване і понятійно воно не узгоджено з термінологією закону про авторське право. Відеофайли, очевидно, включають в себе аудіовізуальні твори і відеограми, а також інші відеозаписи. При цьому слово «відеофайл» вказує і на цифрову форму таких об'єктів, оскільки йдеться про файл (як цифровий об'єкт), в якому містяться певні відеоматеріали.

У старому Законі України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. (який втратив чинність 01.01.2023 р.). у ст. 1 було наведено перелік видів аудіовізуального твору: кінофільми, телефільми, відеофільми, діафільми, слайдофільми тощо, які можуть бути ігровими, анімаційними (мультиплікаційними), неігровими чи іншими. Новий закон про авторське право такого переліку не містить. Єдина згадка про вид аудіовізуального твору (новація) – це визначення музичного кліпу, під яким законодавець розуміє аудіовізуальний твір, у якому втілена візуальна інтерпретація музичного твору з текстом або без тексту, звуковий ряд якого містить запис виконання зазначеного музичного твору. Тобто законодавець визначає особливості музичного кліпу як аудіовізуального твору, вказуючи на такі його ознаки як візуальна *інтерпретація* музичного твору, містить саме запис виконання музичного твору певною особою (особами). У Законі України «Про кінематографію» від від 13.01.1998 р. міститься визначення фільму, з якого слідує, що це теж вид аудіовізуального твору. Так, відповідно до аб. 37 ст. 3 цього закону фільм – це аудіовізуальний твір (у тому числі телевізійні серіали та їх окремі серії), що складається з епізодів, поєднаних між собою творчим задумом і зображувальними засобами, та є результатом спільної діяльності його авторів, виконавців і виробників. За способами фіксації зображення та розповсюдження фільми поділяються на такі види: кінофільми, телефільми, відеофільми, діафільми, слайдфільми та інші, які можуть бути ігровими, анімаційними (мультиплікаційними), неігровими тощо (ст. 10 Закону України «Про кінематографію»).

Відтак законодавець на законодавчому рівні передбачає два види аудіовізуальних творів: музичні кліпи та фільми. Безумовно, це основні види аудіовізуальних творів, але можуть існувати і інші види аудіовізуальних творів. Зокрема, на нашу думку, твір, який за своєю суттю підпадає під визначення аудіовізуального твору, трактуватиметься як аудіовізуальний твір. В судовій практиці інколи трапляються справи, в яких сторони і суд намагаються зясувати правову природу твору – чи є певний твір аудіовізуальним твором. Так, у справі за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2, Івано-Франківського міського комунального підприємства телерадіокомпанії «Вежа» захист авторських прав, про стягнення збитків, завданих порушенням авторських прав, було призначено експертизу, на вирішення якої, серед інших питань, було поставлено наступне питання: «Чи містить у собі об`єкт дослідження – аудіовізуальний твір « …… », наявний на матеріальному носії електронної інформації «Micro SD Adapter KIOXIA LADP1 32GB» (що знаходиться у папці «Диск 1»), ознаки об`єкта авторського права згідно з відомостями, зазначеними в матеріалах справи?»

[7]. Іншими словами судовий експерт повинен надати відповідь на питання, чи певний твір є аудіовізуальним твором, чи ні. Суть спору зводиться до наступного: позивачка вважає, що на її думку, відповідачі неправомірно використали фрагменти з належного їй аудіовізуального твору: при створенні фільму, при розміщенні фрагментів у мережі Інтернет; відповідачі це заперечують. Більше того, відповідачі не визнають «відеоматеріали», права на які належать позивачці, аудіовізуальним твором. Відтак суд призначив експертизу для зясування цього питання. Станом на зараз експертиза триває, однак цікаво, чи експерт надасть відповідь на це питання, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 102 ЦПК України предметом висновку експерта може бути дослідження обставин, які входять до предмета доказування та встановлення яких потребує наявних у експерта спеціальних знань; ***предметом висновку експерта не можуть бути питання права***. Натомість питання про те, чи містить у собі аудіовізуальний твір « …… » ознаки об`єкта авторського права, може трактуватися як питання власне правової кваліфікації. Звертаємо увагу, що формально вказане питання відповідає типовому питанню, яке передбачено Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затв. Наказ Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України 26.12.2012 № 1950/5). Однак, на нашу думку, виключно суд повинен вирішувати питання про те, чи представлений позивачем об'єкт є твором (об'єктом авторського права), і якщо цей об'єкт, на думку суду, є твором, то слід визначити, яким саме твором він є (у даному випадку суд здійснює застосування норми матеріального права, а саме конкретної норми з закону про авторське право). Безумовно, сторони можуть клопотати в суді про призначення експертизи, і висновок експерта може стосуватися встановлення наявності / відсутності оригінальності (творчого характеру) певного твору чи інших питань, які дійсно потребують спеціальних знань експерта. Водночас встановлення питання права повинні залишатися виключно прерогативою суду.

Аудіовізуальний твір може використовуватися у різний спосіб, який передбачений законом про авторське право, чи в інший спосіб. Найбільш поширеними способами використання аудіовізуального твору, виходячи з його специфіки та правової природи, є відтворення, розповсюдження примірників твору, здавання в найм або в позичку примірників твору; публічний показ, публічне демонстрування, інтерактивне надання доступу публіці та інші способи доведення до загального відома публіки та ін.

Використання аудіовізуального твору (конкретні способи) зумовлено тим, що його сприйняття можливе за допомогою відповідних технічних засобів на певному виді екрана (кіно-, телеекрана тощо).

Стаття 16 закону про авторське право є спеціальною нормою, яка стосується виключно аудіовізуального твору. Вона визначає особливості суб'єктного складу аудіовізуального твору, особливості виникнення і здійснення майнових авторських прав. Так, авторами аудіовізуального твору є режисер-постановник; автор (автори) сценарію та/або текстів діалогів; автор спеціально створеного для аудіовізуального твору музичного твору з текстом або без нього; художник-постановник; оператор-постановник. Додатково звертаємо увагу на продюсера як особу, яка організовує або організовує і фінансує створення, виробництво і опублікування аудіовізуального твору. Зазвичай продюсер і організовує, і фінансує виробництво, просування і опублікування твору. Закон не визначає організаційно-правової форми діяльності продюсера, відтак ним може бути юридична особа (суб'єкт господарювання, наприклад, кіностудія), або фізична особа – підприємець. Відповідно до ст. 8 Закону України «Про кінематографію» суб'єкти кінематографії здійснюють підприємницьку діяльність у галузі кінематографії, підприємницька діяльність у галузі кінематографії може здійснюватися через продюсерську систему. Під продюсерською системою законодавець розуміє систему у сфері кінематографії, яка в умовах кіноринку забезпечує взаємодію і функціонування всіх суб'єктів кінематографії з метою виробництва, розповсюдження та демонстрування фільмів (аб. 25 ч. 1 ст. 3 цього ж закону). Тому продюсер повинен бути суб'єктом господарювання. Продюсер фінансує виробництво та розповсюдження аудіовізуального твору, тому цілком справедливо, що майнові права на аудіовізуальний твір переходять від авторів до продюсера аудіовізуального твору з моменту створення твору. Єдиним винятком є те, що за автором музичного твору, спеціально створеного для аудіовізуального твору, зберігаються майнові права на публічне виконання, публічне сповіщення такого музичного твору окремо від аудіовізуального твору

Порядок припинення порушень авторського права і суміжних прав з використанням мережі Інтернет, який передбачено ст. 56 закону про авторське право, застосовується і щодо аудіові-

зуальних творів, які належать до цифрового контенту. Так, при порушенні будь-якою особою авторського права, вчиненому з використанням мережі Інтернет, суб'єкт авторського права має право звернутися до власника веб-сайту та/або власника веб-сторінки, на якому (якій) розміщено або в інший спосіб використано відповідний цифровий контент, із заявою про припинення порушення авторського права. Аудіовізуальні твори загалом часто є об'єктом Інтернет-піратства (відтворення, розповсюдження піратських примірників творів, їх інше незаконне використання із застосуванням мережі Інтернет). Також законодавець передбачив спеціальний вид порушення авторських прав, який стосується виключно аудіовізуального твору – камкординг (фіксування аудіовізуального твору під час публічного демонстрування аудіовізуального твору в кінотеатрах, інших кіновидовищних закладах особами, які перебувають у тому самому приміщенні, у якому відбувається таке публічне демонстрування, для будь-яких цілей без дозволу суб'єктів авторського права або суб'єктів суміжних прав, об'єкти яких складають аудіовізуальний твір). Вказане додатково засвідчує те, що аудіовізуальний твір зазвичай є саме цифровим об'єктом авторського права (можливо, не дуже коректний вираз, йдеться про об'єкт авторського права, який існує у цифровій формі), належить до цифрового контенту.

Висновки. Аудіовізуальні твори є поширеними об'єктами авторського права. Аудіовізуальні твори належать до так званих «цифрових» об'єктів, оскільки вони створюються і існують (використовуються) у цифровій формі. Правові норми щодо правового режиму аудіовізуального твору містяться у різних статтях закону про авторське право (ст. 1, ст. 16, інші). Вважаємо, що з точки зору законодавчої техніки доцільно більш повно зібрати законодавчі положення про аудіовізуальний твір саме у ст. 16 Закону України «Про авторське право і суміжні права», яка є спеціальною нормою щодо даного об'єкту авторського права та визначає його правовий режим. Звертаємо увагу на Закон України «Про кінематографію», який регулює суспільні відносини, пов'язані з виробництвом, розповсюдженням, зберіганням і демонструванням фільмів, та який визначає особливості правового режиму фільмів як видів аудіовізуального твору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яремчук О., Безсмертна Н. Проблеми визначення дефініції аудіовізуальний твір в українському законодавстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2011. № 3. С. 41–43.
2. Остапчук М.Я. Особливості суб'єктного складу права інтелектуальної власності на аудіовізуальний твір (на основі порівняльного аналізу норм законодавства України, зарубіжних країн та міжнародних договорів). *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 262–267.
3. Зайцева А.В. Становлення та розвиток правової охорони аудіовізуального твору як самостійного об'єкта авторського права. *Митна справа*. 2015. № 2. С. 204–209.
4. Смирнов А.І. Аудіовізуальний твір як об'єкт авторського права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 122–124.
5. Лубчук О. Поняття та ознаки аудіовізуального твору як об'єкта права інтелектуальної власності. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2019. № 68. С. 222–230.
6. Тарасенко Л.Л. Авторське право у цифрову епоху: основні тенденції і зміни. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2022. 75. С. 61–72.
7. Ухвала Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 27.02.2024 р., справа № 463/10860/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/117466080 (дата звернення 13.10.2024 р.).

УДК: 347.783/788.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.51

ПРАВОВИЙ ВИМІР ВИДІВ ЗОБРАЖЕННЯ ЛЮДИНИ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Тарасюк А.Ю.,
здобувач вищої освіти
третього освітньо-наукового рівня «Доктор філософії»
за спеціальністю 081 «Право»
Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності
НАПрН України
ORCID: 0009-0008-7115-1072

Тарасюк А.Ю. Правовий вимір видів зображення людини в сфері охорони здоров'я.
Вказується, враховуючи багатовекторність факторів, які мають змістовний, технічний, правовий, інформаційний вплив на формування зображення людини, доцільно констатувати наявність різних видів зображення людини в сфері охорони здоров'я, виокремлення та характеристика яких матиме важливе юридичне значення з точки зору охорони та захисту прав на нього.

В науковій статті автором акцентується увага на актуальності та наукової і практичної витребуваності проведення дослідження питань, що стосуються необхідності аналізу видів зображення людини в сфері охорони здоров'я. Доводиться доцільність проведення дослідження видів зображення людини саме в сфері охорони здоров'я, що обґрунтовується особливістю цієї сфери, де перетинаються біоетичні, моральні, релігійні, правові та соціальні аспекти, центром яких безумовно є людина, її права, свободи та інтереси. Тому дослідження та здійснення аналізу різних концепцій, наукових поглядів відносно даного питання надасть змогу з'ясувати специфіку видів зображення людини сфері охорони здоров'я як особливого правового феномену.

Доведено, що питання класифікації зображень людини в сфері охорони здоров'я є нагальною теоретичної і практичною необхідністю. Обґрунтовано, що належний рівень класифікації забезпечить необхідний рівень правової охорони та захисту зображення людини в сфері охорони здоров'я, визначить на правовому рівні порядок та межі доступу до зображень людини, також певні обмеження щодо використання деяких різновидів зображень людини. Забезпечить певний рівень контролю за використанням та доступом до зображень суб'єктів права тощо. Звернено увагу на авторський підхід щодо виокремлення критеріїв класифікації та відповідно до них видів зображення людини в сфері охорони здоров'я.

Підсумовано, що класифікація зображення людини в сфері охорони здоров'я (медичній сфері) є важливим інструментом для забезпечення балансу між правами людини на захист приватності та розвитком медичної науки, сприяючи таким чином подальшому благополуччю суспільства.

Ключові слова: зображення людини, зображення людини в сфері охорони здоров'я, види зображень людини в сфері охорони здоров'я.

Tarasiuk A.Yu. The legal dimension of the types of human images in the field of health care.
It is indicated, taking into account the multi-vector nature of factors that have a meaningful, technical, legal, informational influence on the formation of the image of a person, it is appropriate to ascertain the presence of various types of image of a person in the field of health care, the identification and characterization of which will have an important legal significance from the point of view of protection and protection of rights on him.

In the scientific article, the author focuses attention on the relevance and scientific and practical demands of conducting research on issues related to the need to analyze the types of human images in the field of health care. The expediency of conducting a study of the types of images of a person in the field of health care is proven, which is justified by the peculiarity of this field, where bioethical, moral, religious, legal and social aspects intersect, the center of which is definitely a person, his rights,

freedoms and interests. Therefore, the research and analysis of various concepts and scientific views on this issue will make it possible to find out the specifics of the image of a person in the field of health care as a special legal phenomenon.

It has been proven that the issue of classification of human images in the field of health care is an urgent theoretical and practical necessity. It is substantiated that the proper level of classification will ensure the necessary level of legal protection and protection of human images in the field of health care, will determine at the legal level the order and limits of access to human images, as well as certain restrictions on the use of certain types of human images. It will provide a certain level of control over the use and access to images of legal subjects, etc. Attention is drawn to the author's approach to distinguishing classification criteria and, in accordance with them, the types of human images in the field of health care.

It is concluded that the classification of the image of a person in the field of health care (medical field) is an important tool for ensuring a balance between human rights to privacy protection and the development of medical science, thus contributing to the further well-being of society.

Key words: image of a person, image of a person in the field of health care, types of images of a person in the field of health care.

Постановка питання. Продовжуючи цикл наукових досліджень присвячених з'ясуванню теоретико-правових, феноменологічних засад зображення людини в сфері охорони здоров'я особливої уваги, на нашу, думку заслуговують питання пов'язані із проведенням класифікації відповідної правової категорії. Враховуючи багатовекторність факторів, які мають змістовний, технічний, правовий, інформаційний вплив на формування зображення людини, доцільно констатувати наявність різних видів зображення людини в сфері охорони здоров'я, виокремлення та характеристика яких матиме важливе юридичне значення з точки зору охорони та захисту прав на нього. Особливої актуальності відповідна проблематика набуває в сфері охорони здоров'я, адже це дійсно та сфера людського життя, що потребує найвищого рівня приватності, де перетинаються біоетичні, моральні, релігійні, правові та соціальні аспекти, центром яких безумовно є людина, її права, свободи та інтереси. Здійснення дослідження в окресленому плані надасть змогу всебічно розкрити складність та багатогранність змісту зображення людини в сфері охорони здоров'я, яке є певним новаторським елементом для сучасної юридичної науки та практики. Разом з тим забезпечить взаємодію, взаємовплив та відображення інших важливих аспектів, зокрема правових, біоетичних, релігійних та моральних, які співвідносяться з відповідною правовою категорією.

Актуальність обраного нами аспекту дослідження зображення людини в сфері охорони здоров'я підтверджується і **поглядами вчених**, в яких акцентується пізнавальні можливості класифікацій як особливого засобу (прийому) наукового дослідження. Зокрема, на думку М.М. Вовчук, лише за допомогою застосування тих чи інших класифікаційних інструментів, які широко застосовуються в наукових дослідженнях для вирішення різноманітних пізнавальних завдань, коректно проведена класифікація, як показує історія науки, одночасно: підсумовує попередні здобутки відповідної галузі пізнання і відкриває нову сторінку її розвитку. Окрім того вона є найбільш ефективним засобом щодо вирішення широкого кола пізнавальних завдань [1]. Окрім того, здійснення класифікаційних процедур не лише розширить уявлення про багатогранність зображення людини в сфері охорони здоров'я, а і забезпечить виявлення нових векторів наукового пізнання та виокремлення подальших перспектив його розвитку в теоретичній та практичній правовій площині.

Тому **метою**, відповідної наукової роботи є з'ясування різновидів зображення людини в сфері охорони здоров'я як особливого правового феномену.

Виклад матеріалу дослідження. Враховуючи новаторський характер досліджуваної тематики, фрагментарність наявних наукових досліджень, які стосуються зображення людини в сфері охорони здоров'я зауважимо, що різновиди таких зображень можливо виокремити та охарактеризувати виходячи виключно із поглядів вчених. Тому насамперед акцентуємо увагу саме на таких доктринальних уявленнях. Так, на переконання О.О. Кулініч, допускається вільне поширення фотографічних творів із зображенням фізичної особи з навчальною чи науковою метою, коли зображення особи відтворюється в енциклопедіях, навчальних посібниках при висвітленні певних подій, пов'язаних з цією особою [2, с. 183]. Як бачимо, вченою акцентується увага на моментах, в межах яких допускається поширення зображень людини з певною метою. Вказаний підхід

вченої може бути продовжений, зокрема вказаний перелік зображень може бути підставою для виокремлення відповідного критерію класифікації зображення людини в сфері охорони здоров'я (мета використання (поширення)). Крім того, зображення фізичних осіб може бути висвітлено у підручниках, навчальних посібниках, енциклопедіях; такі зображення можуть складати предмет доповіді на наукових конференціях, симпозіумах тощо, на яких відбуватиметься презентація проведення тих чи інших медичних заходів (профілактичних, лікувальних, діагностувальних та реабілітаційних тощо). Наприклад, на сайті однієї із клінік пластичної хірургії України зазначено, що медична фотографія є одним з найбільш простих способів фіксації зовнішнього вигляду пацієнта, який звернувся по лікарську допомогу до хірурга. З дозволу пацієнта такі знімки залишаються в галереї (портфоліо) фахівця, адже вони є документальним підтвердженням проведених процедур, і можуть використовуватися лікарями для:

- наочної демонстрації своєї майстерності;
- обговорення клінічної ситуації конкретного випадку на консиліумі з метою вибору найкращого способу подальших дій;
- захисту в разі судового розгляду;
- проведення порівняльного аналізу стану до і після втручання [3].

Характеризуючи особливості та зміст права на власне зображення, звертається увага на те, що уповноважений суб'єкт володіє виключними правами щодо свого зображення і визначає можливості зйомки його зовнішності будь-яким способом та подальше використання зображення, в тому числі шляхом публічного показу, відтворення, демонстрації, копіювання тощо [4, с. 42]. Відповідно до цього підходу також можемо говорити про виокремлення тих чи інших різновидів зображення людини. Можливо уявити застосування різних способів відображення людини чи пізнаванного тіла людини, а також визначення можливості його подальшого використання, і зокрема способу, мети такого використання в сфері охорони здоров'я тощо. Адже ж на сьогодні також дуже популярним є введення блогів різноманітних лікарів, осіб причетних до сфери охорони здоров'я в контексті публічного адміністрування. Всі вони досить часто в межах своїх персональних сторінок в соціальних мереж демонструють досягнення своєї лікарської практики чи популяризують проведення різноманітних заходів в сфері охорони здоров'я (зокрема на вебсайтах органів публічної влади), що супроводжується показом певних фото та відео. Розмежовуючи такі поняття як портрет і зображення, П. Слезак вважає, що слід розмежовувати зображення або портрет і матеріальний зразок, на якому вони відтворення. Адже це може бути у формі образу, скульптури, негатив, фото- або кінодрук, фотодрук, кінокопія тощо [5, с. 13-14]. Таким чином, польський вчений аналогічно вказує на те, що зображення може відображатися у різних формах. В даному випадку ми розуміємо, що саме зображення може бути результатом фотозйомки, відеозйомки, що, на нашу думку, є на сьогодні оптимальними та витребуваними засобами фіксації в сфері охорони здоров'я. Все-таки більшість науковців визначають зображення особи в медичній сфері як предмет редакційного використання, незалежно від будь-якого прибутку, отриманого від її публікації. Зображення особи вважається частиною медичної картки пацієнта, навіть якщо вона зберігається в електронному вигляді. Також розглядається зображення людини тільки в контексті механічного методу фіксації [6].

Доцільно, на нашу думку, здійснити характеристику зображення людини в сфері охорони здоров'я на прикладі медичної галузі (сфери), тобто тієї області, що забезпечує своєчасне, якісне, ефективне надання медичної допомоги тощо.

Враховуючи вищезазначене, дійсно питання класифікації зображень людини в сфері медицини є нагальною теоретичної і практичною необхідністю. Адже, класифікуючи зображення людини в сфері медицини, ми можемо: розраховувати на належний рівень правової охорони та захисту того чи іншого зображення людини; визначити порядок та межі доступу до зображень людини, враховуючи права пацієнтів на конфіденційність; встановити певні обмеження щодо використання деяких різновидів зображень людини, що буде сприяти захисту приватності та особистої інформації; забезпечити певний рівень контролю за використанням та доступом до зображень суб'єктів права; сприяти розвитку медичних наук, що дозволить використовувати дані зображень для нових досліджень, вдосконалення методів діагностики та лікування, профілактики, реабілітації тощо.

Отже, класифікація зображення людини в медичній сфері є важливим інструментом для забезпечення балансу між правами людини на захист приватності та розвитком медичної науки, сприяючи таким чином подальшому благополуччю суспільства. Сьогодні, поєднання медичної

та юридичної сфер життєдіяльності суспільства у визначенні та характеристиці різновидів зображень людини в сфері охорони здоров'я (медицини) є вкрай важливим. Це відкриває шлях до удосконалення системи критеріїв класифікації цих зображень, які будуть основою для індивідуалізованого підходу до їх правової охорони та захисту. Таке поєднання дозволить розробити більш точні критерії класифікації, які враховуватимуть медичні та юридичні особливості. Пропозиції з визначення таких критеріїв можуть базуватися на засадах конфіденційності медичної інформації та права особи на власне зображення. Інтеграція медичних та юридичних аспектів у цьому плані сприятиме створенню більш досконалої системи класифікації зображень людини в сфері охорони здоров'я (медицини), забезпечуючи баланс між захистом особистих прав та розвитком медичної науки. Тому пропонуємо впровадити наступну класифікації зображень людини в сфері охорони здоров'я (медицини), як консолідацію напрацювань доктрини та законодавства. Для початку потрібно визначити відмінності у підходах до зображення людини в медичній сфері. Така відмінність виявляється у виборі предмету цивільно-правового регулювання, що можливе у двох варіантах. З одного боку – це широке розуміння, де особа розглядається як предмет зображення, що в свою чергу є предметом цивільно-правової охорони. Як правило, такий підхід найчастіше використовують для реклами, де використовується зображення широковідомої (публічної) особи. З іншого боку – це вузьке розуміння, де тіло особи та/або його складові є предметом зображення, що в свою чергу є предметом цивільно-правової охорони. При такому вузькому розумінні важливою є не стільки сама людина, а процес й результат.

Засновуючись на зазначеному вище, доцільно виокремити наступні критерії класифікації зображення людини в сфері охорони здоров'я, які можливо буде в подальшому покласти в основу як доктринальної класифікації таких різновидів, так і їх цивільно-правового забезпечення:

1. В залежності від мети використання зображення людини в сфері охорони здоров'я поділяються на:

а) клінічні зображення людини (фотографії, відео- та аудіозаписи, а також інші форми виразу зображень людини). Для прикладу такими можуть бути зображення, які використовуються в пластичній хірургії, що дають змогу порівняти зображення частин людського тіла, які пошкоджені опіками, пораненнями тощо, та частин тіла, що відображають їх стан (зовнішній вигляд) після курсу лікування пацієнта чи відповідного хірургічного втручання;

б) науково-дослідницькі (академічні) зображення людини (фотографії, відео- та аудіозаписи, а також інші форми виразу зображень людини). Для прикладу такими зображеннями можуть бути ті, що використовуються під час проведення медичних семінарів, конференцій, предметом яких є вивчення змін зображення людини або їх відсутності під впливом лікарських засобів;

в) комерційні зображення людини (фотографії, відео- та аудіозаписи, а також інші форми виразу зображень людини). Прикладом таких зображень можуть бути розміщені на рекламних матеріалах фотографії, які демонструють зміни зовнішності як результат застосування косметологічних засобів.

2. В залежності від ступеня ідентифікації людини, зображення людини поділяються на:

а) ті, що дозволяють абсолютно ідентифікувати людину шляхом фіксації чи відтворення в об'єктивній формі інформації про зміни зовнішнього вигляду людини або відсутність таких змін. До прикладу реклама лікарських препаратів за участі відомих лікарів;

б) ті, що дозволяють припустити приналежність зображення конкретній людині або групі людей шляхом фіксації чи відтворення в об'єктивній формі інформації про зміни зовнішнього вигляду людини або відсутність таких змін. Прикладом таких зображень можуть бути зображення людей, які мають подібні індивідуальні особливості;

в) ті, що не дозволяють ідентифікувати людину шляхом фіксації чи відтворення в об'єктивній формі інформації про зміни зовнішнього вигляду людини або відсутність таких змін. До прикладу зображення, зроблені під час хірургічних процедур та операцій чи мікроскопічних досліджень тощо.

3. В залежності від біолого-фізіологічного стану людського організму, зображення людини в сфері охорони здоров'я поділяються на:

а) ті, що фіксують чи відтворюють в об'єктивній формі інформацію про зміни зовнішнього вигляду або відсутність таких змін у живої людини;

б) ті, що фіксують чи відтворюють в об'єктивній формі інформації про зміни зовнішнього вигляду або відсутність таких змін у людини, в якої констатовано смерть.

Вказані критерії поділу не є вичерпними, і цілком справедливо варто взяти додатково такі критерії як: 1) предмет фіксації чи відтворення зовнішнього вигляду людини зображення людини (інвазивні та неінвазивні зображення); 2) характер медичних способів (методів, методик), що застосовуються (діагностичні; хірургічні; профілактичні; реабілітаційні зображення); 3) повноліття суб'єкта, зовнішній вигляд якої фіксується чи відтворюється (зображення повнолітніх осіб; зображення неповнолітніх осіб); 4) обсяг дієздатності осіб, зовнішній вигляд яких фіксується чи відтворюється (зображення дієздатних осіб; зображення недієздатних осіб); 5) локалізація зображення людини (локальні зображення та загальні зображення); 6) динаміка змін у зовнішньому вигляді осіб (первинні зображення; б) контрольні зображення; в) підсумкові зображення); 7) кількість зображуваних осіб (індивідуальні зображення; групові зображення) тощо.

Висновки. Доцільно підсумувати, що виокремлений комплекс критеріїв класифікації видів зображення людини, дозволяє: по-перше, поєднати юридичні та медичні характеристики зображень людини; по-друге, врахувати багатоаспектність зображень людини, що визначає особливості їх правового забезпечення; по-третє, розкрити зображення людини в медичній сфері як особливу систему, функціонування якої може відбуватись лише на правових засадах в межах правового поля. Тому такий системний підхід до класифікації зображень людини в сфері охорони здоров'я стане основою для подальшого вироблення і обґрунтування рекомендації в частині посилення їх правового забезпечення та вдосконалення механізму захисту прав людини на власне зображення в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вовчук М.М. Методи і процедури класифікації адміністративних конфліктів. *Наук.-практ. журнал Адміністративне право і процес*. 2012. № 2 (2). URL: http://applaw.knu.ua/ index.php/arkhiv-nomeriv/2-2-2012/item/48-metody-i-protsedury-klasyfikatsiyi-administratyvnykh-deliktiv-vovchuk-m-m (дата звернення: 20.10.2023 р.).
2. Кулініч О.О. Обмеження права на власне зображення фізичних осіб, що не є публічними особами. *European political and law discourse*. Vol. 3. Issue 1. 2016. С. 178–185. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2016/2016-3-1/30.pdf (дата звернення: 13.01.2024 р.).
3. Фото до і після – чому важливо фотографувати пацієнта. Офіційний Веб-Сайт Медичного центру ТОВ «Клініка пластичної косметичної хірургії». URL: https://klinika.pl.ua/uk/o-klinike/novosti/foto-do-i-posle-pochemu-vazhno-fotografirovat-pacienta (дата звернення: 12.03.2024 р.).
4. Грицюк М.А. Охорона особистого життя людини: цивільно-правові аспекти. Тернопіль. 2012. 95 с. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/1155/1/Grycuk%20M.A.%2C%20PRCzs%20-%2053.pdf (дата звернення 12.03.2024 р.).
5. Slêzak P. Ochrona prawa do wizerunku. Wydawnictwo Uniwersytetu Slaskiego. 2009. P. 75.
6. Patrick D Mahar, Peter A Foley, Alexander Sheed-Finck and Christopher S Baker. Med J. Legal considerations of consent and privacy in the context of clinical photography in Australian medical practice. August 2013. URL: https://www.mja.com.au/journal/2013/198/1/legal-considerations-consent-and-privacy-context-clinical-photography-australian#0_i1139883 (дата звернення: 13.03.2024 р.).

УДК 347.122 (045)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.52

БОРОТЬБА З ШАХРАЙСТВОМ В ОНЛАЙН-ТОРГІВЛІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

Троцюк Н.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
юридичного факультету
Національного авіаційного університету
ORCID: 0000-0002-5943-8694
e-mail: nina.trotsiuk@npp.nau.edu.ua

Славіта Ю.В.,
здобувачка вищої освіти
другого (освітньо-наукового) рівня
e-mail: 6264263@stud.nau.edu.ua

Троцюк Н.В., Славіта Ю.В. Боротьба з шахрайством в онлайн-торгівлі: виклики сьогодення.
Метою дослідження є визначення та обґрунтування ефективних заходів для підвищення рівня захисту споживачів і зниження ризиків шахрайства в онлайн-торгівлі. У роботі досліджуються шляхи покращення існуючих правових норм і механізмів, аналізуються чинні прогалини в регулюванні, а також пропонуються рекомендації для посилення захисту прав споживачів у цифровому середовищі. Методи дослідження: у роботі використовуються методи порівняльного аналізу для зіставлення законодавчих ініціатив України з міжнародним досвідом у боротьбі з шахрайством в онлайн-торгівлі. Також застосовуються методи системного підходу для виявлення зв'язків між законодавчими нормами та їх реалізацією на практиці, а також методи емпіричного аналізу для оцінки ефективності правозастосування в цій сфері. Результати дослідження показують, що, попри існування певних законодавчих ініціатив, спрямованих на боротьбу з шахрайством в онлайн-торгівлі, їх ефективність залишається недостатньою через прогалини в правовому регулюванні та слабку правозастосовну практику. Виявлено, що основними проблемами є відсутність чітких механізмів контролю та недостатній рівень захисту прав споживачів. Аналіз міжнародного досвіду демонструє, що впровадження більш суворих санкцій та автоматизованих систем моніторингу може суттєво знизити рівень шахрайства. Обговорення показало, що боротьба з шахрайством в онлайн-торгівлі є одним з найактуальніших викликів сучасного цифрового ринку, а динамічний розвиток електронної комерції створює нові можливості для злочинної діяльності, що потребує адекватних та своєчасних заходів протидії. Хоча Україна має певні напрацювання в боротьбі з шахрайством в онлайн-торгівлі, існуючі механізми потребують суттєвого вдосконалення. Особливу увагу слід приділити узгодженню національного законодавства з міжнародними стандартами та кращими практиками, що дозволить підвищити рівень захисту споживачів. Також важливо активізувати правозастосовну діяльність, зокрема через навчання працівників правоохоронних органів і залучення новітніх технологій для моніторингу та попередження шахрайських дій. Впровадження запропонованих заходів може суттєво підвищити ефективність боротьби з шахрайством у цифровому середовищі України.

Ключові слова: онлайн-торгівля, шахрайство, захист споживачів, законодавчі ініціативи, правозастосовна практика, цифрове середовище.

Trotsiuk N.V., Slavita Y.V. Combating fraud in online commerce: challenges of today.
The purpose of the study is to identify and justify effective measures aimed at increasing the level of consumer protection and reducing the risks of fraud in online commerce. The paper explores ways to improve existing legal norms and mechanisms, analyzes existing gaps in regulation, and offers

recommendations for strengthening consumer protection in the digital environment. Research Methods: the paper uses comparative analysis methods to compare Ukraine's legislative initiatives with international experience in combating fraud in online commerce. Also, the methods of systematic approach are used to identify the links between legislative norms and their implementation in practice, as well as methods of empirical analysis to assess the effectiveness of law enforcement in this area. The results of the study show that, despite the existence of certain legislative initiatives aimed at combating fraud in online commerce, their effectiveness remains insufficient due to gaps in legal regulation and weak law enforcement practice. The main problems are the lack of clear control mechanisms and insufficient consumer protection. The analysis of international experience shows that the introduction of stricter sanctions and automated monitoring systems can significantly reduce the level of fraud. The discussion showed that the combat against fraud in online commerce is one of the most pressing challenges of the modern digital market, and the dynamic development of e-commerce creates new opportunities for criminal activity that requires adequate and timely countermeasures. Particular attention should be paid to harmonizing national legislation with international standards and best practices, which will increase the level of consumer protection. It is also important to intensify law enforcement activities, in particular through training of law enforcement officers and the use of the latest technologies to monitor and prevent fraud. Implementation of the proposed measures can significantly increase the effectiveness of the fight against fraud in the digital environment of Ukraine.

Key words: online commerce, fraud, consumer protection, legislative initiatives, law enforcement practice, digital environment.

Постановка проблеми. Інтернет-комерція сьогодні є невід'ємною частиною глобальної економіки. Проте, з розвитком технологій та зростанням популярності онлайн-торгівлі, спостерігається тенденція до збільшення кількості шахрайських дій, спрямованих на споживачів та продавців. Ці загрози, які раніше здавалися маргінальними, стали серйозною перешкодою для розвитку цифрової економіки. Враховуючи це, боротьба з шахрайством в онлайн-торгівлі набуває особливої актуальності.

Одним із головних факторів, що підвищують актуальність боротьби з шахрайством в онлайн-торгівлі є постійне зростання кількості шахрайських схем. Сьогодні злочинці використовують витончені технології та психологічні маніпуляції для досягнення своїх цілей. Фішинг, фармінг кардинг та інші види шахрайства стали звичними проблемами для користувачів в мережі Інтернет. В свою чергу, злочинці адаптуються до нових технологій та способів захисту, що робить їх виявлення та притягнення до відповідальності дедалі складнішим завданням.

Слід зазначити, що додатково ускладнює ситуацію в Україні транснаціональний характер шахрайства, адже шахраї можуть діяти з будь-якого куточка світу, що робить координацію міжнародних правоохоронних органів надзвичайно важливою, але водночас складною. Це також ускладнює процес відновлення справедливості для жертв шахрайства, оскільки законодавчі системи різних країн часто не узгоджені між собою.

Вразливість споживачів є ще одним важливим аспектом, який підкреслює актуальність проблеми. Багато користувачів не мають достатніх знань про безпеку онлайн-транзакцій, що робить їх легкою «мішенню» для шахраїв, а це у свою чергу створює додаткові ризики не лише для індивідуальних споживачів товарів та послуг, але й для загальної довіри до системи онлайн-торгівлі.

Значні фінансові втрати, які зазнають як окремі особи, так і бізнеси, є ще одним свідченням важливості боротьби з шахрайством, адже це підриває довіру до електронної комерції, що може мати довгострокові негативні наслідки для розвитку цифрової економіки. Тому для захисту прав споживачів і забезпечення стабільного розвитку цієї сфери, необхідно приймати рішучі заходи.

Законодавчі ініціативи та правозастосовна практика також відіграють ключову роль у боротьбі з шахрайством в онлайн-торгівлі. Вважаємо, що необхідно якнайшвидше розробити та впровадити нові законодавчі норми, які б відповідали сучасним викликам у сфері кібербезпеки.

І ще одним вирішальним питанням у боротьбі з шахрайством в онлайн-торгівлі є підвищення обізнаності населення про основи безпеки онлайн-транзакцій та розвиток технологій захисту, таких як системи виявлення шахрайства та інші інструменти кібербезпеки. Таким чином, інформаційні кампанії, що спрямовані на навчання користувачів мережі Інтернет, можуть допомогти зменшити кількість жертв шахраїв, що є не менш важливим елементом у боротьбі з цим видом злочинності.

Стан опрацювання проблематики. Проблема шахрайства в онлайн-торгівлі стала надзвичайно актуальною в сучасному світі, адже все більше людей здійснюють покупки через мережу Інтернет. Зростання кількості онлайн-транзакцій супроводжується збільшенням кількості спроб обману з боку недобросовісних продавців та покупців. Для ефективної боротьби з цим явищем необхідний комплексний підхід, який включає як законодавчі ініціативи, так і активну правозастосовну практику.

Аналіз існуючих досліджень показує, що проблема шахрайства в онлайн-торгівлі активно досліджується як в Україні, так і за кордоном. Дослідники зосереджуються на різних аспектах цього явища, включаючи типи шахрайства, законодавче регулювання, правозастосовну практику та роль технологій.

Проблеми у боротьбі з шахрайством в онлайн-торгівлі неодноразово привертали увагу наукової спільноти та працівників Департаменту кіберполіції Національної поліції України, а проведені дослідження в цій сфері охоплюють різноманітні підходи та методи. Наприклад, у публікаціях Сметанка О.В. [1] розглянуто удосконалення процесу внутрішнього аудиту причин шахрайства в системі корпоративного управління. Шапочка С.В. [2] досліджує боротьбу з шахрайством, що виникає через використання можливостей мережі Інтернет. Науковці Орлов Р.Р., Окушко А.В [3] окреслюють новели у сфері шахрайства з платіжними інструментами, а останні праці Чекмарьової І.М. присвячені розвитку шахрайства в Інтернеті на тлі сучасних подій в Україні [4]. Начальник відділу протидії різновидам онлайн-шахрайств Департаменту кіберполіції Національної поліції України Ульяненков О.В. у своїх публікаціях зазначає про необхідність створення бази дропів для боротьби з онлайн-шахрайством [5].

Таким чином, як бачимо боротьба з шахрайством в онлайн-торгівлі є складним і багатогранним процесом, що потребує злагодженої роботи на різних рівнях. Важливо продовжувати дослідження в цій області, вдосконалювати законодавство, посилювати правозастосовчу практику та використовувати сучасні технології для ефективного вирішення цієї проблеми.

Метою цього дослідження є визначення та обґрунтування ефективних заходів для підвищення рівня захисту прав споживачів і зниження ризиків шахрайства в онлайн-торгівлі. У роботі досліджуються шляхи покращення існуючих правових норм і механізмів, аналізуються чинні прогалини в правовому регулюванні захисту прав споживачів у цифровому середовищі, а також пропонуються окремі рекомендації.

Виклад основного матеріалу. Онлайн-шахрайство або кібершахрайство є однією з найбільших загроз сучасного цифрового суспільства. Це явище охоплює будь-які незаконні дії, що здійснюються через комп'ютерні системи або мережу Інтернет з метою завдання матеріальної шкоди чи отримання незаконного збагачення. Як у юридичному, так і в загальному розумінні, онлайн-шахрайство характеризується обманом та зловживанням довірою користувачів онлайн-середовища.

Основні види онлайн-шахрайства включають фішинг, фрод, соціальну інженерію, викуп даних, розповсюдження шкідливого програмного забезпечення та фальшиві онлайн-магазини. Фішинг є найпоширенішим видом шахрайства, що передбачає виманювання конфіденційної інформації, такої як логін, пароль чи номер банківської картки. Це здійснюється через підроблені листи, повідомлення або веб-сайти, що імітують легітимні джерела. Метою фішингу є отримання доступу до особистих даних жертви, що дозволяє зловмисникам здійснювати несанкціоновані фінансові операції.

Фрод, більш загальний термін, охоплює різноманітні фінансові махінації. Ним може бути кардинг, де викрадені банківські дані використовуються для несанкціонованих платежів або отримання кредитів за чужим паспортом через підроблені документи. На нашу думку, інвестиційні шахрайства представляють особливу загрозу, обманюючи інвесторів під приводом обіцяної високої прибутковості, що в кінцевому результаті призводить до заволодіння їхніми коштами.

До інших видів онлайн-шахрайства можна віднести соціальну інженерію, де шахраї маніпулюють людьми для отримання конфіденційної інформації та викуп даних (ransomware), де файли на комп'ютері жертви шифруються, а для їх розшифрування вимагається викуп. Розповсюдження шкідливого програмного забезпечення, яке може «красти» дані, контролювати системи або знищувати інформацію також є серйозною проблемою.

Окрему увагу заслуговують фальшиві онлайн-магазини, що створюються для збору платежів без подальшого надання товарів чи послуг.

Особливостями онлайн-шахрайства є анонімність злочинців, адже мережа Інтернет дозволяє приховувати свою особистість, використовуючи проксі-сервери, VPN та інші засоби анонімізації.

Транснаціональний характер цієї проблеми ускладнює розслідування та переслідування злочинців, оскільки шахрайські дії можуть здійснюватися з будь-якої точки світу. Швидкість з якою нові шахрайські схеми з'являються та поширюються додає складнощів у боротьбі з ними.

Належне законодавче регулювання цивільних правовідносин в зазначеній сфері є важливим аспектом у боротьбі з шахрайством в онлайн-торгівлі. Аналіз існуючих законів, що регулюють електронну комерцію, показує, що багато країн, включаючи Україну, мають певні норми, які намагаються боротися з цим явищем. Проте, часто виникають проблеми з їх ефективністю, оскільки технології швидко розвиваються, а суб'єкти законодавчої ініціативи не завжди встигають за цими змінами. Тому важливо постійно вдосконалювати законодавство, враховуючи нові сучасні виклики.

Серед основних документів, що регулюють дані відносини, варто виділити Цивільний кодекс України [6], Господарський кодекс України [7], Закон України «Про захист прав споживачів» [8], Закон України «Про електронну комерцію» [9], а також Закон України «Про захист персональних даних» [10].

Однак, незважаючи на існування значної кількості нормативних актів, українське законодавство щодо онлайн-торгівлі має свої прогалини. Наприклад, деякі положення законів є досить загальними та потребують більш детальної регламентації, особливо в контексті електронної комерції.

Варто зазначити, що на сьогодні існує ряд законодавчих ініціатив для вирішення вище зазначених проблем. Наприклад, Верховною Радою України прийнято за основу законопроєкт щодо встановлення відповідальності за електронно-комунікаційне шахрайство, який доповнює Кримінальний кодекс України (далі – КК) новими статтями 190^{1}, 255^{4}, 255^{5}. Вказаними нормами передбачається кримінальна відповідальність за:

– електронно-комунікаційне шахрайство, тобто протиправне збирання, зберігання, обробку та використання персональних даних, інформації, яка містить банківську таємницю, у тому числі індивідуальну облікову інформацію, реквізити платіжного інструменту, платіжної картки, код авторизації, з метою заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою з використанням електронної комунікації та/або технічних засобів електронних комунікацій (ст. 190^{1} КК);

– створення, керівництво електронно-комунікаційною шахрайською організацією, а також участь у ній (ст. 255^{4} КК);

– залучення до участі в електронно-комунікаційній шахрайській організації (ст. 255^{5} КК).

Даний законопроєкт спрямований на посилення боротьби з шахрайськими кол-центрами, які професійно займаються обманом громадян України. Зокрема, за створення, керівництво електронно-комунікаційною шахрайською організацією, а також участь у ній пропонується покарання від 7 до 12 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Вважаємо, що прийняття даного законопроєкту сприятиме удосконаленню та посиленню кримінальної відповідальності за електронно-комунікаційне шахрайство та в результаті відбудеться зниження рівня злочинності у цій сфері [5].

Правозастосовна практика є ще одним важливим аспектом у боротьбі з шахрайством. Судові рішення та правоохоронна діяльність в справах про шахрайство в онлайн-торгівлі демонструють різний рівень ефективності в залежності від країни та юрисдикції. В Україні, наприклад, діяльність Національної поліції та інших органів правопорядку зосереджена на виявленні та розслідуванні таких злочинів, проте часто стикається з труднощами через недостатню технічну оснащеність та обмежені ресурси. Тому, на сьогодні важливу роль у запобіганні та розслідуванні шахрайських дій відіграють сучасні технології. Розвиток штучного інтелекту, машинного навчання та систем моніторингу транзакцій допомагають виявляти підозрілі дії та запобігати шахрайству, а технологічні компанії, що надають послуги в сфері електронної комерції разом з банками та платіжними системами постійно працюють над вдосконаленням своїх систем безпеки задля забезпечення захисту прав своїх користувачів.

Проблеми виникають також і в сфері доведення фактів у судовому порядку, що стосується укладення електронних договорів та здійснення електронних платежів. Водночас швидкий розвиток технологій вимагає постійного оновлення законодавства, щоб воно могло регулювати нові форми онлайн-торгівлі, такі як криптовалюта або смарт-контракти.

Україна, намагаючись гармонізувати своє законодавство з міжнародними стандартами в даній сфері приділяє увагу імплементації міжнародних директив та модельних законів, розробле-

них юридичним органом ООН в сфері міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ). Використання досвіду Європейського Союзу, навіть при відсутності членства, може допомогти в удосконаленні національного законодавства та сприятиме розвитку довіри до онлайн-торгівлі, що є важливим для економічного зростання нашої країни.

Вважаємо, що аналіз законодавчих ініціатив щодо боротьби з онлайн-шахрайством є ключовим аспектом для розуміння поточного стану правової системи та напрямків її подальшого розвитку. Розглядаючи ці ініціативи, важливо акцентувати увагу на кількох аспектах. По-перше, важливо визначити об'єкт регулювання, тобто, які конкретні види онлайн-шахрайства охоплюються законопроектами. Чи є чітке визначення ключових понять, таких як фішинг, скіммінг, або фальсифікація платіжних реквізитів? Чіткість у визначеннях допомагає уникнути правових прогалин і забезпечити ефективність заходів, що вживаються.

По-друге, необхідно встановити суб'єктів відповідальності. Суб'єкти законодавчої ініціативи повинні визначати, хто несе відповідальність за вчинення онлайн-шахрайства, включаючи не лише безпосередніх злочинців, але й платформи, через які відбувається злочин. Важливо також розглянути, які обов'язки покладаються на електронні майданчики, фінансові установи та інших учасників ринку, адже це дозволить чітко визначити, де лежить відповідальність за безпеку та захист прав споживачів.

Захист прав споживачів є третім критично важливим аспектом. Необхідно розглянути, які гарантії надаються споживачам, які стали жертвами онлайн-шахрайства та які механізми відшкодування збитків передбачені законопроектами. Це забезпечить реальну можливість для постраждалих отримати компенсацію та відновити свої права.

Створення спеціалізованих органів для боротьби з кіберзлочинністю є ще одним важливим кроком у даному напрямку. Спеціалізовані підрозділи в правоохоронних органах повинні займатися виключно боротьбою з кіберзлочинністю, забезпечувати ефективну міжвідомчу координацію та постійно підвищувати кваліфікацію фахівців. Слушно з даного приводу висловлюється начальник відділу протидії різновидам онлайн-шахрайств Департаменту кіберполіції Національної поліції України Олександр Ульяненков. Він пропонує Департаменту кіберполіції Національної поліції України разом з банками створити базу дропів для боротьби з онлайн-шахрайством (осіб, які використовуються шахраями для виводу коштів) з метою підвищення ефективності боротьби з онлайн-шахрайством. Дана ініціатива допоможе кіберполіції боротися з шахрайством в мережі Інтернет [11].

Не менш важливим питанням є також аналіз правозастосовної практики в справах про онлайн-шахрайство з метою розуміння сучасних викликів у сфері боротьби з кіберзлочинністю. Одним з основних етапів такого аналізу є вивчення статистики судових рішень, яка надає загальну картину про кількість розглянутих справ, їх категорії та масштаби економічної шкоди.

Вважаємо, що на сьогоднішній день глобальний характер онлайн-шахрайства визначається кількома ключовими факторами: 1) злочинці часто використовують інфраструктуру різних країн для реалізації своїх схем; 2) інформація про нові шахрайські методи поширюється в мережі дуже швидко, що ускладнює оперативну реакцію на загрози; 3) складність ідентифікації злочинців зумовлена використанням фальшивих імен, IP-адрес та інших методів маскування, що ускладнює їх затримання; 4) міжнародні фінансові потоки, через які шахраї переводять гроші роблять процес відстеження коштів надзвичайно складним.

Головна мета боротьби з шахрайством в онлайн-торгівлі повинна полягати в забезпеченні безпеки онлайн-транзакцій, зменшенні кількості шахрайських дій, підвищенні довіри до електронної комерції та захисті прав споживачів. Для досягнення цих цілей необхідно вжити комплексних заходів, включаючи удосконалення законодавства, посилення міжнародного співробітництва, підвищення обізнаності населення, розвиток технологій захисту та тісну співпрацю між бізнесом та державою.

Висновки. Боротьба з шахрайством в онлайн-торгівлі є одним з найактуальніших викликів сучасного цифрового ринку, а динамічний розвиток електронної комерції створює нові можливості для злочинної діяльності, що потребує адекватних та своєчасних заходів протидії.

Однією із проблем, яку необхідно якнайшвидше вирішити, є недостатність та розрізненість законодавчої бази, адже суб'єкти законодавчої ініціативи часто не встигають за швидкими темпами розвитку технологій та нових схем шахрайства. Складність ідентифікації та переслідування злочинців ще більше ускладнюється через високий рівень анонімності в мережі Інтернет. Вико-

ристання криптовалют та інших засобів маскування, таких як анонімізатори та фальшиві особистості, роблять розслідування шахрайських схем і притягнення винних до відповідальності особливо складним завданням.

Ще одним значним фактором є низький рівень кібергігієни користувачів, адже недостатня обізнаність споживачів про загрози в мережі Інтернет, а також відсутність навичок безпечної онлайн-діяльності роблять їх вразливими до шахрайських атак.

На нашу думку, для ефективного протистояння шахрайству в онлайн-торгівлі необхідно вжити комплексних заходів. Насамперед, слід посилити міжнародне співробітництво, оскільки створення ефективних механізмів обміну інформацією та координації дій між правоохоронними органами різних країн може значно покращити ситуацію. Також варто постійно удосконалювати національне законодавство та налагодити співпрацю державних органів, бізнесу та громадянського суспільства. Дана співпраця сприятиме обміну інформацією, розробленню спільних стратегій та координації дій для боротьби з шахрайством. Тільки комплексний підхід, що поєднує ці різні елементи, може забезпечити суттєве зменшення кількості шахрайських діянь в електронній комерції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сметанко О.В. Удосконалення процесу внутрішнього аудиту причин шахрайства в системі корпоративного управління. *Економічний форум*. 2025. № 3. С. 424–430.
2. Шапочка С.В. До питання боротьби з шахрайством, яке вчиняється з використанням можливостей мережі Інтернет. *Правова інформатика*. 2014. № 3 (43). С. 89–95.
3. Орлов Р.Р., Окушко А.В. Різновиди онлайн шахрайств та методи протидії злочинам у мережі Інтернет. Застосування інформаційних технологій у правоохоронній діяльності: *матеріали круглого столу*, м. Харків, 14 грудня 2023 р. Харків, 2023. С. 50–52.
4. Чекмарьова І.М. Шахрайство в Інтернеті як один із видів шахрайства. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 639–643.
5. В Україні можуть сформувати базу дропів для боротьби з онлайн-шахрайством. URL: https://cyberpolice.gov.ua/news/v-ukrayini-mozhut-sformuvaty-bazu-dropiv-dlya-borotby-z-onlajn-shaxrajstvom---kiberpolicziya-4292.
6. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2024. № 15–18. Ст. 74.
7. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2021. № 46. Ст. 378.
8. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 2021. № 36. Ст. 310.
9. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 р. № 675-XIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2020. № 28. Ст. 188.
10. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. № 15. Ст. 52.
11. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за електронно-комунікаційне шахрайство. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3741-20#Text.

УДК 347.77:346.548
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.53

АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ВИМОГ ДО ОХОРОНИ ПРОМИСЛОВИХ ЗРАЗКІВ У РАМКАХ НОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНУ ВЛАСНІСТЬ

Яворська О.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-4092-7690
e-mail: olyavorska@gmail.com

Яворська О. Аналіз сучасних вимог до охорони промислових зразків у рамках нового законодавства про інтелектуальну власність.

Актуальність теми охорони промислових зразків значно зросла на тлі швидкого розвитку технологій та глобалізації ринків. Вагомість дослідження підкреслюється кількістю порушень прав на промислові зразки, що відповідним чином підіймає питання про покращення й вдосконалення правових підходів до якісного захисту інтелектуальної власності. Відзначається, що формування ефективних та дієвих правових підходів, які сприяють відповідному доступу до інноваційних технологій, а разом з тим й захищають інтереси, – дають можливість виробляти та утворювати справедливу конкуренцію. Відтак, потреба в адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, таких як Угода TRIPS і Гаазька угода, визначає ключові напрями правових змін у сфері інтелектуальної власності.

Метою дослідження є аналіз сучасних вимог до охорони промислових зразків у контексті нового законодавства про інтелектуальну власність. Значну увагу приділено гармонізації національних законодавчих норм із міжнародними стандартами, наведені відповідні положення з чинного законодавства України. Дослідження також висвітлює питання балансування між правами розробників та публічними інтересами для уникнення монополізації відповідних рішень.

У дослідження використано методи порівняльного аналізу та правового дослідження, що дозволило проаналізувати чинне законодавство України та Європейського Союзу в контексті сучасних тенденцій у сфері охорони промислових зразків.

Результати дослідження підтверджують необхідність подальшого удосконалення законодавства, зокрема в аспекті спрощення процедур реєстрації та зміцнення механізмів боротьби з порушеннями прав. У висновках зазначено, що майбутні зміни мають бути орієнтовані на гнучкість системи охорони промислових зразків, забезпечення балансу між інтересами приватних правовласників та суспільства, а також адаптивність до викликів сучасного ринку й технологічного прогресу. Важливо забезпечити законодавство, що захищає права правовласників й сприяє розвитку інноваційного середовища та добросовісної конкуренції в межах охорони промислових зразків.

Ключові слова: промисловий зразок, промислова власність, інтелектуальна власність, законодавство, охорона прав, патентна система.

Yavorska O. Analysis of contemporary requirements for industrial design protection under new intellectual property legislation.

The relevance of industrial design protection has significantly increased in light of rapid technological advancements and the globalization of markets. The importance of this research is underscored by the growing number of industrial design rights infringements, highlighting the need for improved legal approaches to ensure the effective protection of intellectual property. It is noted that the development of efficient and robust legal frameworks, which facilitate access to innovative technologies while

safeguarding interests, enables the promotion of fair competition. Consequently, the need to adapt national legislation to international standards, such as the TRIPS Agreement and the Hague Agreement, shapes the key directions of legal reforms in the field of intellectual property.

The objective of this study is to analyze the current requirements for industrial design protection in the context of new intellectual property legislation. Special attention is given to the harmonization of national legal norms with international standards, referencing relevant provisions from the current legislation of Ukraine. The research also addresses the balance between the rights of developers and public interests to avoid monopolization of related solutions.

The study employs comparative analysis and legal research methods, which allowed for a detailed examination of the current legislation of Ukraine and the European Union in the context of modern trends in industrial design protection.

The findings confirm the need for further legislative improvements, particularly in the areas of simplifying registration procedures and strengthening mechanisms for combating rights violations. The conclusions emphasize that future changes should focus on the flexibility of the industrial design protection system, ensuring a balance between private rights holders and public interests, as well as adaptability to the challenges of modern markets and technological progress. It is important to establish legislation that protects the rights of copyright holders and promotes the development of an innovative environment and fair competition.

Key words: industrial design, industrial property, intellectual property, legislation, rights protection, patent system.

Постановка проблеми. Дослідження в межах охорони промислових зразків у контексті сучасного законодавства про інтелектуальну власність набуває все нових вимірів і актуальності з огляду на зростаючу конкуренцію в глобальному економічному середовищі. Тому промислові зразки, як об'єкти інтелектуальної власності, потребують відповідного правового регулювання, яке, своєю чергою, забезпечує захист продукту та стимулює інноваційну діяльність [1, с. 197]. У межах сучасних тенденцій та міжнародних юридичних практик аналіз вимог до охорони промислових зразків виявляє низку суперечностей, перешкод і недоліків, які потребують негайного вирішення. Дослідники [1, с. 199; 2] наголошують, що глобальною проблемою сучасності є відсутність балансу між інтересами засновників промислових зразків та публічними інтересами, такими як доступність інновацій для широкого загалу та уникнення монополізації окремих рішень. У той же час виникає питання про узгодженість національних систем із міжнародними зобов'язаннями, що є особливо актуальним у контексті глобалізації ринків.

Сучасне законодавство про інтелектуальну власність, зокрема в Україні та Європейському Союзі, демонструє прагнення до гармонізації національних правових систем із міжнародними стандартами, такими як Hague Agreement Concerning the International Registration of Industrial Designs, що своєю чергою передбачає розширення прав та можливостей власників промислових зразків, спрощення процедур реєстрації, а також зміцнення механізмів боротьби з недобросовісною конкуренцією та підробками [1; 2]. Водночас, окрім позитивних змін, виникає й питання про ефективність модернізованих норм в умовах швидкої зміни ринкових, економічних, суспільних й політичних реалій та технологій.

Водночас сучасні тенденції розвитку технологій та цифровізації висувають нові виклики, що зумовлюють необхідність переосмислення традиційних підходів до правової охорони таких об'єктів. Саме тому, аналіз сучасних вимог до охорони промислових зразків свідчить про необхідність подальшої адаптації законодавства з метою створення більш гнучкої та ефективної системи правової охорони. Оновлена система має враховувати динаміку розвитку технологій та забезпечувати відповідний рівень захисту прав власників, не порушуючи баланс між приватними й суспільними інтересами. Приміром в Україні відповідно до Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» правова охорона надається промисловому зразку, що не суперечить публічному порядку, принципам гуманності і моралі та відповідає умовам патентоздатності [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації в галузі охорони промислових зразків в умовах еволюції законодавства про інтелектуальну власність демонструють кардинальні трансформації правового регулювання цього сегменту. Тарасенко Л. [1], Мацукато М. [2], Родрік Д. [2], Ярошевська Т. [4; 9] звертають увагу на необхідність удосконалення концепції охорони нових естетичних та функціональних характеристик промислових виробів,

що постійно змінюються в умовах глобалізації ринків та зростання конкуренції. Однією з центральних проблем, яка постає перед розробниками національних та міжнародних правових норм, є гармонізація стандартів захисту з інноваційними тенденціями в дизайні, зокрема в контексті впровадження цифрових технологій.

Сучасні вимоги до охорони промислових зразків дедалі більше схиляються до забезпечення максимального рівня ексклюзивності прав власників інтелектуальних продуктів, що передбачає розширення меж патентної охорони і зменшення можливостей обходу прав шляхом мінімальних модифікацій зовнішнього вигляду виробів. Жихарев О. [7], Кириленко А. [19], Редько Р. [5], Скляров Р. [5], Шанайда В. [5] відзначають, що нове законодавство включає положення щодо адаптивності правових інструментів до динаміки технологічного прогресу та глобальних трендів. У цьому контексті активно обговорюються питання ролі штучного інтелекту в створенні об'єктів дизайну та їх правового захисту.

Закріплення нових норм у законодавстві вимагає комплексного перегляду підходів до реєстрації промислових зразків, що передбачає скорочення бюрократичних процедур, підвищення прозорості процесу та спрощення доступу до захисту прав. Дорошенко О. [8], Капіца Ю. [17], Работягова Л. [8], Якубівський І. [6] зауважують, що важливим є врахування балансу між інтересами правовласників та суспільства, особливо в контексті викликів, пов'язаних із фальсифікацією і незаконним використанням дизайнів.

Метою статті є дослідження сучасних вимог до охорони промислових зразків у контексті оновленого законодавства про інтелектуальну власність, з акцентом на адаптацію правових норм до викликів глобалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Засновникам промислових зразків зазвичай переслідуються дві цілі одночасно. Їх запропоноване рішення, з одного боку, має забезпечувати можливість ефективного виконання утилітарних функцій виробу, а з іншого боку, надавати йому естетичну привабливість. Така подвійність творчого завдання призводить до подвійної природи отриманого результату, що відповідним чином має узгоджуватися ц на законодавчому рівні. У зв'язку з цим промисловий зразок завжди розглядався й оцінюється як рішення, яке може бути розглянуте з двох аспектів: як вирішення конкретного інноваційного завдання, пов'язаного з функціональністю виробу (близького до винаходів), й як вирішення художнього завдання, пов'язаного зі створенням зразка [4, с. 40–43]. Подвійна природа промислових зразків призвела до виникнення двох сучасних підходів до їх юридичного захисту у світовій практиці. Деякі країни, такі як США, Японія та Великобританія, обрали шлях правової охорони інтелектуальної власності, аналогічний патентному праву, який схожий із тим, що застосовується до винаходів. Інші країни, наприклад, Німеччина та Франція, розробили закони, які більше схиляються до авторського права, що насамперед відображається в розкритті прав й повноважень, що складають основу виключних прав на такі зразки [5, с. 11].

Варто зауважити, що відповідно до сучасних тенденцій ринкова економіка передбачає необмежену кількість виробників й товарів, що робить необхідною їх індивідуалізацію, створення правових основ добросовісної конкуренції. Тимчасова охорона ставиться в залежність від державної реєстрації, і якщо державна реєстрація промислового зразка не відбудеться, то неможливо буде захистити виключне право. Вважається, що концепція незареєстрованого промислового зразка в Європейському співтоваристві є оптимальнішою для заявників, оскільки знижує не лише часові, але й фінансові витрати правовласника на початковому етапі апробації промислового зразка на ринку [5, с. 12].

Слід зазначити, що зовнішній вигляд виробу може охоронятися за допомогою авторського права й права на товарний знак, причому може встановлюватися як можливість охорони одним інститутом, так й кількома одразу. Однак через це виникає багато колізій. Цікавим у цьому питанні є досвід Індії. В Законі Індії про промислові зразки виключається подвійна охорона зовнішнього вигляду виробу та передбачається патентна система охорони [6, с. 117–119]. Використання закордонного досвіду, зокрема концепції незареєстрованого промислового зразка, в значній мірі сприяло б розвитку ринку інтелектуальних об'єктів. Також недоліком є відсутність колізійних норм щодо порядку надання авторсько-правового та патентного способу охорони промислового зразка, що може призвести до зловживання правами на ці об'єкти.

Правова природа промислового зразка визначається як об'єкт інтелектуальної власності, а саме як об'єкт промислової власності, який підлягає охороні відповідно до законодавства країни

[7, с. 37]. В багатьох країнах, США, Японія, Китай, останнім часом, промисловий зразок є унікальним рішенням зовнішнього вигляду виробу, що може включати форму, конфігурацію, орнамент й поєднання кольорів. Він є нематеріальним благом, створеним творчою інтелектуальною діяльністю, і може використовуватися для надання естетичних й функціональних характеристик різним предметам.

Правова природа промислового зразка ґрунтується на патентному праві й надає його власнику виключне право на використання, виробництво та поширення виробів з цим зразком протягом певного періоду часу. Власник промислового зразка отримує захист від незаконного копіювання та використання іншими особами [8, с. 34–36]. Для отримання правової охорони промислового зразка необхідно подати заявку та пройти експертизу, щоб переконатися в його оригінальності та відповідності критеріям охороноздатності.

Відповідно, правова природа промислового зразка полягає в його статусі об'єкта інтелектуальної власності, який забезпечує власнику певні права та захист у сфері його використання та поширення. Тому, промисловий зразок є концепцією, рішенням й продуктом інтелектуальної творчої діяльності, який може бути конкретизований (втілений) у зовнішньому вигляді виробу, що має практичне призначення.

На нашу думку, охорона промислових зразків є важливим аспектом системи інтелектуальної власності, що дозволяє захищати результати творчої діяльності в галузі дизайну. Зміни в законодавстві України, спрямовані на гармонізацію з європейськими та міжнародними стандартами, створюють нові вимоги для ефективної охорони промислових зразків [9, с. 214]. Тому такий підхід забезпечує не лише захист авторських прав та інтересів власників, але й сприяє розвитку конкурентоспроможного ринку інноваційних товарів. Урахування вимог новизни, правового захисту та можливості міжнародної реєстрації робить охорону промислових зразків ще більш актуальною в умовах глобалізації.

Аналіз сучасного законодавства щодо охорони промислових зразків вказує на ключові елементи процесу: реєстрація, захист прав, ліцензування та можливість правового реагування у випадках порушень. Оновлені правові норми, зокрема Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» [3], вимагають відповідності інноваційних зразків критеріям новизни та оригінальності. Інтеграція національних норм з міжнародними угодами, такими як Угода TRIPS [10] й Гаазький Акт Гаазької угоди про міжнародну реєстрацію промислових зразків [11], спрощує процес охорони на міжнародному рівні, підвищуючи захист українських промислових зразків на світовому ринку (Таблиця 1).

Таблиця 1

Аспекти охорони промислових зразків
у рамках нового законодавства про інтелектуальну власність

Ключовий аспект	Терміни/визначення	Законодавче регулювання
Об'єкт охорони	Промисловий зразок — це результат творчої діяльності людини в галузі дизайну, що стосується зовнішнього вигляду виробу.	Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» (ст. 1) [3].
Умови для набуття охорони	Новизна — зразок вважається новим, якщо до дати подання заявки він не був доступний суспільству.	Ст. 5 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки», Угода TRIPS (ст. 25) [3].
Право на подання заявки	Право подати заявку має автор або його правонаступник (зазвичай роботодавець, якщо зразок створено у межах трудового договору).	Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» (ст. 6) [3].
Процедура подання заявки	Подання заявки до Укрпатенту, що включає опис зразка, зображення, заяву та сплату збору.	Патентне законодавство України (Закон «Про охорону прав на промислові зразки», ст. 10–11) [3].

Термін охорони	Охорона надається на 5 років з можливістю продовження до 25 років.	Ст. 12 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» [3], Директива ЄС 98/71/ЕС [12].
Виключні права власника	Виключні права на використання, виготовлення, продаж і поширення виробів з використанням зразка.	Ст. 20 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» [3], Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» [13].
Можливість передачі прав	Право власності на промисловий зразок може бути передано за договором, зокрема через ліцензування.	Ст. 24 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» [3], Цивільний кодекс України (гл. 75) [14].
Захист прав	Власник може звернутися до суду у разі порушення прав або до Антимонопольного комітету у випадках недобросовісної конкуренції.	Ст. 25 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» [3], Закон «Про захист економічної конкуренції» [15].
Порушення прав	Незаконне використання зареєстрованого промислового зразка без згоди власника або дійсного ліцензіата.	Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» (ст. 21) [3], Кримінальний кодекс України (ст. 176, ст. 229) [16].
Міжнародна охорона	Промислові зразки можуть бути зареєстровані за міжнародною системою (Гаазька угода).	Гаазька угода про міжнародну реєстрацію промислових зразків (від 1925 року, з поправками) [11].

Джерело: власна розробка авторова на основі [3, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16]

Станом на сьогодні, охорона промислових зразків в Україні здійснюється на основі національного законодавства, зокрема Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» (у новій редакції, що набрала чинності після останніх змін hедакція від 31.12.2023, підстава – 2801-IX). Також національні норми гармонізовані з міжнародними стандартами, такими як Угода TRIPS й Директиви Європейського Союзу. Права власника промислового зразка є виключними й можуть бути захищені через суд або інші інституції (зокрема Антимонопольний комітет України). Україна є учасницею Гаазької угоди, що дозволяє реєструвати промислові зразки на міжнародному рівні.

У межах цієї проблеми особлива увага приділяється аспекту охорони зовнішнього вигляду виробів із використанням авторського права. Процес реєстрації об'єкта як промислового зразка не виключає авторського захисту для нього. Однак це запобігає можливості двічі отримати винагороду за один і той самий об'єкт. У деяких країнах, наприклад у Франції, всі промислові зразки отримують подвійну охорону, оскільки вони розглядаються й як твори мистецтва. У Німеччині більшість промислових зразків також отримують подвійну охорону, тоді як у США та Італії авторське право на промислові зразки не має кумуляції [17, с. 67–69]. У межах дослідження «Statista report» було проаналізовано схожість та відмінності між промисловими зразками й творами образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва, а також запропоновано критерії для визначення, коли промисловий зразок може бути віднесений до творів мистецтва (наприклад, наявність ідейно-емоційного образу). Було відзначено, що не лише відсутнє чітке розмежування між промисловими зразками та творами образотворчого й декоративно-прикладного мистецтва як об'єктами правової охорони, але й бракує уніфікованої системи виплат винагород за використання обох типів об'єктів [18]. Також у дослідженні було розкрито складнощі розмежування між промисловими зразками й творами декоративно-прикладного мистецтва, запропоновано рекомендації та зазначено, що найскладнішим є завдання розмежування за характером об'єкта. Сучасні дослідження закордонного досвіду підтвердили, що питання розмежування об'єктів авторського права й промислових зразків за кордоном має низку не вирішених аспектів, як й в Україні.

У межах нового законодавства подвійна система охорони промислових зразків є практикою захисту інтелектуальних прав на промислові зразки за допомогою двох різних правових інструментів: патентного права та авторського права. Система дозволяє творцям промислових зразків

обирати, яким чином виключні права будуть охоронятися та які норми законодавства будуть застосовуватися у випадку порушення. Переваги кумулятивної охорони проявляються в можливості отримати захист промислового зразка як через патентне право, так й через авторське [19, с. 32]. Це може забезпечити ширший спектр захисту для різних аспектів зразка, таких як функціональність та естетичні характеристики. Авторське право зазвичай менш формальне, ніж патентне, й захист може надаватися автоматично при створенні зразка, без необхідності реєстрації.

У подвійній системі охорони промислових зразків творці також можуть скористатися іншими формами інтелектуальної власності, наприклад, товарними знаками [19, с. 46]. Застосування подвійної системи охорони може бути корисним, коли промислові зразки мають як функціональні, так й естетичні аспекти, й засновнику важливо забезпечити захист обох, а це дозволяє більш гнучко реагувати на зміни ринкових умов і бізнес-стратегії.

Висновки. Сучасна правова охорона промислових зразків потребує гнучких та адаптивних механізмів у контексті швидких технологічних змін та глобалізації ринків. В умовах стрімкого розвитку цифрових технологій, оновлене законодавство має забезпечити захист не лише естетичних, але й функціональних аспектів промислових виробів, що є важливим для стимулювання інновацій. При цьому, критичне значення має забезпечення рівноваги між інтересами правовласників та суспільства, оскільки монополізація інноваційних рішень може стримувати загальний технологічний прогрес.

Нові законодавчі норми, такі як закон України «Про охорону прав на промислові зразки», демонструють прагнення до гармонізації з міжнародними стандартами, що особливо актуально для захисту прав на глобальному рівні. Запровадження механізмів спрощення реєстрації та розширення прав власників зразків є кроком вперед, однак питання ефективного правового регулювання все ще залишається відкритим у контексті технологічних нововведень, зокрема таких як штучний інтелект.

Таким чином, правова охорона промислових зразків є важливим інструментом підтримки інноваційного розвитку. Проте подальша адаптація законодавства необхідна для підвищення його ефективності в умовах динамічних змін ринку та технологій. Необхідно забезпечити, щоб законодавство не лише захищало права правовласників, але й сприяло загальному розвитку інноваційного середовища, створюючи оптимальні умови для добросовісної конкуренції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тарасенко Л. Новації щодо правової охорони промислових зразків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. № 70. С. 196–202.
2. Mazzucato M., Rodrik D. *Industrial policy with conditionalities: a taxonomy and sample cases. The Institute for Innovation and Public Purpose.* 2023. 45 p.
3. Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» від 15.12.1993 № 3688-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text.
4. Ярошевська Т. Удосконалення охорони промислових зразків в умовах реформування національного законодавства. *Copernicus Political and Legal Studies.* 2022. № 1.3. С. 39–45.
5. Редько Р.Г., Скляров Р.А., Шанайда В.В. Порівняльно-правовий аналіз законодавства в області інтелектуальної власності в країнах ЄС та Україні. *Наукові нотатки.* 2023. № 75. С. 9–14.
6. Якубівський І.Є. Об'єкти патентного права. *Правова держава.* 2021. № 43. С. 112−121.
7. Жихарев О. Особливості дослідження експертом промислових зразків з урахуванням змін до законодавства. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2020. № 4. С. 32–41.
8. Дорошенко О., Работягова Л. Деякі аспекти встановлення відповідності промислового зразка критеріям охороноздатності. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2021. № 1. С. 27–38.
9. Ярошевська Т.В. *Проблеми охорони прав промислової власності в Україні: монографія.* Дніпро: Видавець Біла К.О. 2020. 372 с.
10. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text.
11. Гаазький Акт Гаазької угоди про міжнародну реєстрацію промислових зразків від 28.11.1960. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_132#Text.

12. Directive 98/71/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 1998 on the legal protection of designs. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31998L0071.
13. Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07.06.1996 № 236/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-вр#Text.
14. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
15. Закон «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 № 2210-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text.
16. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
17. Капіца Ю. Незареєстрований промисловий зразок: особливості захисту прав в Європейському Союзі та проблеми тролінгу в Україні. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2020. № 5. С. 60–71.
18. Statista report protection of industrial samples. Statista. 2024 URL: https://www.statista.com/search/?q=protection+of+industrial+samples&p=1.
19. Кириленко А. Законодавство ЄС у сфері промислових зразків: теоретично-практичний коментар. 2021. 91 с.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 85

Частина 1

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 30.10.2024. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 21,27. Формат 60х84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»